FUKÁSZ GYÖRGY

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

1900—1918

GONDOLAT

18915

FUKÁSZ GYÖRGY

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ 1900—1918

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/magyarorszagipol0000vari

FUKÁSZ GYÖRGY

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ 1900—1918

JÁSZI OSZKÁR IDEOLÓGIÁJÁNAK BÍRÁLATA

BUDAPEST 1960

60.2583 Athenaeum Nyomda, Budapest
(F. v. Soproni Béla)
Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója. Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója. Felelős szerkesztő: Kiss Györgyné. Műszaki vezető: Löblin Imre. Műszaki szerkesztő: Károlyi Gábor. Megjelent: 1500 példányban, 24½ (A/5) ív terjedelemben. Ez a könyv az MSZ 5601-59 és 5602-55 Á szabványok szerint készült.

BEVEZETÉS HELYETT

Az 1956 októberében Magyarországon kirobbantott ellenforradalom ideológiai előkészítésében, a marxizmus—leninizmus elleni revizionista támadás mellett, számos régen letűnt burzsoá eszme bukkant fel a történelem süllyesztőjéből. A revizionisták „tiszta demokráciát!" követelései mellett, a nacionalizmus mérgének terjesztésével együtt az ideológiai támadások elsősorban a párt, a munkásosztály vezető szerepe ellen irányultak. A népi demokratikus államrend megdöntését, a proletárdiktatúra felszámolását célozta ideológiai síkon a munkásosztály vezető szerepének kétségbevonása, felcserélése az értelmiség vezető szerepével. Az intelligencia, különösen az írók, az értelmiségi ifjúság vezető szerepét követelő ellenforradalmi eszmék sok forrásból táplálkoztak. A technicista felfogásoktól kezdve a magyar népies írók egy része által képviselt nézetekig az eszmei források széles, színes skálája tárul fel. Ezek között nem csekély szerepet játszott a dualizmus rendszerében s a Horthy-fasizmusban több vonatkozásban haladó szerepet vivő, az uralkodó társadalmi berendezkedéssel szemben álló, azt bíráló polgári radikalizmus is. A polgári radikalizmusnak, különösen a Jászi Oszkár adta megfogalmazásában, jellegzetes, sokat hangoztatott eszméje volt az értelmiség vezető szerepének igénylése. Jásziék a szocializmus felülkerekedését a „lateinerség", a polgári értelmiség vezető szerepének jegyében várták.

1956 nyarán-őszén a pártellenes elemek elméleti fegyvertárában nagy szerepet játszott a kisparaszti gazdaságok stabilitásáról hangoztatott régi revizionista kispolgári nézet. A kisparaszti gazdaságok stabilitása, a „kert-Magyarország"-felfogás, amely az állam gazdaságpolitikája fő céljaként a kisparaszti gazdaságok felvirágzásának elősegítését tekintette — bizonyos mértékig összetalálkozott Jásziék gondolatvilágával, és a polgári radikalizmus elméleti forrásain nevelkedett egyes értelmiségi csoportokban kedvező táptalajra is talált. Jászi Oszkár igen nagy jelentőséget tulajdonított a földkérdésnek

általában, ezen belül pedig a kisparaszti gazdaságok dán mintára való fejlesztésének.

A polgári radikalizmus fejlődésében nagy szerepet játszott a neokantianizmus, főleg az etikai jellegű elemeket kiemelő idealizmus elharapódzása. Jászi egész politikai-publicisztikai tevékenységére jellemző ez a moralizáló társadalomszemlélet. Ez a felfogás érvényesült már az 1910-es években is, de hatványozottan Jászi emigrációs tevékenysége során, az USÁ-ban töltött évtizedek alatt. Jászi az emigrációban az antibolsevizmus egyik hírhedt képviselőjévé vált, s a bolsevizmus, valamint a marxizmus elleni támadásainak fő tendenciája ez a moralizáló szemlélet volt. (Gábor Andor nagyon helyesen tűzte már 1923-ban tollhegyre Jászinak ezt a törekvését.) Jászi útja az amerikai emigráció során a szovjetellenesség, majd ezzel együtt népi demokratikus fejlődésünk tagadása útjává vált, s elvezetett oda, hogy a hazaárulók és a Szabad Európa Rádió gyülevész-hada által fenntartott müncheni Látóhatár c. laphoz odaadta nevét, s abban számos cikket is jelentetett meg.

A polgári radikalizmus moralizáló társadalomfelfogása is adhatott bizonyos impulzust 1956 őszén az ellenforradalmi megmozdulások „moralizáló amorális" tevékenységéhez.

Bár helytelen lenne közvetlen kapcsolatokat keresni az ellenforradalom eszmei előkészítése és a Jászi-féle polgári radikalizmus között, ez a kapocs közvetve megtalálható. A radikalizmus az ellenforradalmi ideológiának forrásául is szolgált nem egy esetben : a polgári demokratizmus is ellenforradalmi a szocializmussal szemben, s az ellenforradalom előtti polgári demokratikus illúziókban nagy szerepe volt a polgári radikalizmus örökségének — még gyakoribb azonban az egybeesés, a polgári radikalizmus által régebben hirdetett és marxista módon még fel nem tárt, meg nem bírált nézeteknek az összetalálkozása az antimarxizmus mai formáival.

I. fejezet

A POLGÁRI RADIKALIZMUS KELETKEZÉSE, FELTÉTELEI

1. A POLGÁRI RADIKALIZMUS MINT IDEOLÓGIAI-POLITIKAI ÁRAMLAT

A magyar történetírás még adós a magyar történelem egyik legbonyolultabb, igen ellentmondásos szakaszának, az 1900 és 1918 közötti időszak fejlődésének elemzésével. Az eddig megjelent könyvek, tanulmányok ennek a kornak csak egy-egy oldalát vizsgálták. Átfogó elemzés még nem született e korról. Az egyes részletek, így például a politikai küzdőtéren mozgó áramlatok vizsgálata nagyon foghíjas, ugyanúgy e korszak eszméinek megmagyarázása is. Hiányzik többek között a polgári radikalizmus ideológiai-politikai áramlatának beható, a tények alapján történő tanulmányozása.

Nem tűzhettem célul a polgári radikalizmus átfogó vizsgálatát, s e munka legjobb esetben is csak adalék lehet ezen problémák — elsősorban történészekre váró — vizsgálatához.

E munka főként a polgári radikalizmus ideológiai-filozófiai tartalmát, annak alapvonalát teszi vizsgálat tárgyává. Ez az áramlat a magyarországi politikai, filozófiai-ideológiai élet egyik legérdekesebb képződménye, bonyolult szerepe még ma is többnyire tisztázatlan. Filozófiai, szociológiai, ideológiai arculatának vizsgálatát a következőkben *elsősorban a radikalizmusnak a munkásosztályhoz, a munkásmozgalomhoz való viszonyában, a radikalizmus és a marxizmus közötti viszony szempontjából*, s ami ennek kiemelkedő fókusza : *a radikalizmus és a forradalom viszonya szempontjából* fogjuk elvégezni.

A polgári radikalizmus nem homogén nézeteket valló áramlat, amelynek többé-kevésbé egységes politikai-filozófiai alapja van. Nagyfokú heterogenitását a radikalizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője, Jászi mutatta ki nagyon meggyőzően a forradalomra való visszaemlékezéseiben.[1] Elhibázott dolog volna a polgári radikalizmust eleve egységes, homogén irányzatnak tekinteni. Az uralkodó körök valóban egységesen léptek fel a radikalizmussal szemben, hiszen annak legliberálisabb válfaja is élesen szemben állott érdekeikkel, s ezen az alapon jogosan beszélhettek a radikalizmusról mint — velük szemben

ténylegesen — egységes áramlatról. A radikalizmus áramlatán belül ideológiai-politikai téren lényeges különbségek vannak : a munkásmozgalomhoz közel álló szárny és a nagypolgári, pénzarisztokrata szárny közt sok az átmenet.

A radikalizmus áramlata leginkább Pikler Gyula s tanítványa, Jászi Oszkár nevéhez fűződik. Pikler — aki szellemi vezetője, pontosabban „tiszteletbeli vezetője" volt a radikalizmusnak az egész vizsgált periódusban — hamar átengedte a politikai-ideológiai harc területét fiatalabb harcostársainak, Jászieknak, s ő maga pszichológiai kutatásaiba vonult vissza.

A polgári radikalizmus legközismertebb képviselője, aki barátai és ellenfelei szemében azt leginkább fémjelezte : Jászi Oszkár volt ; a legkülönfélébb radikális áramlatok összefogása az ő személyével, működésével magyarázható meg. Jászi különlegesen fontos szerepet töltött be a radikálisok politikai szervezetében : a Polgári Radikális Pártnak elnöke volt, emellett a radikalizmus egyéb ideológiai és propagandaszervezeteiben is sokoldalú tevékenységet fejtett ki. A polgári radikalizmus fejlődésének, terjedésének egyik legfőbb eszköze a Huszadik Század c. folyóirat volt, amelynek létrejöttében nagyrészt Jászié az érdem.[2] Jászi volt hosszú éveken át a folyóirat szerkesztője, s mellette a radikalizmus kiemelkedő alakjai vettek részt a folyóirat irányításában. (Itt jegyzem meg, hogy a Huszadik Század szerkesztője egy ideig Szabó Ervin volt, mint az korabeli dokumentumokból kiviláglik.[3]) A Huszadik Század kétségtelenül nagyhatású, jól irányított sajtóorgánum volt, kora legjobb ilyen természetű sajtóterméke Magyarországon. Jászi egyik megalapítója volt a Társadalomtudományi Társaságnak[4] is, amely a polgári radikalizmus ideológiai-szervezeti bázisa volt, majd a radikális párt létrehozása után is fő ideológiai támasza maradt. A Társadalomtudományi Társaság fejlődésében — amely kezdetben a haladó és reakciós erők kompromisszumát testesítette meg, s Pikler Gyula nevével és tekintélyével nőtt naggyá — nagy szerepe volt Jászinak s a köréje csoportosuló radikálisoknak. Ezt mutatja tevékenységük az uralkodó osztályokkal kötött kompromisszum felszámolásában, az 1906 nyarán történt szakításban is, amellyel kiebrudalták a Társadalomtudományi Társaságból a radikalizmussal szemben álló irányzat képviselőit, Farkas-Wolfnert, Gratzot stb.,[5] akik később ellentársaságot szerveztek. A Társadalomtudományi Társaság propaganda és oktatási célokat szolgáló leány-szervezetének, a Társadalomtudományi Szabad Iskolának[6] is Jászi volt előbb eszmei mozgatója, majd pedig hosszú éveken át vezetője.

A polgári radikálisok ezeken a kifejezetten a radikalizmus terjesztésére létrehozott intézményeken kívül jelentős tevékenységet fejtettek ki egyéb szervezetekben, mozgalmakban is. Elsőként kell számba venni a polgári radikalizmus és a szabadkőműves mozgalom kapcsolatát.[7] A polgári radikális csoport Jászi vezetésével 1906-ban vonult be a szabadkőművességbe, ahol riadalmat keltett, felfordulást okozott, s a progresszív szabadkőművesség és a konzervatív szabadkőművesség szembeállítását idézte elő.

A szabadkőművességen belül ekkor az idillikus, altruisztikus, filantropikus tevékenység, a jótékonykodás helyett egyre inkább a radikálisok politikai törekvéseinek hol nyílt felvetése (pl. a választójog), hol ideologikus megfogalmazása (pl. társadalmi haladás) került előtérbe, ami nagymértékben megosztotta a szabadkőművesség egységesnek hirdetett sorait. Ezért a szabadkőművességet erőteljesen támadták is.[8] Különösen a radikális intézmények, így például a Társadalomtudományi Társaság körül folytak nagyobb viták — főként azután, hogy az uralkodó osztályok szükségleteit kiszolgáló „hivatalos tudomány" képviselői abból kiebrudalva létre hozták a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, valamint annak szabadiskoláját, a Jásziék vezette Társadalomtudományi Szabad Iskola ellensúlyozására.

A „szabadkőművesi alkotásnak" tekintett olyan „profán" szervezetekben is jelentős szerepet játszott a polgári radikalizmus, mint amilyen például a Világ, amely később a radikális párt hivatalos lapja lett, vagy a Galilei Kör, amelynek legkiválóbbjai viszont egyre jobban eltávolodtak a radikalizmus *polgári* jellegétől, s a valóban *radikális* eszmék és cselekedetek felé vonzódva, egyre jobban szembefordultak a Jászi-féle polgári radikalizmus alapvonalával, s a marxizmus irányában keresték az utat.

A Világ szerkesztésében — kisebb-nagyobb megszakításoktól eltekintve — Jászi nagy szerepet játszott.[9] A lap egyre jobban tolódott a kezdeti eklektikus állapottól — amikor a legkülönfélébb irányzatok érvényesültek benne — a radikalizmus felé.

A polgári radikálisok, különösen Jászi, komoly szerepet játszottak a Galilei Kör életében is, számos előadással vettek részt munkájában, valamint népszerűsítették a Galilei Kört.[10] Később egyre csökkent a polgári radikálisok s Jászi részvétele is a Kör munkájában.

A következőkben a polgári radikalizmust főként Jászi Oszkár tevékenységén keresztül vizsgáljuk. Nem Jászi nagysága indokolja ezt, hanem az, hogy munkásságában tipikusan, koncentráltan jelentkeztek a polgári radikalizmus leglényegesebb vonásai, s ha a radikalizmust

nem is tekintjük egységes áramlatnak, a polgári radikálisok legjellegzetesebb csoportját Jászi és a köréje tömörülők alkották, s így az ő tevékenységük vizsgálatával elemezhető leginkább ez az irányzat.

A radikalizmus vizsgálatához nemcsak tematikai és személyi, hanem időrendi határt is szükséges megvonni. Kétségtelen, hogy a radikalizmus tevékenysége Magyarországon nem zárult le az 1918. évi októberi forradalommal vagy a Tanácsköztársaság kikiáltásával. Eszmeileg is tovább él és hat ez az áramlat, s képviselői többnyire személyileg is itt vannak, vállalják korábbi polgári radikális nézeteiket. Jászi is jóval túlélte azt a kort, amikor ideológiája számottevő, amikor nézeteinek jelentős haladó szerepe volt. Fontos lenne megvizsgálni ezzel kapcsolatban Jászi forradalom utáni, emigrációs tevékenysége során kialakított nézeteit. Ez azonban túlmegy e munka határain. Jászi és a radikalizmus életében határkő volt az 1918—1919-es év, s így jogos, ha vizsgálódásunkat leszűkítjük erre a periódusra, amely egyébként teljes, lezárt szakaszt jelent, s így alapot ad a kutatónak, hogy e problémával az adott szűkebb perióduson belül — 1900 és 1918 között — foglalkozzék.

Fontos Jászit saját korának színvonalán megérteni, kihámozni gondolataiból a maga korában haladót, s egyben elhatárolni ezt a szakaszt későbbi fejlődésétől. Csak ott fogjuk a továbbiakban követni Jászit, a radikálisokat későbbi útjukon, ahol feltétlenül szükséges, főleg a visszatekintéseket a régebbi, a vizsgált periódus problémáira, az arra vonatkozó értékeléseket, magyarázatokat. Célunk : a magyarországi polgári radikalizmus világnézetének vizsgálata az 1918 októberi forradalomhoz vezető úton, a radikalizmus helyzetének, fejlődésének, útjának, ideológiai-filozófiai-politikai jelentőségének tanulmányozása. Ez a kor a magyar munkásmozgalomnak fontos periódusa, s a radikalizmus jelentős szerepet játszott a munkásmozgalom életében is. A polgári radikalizmus megértése nagyban hozzájárul a munkásmozgalom helyzetének, sajátosságainak, fejlődésének feltárásához, mint ahogyan a munkásmozgalom helyzete is befolyásolta a polgári radikalizmus útját.

A polgári radikalizmus Jászi-féle irányzata nem önálló, elsőrendűen filozófiai irányzat, filozófiai nézeteit onnan merítette, ahonnan éppen a leghasznosabbnak tűnt számára. Nem tekinthető egységes filozófiai vonalvezetésű irányzatnak, ha csak eklekticizmusát nem tartjuk filozófiai vonalának — hiszen ez a legjellemzőbb. A magyar filozófia történetének azonban mégis jelentős szakaszát képviseli ez az irányzat, mert noha önálló, kiemelkedő filozófiai eredményeket nem produkált,

mégis társadalmi felfogásával, szociológiai (ennek következtében politikai) nézeteivel jelentős szerepet játszott a huszadik század első évtizedeiben. Nem volt önálló gondolatvilága, elsősorban egyes nyugati áramlatok (különösen a francia, emellett a német — angol szociológia eszméinek) átültetése adta fő tartalmát. Mindemellett nem lehet a magyarországi radikalizmust egyszerűen a nyugati áramlatok csapadékaként értékelni, annál jelentősebbek Jásziék, minthogy egyszerű epigonokként könyvelhetnénk el őket. Az a többlet, amely működésüket jellemzi, elsősorban a sajátos magyarországi helyzetből fakad : Jásziék elkeseredett küzdelméből a nemzetiségi elnyomás, valamint a feudalizmus és a klerikalizmus ellen, a választójogért folytatott „forradalmi" harcból, Ezek sajátos magyar társadalmi jelenségek szociológiai vetületei, amelyekkel kapcsolatban a radikálisok megpróbáltak a fejlettebb nyugati társadalomban ily módon már túlhaladott kérdésekben *újat* adni. A radikalizmus filozófiai képe eléggé szegényes, bár egyes irányzatokhoz való gyors, sokszor kritikátlan, pontosabban eklektikus kapcsolatai folytán látszólag igen „gazdag" színképpé alakul. Jászi maga nem egy helyütt megírta, hogy a filozófiával nem sokat foglalkozik, nem sokat ért hozzá — ami egyébként meg is látszott korai írásaiból. De szociológiával, társadalomfilozófiával annál többet foglalkozott, s ezt a radikalizmus filozófiai jellegű értékelésénél feltétlenül számításba kell venni.

A polgári radikálisok elemzésénél önkéntelenül is adódik egy kérdés : mi az oka annak, hogy Jásziék nem jutottak el a forradalmi értelmiség szintjéig, mi akadályozta meg a forradalmasodás felé tolódó csoportot abban, hogy tényleg forradalmivá váljék, s ne rekedjen meg a kapitalista társadalom foltozgatásának igényénél ? Ez a helyzet sok tényező közrejátszásából adódik — a magyar fejlődés sajátosságaiból, a radikálisok osztályhelyzetéből stb. —, de nem utolsósorban a magyar munkásmozgalom hibájából, fogyatékosságából, szűk bázisából, amely megakadályozta a radikálisokat abban, hogy közeledjenek, eljussanak a munkásosztályhoz. A radikalizmus útja eltávolodott a munkásmozgalomtól, ahelyett, hogy odavezetett volna. Ez egyszersmind kifejezi a magyar munkásmozgalom politikáját, a lehetséges szövetségeseket nem vonzó, hanem eltaszító taktikát, tükörképe a magyarországi munkásmozgalom visszamaradásának. Jászi maga is hangsúlyozta szembenállását a magyar szociáldemokrata párttal, ha időnként ki is alakult közöttük együttműködés, például a választójog kérdésében, vagy az 1918-i októberi forradalom során. Ugyanakkor lelkes, meleghangú írásokban üdvözölte a francia szocialistákat, első-

sorban Jaurès-t. Jásziban s nem egy radikálisban megvolt a szándék, hogy a munkásmozgalom mellé álljanak, főleg azért, hogy megnyerjék a polgárság szövetségeseként egy polgári fejlődés számára. Jászi évtizedeken át folytatott kitartó harca — amelynek során sokszor majdnem egyedül maradt — bizonyítja : volt benne szándék az uralkodó renddel való szembeszállásra. Energiáit azonban elpazarolta, amikor nem látva világosan a perspektívát, a kapitalizmus reformálására adta a fejét. (Éles fényt vet egyébként ez a helyzet a revizionizmus által okozott károkra is : Jászi a marxizmussal többnyire a revizionisták hamisító tolmácsolásában ismerkedett meg, s ez fokozta benne az amúgy is meglevő negatív tendenciákat.) Természetesen nem lehet egyedül vagy elsősorban a munkásmozgalom hibájaként felróni Jásziék útját, hiszen elsősorban osztályhelyzetükben rejlett az ok, amely eltávolította őket a munkásosztálytól, de ez a tényező is szerepet játszott.

A polgári radikalizmus tanulmányozása során a következőkben megvizsgáljuk, milyen helyzetből, milyen társadalmi-gazdasági körülményekből fakadt ez az áramlat? Mi volt a radikalizmus osztálybázisa? Milyen volt a polgárság helyzete Magyarországon, mennyire fejeződött ki ez a helyzet Jásziék munkásságában? Hogyan magyarázza meg a magyarországi fejlődés, a feudalizmus maradványaival telített, az imperializmusba hajló kapitalizmus a polgári radikalizmus kialakulását? Milyen szerepet játszott az osztrák elnyomás a magyar ideológiai-politikai életben, hogy reagált erre a polgári radikalizmus? Fontos továbbá azt is felmérni, hogy a polgárság szervezetlensége, illetőleg egyes rétegeinek egészen kezdetleges volta hogyan hatott a polgárság sajátos rétege ideológiájaként fellépő polgári radikalizmusra?

2. A POLGÁRI RADIKALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK TÁRSADALMI-POLITIKAI-GAZDASÁGI FELTÉTELEI

A tárgyalt korszak ideológiájának a vizsgálatát megnehezíti, hogy lényegében még hiányoznak a fundamentális történeti kutatások. Ez a munka nem történeti tanulmány, a filozófiai eszmék, az ideológia történetének vizsgálatában csak a már meglevő alapvető történeti kutatások eredményére építhet.

A polgári radikalizmus mint ideológiai-politikai-kulturális áramlat, mozgalom, a századforduló éveiben alakult ki, s jelentkezett önálló arculattal. Ezek az évek, évtizedek jelzik: Magyarország történelme

nagy sorsforduló felé közeledik ; megsűrűsödik a fejlődés, érlelődik a forradalom, a forradalmi helyzet. Ennek ideológiai-politikai vetületeként jelentkezik a polgári radikalizmus.

Magyarországon a gazdasági és politikai élet kapitalista irányban fejlődött. Érvényesülnek a kapitalista fejlődés törvényei, s így ez az út válságokkal terhes. Az 1900—1903-as évek gazdasági válsága alapjában rázta meg az országot, és 1905 körül forradalmi helyzet kialakulásához vezetett.

Ezekben az években a politikai helyzet alakulásán is meglátszott, hogy a kapitalizmus ellentmondásai kiéleződtek, s tetéződtek az imperializmusba átfejlődő kapitalizmus újabb ellentmondásaival. Tovább él az új helyzetben a magyar kapitalizmus korábbi fejlődésének az öröksége. Így fellelhetők — a kialakuló imperializmus jellemvonásai mellett — a kereskedelmi és az uzsora-pénztőke speciálisan kiemelkedő szerepe, jelentősége, a malom- és szeszipar, az élelmiszeripar primátusa az ipar más ágai felett, s főként a mezőgazdaság porosz utas fejlődésének következményei. A nagybirtok — feudális terhei nagy részét továbbhurcolva — átalakul kapitalista mezőgazdasági nagyüzemmé ; nagy földbirtokokkal összefonódó terménykereskedelem : ez a felemás út rányomja bélyegét a magyar gazdasági és politikai életre. Különleges szerepe van a banktőkének, amely az imperializmus kialakulásával erősen koncentrálódik. A bankkoncentráció a tőkekoncentrációnak egyik legszembetűnőbb jele.

Az ellentmondások eme megsűrűsödése magán viseli az 1848—1849-es szabadságharc és polgári demokratikus forradalom befejezetlenségének, félbemaradottságának jegyeit. A forradalom elbukott, mindenekelőtt ez a magyarázata annak, hogy a lassan meginduló kapitalista fejlődés át meg át van szőve a feudalizmus maradványaival. Ezek a maradványok nehezítik a kapitalizmus szabad fejlődését, kibontakozását.

A feudális maradványok főleg a parasztság embertelen kizsákmányolásában és elnyomásában jutottak kifejezésre. Ez az elnyomás váltotta ki a századforduló éveinek nagyarányú agrármozgalmait.

A feudális maradványok úgy jelentkeznek az ellenük harcoló polgári radikálisok és a velük ebben szövetségre lépő szociáldemokraták előtt, mintha a magyar társadalomban az uralkodó a „feudalizmus" lenne. A feudális maradványok eltúlzásából, szerepük mérhetetlen felnagyításából jutnak el addig, hogy Magyarországot „sötét középkorban élő" országnak, „a rablólovagok" prédájának tekintsék.

1848—1849 követelései tovább éltek. Nem valósult meg egyik fő

követelése sem következetesen : a nemzeti függetlenség ügye elsikkadt a dualizmus rendszerében, a polgári demokratikus átalakulást az 1867-es kiegyezés torz, kerülő utakra vezette. Nyitva maradt a kérdés : ki fejezi be 1848-at? A kiegyezést létrehozó társadalmi erők? Ezek, amellett, hogy a nemzeti függetlenségi törekvéseket letörték, a polgári demokratikus fejlődés útját is akadályozták. A kiegyezés kiszolgáltatta az országot az osztrák tőke kénye-kedvére — amellett, hogy hozzájárult az ország kapitalizálódása meggyorsulásához —, a császárbarát arisztokrácia, a fináncoligarchia érdekeinek felelt meg. Ezek létérdeke volt a demokratikus átalakulás akadályozása. S ebben összetalálkoztak az osztrák udvar érdekeivel. A haladással szemben álló érdekek leplezésére alkalmat adtak a nemzeti függetlenség harciasan hangoztatott, de komolyan soha nem vett jelszavai. 1848 következetes folytatása tehát 1867 nem lehetett. A forradalom és szabadságharc következetes befejezése nem volt érdeke a kifejlődő magyar burzsoáziának. Akárcsak a késői polgári forradalmakban általában, nálunk is a fejlődő proletariátustól megrettent burzsoázia összefogott a feudális erőkkel a létét fenyegető néptömegekkel szemben.

1848 befejezése, követelményeinek következetes keresztülvitele a néptömegek forradalmi harcára várt. Ez a küzdelem csak 1918—1919-ben vezetett eredményre. Végül is 1945-ben hazánk felszabadulása váltotta valóra 1848 követeléseit.

Az osztrák elnyomás súlyosbította a feudalizmussal összefonódó kapitalizmus terheit Magyarországon.

Az idegen elnyomás bizonyos fokig alkalmas eszköz arra, hogy elfedje az ország belső ellentéteit, az égető szociális problémákat. A társadalmi haladásért folyó harcot háttérbe szorítja a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem, s ez kapóra jön a kizsákmányolást védő reakciós osztályoknak. A nacionalizmus jelszavaival félrevezetett tömegeket eltávolítják az osztályharc igénylésétől, követeléseitől. A kizsákmányolás ellen harcba szálló munkásokat a nemzeti függetlenség kivívása szükségességével csillapítják, az osztrák elnyomással magyarázva a szociális problémákat. Kossuth neve a zászló, amelyet — Kossuth eszméivel ellentétben — az osztályelnyomás leplezésére használnak fel.

A külföldi tőke — főként az osztrák és német — szabadon áramlott be az országba, s a tőkebehozatal jelentős extraprofitot vont el az ország gazdasági erőinek vérkeringéséből.

Mindemellett meggyorsult ez időben az ország gazdasági fejlődése. A kapitalizálódás a tőkefelhalmozódás külső és belső forrásaiból

egyaránt táplálkozik. E folyamat a burzsoázia mint osztály erőteljes fejlődésével együtt a proletariátus fejlődését, osztállyá válását is magával hozza. De az ország gazdasági fejlődésének bonyolultsága kifejeződik az osztályok bonyolult mozgásában, kölcsönös viszonyában is.

A magyar uralkodó osztályok az ország függő helyzetéért más népek elnyomásával kárpótolták magukat. A külföldi tőke által kiszipolyozott ország tőkései — főleg a Kereskedelmi Bank érdekeltségei — a Balkán elmaradottabb országaiba helyezték ki tőkéjüket, valamint a Magyarország területén élő nemzetiségek hihetetlen elnyomásával kerestek kárpótlást veszteségeikért. Ez a „csatlós-imperializmus" sajátos jelensége. A magyar függetlenség ügye így fonódik össze szerves egységbe a Magyarországon élő nemzetiségek függetlenségének ügyével: nem lehet eredményes a harc a magyar függetlenségért mindaddig, amíg az osztrák uralkodó körök szembe tudják állítani a magyar függetlenség követelésével a magyarországi nemzetiségi tömegek ki nem elégített nemzetiségi követeléseit, amíg a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben szövetségesként fel tudják használni a Magyarországon élő nemzetiségi tömegeket.

Erre a vázolt gazdasági-társadalmi alapzatra épült az ország politikai rendszere, a dualizmus közjogi rendszere. A politikai harc az országban az 1848-as jelszavak hangoztatásával folyik, anélkül azonban, hogy a jelszavak tartalmáért is folyna harc. 1848 csak díszlet a politikai küzdelmekhez, amelyek során többször is helyet cserél a kormány és az ellenzék, de a politika alapvető vonala változatlan marad. A hivatalos politikai élet legfeljebb olyan kérdések vitájáig jut el, mint a választójog, az önálló vezényleti nyelv stb.

A politikai élet centrumába az általános, titkos, egyenlő választójog körüli harc került. Az ellenzéki pártok a századfordulótól kezdve egyre inkább ezt tekintették fő politikai követelésüknek, ez tartotta össze a különböző ellenzéki csoportosulásokat, ez hozta össze a politikai élet porondján a szociáldemokrata párttal a polgári radikálisok csoportját is.

A politikai életben egyre inkább az a törekvés jutott kifejezésre, hogy elterelják a figyelmet az égető társadalmi problémákról. A társadalmat marcangoló ellentmondások megoldására való törekvés helyett leplezésük a cél.

A társadalom ellentmondásainak fejlődése mindenekfelett a munkásosztály helyzetén mérhető le. Fokozódik a munkásosztály kizsákmányolása, elnyomása. Ugyanakkor a munkásosztály nagy fejlődésen megy át. Kialakul ezekben az évtizedekben a fejlett gyáripari

proletariátus, a nagyüzemi munkásság Magyarországon. A XIX. század végén megindult bérmozgalmak, sztrájkok folytatódnak, fokozódnak ebben a periódusban. Nem ritka a csendőrsortűz a munkásmegmozdulások letörésére. A munkásosztály fokozódó szervezkedéssel igyekszik sorsán könnyíteni. A munkásmozgalmat kiegészítik a századforduló magyarországi parasztmozgalmai.

A munkásság és a parasztság embertelen kizsákmányolását kiegészíti a nemzetiségi tömegek elnyomása. Magyarországon is csaknem az oroszországihoz hasonló helyzet alakul ki, itt is a „népek börtönévé" válik az ország a Tisza Istvánok uralma alatt.

A magyarországi kapitalizmus fejlődésének jellegzetességeit magán viselte a *burzsoázia fejlődése* is. A polgárság fejlődése elkésett, ellentmondásos, tele kompromisszumokkal. A magyar polgárság sokszorosan rétegződött, s egyes rétegei között is figyelemre méltó ellentmondások feszülnek.

A burzsoázia helyzetét nagyban befolyásolja a feudális viszonyok fennmaradása, s hatásuk a polgári fejlődésre. Az egyre erősödő, fejlődő burzsoázia a feudális erőkkel összebékül, kompromisszumra lép, bár berzenkedik ellene. Ebből következik a burzsoázia bizonyos „feudális színezete". Szeretné az utat megtisztítani a kapitalista fejlődés számára a feudális maradványoktól, de ehhez a társadalom széles rétegeire, mindenekelőtt az elnyomott munkásságra és parasztságra kellene támaszkodnia. Ettől azonban fél a burzsoázia, tanult már a jakobinus diktatúrából, megijedt 1848 júniusa francia proletariátusától, de főképpen a párizsi kommün kommünárjaitól : a harcoló, erős proletariátus igen könnyen fordíthatja szembe fegyverét kizsákmányolójával is. Az ún. „korai polgári forradalmakhoz" (pl. az angol forradalomhoz) hasonló helyzet alakul ki az osztályerőviszonyok frontján : a burzsoázia mint osztály kompromisszumra lép a feudális erőkkel. De míg azelőtt ezt a kompromisszumot a feudális arisztokrácia és a burzsoázia erőinek egyenlősége eredményezte, addig az új helyzetben a kompromisszum oka, hogy a burzsoázia megrettent a feudális viszonyokkal való radikális leszámolástól, a néptömegek erejétől, politikai aktivitásától. Óriási különbség van tehát a kompromisszum okaiban, a korai és késői kapitalista fejlődés viszonyai között. Ez a felemásság — amely minden késői polgári fejlődésre jellemző — jelentkezik a magyar polgárság életében is.

A kompromisszum személyi megtestesítője Magyarországon a geszti földesúr : Tisza István — a „bújtó kan Báthori Erzsébet", ahogy Ady mondja.

Ez az alapvető képlet, azonban ezen belül számos ellentét keresztezi egymást, amely az uralkodó osztályok között feszül.

A burzsoázia egyes rétegei — a nagyburzsoázia, a finánctőke csoportjai — éles ellentétbe kerülnek a burzsoázia más rétegeivel, különösen a közép- és kisburzsoáziával, amelynek érdekei a virágzó kapitalizmus „tiszta" fejlődéséhez, a feudális maradványoktól ment s az imperializmus viszonyai előtt megálló kapitalizmushoz fűződnek. Ez az ellentmondás kerül megfogalmazásra a polgári radikalizmus elméleti-politikai nézeteiben is. A kis- és középburzsoázia érdekeihez kapcsolódik a polgári értelmiség, az ún. „középosztály" jelentős része, a „lateinerség".

Harc folyik az agráriusok és az ún. „merkantil blokk" között is, a nagybirtok és a fináncoligarchia között, a fináncoligarchia és a középburzsoázia között (a középburzsoázia az általános választójog leghangosabb követelői közé tartozik, követeli a feudális hitbizomány, a holtkéz felszámolását stb.). Mindezek az ellentétek összefonódnak a magyar burzsoázia és az osztrák burzsoázia közötti ellentmondásokkal.

A burzsoázia tehát nem egységes — csak a proletariátussal szemben, a forradalmak időszakában ütközik ki alapvető egysége. A tárgyalt korban Magyarországon szervezett polgárságról alig lehet beszélni. A polgárság gyengesége, tapasztalatlansága összefonódik a gazdasági fejlődés korlátozottságával.

A polgári értelmiség — ezen a bonyolult, ellentmondásos helyzeten belül — speciális helyzetben van, s különleges szerepet is játszik. Az értelmiség középrétegei — a középburzsoáziához csatlakozó erői — szembefordulnak a nagyburzsoázia törekvéseivel, mert az egész polgárság érdekeit látják veszélyeztetve a monopóliumok kialakulásával, s azok ellen mint a kapitalizmus kinövései ellen harcolnak. Hadakoznak a „feudalizmus" ellen is, amelyben a monopóliumok kiegészítését, forrását látják. Egyben harcolnak a munkásmozgalom ellen, annak ideológiája, a marxizmus mint „dogmatizmus" ellen. Bár sok vonatkozásban összeköttetést keresnek a munkásmozgalomhoz, főként a polgári demokratikus feladatok közös kiharcolása érdekében, ezek a rétegek a proletariátussal *szemben* is fellépnek igényeikkel. A feudális erőkkel, az agráriusokkal, a fináncőkével való szembenállás eredményezi a radikális hangot, de ennek a rétegnek az érdekeit kifejező ideológusok polgári jellegűek.

A polgári radikalizmus végeredményben ennek a rétegnek az érdekeit, a szabad kapitalista fejlődéshez fűződő polgári demokratikus igényeket

fejezte ki elméletileg és politikai tevékenységében. Az adott korban ez óhatatlanul a múlt felé forduláshoz vezetett, hiszen a virágzó kapitalizmus demokratikus szabadságjogaival ebben az időben már régen a múlté.

A polgári radikalizmus kialakulása szorosan összefügg a *munkásosztály* fejlődésével, illetve ennek megfelelően a munkásmozgalom helyzetével.

A proletariátus viszonylag fejletlen az országban. Bár a századforduló éveiben nagy a fejlődés, kialakul a nagyipari proletariátus — s ezt maguk a polgári radikálisok is impozáns erőnek tekintik —, mégis nehéz a késést behozni. A magyarországi fejlődésben a munkásmozgalom teljesen a legalitás keretei között marad. Hiányzik a *valóban* forradalmi erő, a munkásosztály élcsapat-pártja, a lenini típusú forradalmi munkáspárt. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a munkástömegek akarata, legjobb szándéka mellett sem volt képes — a vezetői nem is akarták — a munkásmozgalmat forradalmi vágányokra vezetni.

Az SZDP revizionista, reformista vezetésével a munkásosztály érdekeivel szemben, az opportunizmus útján haladt. A szociáldemokrata párt nem törekedett a lehetséges szövetségesek — a parasztság és a nemzetiségi tömegek — megnyerésére. Főleg polgári demokratikus követelésekkel jelentkezett, de nem volt képes arra, hogy a proletariátus bázisáról harcolva, élére álljon ezeknek a követeléseknek s vezesse az értük folyó harcot.

Ilyen viszonyok között lépett és léphetett fel a polgári radikalizmus azzal az igénnyel, hogy vezető szerepre tegyen szert. A radikálisok kívántak — a munkáspárt helyett — a demokratikus vívmányokért folyó harc élén haladni, sőt a maguk számára vindikálták a vezetést a munkásmozgalomban is. Ez a jelenség összefügg a munkásmozgalom gyengeségével. Emellett a burzsoázia sajátos ellentmondásos helyzete is megmutatkozik ebben az igényben : vállalkozik a proletariátus forradalmi tendenciáinak a levezetésére.

A polgári radikalizmust vonzotta a nem forradalmi jellegű munkásmozgalom, a reformista tendenciák, a marxizmus revizionizmussá „szelídítése", meghamisítása. De amennyire vonzotta a munkásmozgalom a XX. század első évtizedében, olyannyira taszította 1918 körül, amikor a munkásmozgalom forradalmasodott. Amennyire vonzotta a társadalmi haladás általában, annyira taszította a társadalmi haladás konkrét folyamata : az osztályharc, a társadalmi forradalom.

Figyelemre méltó az az önvallomás, amelyet Jászi Emlékezéseiben

adott a polgári radikálisok csoportjának kialakulásáról. A müncheni disszidens lapban, a Látóhatárban jelent meg Jászi írása,[11] amelyben fejtegeti, hogy milyen tényezők váltották ki a polgári radikalizmust mint szociális, politikai, kulturális mozgalmat. Nem elégítette ki őket — írja — a kiegyezés utáni helyzet, a kormány és az ellenzék közötti látszatharcok. A régi választójog elavult, lehetetlen annak keretei között becsületes politikai küzdelmet folytatni. A nemzetiségiek jogtalanok, elnyomottak, megmozdulásaikat „hazátlannak" minősítették az uralkodó osztályok. Az uralkodó osztályok hazafias melldöngetése, Petőfi és Arany kisajátítása is szerepet játszott e folyamatban. Csak a nép felszabadító mozgalmaitól vártak javulást, s ez hozta magával a szocialista mozgalmak iránti rokonszenvüket. Látták azt is, hogy a „történelmi osztályok" eljátszották szerepüket. A történelem- és társadalomtudományok alkalmatlanok voltak a történelem megmagyarázására. Jászi ezeket a főbb tényezőket foglalta össze mint a radikalizmus létrehozóit.

Már az eddigiekből megállapítható, hogy a polgári radikalizmus a magyar történelmi fejlődés egyik legbonyolultabb szakaszán jelentkezett, s maga is bonyolult, ellentmondásos áramlat.

Az ellentmondások egy részét meg lehet érteni, ha történelmi rendben, a polgári radikalizmus fejlődési menetében követjük nyomon azokat.

A polgári radikalizmus fejlődésének első jelentősebb szakasza az 1900-as évek elejére tehető. *1900—1903* között, az országot megrázó gazdasági válság ideológiai kifejezéseként jelent meg ez az áramlat. Ebben a polgári értelmiségnek egy bizonyos válságtudata is manifesztálódik. A burzsoázia ezen sajátos rétegének mint a hivatalos uralkodó osztályok nem hivatalos, parlamenten kívüli ellenzékének ideológiája és politikája a korabeli társadalmi viszonyok bírálatát adja. Tehát: a polgári radikalizmus keletkezése mint a válság figyelemre méltó tünete, a polgári ideológia, a polgárság válságos helyzetéből a *kiút keresése* értékelhető.

A polgári radikalizmus fejlődésének második nagyobb szakasza az 1905-ös forradalmi mozgalmakkal, a forradalmi válsággal kapcsolódik össze *(1904—1906)*.

Különösen nagy hatása volt ebben az időben az oroszországi forradalomnak a radikalizmus fejlődésére, mindenekelőtt Jászi egyéni útjára. Ezek az évek a marxizmus befolyásának a növekedését hozták a polgári radikalizmus ideológiájára, s a munkásmozgalom erőteljes hatását a radikálisok politikai felfogására. Jellemző e korban a szin-

dikalizmus nagy hatása is. A polgári radikalizmus, főleg Jászi, erősen közeledik ezekben az években a Szabó Ervin-féle felfogáshoz. Jászi megállapítja, hogy Magyarországon is forradalmi helyzet alakult ki. Ebben a periódusban tisztítják meg a Társadalomtudományi Társaságot Andrássytól, Gratztól, Wolfner-Farkas Páltól — tehát a reakciós, jobboldali elemektől.

A forradalmi mozgalmak elbukása, a forradalom apálya, a gazdasági válságból való kilábalás időszaka a radikálisok fejlődésében is fordulatot hozott *(1907—1910)*. Ez a korszak Jásziék fejlődésében a szociologizálás felé tolódást hozza. Erre a korra esik a választójogi küzdelmekbe való intenzív bekapcsolódása, valamint a Társadalomtudományi Szabad Iskola megszervezése, a szabadkőművesség mint működési terület felhasználása, a Világ megindítása.

Az újabb forradalmi fellendülés *1911—1912*-ben a radikalizmust is felvillanyozza. Egymásután jelennek meg a cikkek, amelyek az 1905. éviekhez hasonlóan forradalmi hangúak, a kapitalizmus felbomlását hirdetik. 1912 — a nagy munkásmegmozdulás éve — Jászi tevékenységében is nagy jelentőségű állomás. Május 23-a, a „vérkeresztség napja" — a radikálisok szerint is a magyar történelem egyik legnagyobb napja.

1912—1913 újabb túltermelési válságot hoz. A polgári radikalizmus fejlődésében főleg a választójogi küzdelmek sikertelensége eredményezett depressziót. Ez a folyamat vezetett el 1914-ben a Polgári Radikális Párt létrehozásához.

1914, a háború kitörése készületlenül találta a radikálisokat. 1915—1917 között egyre erőteljesebben indult meg a radikálisok béketevékenysége. 1917-ben az oroszországi februári forradalom hatása alatt áll tevékenységük : „ex oriente lux". Majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom már kevésbé egyértelműen örömmel fogadott híre jegyében zajlik le az év. Ezek az évek a forradalom érlelődésének évei. Amíg a forradalom még csak elméleti kérdés, a polgári radikálisok — ha vonakodva is — mellé állnak. Amikor azonban a napi gyakorlat kérdésévé válik, a radikálisok megtorpannak, elhúzódnak tőle.

1918 októbere : a radikálisok belecseppennek a forradalomba, s ott polgári igényeiket hangoztatják. A fejlődő forradalom szekeréből azonban hamarosan kizuhannak. Az őszirózsás forradalomban a radikalizmus egyértelműen megmutatja forradalomellenes, reformista arculatát.

E periódusok menetében számos ellentmondás feloldódik, de nem valamennyi. Mert a horizontális, időben jelentkezők mellett a polgári

radikalizmusra vertikális, egy időben ható ellentmondások is jellemzőek, amelyek hirdetőik helyzetét fejezik ki.

Ezek az ellentmondások egyértelmű reakciós, burzsoá pozíción oldódtak fel 1918-ban, s még inkább 1919 után, az emigrációban, amikor Jászi még azokkal a haladó nézetekkel is szembeszállt, amelyeket korábban hirdetett.

3. A JÁSZI-FÉLE POLGÁRI RADIKALIZMUS ELMÉLETI-ESZMEI FORRÁSAI

A következőkben megvizsgáljuk, milyen elméleti forrásokból táplálkozott a magyarországi polgári radikalizmus, milyen filozófiai-szociológiai-ideológiai eszmék hatottak a radikálisok gondolkodására. Nem lehet feladata ennek a munkának, hogy behatóan, részletesen vizsgálja a korabeli szociológia helyzetét, hogy valamiféle szociológiatörténeti összefoglalást adjon — bár nagyon szükséges volna egy ilyen összegezés — ; még arra sem tarthat igényt, hogy a magyarországi szociológiai irányzatokat összegezze, az ezek közötti kapcsolatokat, harcokat megrajzolja. Most csupán azt tűztük ki célul, hogy megkeressük : a magyarországi polgári radikalizmusra milyen szociológiai irányzatok hatottak. Pontosabban : azokat az irányzatokat, szociológusokat tanulmányozzuk, amelyek a radikalizmus Jászi-féle megfogalmazására hatottak, s azokat is csak *ebben* az összefüggésben, a polgári radikalizmusra, Jászi nézetei alakulására való hatásukban.

Jászi hosszú utat tett meg, s ez az út bővelkedett az egymást sokszorosan keresztező ellentmondásokban. Ennek megfelelően, ha ideológiai forrásait kutatjuk, azt tapasztalhatjuk, hogy igen sokágú az a forrás, amelyből a radikalizmus táplálkozott. Ellentmondó, egymást szinte kizáró irányzatok békés egymás mellett hatása lepi meg a kutatót : Spencer és Kant, Marx és Bergson egyaránt forrásai a radikalizmusnak, amely eklektikus voltából adódóan igyekezett felhasználni minden elméletből a számára megfelelő, összefüggéseiből többnyire kiragadott gondolatokat, gondolattöredékeket.

A Huszadik Század egy évtizedes jubileuma alkalmából írt cikkében[12] Jászi maga is leírta ezt az eklektikus utat, amely a források ellentétes voltát tanúsította.

Forrásainak ellentmondásosságát, eklektikus jellegét sokszor úgy próbálták — és próbálják ma is a hozzá közel állók — magyarázni, hogy ez „a szerkesztő kötelező sokoldalúsága, sokirányú tájékozó-

dása". A lapszerkesztő, aki lapjában, a Huszadik Században sokféle véleménynek adott helyet, maga is igyekezett megismerkedni azokkal. Nem ez adja meg azonban a radikalizmus, főleg Jászi világnézetében — forrásai tekintetében — az eklekticizmus alapját. Vannak lapszerkesztők, akik éppen nem eklektikusok, szerkesztői mivoltuk nem feltétlenül eredményezi azt, hogy eklektikus ideológiai alapra helyezkedjenek. „Sokirányú tájékozódásában" — amely főként forrásainak ellentmondásos sokféleségében érvényesül — mindenekelőtt osztályhelyzete nyilatkozik meg, a korabeli burzsoázia helyzete, igényei jelentkeznek. Jászi „sokirányú tájékozódása" impresszionista jellegű eklekticizmus, szinte nyomon lehet követni írásain olvasmányainak változatos sorát. Amit éppen olvas, ahhoz csatlakozik, megpróbálja kihámozni abból a számára megfelelő eszméket. Az „érdekesség", az „újszerűség" csábító varázsa odavezeti, hogy nem gondolja végig az egyes elméleteket, az egyes filozófiai-szociológiai-ideológiai irányokat a maguk egészében. Egyes megállapítások, összefüggésükből kiragadott nézetek jelentik számára az adott irányzatot, s így „csatlakozik" egyik-másik áramlathoz, szerzőhöz. Ily módon részesíti előnyben a rikító, feltűnő, újszerű, „tudomány utolsó szavát" jelentő, sokszor bizarr megoldásokat, ez helyettesíti számára a mélységet, az alapos végiggondolást, a tudományos komolyságot. *A Jászi-féle radikalizmus eklekticizmusának egyik összetevője — és talán fő összetevője — felületessége, kapkodó, impresszionista jellege.* Nagyon jellemző, hogy Jászi nemegyszer úgy beszél ideológiai irányzatról, hogy azt nem is ismeri vagy csak egészen felületesen ismeri. Ez azonban nem zavarja abban, hogy véleményt nyilvánítson róla.

Mi ennek a háttere, magyarázata? A felületességben, az impresszionista jellegben mélyebb ok következménye jelentkezik: ez az ok a *kapitalizmus válsága s ebből adódóan a polgárság felelőtlensége* és egyben *tanácstalansága*, amiből kapkodása ered. Az impresszionista felületesség pszichikai mozzanatában a kapitalizmus túlélt volta tükröződik, a polgárság objektív felelőtlensége érvényesül ebben az elméleti állásfoglalásában. Az imperializmusba áthajló kapitalizmus burzsoáziájának a tanácstalan kétségbeesése, kapkodó kiútkeresése, elszántsága, kalandorsága, vakmerőségig menő felelőtlensége az alap. Uralkodó helyzete biztosítására minden eszközt kész felhasználni. Az eklektikus impresszionizmusban továbbá megtalálható a kora uralkodó viszonyaival elégedetlen kispolgár szembenállása, egyszersmind e helyzet megváltoztatásának a kilátástalansága, valamint a differenciálódás fokozódása, a kispolgárság létbizonytalansága, egyre növekvő el-

proletarizálódása, s az ettől való rettegés, ami a kispolgárságra az imperializmus korában jellemző.

A polgári radikalizmus Jászi-féle megfogalmazása első szakaszában mindenekelőtt a Spencer-féle pozitivista evolucionizmushoz kapcsolódott. Előbb már idézett cikkében írta: „a benthami igazságosság szellemében dolgoztunk. . . . Ez volt a célunk és Herbert Spencer az ideálunk, akinek nevével, a számunkra írt levelének auspiciuma alatt kezdettük meg működésünket."[13] A spenceri eszmék a radikalizmusba mindenekelőtt Pikler Gyula közvetítésével épültek be, az ő hatására kezdtek Jásziék Spencerrel foglalkozni. Hogy milyen eredménnyel, azt például Jászinak egyik korai könyve, a Művészet és erkölcs[14] világosan mutatta. Jászi maga is megfogalmazta e könyv előszavában forrásainak elemzése során Spencerhez való viszonyát: „Hálával tartozom annak az iskolának, melyhez tartozni szerencsém van — ha ugyan szerénytelenség nélkül használhatom e kifejezést —, az evolucionista iránynak, s halhatatlan mesterének, Herbert Spencernek."[15] A spenceri evolucionizmus végighúzódott Jászi egész könyvén, megoldásain, a művészet és erkölcs, az emberiség életpályája értékelésében.[16] Jellemző, hogy Jászi nem Comte-hoz, a mélyebb gondolkodóhoz, hanem Spencerhez kapcsolódott, kora divatos, de szerfelett sekélyes és dagályos szerzőjéhez, a Comte-féle pozitivizmus tovább-sekélyesítőjéhez. Jászi 1905-ben írt egyik levelében is Spencerhez, Benthamhoz, Millhez való közelségét emelte ki. Levele a választójog ügyében írandó pamflet szükségességéről szól, s megállapítja: „Hasonló kérdésekkel egy Mill, egy Spencer, egy Bentham is el tudtak foglalkozni . . . Mi hozzájuk, s nem a német metafizikusokhoz, az élettől elszakadt teoretikusokhoz állunk közel."[17]

Kezdetben még fokozottabban hatott Spencer Jászira és társaira. Egyik, 1899-ben kelt levelében elragadtatott hangon írt Spencerről, annak nagyságáról: „Jól esik, hogy te is az érzelmeknek olyan szuperlativitásával beszélsz erről az isteni emberről. Nekem több ő, mint gyönyörűség, mint világító torony: a legerősebb vigasz az élet ocsmányságai közepette."[18] Jászit erősen foglalkoztatta az a terv, hogy a spencerizmust alkalmazza a magyar társadalomra. Somlóhoz írt, szintén 1899-ből keletkezett levelében olvashatjuk: „Te — mint tudom — szintén foglalkozol az eszmével, a Spencer-féle eszmék injitiálásával társadalmunkba."[19]

A radikalizmus pozitivista agnoszticizmusának, a vulgáris evolucionizmusnak fő forrása Spencer volt. Jászi egyik 1901-ből keletkezett írásában a spenceri eszmék alapján bírálta Hegedűs szerves társada-

lomfelfogását. Összegezte munkájában Spencer társadalomfelfogását, megmutatta ennek különbözőségét a Hegedűs-féle szerves társadalomelmélettől.[20] 1903 elején, Spencer halálakor a Huszadik Század egy teljes számot Spencer emlékének akart szentelni.[21] Ennek a számnak az előkészítéséről olvashatunk Jászi egyik levelében, amelyben még a szerepeket is kiosztja, s egyúttal hírt ad Pikler Gyulának e tervvel szembeni ellenállásáról. Emlékünnepélyt is tervezett a Társadalomtudományi Társaság. Jászi úgy tervezte, hogy Pikler beszélne Spencerről. Egy következő levélben már arról adott hírt, hogy „Pikler mester kapálózik, hogy ő egyáltalán csak rosszat tudna róla mondani. Spencer bizonyára tudott volna kellő hangon beszélni Millről, Marx Hegelről, bármily fundamentális ellentétbe is jutottak mestereikkel."[22]

Ebben az időben — 1903 körül — már egyre több jele mutatkozott meg annak, hogy a polgári radikálisok eltávolodnak Spencertől. Jásznál már 1903-tól kezdve tapasztalhatjuk a Spencertől való elfordulást. Ezt mutatja már az előbb idézett levél is. Ezt a gondolatot vetette fel Jászi a Társadalomtudományi Társaság 1903-as vitáján is, amelyet a Huszadik Század ismertetett. Itt olvashatjuk Jászi véleményét a radikalizmus és a spencerizmus viszonyáról: „Leopold igazságtalanul vádolta azzal a magyar szociológusokat, hogy Spencert tulságosan vagy szolgaian követték. Igazságtalanságában odáig megy, hogy Piklert Spencer lelkes hívévé teszi meg . . . Pikler szociológiája merev ellentétben áll a Spencerével . . . A magyar szociológusok fontos kérdésekben megőrizték önállóságukat."[23]

Jászi a Művészet és erkölcs c. könyv előszavában a spencerizmus iskolájához tartozónak vallotta magát, ugyanakkor arra is törekedett, hogy a spencerizmus hibáitól elhatárolja magát. A spencerizmustól való eltávolodásban a marxi történelemfelfogás, a *történelmi materializmus* hatása mutatkozott meg Jásznál, a polgári radikalizmus, általában a Huszadik Század irányvonalában. „Hogy a spencerizmus tévedései túlságosan és helyrehozhatatlanul el nem sodortak, s hogy azzal szemben e munka korrekciója lehetséges volt, a Karl Marx által megalkotott történelmi materializmus alapján, azt egyesegyedül annak köszönhetem, hogy a spenceri szociológia néhány végzetes hibájától megóvott ama szigorú és lélektanilag alapos bírálat, amelynek hatása alatt tanultam meg a társadalmi jelenségeket szemlélni — a Pikler Gyuláé."[24] Jászi a történelmi materializmus felé fordult, ezzel menekült meg a spenceri laposságok végzetes következményeitől, s ehhez Pikler Spencer-kritikája adott számára indítékot. Spencer nézeteinek kritikája — egyes részletkérdésekben — a későbbiekben még gyako-

ribbá vált Jászi írásaiban. 1905-ben például egyik levelében a francia szociológusok hatására a Spencer-féle vallás-szociológia elavultságáról írt.[25]

A Spencer-féle szociológia azonban még akkor is hatott Jászira, amikor már alapjában szembefordult vele. Spencer emberi nagyságáról később is sokat áradozott. „Egész közelről nézve van ebben az emberben valami tisztaság, ami engemet nem kevésbé kap meg, mint nagysága. Olyan szilárd, egyenes és mértéket tartó. Nem kapkodó, szenvedélyes és dicsőségsóvár."[26]

Az objektivizmussal szembeforduló, a gyakorlati politikával kapcsolatban levő eszmékről írja Jászi, magát a spenceri felfogás hívei közé sorolva : „Ez nem az én szellemem, nem Spencer, Pasteur, Le Dantec szelleme."[27] Jászi Spencert együtt emlegeti Pasteurrel, kiemelve ezzel Spencer pozitivizmusát.

Jászi nagy vonzalma Spencer iránt — az ellenkező tendenciák ellenére — jellegzetes tünet. Spencer sajátságos figurája a burzsoá szociológiának. Azt a fordulatot testesíti meg, amely a kapitalizmusban bekövetkezett az imperializmusba való átcsapás idején. Spencer a fordulóponton lévén, egyszersmind a polgári ideológia reakciósabbá válásának is jellegzetes figurája. Kora reakciós, klerikális körei túl merésznek találják biológiai analógiáit, időnként feltörő vulgármaterializmusát. De haladónak nem tekinthető, ellentmondásos gondolkodó, s ellentmondásos oldalaiból a reakciósság a domináló. Szabó Imre helyesen mutatta ki könyvében, a radikalizmus kialakulását vizsgálva, kapcsolatát a spencerizmussal.[28]

A radikalizmus megalapozója, első nagy képviselője Pikler Gyula volt, az ő ideológiai befolyása vezette Jászit Spencerhez. Jászi maga is utalt erre nem is egyszer, büszkén hangoztatva, hogy Pikler tanítványa volt. A radikális párt létrejöttekor Jászi egyik cikkében részletesen foglalkozott a Piklerhez fűződő kapcsolatokkal, benne a radikalizmus egyik fő forrását jelölve meg. „. . . A magyar Bentham alakja is hamar megjelent közöttünk, a Pikler Gyula katedrája fókusza lett a polgári kriticizmusnak, s mi tőle tanultuk meg — miként Angliában Benthamtól — a társadalmi intézményeket többé nem a merő tradíciók szemüvegén, hanem az öröm és fájdalom biológiai mérlegén összehasonlítani és megítélni."[29]

Alig valamivel később a Világban egy nagy cikk jelent meg, amely Pikler Gyula nagyságát méltatta.[30] A cikk ugyanakkor kimutatta, hogy Pikler megy a maga útján (pszichológiai kutatásokkal foglalko-

zik), de a polgári radikalizmus is megy a maga útján, amelyen a nagy magvető már nem tart együtt volt követőivel.

Ez a folyamat — a radikalizmus elválása Piklertől — elég hamar megindult. Igaz az, amit egy érdekes, Piklerről szóló „jellemzés" ír: „A szociáldemokrata munkásságon kívül álló polgári radikalizmus tábora megalakulása Magyarországon Pikler Gyula egyéni tanításával, és különösen a Jog keletkezése és fejlődése c. munkájának megjelenésével (1897) kezdődött. A radikális párt vezérei mind Pikler legközelebbi tanítványainak köréből valók."[31]

Jászi már egyik 1900-ban írt levelében élesen támadta a Pikler-féle „belátásos" elméletet. Pikler könyvéről azt írta, hogy nagy csalódást okozott neki. „Az a meggyőződésem, hogy a Mesternek nincs igaza, s ami még ennél is rosszabb, belátásos idiosyncrasiájában nem vett észre egy csomó dolgot, melyet okvetlenül figyelembe kellett volna vennie. Tagadhatatlanul sok finomság, itt-ott (ritkán) mélység van benne . . . De alig valami értékes eredmény, s ami van, az nem új. Új legfeljebb a mechanikai képlete . . . (S Jászi kifejti a továbbiakban, hogy milyen helytelen erre a képletre túlságosan nagy súlyt helyezni. — F. Gy.), mely végre is, a tudomány jelenlegi fokán merő symbolikus beszéd. Pikler Spencer tételét . . . egy mechanikai formulába öltözteti."[32] S később még keményebben ítéli meg Piklert és könyvét: „Nincs ebben a könyvben semmi, ami az igazság erejével bírna . . . Szegény Spencer, kik akarják őt megdönteni!"[33]

Jászi a későbbiek folyamán még határozottabban ítélte el Pikler nézeteiben — az idealizmust. „Vetted-e észre, hogy a Mester teljesen a Thegze-féle abszolút idealizmus álláspontjára jutott: nincs külön világ, csak az ő énjük."[34] Jászi Pikler pszichologizálását is erősen elítélte, bár tévesen a Le Bon-féle tömeglélektan alapjáról támadta azt. „A Pikler—Dienes társaság ismereteink kétoldalúságával foglalkozik akkor, amikor talán a világ egyik legnagyobb rejtélye tárul fel előttünk a kísérleti kutatások fényében."[35] Sok forrásban lehet olvasni Piklerrel kapcsolatos ellentéteiről.[36] Nemcsak Jászi, hanem a radikalizmus táborába tartozó más csoportok is szembefordultak Piklerrel, az ő introspektív szemléletével.[37] Pikler zokon is vette ezt Jászitól és hálátlannak tartotta őt.[38]

Talán ezek után jogos azt megállapítani, hogy Szabó Imre könyve — bár helyesen hangsúlyozza Pikler szerepét a polgári radikalizmus keletkezésében — túlzott következtetést von le, amikor a radikalizmust főként Pikler tevékenységén keresztül méri le, s Jászit is csak Pikler-epigonként értékeli. „Jászi Oszkár . . . államelméleti vonat-

kozású művében Piklerre támaszkodva ... és belátásos elméletéből kiindulva már egyenesen a történelmi materializmus állam- és jogfelfogása ellen nyitott tüzet. Ezen az úton együtt járt Somló Bódoggal, akire nem győz eleget hivatkozni."[39] Kétségtelen, hogy Jászi könyvében a történelmi materializmust támadta. De ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Pikler belátásos elméletét is támadta. A radikalizmus feltétlenül sokkal bonyolultabb annál, semmint hogy le lehetne vezetni egyik-másik képviselőjének tevékenységéből, állásfoglalásából az egész irányzat elméleti képét. Különösen nem lehet ezt megtenni olyan kiemelkedő polgári radikális esetében, mint Jászi, akinek jelentős szerepe volt a magyarországi polgári radikalizmus történetében.

A polgári radikalizmus következő állomása — Spencer, Pikler után — *a marxizmushoz, a történelmi materializmushoz* való fordulás volt. Jászi erről értékelő jubileumi cikkében ad számot: 1903 körül a radikalizmusban „a spencerizmus mindinkább háttérbe szorult, és a gyakorlati szocializmus, valamint tudományos elmélete, a történelmi materializmus mind intenzívebben foglalkoztatta az elméket".[40] A marxizmus felé tett lépést jelenti a marxizmus kritizálása is, amelynek során több vonatkozásban támadta a marxizmus tételeit. A történelmi materializmus állambölcselete c. könyvét a marxizmus államelmélete, forradalomelmélete kritikájaként „tudományos igényű" munkának szánta, egyszersmind sok érdemét elismeri a marxizmusnak. Persze az hasonló ahhoz, ahogyan Sztruve „ismerte el" a marxizmus érdemeit, akit Lenin A narodnyikság gazdasági tartalma c. munkájában ebben a vonatkozásban élesen bírált. A marxizmus *egyes* tételeinek elfogadása egyben a marxizmus *lényegének* az elvetését jelentette Sztruvéhoz hasonlóan Jászinál is. Marx nagyságának általános elismerése mellett a leggorombább hangon támadta — mint később részletesen megvizsgáljuk — a marxizmus forradalom-, osztályharc- és államelméletét, mindenekelőtt a proletárdiktatúra elméletét. Felhasználta ehhez a revizionizmus „segítségét", elvetette az állam elhalása marxi elméletét, és burzsoá módon tárgyalta az állam örök voltát.

Jászinak a marxizmushoz való viszonyát részleteiben, az egyes kérdések kapcsán a továbbiakban tárgyaljuk. Most elöljáróban csak néhány általános vonatkozásában vizsgáljuk a radikalizmus és a marxizmus viszonyát.

A marxizmus különösen fontos helyet foglal el a radikalizmus forrásai között. A radikalizmus nem volt proletár elmélet és gyakorlat, s nem is fogadta el a marxizmust, helyette valami „jobbat" akart kimunkálni. Polgári elmélet, amelyet nem lehet valamiféle „rossz mar-

xizmusnak" tekinteni. De a marxizmusból feltétlenül sokat merített, s ez értékelésre méltó dolog.

Jellemző, hogy — bár Jásziék olvasták a marxizmus jóegynéhány alkotását, s az a kör (Szabó Ervin, Kunfi), amely a Marx—Engels Válogatott műveket kiadta, szoros kapcsolatban állt, majdnem személyileg is egybeesett a polgári radikálisokkal — Jászi nem ismerte a marxizmus egyes fő műveit eredetiben, „közvetítés" segítségével, másodkézből, Masaryktól és másoktól vette át azokat. Erre utal például A történelmi materializmus állambölcseletében, a Szent családdal kapcsolatban. Ehhez a könyvhöz nem fért hozzá, s csak Masaryk ismertető munkájára építhetett. Ez azonban nem akadályozta, hogy igen messzemenő következtetéseket vonjon le.

Jellemző továbbá, hogy a radikalizmus a marxizmushoz mint revizionizmushoz csatlakozott. Jásziék nem annyira Marxot és Engelst ismerték, mint inkább Bernsteint és Kautskyt. Nem ismerték Lenint, csak 1917 októbere körül cikkeztek politikai tevékenységéről — elméleti munkásságáról ekkor sem esett szó. A marxizmust tehát mint revizionizmust ismerik, és ahhoz ily módon kapcsolódnak. Bernstein iránt rokonszenvet éreztek, őt többször meghívták előadások tartására.[41]

A radikalizmus nem egyértelműen foglalt állást a marxizmussal szemben : csapongott körülötte, hol magasztalta, hol a „korlátozottságáért" ostorozta. Egyfelől a „Marx—Bebel—Kautsky irány csődjéről"[42] írogattak, másfelől ugyanakkor a marxi tudományosság nagy erejéről. „Ha valaki kutat, s nem politizál, ne exegézist csináljon, de kauzalitást keressen. Úgy, mint Marx tette volt . . ."[43] Mintha Marx nem politizált volna, holott egész élete a proletariátus érdekeiért, szervezéséért, felvilágosításáért folyó áldozatos harc volt. Marx, a marxizmus érdemeinek elismerése nemegyszer felmerült Jászi munkáiban, főként a gyakorlati kérdések kapcsán. Egyik levelében összehasonlította Méray-Horváth felfogásával a marxizmust. Méray-Horváth biologizáló társadalomfelfogása a századforduló utáni első évtized közepetáján Jászit erősen foglalkoztatta. E felfogásnak nagy szerepe volt a Jászinál jelentkező vulgáris materialista tendenciák kialakulásában, abban, hogy Jászi az egyedül tudományos szociológiát a tények által megalapozott s mindenekelőtt a természettudományos tényekből kiinduló szociológiában látta. — Jászi az összehasonlításból megállapította a biologizáló felfogás csődjét, valamint ezzel szemben azt, hogy a marxizmust egyre jobban beigazolják a való élet tényei. „Az öreg (ez Méray-Horváth — F. Gy.) prognózisai a leggyalázatosabb befuccsolás felé haladnak a magyar politikában, ellenben a Marx prog-

nózisai egyre inkább teljesülnek."[44] S a marxizmus hatásának tudható be, hogy Jászi belátta : a komoly szociológiai tudás elképzelhetetlen közgazdaságtani megalapozás nélkül.[45] Ebben Jászi meghaladja a szociológia legtöbb művelőjét. (Ismeretes, hogy Lukács György a szociológia fő forrásaként a közgazdaságtantól való elfordulást jelöli meg.)[46]

Jászi igyekezett — bár ez nem járt nagy sikerrel — megismerni, még inkább megmagyarázni a marxizmus és annak forrásai között a viszonyt. Szűklátókörűen csak azt látta, hogy a marxizmus a hegeli tanítás eredményeként, annak reakciójaként keletkezett. Egyrészt a marxizmus forrásainak problémáját leszűkítette a Hegelhez való viszonyra, s a marxizmust mint a túlzó idealizmus elleni túlzó materialista reagálást értékelte. (A történelmi materializmus állambölcselete c. könyvében hangoztatta, hogy a marxizmus egyoldalú történelmi materializmusa nem más, mint az abszolút idealizmus, Hegel merev ellentéte.)[47] Ugyanehhez a gondolathoz tér vissza 1911-ben : „. . . a hegeli abszolút idealizmusból a társadalmi haladás egyik legforradalmibb doktrinája született meg."[48] — Ezzel az általa egyértelműen reakciósnak tartott hegeli abszolút idealizmus és a marxi történelmi materializmus kiáltó ellentétességét akarta kiemelni, egyáltalán nem látva a hegeli filozófia forradalmi oldalát. Jászi is, mint oly sokan mások a polgári filozófusok közt, nem ismerte fel Hegel dialektikájának forradalmi jelentőségét, csak a groteszk filozófiai játékot látta írásaiban. Jászi csak felületesen ismerte Hegelt, nem tanulmányozása alapján, inkább hallomásból alkotott képet magának erről a nagy gondolkodóról. Hegelben vulgáris módon csak a misztikumot látta. 1934-ben megjelent írásában is ez a vezérgondolat : a misztikus világszellemtől átitatott hegeli filozófiát „a marx dialektika ökonomizálta"[49]. A hegeli filozófiát Jászi tehát egészen elítélte. Ugyanakkor egyáltalán nem látta Marx kapcsolatát a megelőző materializmushoz.

A marxizmus a radikalizmus forrásai között főleg az 1905-i oroszországi forradalom idején, valamint a Magyarországon ugyancsak kiéleződött forradalmi helyzet körülményei között lépett előtérbe. Míg az első periódusban a spencerizmus felé való fordulásban mindenekelőtt a radikalizmus *polgári* jellege, valamint az uralkodó körökkel való megalkuvása tükröződött — Spencer ideológiája erre kitűnő lehetőséget nyújtott —, a századfordulónak a magyar gazdasági és társadalmi életet mélyen megrázó nagyszabású válsága, mely az osztályellentéteket is erősen kiélezte, a haladó polgári radikálisokata marxizmus felé lökte.

Nem véletlen, hogy Jászi — mint később részletesen megvizsgáljuk — szocialista pártalakítási törekvéseivel ebben az időben lépett fel. A válság, az osztályellentétek, a forradalmi helyzet kialakulása mellett erős lökést adott a polgári radikálisok eme fordulatához az 1905-i orosz forradalom is. Igaz, a forradalom elbukása messzemenő ideológiai következményekkel járt: a radikalizmus eltávolodása a marxizmustól ezzel a hősi-tragikus társadalmi eseménnyel fonódott össze. A forradalom bukása ideológiai zűrzavart, polarizációt okozott az orosz munkásmozgalomban. Ennek hatása túlnőtt az orosz munkásmozgalom keretein. Részben ezzel függ össze a machizmus elterjedése, a zűrzavarnak egyik legjellegzetesebb terméke, amely az osztrák, a német, a magyar munkásmozgalomban, s ezzel együtt az értelmiség soraiban is széles körben hódít. A polgári radikalizmus kétségtelenül igen sokat vett át ezekben az években a machizmustól, ismeretelméleti alapja, agnosztikus felfogása nem utolsósorban onnan származik. Hitet tesz a pozitivizmus, az agnoszticizmus mellett, kijelentve, hogy a lét és tudat viszonyával nem érdemes foglalkozni, az meddő vita csupán. Jászimaga is emlegette a machizmus, Mach tudományos nagyságát. Még inkább megtalálható a machizmus hatása a radikálisok által támogatott galileisták és a radikális szabadkőművesek között.[50] A machizmus terjedésének és terjesztésének egyaránt fórumot adott a szabadkőművesség és a szociáldemokrata párt, a Galilei Kör és a radikális párt. A Szocializmusban és a Szabadgondolatban, a Huszadik Században ésa Keletben egyaránt megtaláljuk a machizmus eszméit.[51] A machizmusés az Ostwald-féle monizmus egységét, rokonságát Lenin Materializmus és empíriokriticizmus c. művében nagyon részletesen megvizsgálta.A monizmus erősen terjedt a fentebb említett körökben Magyarországon is. Különösen a Galilei Kör keretében játszott nagy szerepet a monizmus, amelynek prófétája, Ostwald személyesen is megjelent és előadást tartott ott. „Felhívjuk a testvérek figyelmét Wilhelm Ostwald világhírű természettudós előadásaira, melyeket a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete és ennek fiókja, a Galilei Kör meghívására »Wissenschaft und Religion« és »Über Energetik« címmel tart"[52] — olvashatjuk az Archimedes szabadkőműves páholy egyik iratában. A monizmus, ez a misztikus, vallás felé hajló „filozófia"[53] (monizmuson itt egyáltalán nem a tudományos, materialista monizmus értendő, ez a monizmus-fogalom egészen más, misztikus tartalmat takar) igen hasznos volt a reformvallással is nemegyszer kacérkodó radikálisoknak.

A radikalizmus és marxizmus viszonyával kapcsolatban fontos meg-

említeni Jászi vonzódását a marxizmus által erősen támadott Proudhon- és Dühring-féle ideológiákhoz. A vulgáris hasonlatok, az eklekticizmus eluralkodásában nagy szerepe volt az említett szerzőknek. Marx és Engels azért harcolt ellenük, mert mind Proudhon, mind Dühring hatottak a munkásmozgalomra, míg például Schopenhauer, aki az ideológiai élet szélső jobboldalán helyezkedett el, reakciós nézeteivel nem ért el hatást a munkások között. Ebben az összefüggésben lényeges számunkra Jászi vonzódása ezekhez a quasi-szocialista elméletekhez, amelyek nem a marxizmus forradalmi, a polgárság számára oly ijesztő elméletei, hanem liberális-szocialista nézetek, és így alkalmasak arra, hogy kapcsolatot teremtsenek a munkásmozgalomhoz a burzsoá ideológia számára.

Bár igaz, amit Jászi értékelő, fentebb már idézett cikkében írt: „Ha az első három év a spencerizmust uralta, a második három a marxizmushoz jutott közelebb"[54] — de ez a közeljutás gyakran nem pozitív értelemben történt, nem a marxizmus elfogadását jelentette, hanem a marxizmus „érdemeinek elismerése" mellett, annak felületes ismeretek alapján való bírálgatását tartalmazta. Ezen három év után a radikalizmus egyre jobban eltávolodott az előző három év örökségétől, mindjobban eluralkodott eklektikus volta, mindinkább csatlakozott a „divatos" áramlatok egész sorához. Jászi lelkendezve ír arról, hogy a szociológia legkülönfélébb irányait behatóan megvitatták, — ez egyben az új és még újabb szociológiai irányok tételeinek saját nézeteik közé beépítését eredményezte. „A spencerizmus keskeny folyója így a szociológia tengerébe vezetett el, melyben a legkülönbözőbb áramlatok kerültek egymás mellé, és egymással szembe: teológusok, organicisták, a darwinizmus és átöröklés törvényeinek a társadalomban alkalmazói, a célszerűségi elv nyomozói stb."[55] S ez a színes, sokrétű eklektika nem egyszerűen a radikalizmus, a Huszadik Század köré tömörülő írók sokaságában valósult meg, hanem Jászi a maga egyéni útja során is összegezte valamelyest mindezt, írásaiban ez a sokféle irányzat éreztette hatását.

Az első hat év után — és már a hat év alatt is — érdekes jelenséggel találkozhatunk a radikalizmus forrásainak vizsgálata során: Jásziék erőteljesen a divatos korabeli *francia szociológia* felé tolódnak el, ami Jászinak 1905-ben Franciaországban tett tanulmányútjával is kapcsolatos. A radikális szociológia eklekticizmusában ezekben az években főként a francia szociológusok tanításai játszottak nagy szerepet. A szociológia pozitivizmusa szembeötlő: a filozófiai metafizikával szemben a tények, például Durkheimnél a társadalmi tények, a termé-

szeti tények a döntő mozzanatok.[56] A pozitivizmus tudvalevőleg több dolgot jelent. Egyrészt természetfilozófiai állásfoglalást[57] — mint az előző jegyzetben is láttuk —, másrészt módszert, harmadrészt a pozitivizmus politikai mozgalmat, pontosabban szociológiai s egyben politikai mozgalmat is jelent. A radikalizmusban a pozitivizmus főként mint módszer s időnként mint természetfilozófiai állásfoglalás jelentkezett.

A francia szociológiai irányzatok közül a Le Dantec-féle biologizáló és a Durkheim-féle pszichologizáló irány gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Le Dantec biologizáló szociológiája, amely az ő számára a tények tiszteletét jelentette, a természettudományi kutatások felé fordították figyelmét. „Le Dantec kutatásai egy új világot tárnak fel ámuló szemeim előtt . . . Tanulni kell biológiát, s tisztába kell jönni a természettudományos kutatás módszereivel . . . Tények, tények és ismét tények kellenek"[58] — írta egyik levelében Somlóhoz. Láthatóan a biologizáló szociológia hatása, a pozitivista felfogás felé tolódik el. Tények, tények, sokszor került elő ez az egyébként nagyon helyes követelés — pozitivista módon — annak a Jászinak az írásaiban, aki tudvalevőleg nem sokat kutatta a tényeket, sokkal inkább híve volt az olyan „elméleti megfontolásoknak", amelyek mögött néha nem álltak megfelelő tények : a spekuláció híve volt.

Párizsi útja alkalmával meglátogatta Le Dantecet, előtte pedig tanulmányozta könyveit. Párizsból írta Jászi Somlónak : „Tanulok biológiát. Mindenesetre kitűnő módszertani eszköz, hogy az ember hozzászokjék a pontossághoz és a szigorúsághoz. Egyenesen létkérdése a szociológiának . . . Le Dantec gyönyörű könyvei a legkitűnőbb kalauzok erre az útra."[59] — A természettudományos világnézet követelése már erőteljesen megmutatkozik ebben a levélben. Jászi mindig nagyra becsülte Darwint, szociológiáját a darwini elvek követésének tekintette.

Jellemző — s ezzel a következő fejezetben részletesebben fogunk foglalkozni —, hogy a radikálisok, bár nagyon helyesen tapogatóztak a darwinizmus körül, nem jutottak el annak segítségével a dialektikáig, hanem egy sekélyes evolucionista szemléletet tettek magukévá. A darwinizmus a radikalizmus ideológiájában komoly szerepet játszott. Különösen Madzsar József és Fülöp Zsigmond foglalkoztak a darwini tanítással, de Jásznál is sokat olvashatunk Darwinról. Jászi nemegyszer a szociológia Darwinját követelte[60], jellemző módon teljesen megfeledkezve Marxról, akit egyéb alkalmakkor ő maga nevezett a szociológia Darwinjának. Jászi maga is szervezte a Darwin-

ünnepségeket.[61] Ez az út elvezetett a szociáldarwinizmus felé, valamint még erőteljesebben — mint azt a következő fejezetben részletesen meg fogjuk vizsgálni — a vulgáris materializmus, Büchner materializmusa felé.[62] Látható Jászi ellentmondásossága, következetlensége, ingadozása a Darwin-értékelésben is.

Jászi tehát különösen a franciák, főleg Le Dantec hatására fordult a biológia felé. A természettudományi világnézetet tekintette egyedül tudományosnak, s élesen bírálta saját addigi útjukat, amelyet megvetően — s mindenekelőtt a Pikler-féle belátásos elméletet megvetve — „pszicho-ürességnek"[63] nevezett. Egyik levelében olvashatjuk: „Az egész mai szociológia eldobni való, s a szociológiát csak az fogja megalkotni, aki Comte-ot, Spencert és a többieket olvasatlanul félreteszi." Milyen nagy fordulat ez a korábbi Spencer-dicséretekhez képest. Jászinál az ilyen fordulatok elég gyakoriak. Pillanatnyi benyomás hatása alatt, hirtelen véleményt változtatva, előbbi felfogásával gyökeresen ellentétes álláspontra helyezkedik. „A természettudományi ismeretek nélkül mit sem lehet csinálni." Kétségbeesetten állapítja meg levelében: „mily hihetetlenül tudománytalan úton jártunk együtt eddig."[64] Jászi e levelében az induktív módszer mellett tört lándzsát, míg azelőtt a dedukciót állította előtérbe.

Emile Durkheim és Le Bon — a pszichologizáló szociológia kiemelkedő alakjai, Jászira éppen e vonatkozásban gyakoroltak mély hatást. Jászi párizsi tartózkodása során meglátogatta Durkheimet is, s a vele folytatott beszélgetés igen vegyes érzelmeket váltott ki belőle. „Durkheimmel való beszélgetésem sötét nap volt, mert tisztán láttam, hogy milyen szörnyen el vagyunk mi maradva! Egy egész sereg dologról mit sem tudunk, ami ezeket az embereket úgyszólván betölti" — majd arról ad számot, hogy tanulmányútja további menetében éppen ezekkel a problémákkal, néhány standard munka áttanulmányozásával, valamint a Durkheim-iskola nézeteivel fog foglalkozni. „Ittlétem alatt főleg Durkheim és iskolája tanaival és módszereivel fogok foglalkozni, szembeállítva azt a Tarde-éval. Ez a tanulmány a kollektív lélektan kritikájává nőheti ki magát, melyen Durkheimék állnak."[65] Durkheim nézeteit tanulmányozva Jászi megállapította: annak lényege *a kollektív lélektani* vizsgálati módszer, amit — láthattuk a fentebbi megnyilatkozásból is — Jászi elítélt. „Ő rossznak tart minden szociológiát, mely egyéni lélektannal operál, én meg a kollektív lélektani módszert nem bírom befogadni."[66] S csupán ebbe a képbe illeszkedik bele az, amit a Durkheim-féle módszerről Szabó Ervinnek írt Jászi: „Durkheim szerint az alacsonyrendű társadalmak oly objektíve osz-

tályozhatók mint némely állatok, szegmentumaik szerint."[67] Jászi Szabó Ervinhez írt levelében kifejtette, nem ért egyet Durkheim nézeteivel. „A nagy fundamentális különbség, amely minket Durkheimtől elválaszt, az, hogy Durkheim szerint rossz a priori minden szociológiai magyarázat, amely egyéni lélektanon épül fel : s ő nevetséges simplicitásnak tartja a társadalom belátásos magyarázatát, a tények rengetegével szemben, melyek ezen az úton meg nem érthetők."[68] Nagyon tanulságos az egyéni lélektani alapon (Pikler, Jászi) és a tömeglélektani alapon álló (Durkheim, Le Bon), de a társadalmi folyamatokat egyaránt lélektani úton megmagyarázni szándékozó idealista felfogású szociológusok vitája a társadalmi törvények, a folyamatokban rejlő törvényszerűségek megértésének útjáról. A tömeglélektani alapon álló Durkheim az egyéni lélektani belátásos elméletet bírálta, mivel az a tények rengetegében — éppen individuális beállítottsága miatt — nem tud tájékozódni. De vajon a kollektív lélektan ad-e lehetőséget az ismétlődések, a törvények feltárására ? A lélektani, tehát a pszichikai tényező elsődleges szerepéből kiinduló nézetek egyaránt képtelenek arra, hogy kiemeljék a társadalmi folyamatokból a törvényszerűségek feltárásának objektív alapját : a társadalom anyagi mozgását, ezen belül mindenekelőtt a társadalom gazdasági folyamatát, a termelési mód változását. Enélkül pedig sem a kollektív lélektan, sem az egyéni lélektan hirdetői nem képesek valóban eligazodni a tények rengetegében. A lélektani vizsgálódás fontos, helyes, de nem elégséges és főleg nem elsőrendű. A társadalom sajátos törvényeit nem tudja feltárni, specifikus vonásaira nem ad választ.

Jászi a következőkben kijelentette levelében : „Durkheim eredményei csaknem rendkívül antipatikusak, s reakciós ízűek, jóllehet, hogy mély és jóhiszemű tudósnak látszik, s annak is tartják."[69] Egy későbbi levelében Szabó Ervinnek arról írt, hogy a durkheimi kollektív lélektani irányzatnak, amelyet annyira elítélt, politikailag mi a viszonya a munkásmozgalomhoz, illetőleg a marxizmushoz. „Szerintük az osztályharc ritka és secondair jelenség az emberi evolutióban."[70] A Durkheim-iskolát a francia szociológia német irányú ágának tekintette, német szigetnek a francia esprit közepette. Bemutatta ezen iskolának a helyét a marxizmus és revizionizmus harcában is : az iskola egyik képviselőjéről azt írva, hogy az „. . . bár harcos és revolucionista szocialista, borzasztóan megveti Kautskyt . . . s az egész marxista logomachiát, persze, hogy felcserélje a Durkheim-féle, még kellemetlenebb kollektív lélektani logomachiával".[71]

Ugyanekkor Jászi írásaiban nemegyszer megmutatkozott Durkheim

hatása. A Durkheim-féle kísérletező munkában, az induktív módszer Durkheimék által történt alkalmazásában a történelmi materializmus induktív igazolását vélte felfedezni[72], azt állítva, hogy a természettudományos szociológiai módszerhez ez az iskola jutott legközelebb. Jászi későbbi tevékenysége során egyre erőteljesebben tolódott a neokantianizmus felé, az idealizmus etikai elemet kiemelő válfaja felé, s ebben valószínűleg szerepet játszott Somló mellett a Durkheim-iskola hatása is.

Hasonlóképpen szerfelett ellentmondásos az a viszony, amely Jászit a Le Bon-féle kollektív lélektani felfogáshoz fűzi. „Hiányos, de eszmeérlelő olvasmányként"[73] kezeli Le Bon írásait, amelyekben a racionalizmusnak minimális szerepe van, mert szerinte a vallás, a hit vezeti az embert. „A tömegek lélektanának legfontosabb pontja — az ész tehetetlensége velük szemben" — foglalja össze a tömeglélektani felfogás irracionalista jellegét Jászi.[74] Egy másik írásában azt vetette Jászi az irányzat szemére, hogy könnyelműen általánosít, felületesen vizsgál a társadalmi kérdésekben, s felfogása szerint az érzelmek vezetik a történelmet.[75]

Jászi élesen szembefordul ezzel a felfogással. Ugyanakkor nem egy helyütt foglalkozik a Le Bon-féle felfogás nagy tudományos jelentőségével, s maga is gyakran alkalmazza a tömeglélektani irány módszereit. Jászi — bármennyire is bírálta a tömeglélektani felfogást — nem tudta azt leküzdeni, mert a Pikler-féle belátásos elmélet hatására ő maga is lélektani alapon állt. Így nem tárhatta fel a tömeglélektani irány valódi, mélyenfekvő hibáit, amelyek idealista jellegéből fakadtak, ezeknek csak felszínét látta, amikor irracionalista jellegét ostorozta, ugyanakkor, amikor maga is nem egy vonatkozásban eljutott az irracionalizmus hirdetéséig. Így a tömeglélektan tervezett átfogó kritikájából nem lett semmi.

Durkheimmel szemben Jászi már párizsi tartózkodása alatt Ribot álláspontjának helyessége mellett kardoskodott. Ribot-ról mint nagy öreg emberről írt, akinek ítéletei teljesen összhangban vannak az övéivel.[76]

Tehát Jászinak mint pozitivistának nem tetszett a metafizikát űző Durkheim. Ribot-val — aki a korabeli francia szociológiai élet színképének egyik legbaloldalibb árnyalatát képviselte — vallotta Jászi, hogy „az egész jelenkori gondolkozás sokkal reakciónáriusabb, mint a 30 évvel előtti".[77]

A radikalizmus Jászi-féle válfaja tehát erősen támaszkodott a francia szociológia eszméire, a sokkal reakciósabb német polgári szo-

ciológia helyett a haladóbb francia szociológia szószólójának szerepében lépett fel. S ennek politikai háttere is volt, Jászi párizsi útja során különösen világosan látszott, a francia szociológia azért foglalkoztatta Jásziékat, mert kapcsolatot látott a szociológia és a politika, a szociológiai viták és a szocialisták gyakorlati harcai között. Jászi Párizsban tüzetesen megismerkedett a szocialista mozgalommal, az anarchistáktól kezdve, akikkel kezdettől fogva szemben állt, a szindikalistákig, akiket igen nagyra tartott, s akik nagy hatást gyakoroltak rá, amelynek folytán egy időben revizionista, reformista beállítottságának önkritikus felülvizsgálatáig jutott el. Kapcsolatai G. Hervével, Jaurès-vel, a francia munkásmozgalom kimagasló alakjaival ezt az összefüggést nagyon szépen mutatják. „A minap igen melegen eldiskuráltam G. Hervével. Megerősített impresszióimban. Aggasztó jel, hogy mennyivel jobban érzem magamat a forradalmárokkal (Jászi Hervét, aki baloldali magatartásáról volt híres, forradalmárnak tartotta. — F. Gy.), mint a tudósokkal."[78] Jászi meleg hangon foglalkozott Jaurès szerepével, jelentőségével is ; nem mellőzhető, hogy például a magyarországi szocialista párt tervezésekor Jaurès-típusú pártot szeretett volna létrehozni mint olyan pártot, amely képes a magyar szocializmust tömegerővé, valóságos politikai hatalommá emelni. Jaurès-t a parlamenti taktikázás legkérlelhetetlenebb ellenfelének tekintette.[79] Benne az osztályfelettiség megtestesítőjét látta, s idealista jellegű elképzeléseinek hordozójaként bálványozta, nem látta azonban Jaurès igazi nagy érdemeit a francia munkásmozgalom fejlődésében. Mindenesetre Jászi ideológiai felfogása alakulásában nagy szerepet játszott a politikai szükséglet, s ez magyarázza elsősorban a francia szociológia felé fordulást.

A „szociológia tengere", a francia szociológia mellett az angol klaszszikus polgári liberalizmus forrásából is bőségesen táplálkozott. Már fentebb nem egy ízben utaltunk Jászi szavaival arra a nagy vonzalomra, amely a radikalizmust Benthamhoz fűzte. „A benthami igazságosság szellemében" szintetizáló szociológia volt a Huszadik Század indulásakor Jászi szerint a radikalizmus bábája.[80] A radikalizmus polgári jellegének erősödésével az 1910-es években fokozottabban előtérbe kerül Jásziéknál a liberálisok nagy szerepe, azokra mint szellemi elődeikre hivatkoznak. „A radikalizmus a szociáldemokráciával közös forrásból [merít] : a klasszikus liberalizmusnak, az emberi szabadság és egyenlőség tanainak forrásából."[81] „A perspektívát a társadalom fejlődésében egyre inkább a klasszikus liberalizmus nagy képviselőinek nevével fémjelezték : Cobden és Bright gondolatvázához kell

visszatérni, melyen a *free trade* jelszava ragyog, amely ... a társadalmi fejlődés egyik alapvető természetjogi rendszere."[82]

A radikalizmus, amikor polgári céljaihoz elméleti alapot keresett, ehhez a természetjogi felfogáshoz jutott el. „A magyar radikalizmus programja semmi egyéb, mint logikus keresztülvitele és továbbfejlesztése a népjogok, a liberalizmus ... polgári tradíciójának ... Smith liberalizmusának."[83]

A polgári szociológiának nemcsak francia és angol, hanem német és olasz ágából is sokat vettek át Jásziék. A földkérdésben állásfoglalásuk főként Oppenheimerre és Henry George-ra épült ; a föld felosztásának követelése a klasszikus liberalizmus szellemének érvényesítése. Ezek a szociológusok a földkérdésben látták minden társadalmi probléma alapját[84] — ez Oppenheimer és George hatása. Loria és más olasz szociológusok, pl. Vaccaro, Jászi számára a történelmi materializmust jelentették, noha ezek a sekélyes polgári szociológusok a materialista történetfelfogás hamisításával, vulgarizálásával szereztek „érdemeket". Jászi számára Loria Marx és Engels színvonalával jelentett egyet.[85] Sokat merítettek Jásziék a cseh polgári demokrácia híres alakja : G. T. Masaryk munkásságából, akinek elméleti működése termékenyítő volt a magyar radikalizmusra is.[86]

Sok más ideológiai, szociológiai irányzat hatott még a radikalizmusra, jelentős volt — bár provinciális jellegű — az a hatás is, amelyet *a magyar doktrinérek, Eötvös, Deák* és mások gyakoroltak, főleg a nemzetiségi kérdésben, a radikálisokra. Szépen fejtette ki ezt az összefüggést Szabó Imre könyvében.[87]

Jászi világnézete alakulásának még egy összetevőjét vizsgáljuk meg, ami a Jászi-féle eklekticizmus irányát is jelentette, s fel-felcsillant már korai tevékenysége során, de az 1910-es években teljesedett ki: a kantianizmus, pontosabban a *neokantianizmus* hatását a radikalizmusra. A polgári radikalizmus, Jászi világnézete eljutott az etikai mozzanatot előtérbe állító idealizmusig; a kapitalizmusnak már csak moralizáló bírálatáig, s ebben a neokantianizmus volt a fő forrása. A radikálisokkal együtt a korabeli haladó körök többségének ideológiája a neokantianizmusba torkollott, ez hatott Szabó Ervinre és más, később marxistává vált tudósokra is. Ki tudományos szinten vált neokantiánussá, ki publicisztikai munkájában állt ezen az elméleti alapon. Jászi főleg publicisztikai tevékenységében alakított ki — szintén eléggé eklektikus módon — valamiféle moralizáló neokantiánus jellegű idealizmust a maga számára, mert filozófiai-világnézeti állásfoglalásra szüksége volt. De a Jászi-féle filozófiai metamorfózisoknak ez a soro-

zata sem volt teljes. Az eklektikus jelleg ezen is át- meg áttört, legkiemelkedőbb jellemvonásává válva a Jászi-féle világnézetnek, a forradalom irányítását maga számára követelő, de azt ténylegesen ellátni már nem képes magyarországi „középosztály", a magyar kisburzsoázia és burzsoá értelmiség e jellegzetes eszmei termékének. Hosszú az út az egyértelmű spencerizmustól a marxizmuson át a francia, angol, német szociológusokon, a klasszikus polgári liberalizmus szociológiáján át egészen a mindezen (és még számos irányzatból vett) elemekkel tarkított etikai idealizmusig. A források bő zuhataga áramlott a polgári radikalizmusra útja során, amely forrásokból sokszor egészen válogatás nélkül használta fel a gondolatok bőséges — bár egymásnak gyakran ellentmondó — áradatát.

4. A POLGÁRI RADIKALIZMUS EDDIGI ÉRTÉKELÉSE

A következőkben a polgári radikalizmusról, főként a Jászi-féle radikalizmusról szóló értékeléseknek a rövid összefoglalását adjuk. Ezek a vélemények eléggé ellentétesen magyarázzák ideológiai-politikai szerepét.

A polgári radikalizmus áramlatához, különféle válfajához tartozók önértékelése mellett számba kell vennünk azokat a véleményeket, amelyeket korabeli reakciós írók, politikusok alkottak, valamint a Horthy-korszak ellenforradalmi reakciós történetfelfogása alakított ki Jásziról; egyszersmind számba kell vennünk azokat az írásokat is, amelyek a marxizmus alapján állók tollából származnak, s így tudományos jelentőséggel bírnak, s amelyek ezen munka íróját is nagyban segítették. Az értékelések közül csupán ez utóbbi csoport az, amely a tudományos elemzés módszereivel s a tudományosság igényével léphet fel. A radikálisok, önértékelése — s a radikálisokhoz közel álló egyéb körök véleménye — sok adatot szolgáltat ugyan, de mégsem tehetjük az értékelés alapjává azt, amit *önmagukról* állítottak, hiszen minden politikai áramlatot tevékenysége alapján — az eszmék valóságos tartalma alapján — kell megítélni.

A polgári radikalizmus ellen már keletkezése időszakában éles támadást indítottak a nagybirtok és a nagytőke ideológiai képviselői, s ez a harc csak fokozódott az idők folyamán. Jelentős hatásának tudható be, hogy a Horthy-fasizmus uralomra jutása utáni időkben is — amikor pedig a radikalizmus legkiemelkedőbb képviselői számára Magyarországon nem nyílt lehetőség a politikai-ideológiai tevékeny-

ségre, sőt a radikalizmus vezető alakjai emigrációba kényszerültek — éles, gúnyos hangú támadások, egész rágalomhadjárat zúdult a polgári radikalizmusra. A Horthy-korszak hivatalos történetírói, ideológiai zászlóvivői csak gyalázni tudták a radikalizmust.

A polgári radikalizmus értékelésében a marxista ideológusok igen komoly eredményeket értek el, amelyeket figyelembe kell vennünk. Ezek az értékelések azonban nagyrészt csupán részletkérdéseket érintettek, nem adtak átfogó képet.

Az értékelések első csoportjaként *a marxista véleményeket* vizsgáljuk meg.

A polgári radikalizmus értékelésében jelentős szerepet játszik a magyar munkásmozgalom egyik legjelentősebb alakjának, Szabó Ervinnek állásfoglalása, aki egyébként Jászi egyik legbensőbb barátja volt, s egyben egyik legkérlelhetetlenebb bírálója, s akinek írásaiból Jászi sokat merített. Szabó Ervin könyvei, de még inkább levelezése ad alapot arra, hogy a radikalizmusról alkotott véleményét megismerjük.

A radikalizmus értékelésében kiemelkedő jelentősége van Révai József munkáinak. Szabó Ervinről szóló tanulmánya, valamint korábbi cikkeinek megállapításai foglalkoznak Jászival, a radikalizmus problémáival. Az európai átalakulások kritikája[88] c. cikkében a radikalizmus tőkés jellegét emelte ki, a radikalizmusnak a szocialista törekvésektől eltérő vonásait vizsgálva. A cikk a radikalizmus eklektikus voltára utal, arra, hogy az „kiforratlan" világnézet. Sem az anyagi jólét, sem a nyomor nem eredményez összekötő kapcsot, alapot e világnézet számára. Az értékelés kiemeli a radikalizmus vezetői jóhiszeműségét, olyan emberek ezek, akik a társadalmi problémákat valamiképpen meg akarják oldani, csak azt nem tudják, hogyan. „Az intellektuális réteg ösztönös idegenkedése az osztályharc módszerétől, az erőszaktól és a szocializmus végső konklúziókig való keresztülvivésének a kikerülése — ez szerintem lényeges pszichológiai alkatrésze a radikális mozgalomnak."[89]

Révai József Szabó Ervin-tanulmányában rámutat a polgári radikalizmus osztálygyökereire. „Bizonyos kispolgári rétegnek[90] »a félfeudális magyar imperializmus elleni« rebelliója — ebből a forrásból táplálkozik mindenekelőtt a radikalizmus. De meg kell jegyezni, hogy a radikalizmus erejét elsősorban a munkásosztály egyes rétegeinek bizalma, a szervezett munkásság ereje biztosította. Igaz, hogy a kispolgári antifeudális ellenzéknek lett ideológiájává a polgári radikalizmus Magyarországon."[91] De az ezen osztályérdeket kifejező ideológia,

a radikalizmus politikai csoportja a munkásság erejére támaszkodott, osztálykapcsolatainak ezen oldala is fontos. Azt is megállapítja, hogy a radikálisok „nem forradalmi ellenzéket"[92] jelentettek : a radikalizmusra alapvetően a reformizmus jellemző. Egyes alkalmakkor azonban — mint a következőkben részletesebben megvizsgáljuk — ez alaptendencián belül fel-felbukkantak forradalmi mozzanatok is, amelyeket nem szabad mellőznünk. (Itt jegyzem meg : a radikalizmus vizsgálatánál egyik legfőbb szempontunk, hogy azokat az ellentmondásokat, amelyek majdnem minden kérdésben végigkísérik, következetesen feltárjuk, nem elégszünk meg az alaptendencia egyoldalú ábrázolásával. Az alaptendencia akkor is alaptendencia marad — sőt csak akkor emelkedik ki igazán —, ha egyben az esetleg ellene ható tényezőket is figyelembe vesszük.) Révai József cikke utal a radikalizmus moralizáló frázisaira[93], arra, hogy a radikalizmus az égető társadalmi bajok megállapítása után morális szentenciákkal kente el a szükségszerűen forradalmivá váló következtetéseket. A radikalizmus mozgásának útja : a spenceri pozitivizmustól eljutottak a neokantiánus jellegű, az etikai elemeket kihangsúlyozó idealizmusig. Révai József utal a radikalizmus egyik legfőbb hibájára : nem látta világosan, egyértelműen a feudalizmus és az imperializmus összefonódását, s ebből arra a következtetésre jutott, hogy a feudális erőszak mindennek a magyarázata. Nem látja a feudális maradványok társadalmi funkcióját az imperializmus rendszerében.[94] Helyesen, csak kissé egyoldalúan, leszűkítve — mutatja meg Révai a Jászi-féle radikalizmus forrásai között Dühring és Proudhon kiemelkedő szerepét.[95] Rámutat arra is, hogy forrásai tekintetében is szerfelett eklektikus volt Jászi, s a marxizmustól Bergsonig igénybe vette a legkülönfélébb áramlatokat, hogy kivegye belőlük, ami számára megfelelt.

Számuely Tibor írásaiban a radikalizmus és a szociáldemokrácia kapcsolatát leplezte le, többek között rámutatva, hogy a magyarországi októberi forradalomban a szociáldemokrácia elárulta a munkásosztály ügyét, és Károlyiéknak adta a hatalmat.[96] A Szociális Forradalom, a magyar kommunisták moszkvai lapja több ízben foglalkozott a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia viszonyával a forradalom napjaiban. A lap bírálta a szociáldemokraták álláspontját a forradalom előtt[97], majd a forradalom idején. Nagyon találóan jegyezte meg egyik cikkében : a radikális blokk nem tudja kielégíteni az októberi forradalommal a munkásosztályt. A forradalom nem állhat meg a radikális blokk győzelmével. Helyesen jellemezte a forradalom kormánya vezetőinek viszonyát a forradalomhoz : a vezérek, Károlyi,

Jászi, a szocialisták nem a forradalom vezérei, hanem a király előtt alázatoskodnak.[98] Hasonló véleményt adott a radikalizmus és a forradalom viszonyáról az első Magyarországon megjelent kommunista lap, a Vörös Újság első számának vezércikkében: bírálta a szociáldemokratákat, hogy Károlyival, Jászival a polgárságot keblükre ölelték, polgári, kispolgári vizekre eveztek át, megcsúfolva a marxizmust, az osztályharcot. A Vörös Újság találóan jellemezte a radikalizmus zavaros látásmódját: osztályhelyzeténél fogva nem láthatja tárgyilagosan a helyzetet[99], ezért akart 1918-ban polgári forradalom mellett maradni, ezért akart az imperializmus idején a nemzetiségi burzsoáziával — mely „nem óhajtott a magyar burzsoáziával osztozni a rablásban, mikor egyedül is rabolhat"[100] — együtt egy Keleti Svájcot létrehozni.

Figyelemre méltó az a bírálat, amelyben Diener-Dénes József részesítette Jászit. Diener-Dénes szociáldemokrata volt, a marxizmus alapjáról bírálta Jászit, noha bírálatának egyes részei nem helytállóak. Diener egyik cikkében nagyon találóan emelte ki Jászi nézeteinek alapvető fogyatékosságát: eklektikus voltát, s ezzel összefüggésben ellentmondásosságát, feltűnő ingatagságát. Jászi szocialista voltát így jellemzi, a Budapesti Napló 1908. 6—7. számában megjelent Új Magyarország felé c. cikksorozatát bírálva: „Ebben Jászi nagyon hígított szocializmust hirdet, amelyben az osztályharc, a nemzetköziség és a forradalom minden éle és érdessége le van csiszolva, és végül kijelenti, hogy ez a burzsoá szocializmus, melynek összes gazdasági méregfogai ki vannak húzva, Magyarország egyedül lehetséges jövője, és hogy »Magyarország szocialista lesz, vagy nem lesz« — ugyanakkor a Huszadik Században, ugyanezen cím alatt megjelent cikkében azt hirdeti, hogy radikális polgári párttá kell szerveződni, s közben még saját hígított szocializmusát is elejti".[101]

Cikkében, értékelésében tagadja, hogy a polgári radikális Jászi segíti a szocializmus fejlődését, miközben elismeri Jásziék érdemeit a Társadalomtudományi Társulat körül.[102] Abban, hogy Diener túl sötétre festi a polgári radikálisokat, személyi ellenszenvek is közrejátszottak.

Külön fejezetet jelentenek azok a viták a radikalizmus értékelésében, amelyek Jászi és Gábor Andor között az emigráció éveiben Bécsben zajlottak le. Gábor Andor egy terjedelmes munkában foglalta össze véleményét, amelyben élesen bírálta a polgári radikalizmust.[103] A radikalizmust mint „jobbra is, balra is igazságot osztót" leplezte le a munka. Ez a radikalizmusnak nemcsak bécsi tevékenységére jellemző, a burzsoá objektivizmus végighúzódott egész történetén. A bí-

rálat a radikalizmus útját, elsősorban a forradalom utáni helyzetét, ellenforradalmivá válását mutatja be.[104] De egyben a forradalom előtti radikalizmusra is fényt vet a bírálat: zavarossága, ingadozása, eklekticizmusa, politikai arculatában a tömegnélkülisége, ezek a jellemző tünetei.[105] Gábor Andor sokoldalúan elemzi a radikalizmusnak a marxizmushoz való viszonyát: bemutatja, hogy bolsevizmusellenességének alapja marxizmusellenesség.[106] E munka fényt vet a radikalizmus és a forradalom viszonyára. Megvilágítja, hogyan válik ez az irányzat ellenforradalmivá, noha „használa vált a forradalomnak"[107]. Adyt idézi a cikk ezzel kapcsolatban: „Ady Jászit forradalmi gondolkodásúnak tartotta. Nagyon helyesen. Az 1918 előtti Magyarországon Jászi gondolkodása csakugyan forradalminak számított. De Jászi helyzete a forradalom bekövetkeztével megváltozott: forradalomellenessé lett."[108]

Ez vezette Jászit a forradalom után az ellenforradalmárok útjára.

A radikalizmus értékelése, bírálata a *felszabadulás utáni irodalomban* elenyésző. Szabó Imre többször említett műve mellett Mérei Gyula könyve jelent meg csak e tárgyról.[109] Egyes cikkeket kell itt még számításba vennünk, amelyek főleg zsurnalisztikai szinten foglalkoztak a polgári radikalizmussal a marxista sajtóban. A Szabad Nép egyik cikke foglalkozott az új Huszadik Századdal, összehasonlította azt a Huszadik Század régi évfolyamával, megállapítva, hogy „... részben túlhaladott gondolatok cégére alatt egy új reakciós ideológiát próbálnak becsempészni ..., akik a maguk mérsékelten haladó múltját is elárulták"[110].

Ez a megállapítás élénk polémiát váltott ki a polgári radikalizmus táborából, a felszabadulás utáni vitákban azonban a radikalizmus képviselői korántsem abból a haladó pozícióból vitatkoztak, mint a századforduló körül.

Az előbb idézett értékelést élesen támadta az új Huszadik Század hasábjain Csécsy Imre, aki Jászi egyik legközvetlenebb munkatársa volt. S ezzel rátérünk a radikalizmus értékelésének következő nagyobb csoportjára: *a radikálisok önértékelésére*, Jászi követőinek véleményére.

Csécsy — amellett, hogy jogosan figyelmeztetett Jászi érdemeire, és az őt ért méltatlan támadásokra (Rákosi Jenő, Milotay, Rajniss részéről) — nem helyesen válaszolt a Szabad Nép cikkére, amikor kétségbevonta, hogy Jászi eltért múltbeli álláspontjától. Ezt maga Jászi is megállapította beköszöntő írásában.[111] Csécsy teljes joggal állapította meg, hogy Jászi nem volt marxista, nem volt történelmi materialista.[112]

Egyébként ezért bírálták a korabeli haladó polgárság soraiból is, főleg Fényes Samu az Úttörőben.[113] Csécsy főleg Jászi nemzetiségi kérdésben vallott felfogását emelte ki a felszabadulás után, mint példaadó, programotadó tanítást.[114]

Jászi egyik közvetlen munkatársa, Polányi Károly több írásában foglalkozott Jászi szerepével a radikalizmusban. Így a Szabadgondolatban, valamint egyik szegedi előadásában szólt erről.[115] Bíró Lajos, a Világ egyik vezető újságírója is nemegyszer foglalkozott cikkeiben Jásziék, a radikalizmus jelentőségének méltatásával.[116] Bíró a zsurnaliszta módszereivel népszerűsítette Jászi elméleti elképzeléseit. Jászi kidolgozta a Dunai Egyesült Államok vagy a Keleti Svájc tervét, s Bíró Lajos cikkeivel, írásaival népszerűsítette ezeket a teóriákat.[117]

Érdekes Jászi szerepének Bíró által adott jellemzése a magyarországi forradalom fordulópontja körüli időben. „Ami Jászi személyét illeti, két évtizedes dühüvöltés és mérgezett hajsza után az egész magyar közvélemény hirtelen benne látta a providenciális embert, aki a halálveszedelembe jutott magyarság érdekeit megmentheti."[118]

Külön fejezetet jelent a Jászi-értékelésben, a radikalizmus tartalmának, szerepének jellemzésében az 1918-i polgári demokratikus forradalom kiemelkedő egyéniségének, Károlyi Mihálynak a véleménye. Emlékirataiban a polgári radikálisokat, mindenekelőtt Jászi Oszkárt mint a forradalom, a társadalom haladó erőit jellemezte. Különösen a szellemi átalakító munkában, a tömegek felvilágosításában tartotta nagyra a polgári radikalizmus szerepét. „Kevesebb embert gyűlölt jobban a reakciós és feudális Magyarország Jászi Oszkárnál"[119] — írja Károlyi, majd megállapítja, hogy Jászi, az Európa-hírű szociológus és politikus köré csoportosult a radikális felfogású polgárság. Károlyi, aki igen tisztelte Masarykot, Jászi hatását Masaryknak a cseh ifjúságra gyakorolt hatásához hasonlította.[120] Különösen a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó Jászi-féle koncepciót tartotta nagyra, s kormányra jutásakor politikáját ezen elgondolás alapján építette fel.

Figyelemre méltóak azok az írások, amelyek Jászinak a nemzetiségi kérdésben kifejtett álláspontjával foglalkoznak. Juhász Nagy Sándor a magyar 1918-as októberi forradalomról írt könyvében Jászit mint „. . . a nemzetiségi kérdés legradikálisabb politikusát", a nemzetiségi kérdés legtanultabb szakértőjét jellemezte.[121] Keleti Svájc-felfogását, illetőleg az ezen elvi alapon lefolytatott aradi tárgyalásokat Juhász Nagy Sándor nagyra tartotta. Találóan jellemezte Jászi közeledését a szocializmus felé.[122] A Világ Jászinak a nemzetiségi kérdés terén kifejtett nézeteit népszerűsítette, amikor kiválva a kormányból, 1919-

ben az egyetemen kapott katedrát.[123] A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban a Magyarországon élő nemzetiségi csoportok több képviselője igen nagy tisztelettel írt, beszélt a polgári radikalizmusról, Jásziról. A Galilei Körben tartott előadásaival, vitáival összefüggésben jelentette ki például Hodzsa Milán: „Úgy hiszem, hogy a magyar szociológusok, és köztük Jászi Oszkár a maga minimális nemzetiségi programjával oly munkát végeznek, amelyet mi [nemzetiségiek] nem is értékelhetünk érdeme szerint."[124] A radikális párt létrehozásakor, 1914-ben az Agramer Tageblatt, a Bosnische Post Jászi nevével fémjelezte az új politikai szervezetet.[125] Dula Máté, a későbbi szlovák nemzeti tanács elnöke a háború utolsó napjaiban így fejezte ki elismerését Jászinak: „Hálásak vagyunk a m. t. Doktor úrnak, ha magyar polgártársaink között továbbra is a kölcsönös megértés ideáit terjeszteni méltóztatik."[126] Egyben arra is rá kell mutatnunk, hogy Jászi törekvéseit — főként a Károlyi-kormány miniszteréként — nem fogadta osztatlan egyetértés a nemzetiségi körök, az antant berkeiben sem. Nikola Stojanovits: La Serbie . . . c. könyvről a Temps 1918. november 28-i számában megjelent cikkében Jászit mint a levitézlett politika folytatóját jellemezte. A Temps például úgy látta, hogy „Jászi Oszkár irányításával a magyar kormány bombavetéssel dolgozik a románok ellen".[127] Stojanovits szerint „Károlyi és Jászi csak a régi eseményeket akarják új formában megvalósítani".[128] Magyarország integritásának megmentése Jászi célja, a Wilson-féle pontok elfogadása nem jelent semmit, ezeket Burián és Wekerle is elfogadták. Jászi az antanthoz intézett szikratáviratban tiltakozott ezellen.[129]

Jászi nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja mégis többnyire elismerést váltott ki. Ez látszik Jorga nyilatkozatában, amelyet a Bécsi Magyar Ujság tudósítójának adott 1923-ban, s a Jászi-féle eszmék jelentőségét értékelte[130], ezt mutatja Jurij Slávik szlovák politikus véleménye is, aki Jászi föderatív programját tartotta helyesnek, szemben Masaryk nemzetállam-felfogásával, s Jászi eszméit a magyar politikai eszmék között — valóságos oázisként üdvözölte.[131] Ez tapasztalható a New York Times megnyilvánulásában, amely Jászit mint a progresszív irány előharcosát, a szociológia tudományának Európa-hírű tudósát üdvözölte.[132]

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos a legtöbb pozitív értékelés a felszabadulás utáni években is. Se szeri, se száma a Jászi körébe tartozók ilyen megnyilvánulásainak. Főként a Haladás, az új Huszadik Század a fóruma ezen nyilatkozatoknak. Ilyenek például Varannai Aurél, Gál István cikkei a Haladásban, melyek a nemzetiségi kérdés

Jászi-féle megoldásáról, mint leghelyesebb véleményről, a Duna-konföderációs tervről számolnak be.[133] Így pl. Bernát Balázs cikke: Jászi Oszkár Aradon, amelyben Jászit mint a magyar demokrácia egyik legnemesebb alakját mutatja be.[134] Hegedűs Sándor az új Huszadik Században írt cikket Új nemzetiségi politika címmel, Jászi nemzetiségi politikájáról. Hegedűs is, a többi cikkíró is, jogosan bírálja a Horthy-korszak Jászi-ellenes gyalázkodásait, amelyek „ébresztő kakasszavát akkor hollókárogásnak nevezték . . .”[135] A Jászi-féle nemzetiségi politikáról, Jászi pozitív értékeléséről adnak számot azok a cikkek is, amelyek Jászi Magyarországra látogatása alkalmából láttak napvilágot. (Gyapai Gábor cikke a Válaszban, Gogolák Lajos cikke a Haladásban.[136]) „Mi volt itt Jászi Oszkár jelentősége? . . . mi itt ennek a kétségtelenül doktriner, de a legidealistábban és a legönzetlenebbül doktriner tudósnak és művelt emberfiának történelmi és emberi igazsága? Az, hogy bátran és nyíltan mert beszélni régen egy nagy és önmagába bódult történelmi ország látszatdicsősége közepette bizonyos tabuként kezelt dolgokról”,[137] . . . mint például a nemzetiségi kérdés.

Külön fejezetet jelent Jászi és a radikalizmus értékelésében Ady Endre véleménye. A nagy költő — politikailag, ideológiailag — Jászi és a radikalizmus eszméiből, a személyes barátságból sokat merített: Ady igen meleg elismerő szavakkal emlékezett meg Jásziról a Nyugatban. Ismeretes, hogy Jászinak ajánlotta a Margita élni akar c. kötetét. Ady Jásziékkal sokat és sok területen harcolt együtt. (A Budapesti Naplótól kezdve a Huszadik Századon keresztül a szabadkőműves mozgalomig, a Martinovics-páholyig.)

Mint később látni fogjuk, a magyar uralkodó osztályok a forradalom előtt is, a Horthy-korszak éveiben is elsősorban a nemzetiségi kérdésben vallott felfogásáért támadták Jászit, s bélyegezték hazaárulónak.

Azok az értékelések is figyelemre méltóak, amelyek Jászi személyi vonásairól, tulajdonságairól adnak tájékoztatást. Különösen a szabadkőművességbe való felvételekor elhangzott vélemények nyújtanak sokat ebben a vonatkozásban[138], valamint egyes memoárok[139] s egyes személyes közlések.[140]

Egybehangzóan puritán emberként jellemzik Jászit ezek a források. Minden opportunizmustól, napi politikai praktikától távol álló emberként ismerték őt. Nagyon találó Rédei József jellemzése az emigrációban eltöltött első év után: „Jászi Oszkár külön fejezet a magyarság tragikumának történetében. Erről a kemény emberről, aki több mint két évtizede, az útnak szinte sziszifuszi göröngyeitől sem riadva vissza . . . képviseli a kultúrának és a tisztaságnak az

ügyét . . . Agyonhallgatták vagy leköpték . . . Jászi élettörténetében, sorsában, intelmeinek pusztaságba hangzó kiáltásában visszatükröződik a magyarság egész tragédiája."[141] Az értékelésekben nem egy helyütt jelentkezik Jászinak igen vonzó tulajdonsága — a munkásság iránti szeretete.[142]

A következőkben a *szociáldemokraták* Jásziról adott értékelését foglaljuk össze röviden.

A világháború előtti években a szociáldemokraták látták a polgári radikalizmus jelentőségét. A Népszava nemegyszer helyt adott Jászi írásainak, s a radikálisok értékelésében igen pozitív véleményt hangoztatott.[143] A Népszava kiadásában 1928-ban megjelent Társadalomtudományi Lexikon is hasonlóképpen vélekedett a radikálisokról, főként Jásziról.[144] Külön fejezetet jelentenek a szociáldemokrata emlékiratok. Valamennyi foglalkozik Jászival. Garami a Forrongó Magyarország c. könyvében Jászinak a szocializmus felé tett lépéseiről keseregett. Helyzete tragikus és lehetetlen volt.[145] Böhm Jászit úgy értékelte, hogy jó forradalmár volt, de nem volt megbízható forradalmi tábora.[146] Buchinger korábbi memoárjában Jásziról mint képzett marxistáról írt, aki teljes jóhiszeműséggel a nemzetiségi kérdés megoldását tekintette élethivatásának.[147] Hasonlóképpen ír a radikalizmusról részletesebben a felszabadulás utáni könyvében. Azt állítja, hogy „nemcsak a parasztság, hanem a polgárság széles rétegei is hiányoztak . . . Csak Károlyi Mihály és híveinek elszánt, de mégsem eléggé nagy tábora, a polgárság részéről pedig Jászi, Szende, a radikálisok kisszámú, becsületes meggyőződésű csoportja voltak azok, akik az októberi forradalom által teremtett helyzetben nem fordultak szembe a forradalommal vagy nem nézték azt közömbösen, értetlenül, s nem lettek ellenforradalmi árulók."[148] Buchinger a nemzetiségi kérdés megoldatlanságában látta e forradalom bukásának fő okát, a nemzetiségi kérdést Jászi sem tudta helyesen megoldani. A szociáldemokraták között ezzel lényegében senki nem foglalkozott. De Jászi nem akarta az önrendelkezési jogon az elszakadási jogot is érteni, a régi keretek között akarta *megoldani* a nemzetiségi kérdést.[149]

A magyar szociáldemokraták mellett a nemzetközi szociáldemokrácia kiemelkedő képviselői is kiálltak Jászi mellett. Elsősorban Bernstein és Laski nevét kell itt megemlítenünk. Bernstein írt előszót Jászi : Magyarien Schuld, Ungarn Sühne c. könyvéhez, melyben bemutatta Jászit a német közönségnek.[150] Laski is úgy ír Jásziról, mint Bernstein : „Hálásak lehetünk Jászi professzornak."[151] Igen nagyra tartja a Habsburg-monarchia felbomlásáról írt könyvét. Művét Romain Rolland is

nagyra értékelte: „Boldog voltam, hogy oly tisztán látó könyvét megkaptam" — írta Jászihoz intézett levelében.[152]

A következőkben az uralkodó osztályok ideológusainak véleményeit foglaljuk össze, amelyek egyértelműen jobbról, *reakciós* módon értékelték a polgári radikalizmus szerepét. Sokféle árnyalat érvényesült itt is, nem lehet egy síkon tárgyalni Szekfü Gyula és Tisza István véleményét, vagy például Apáthy Istvánnal sem egy szintről „bírált" a pécsi Martinovics páter és hasonló társai. De közös valamennyiökben, hogy jobbról marasztalták el a polgári radikalizmust, mert az a progresszív erők képviseletében, ideológiai és politikai tevékenységében nemegyszer a munkásmozgalommal együtt jelentkezett.

Széles körben támadták a Jászi-féle felfogást, különösen a nemzetiségi kérdésben vallott nézeteit az 1918-as forradalomig eltelt időben. Különösen az 1910-es években indult nagy támadássorozat Jászi ellen, amelyben a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, annak lapja, a Magyar Társadalomtudományi Szemle, s még inkább Tiszáék lapja, a Magyar Figyelő vettek részt. Az előbbiek fő képviselője Apáthy István volt, aki nem győzte hangsúlyozni Jászi „elfogultságát a magyar nemzeti múlt kérdéseiben,"[153] s a magyar múlt dicső emlékeivel próbálta az akkori magyar jelennek azokat a szégyenletes vonásait igazolni, amelyeket Jászi élesen támadott. E támadásokra Apáthy válasza: „Magyarország megrágalmazása ez !"[154]

A Magyar Figyelőt, keletkezése első pillanatától kezdve, a Jászi-féle polgári radikalizmus jobboldali kritikájának szentelték. Tisza István, Herczeg Ferenccel karöltve, elméleti-publicisztikai síkon is meg kívánt ütközni a radikalizmussal, amely még Tisza véleménye szerint is veszélyesen elterjedt. „Hihetetlen, minő fogékonysággal bír közönségünk a dekadens irányzatok iránt. Tudomány, irodalom, művészet szabad prédája mindazoknak, akik az újdonság, a feltűnés, a rendkívüliség terén egymást kívánják túlszárnyalni . . . Bölcsészeink, *szociológusaink*, költőink és piktoraink őrjöngő dervistáncban reprodukálják előttünk a súlyos beteg francia lélek minden kórtünetét"[155] — írja lapjában Tisza István. Előkelő helyet foglal el ebben a szociológia elleni támadás, amely közvetlenül Jásziéknak szólt.

A Magyar Figyelőben gyakoriak voltak azok a cikkek, amelyek Jásziék tudományosságát vonták kétségbe. Ezek mindenekelőtt a történelmi materializmus miatt támadták a polgári radikalizmust, s ezt mint tudománytalanságot bélyegezték meg. Ebben is élen járt Tisza István. Mezei Ernő Jászit azzal vádolta, hogy nem ismeri a történelmet, s „tudományos agitációval" pótolja azt. Következte-

tése: „Jászi Oszkár történelmi materializmusa igen furcsa fogásokkal dolgozik ... Ha Jászi és társai a népies agitátori mesterségben találják kedvüket, érjék be a hozzávaló jogcímekkel, és ne álljanak ki a piacra se tudós pátenssel, se misztikus szabadkőművesi kinyilatkoztatással."[156] Mezei egy másik cikkében Jászi társadalomkritikáját gúnyolja, Jászi „nagyot akar, de nem lehet sejteni: mit". Jászi szabadkőműves főmesteri programbeszédét mint „egészen új állampítéshez cölöpök keresését" gúnyolta.[157] Ez a cikk Jászit azzal „vádolja", hogy a magyar problémákra akar választ találni a materialista történetfelfogás segítségével.

A radikalizmus elleni általános támadás volt a lap célja, s ezt Herczeg Ferencék egyáltalán nem is tagadták. A radikalizmus elméleti, politikai tevékenységet a Magyar Figyelő sokoldalúan támadta.[158] Nagy számban jelentek meg írások, melyek a radikálisoknak a nemzetiségi kérdésben vallott felfogását támadták. A lap első számában Herczeg Ferenc adta meg a hangot, Jászi ellen gyalázkodva „sürgősen eladó hazát"[159] és egyéb „tudományos érveket" emlegetve.

Réz Mihály egyetemi tanár, a Magyar Figyelő egyik vezető cikkírója egész sereg cikkben támadta Jászi nemzetiségi felfogását, a nemzetiségi kérdést faji kérdésként kezelve, Jászit azzal vádolta, hogy tudománytalan (ezt írta Jászinak a Nemzeti államok keletkezése és a nemzetiségi kérdés c. munkáját tárgyaló cikkében is), mert figyelmen kívül hagyja, hogy a nemzetiségi kérdés faji kérdés. A magyarországi nemzetiségi elnyomást leleplező Jászi ellen irtózatos haraggal hördültek fel e gyalázatosságok elkövetői.[160]

Jásziékat felső katonai, politikai körök a háború utolsó éveiben nemegyszer bolsevikokként kezelték, noha, mint látni fogjuk, ezen csoportnak a legnyilvánvalóbban semmi köze sem volt a bolsevik eszmékhez, szervezetekhez, sőt, élesen küzdött azok ellen.[161] Jászi, Bíró, Purjesz voltak a céltábla, illetőleg néhány szabadkőműves páholy, amelyek ezek befolyása alatt állottak, ezek denunciálását követelték az udvarhoz közel álló katonai körök.[162] Általában a szabadkőművességen belül megindult erjedési folyamatért Jásziékat vádolták — nem ok nélkül — a szélső reakció szószólói. A szabadkőművesség a kulisszák mögött c. „remekmű" például azt állítja, hogy a szabadkőművesek „a társadalmat felforgató munkát a következő vezérek alatt végzik: Jászi Oszkár ..." stb.[163] Napfényre a vakondokkal hangzatos cím alatt követeli — és igyekszik egyben hozzásegíteni — Jászi leleplezését.[164] Nem sokkal különbözik ettől Polónyi Géza országgyűlési felszólalása sem, elkeseredett hajszát in-

dítva a szabadkőművességbe kétségtelenül új szellemet bevivő Jásziék ellen. „Jászi Oszkár úr . . . Krisztus ellen irtó háborút folytat" — kiáltott fel Polónyi.[165] Támadja Polónyi a „szektát", amely „egyes páholy-szervezetekben hadat üzent a magyar államnak, a magyar nemzeti államnak, a vallásnak, a tulajdonnak, a nemzeti becsületnek és hagyománynak".[166] „Jászi tartja azt a zászlót, amely ellen a Magyar Figyelő jelszava alatt most én vonulok harcba. Ez a zászlótartó a szociológus iskolának nem tudom micsoda tartalékai alapján — amelyek elvezetnek egészen az anarchiáig, vagyis az individualizmus respublikájáig —, ez a Jászi Oszkár az, aki stigmatizálja a szabadkőművességnek azt az irányzatát, amely hadat üzen a vallásnak, tulajdonnak, hazafiságnak és mindennek, ami szent".[167] Polónyi itt megfogalmazza összegezve mindazt a vádat, ami Jászit érte a reakciós oldalról. Haza, tulajdon, vallás, hazafiság elleni támadás — ez a lényeg. Ezek a támadások jelennek meg a klérus habzószájú kikiáltói nyilatkozataiban is, mint például a pécsi Martinovics páter szavaiban, aki Jásziékat úgy aposztrofálja, hogy „. . . hazaárulók, mert az internacionalizmussal kacérkodnak".[168] S ez a „hazaárulási" vád alkalmas volt arra, hogy Jászival szemben a legnagyobb veszély órájában, a tizenkettedik óra utolsó percében is ennek megfelelően bánjanak a politika hivatalos kufárjai: Károlyi leírja, hogy a forradalom előtti napokban Andrássy élesen tiltakozott Jászi nemzetiségi minisztersége ellen.[169]

Az ellenforradalmi Horthy-korszak reakciós kritikája a megelőző radikalizmusellenes támadásoknak egyenes folytatása. A Magyar Társadalomtudományi Szemle utódja, a Társadalomtudomány közvetlen folytatója a megelőző gyalázkodásoknak. A Társadalomtudomány cikkírójának a Horthy-rendszer kíméletlen bírálata fáj, amelyet Jászi memoárjaiban adott. — Ezt féktelen magyargyűlöletként magyarázza.[170]

A Horthy-korszak hivatalos történetírása, Szekfű, Mályusz nagyon elmarasztalták a polgári radikalizmust, Jászi csoportját. Szekfű Három nemzedékében élesen támadta a radikalizmust. Szellemi tartalmaként a doktriner liberalizmus legszélsőbb radikális formáját jelölte meg, valamint a nemzeti illúziókkal való szembehelyezkedést. A magyar talajtól tökéletesen idegen elemekkel egybekeveredő helyes ideákról beszél Szekfű. Csak a baj konstatálásánál követik a nagy magyar elődöket Jásziék — állítja —, de a magyarról minden rosszat elhisznek, míg a nemzetiségieket ártatlannak tekintik.[171]

A kritika helyett a radikálisok gyűlölködést szítottak, s így Jászi, a polgári radikalizmus vezére „Renner és Popovics fegyvertársa a ma-

gyar hegemónia elleni küzdelemben".[172] Szekfü a „zsidó szabadkőművességben" látja a polgári radikalizmus liberális doktrináinak egyik forrását.[173] Bírálja Szekfü a radikalizmusban — s ez helyes is — a tipikusan zsurnalisztikus felületességet, azt, hogy csekély számú társaságuk mindennel akart foglalkozni, s óhatatlanul felületességbe süllyedtek.[174]

A radikalizmus elleni támadás fő iránya: gyökértelenségük kimutatása, külföldi eredetű eszmék átvételével való vádolásuk. Szekfü olyan képtelen megállapításhoz jut el ennek során, hogy „gyökértelenségüket mi sem mutatja inkább, mint hogy ez a polgári párt kénytelen volt a polgárság esküdt ellenségével, a szociáldemokráciával barátkozni".[175] Szekfü a legpozitívebbet bírálja a radikalizmusban : a munkásmozgalommal való szövetségét, azt, hogy együtt akart haladni a munkásosztállyal a társadalom felemelkedéséért vívott harcban.

Miben látja Szekfü a radikalizmus „bűneit"? Szerinte a párt tagjai kitűntek minden magyar specifikum lebecsülésében. Doktriner elviségük kiölte belőlük a történeti felfogás legsatnyább csíráit is. Mindent aszerint ítéltek meg, mennyire közelíti meg a századvége képromboló francia radikalizmusának ideálját.[176] Szekfü Adyban látta a radikalizmus szócsövét.[177] A forradalmak elbukása utáni időben a radikálisok hatását lemérve Szekfü arra a következtetésre jutott, hogy az emigrációban is a magyarság ellen áskálódnak.[178]

Hornyánszky — a Szekfü könyv recenziójában — megragadott minden alkalmat a radikalizmus szidalmazására. A Huszadik Század és a Galilei Kör történetét Magyarország történelme legszégyenteljesebb fejezeteiként emlegette.[179] A radikalizmust „rosszhiszemű radikalizmusként" jellemzi a cikk[180], olyan áramlatként, mely a forradalmakat előkészítette és irányította.[181] A radikalizmus forrásait, lényegét „az ész nevében támadó intoleranciában", valamint a szociáldemokrácia felé vivő nemzetköziségben látta.[182] (Elég erőteljesen tiltakozott is a Társadalomtudomány, amikor a Huszadik Század gárdájával, annak folytatásaként megjelent a Századunk.[183])

A Hóman—Szekfü-féle Magyarország története megfelelő része is hasonlóképpen értékelte a Jászi-féle polgári radikalizmust. Hómanék szerint a baj nem a társadalom hibás struktúrájában van, mint Jászi véli, hanem a magyar jellegtől való idegenkedésben.[184]

Hasonlóképpen vélekedett a polgári radikalizmusról Mályusz Elemér, Jászit a demokratikus forradalom egyik fővezéreként jellemezve, aki mindig „hírhedt volt korlátoltságáról, hogy az elméletek emberé-

nek tekinti magát, aki süket és vak lehet az élet realitásaival szemben".[185]

Gratz Gusztáv, aki viszonylag balra állt Szekfühöz, Mályuszhoz képest — Jásziék hajdani fegyvertársa —, emlékiratában Jászit mint a szocializmus eszméivel rokonszenvező radikálist jellemezte. Radikális eszmék mellett politikai propaganda felé hajlottak a kezdetben tudományos eszmék hirdetésére vállalkozó polgári radikálisok. Gratz a Jászi-megteremtette radikális ideológia Károlyira gyakorolt óriási befolyásáról, a doktriner, a gyakorlattól elforduló Jászi szerepéről ír.[186]

Az emlékiratok közül még egyet kell feleleveníteni: Kristóffy könyvét. Magyarország kálváriája c. írásában igen sokat és igen elítélőleg írt Kristóffy a radikalizmusról, Jásziról, akit egyenesen a forradalom fő előkészítőjeként tekint. A forradalom fő okának a Jászi-csoport aknamunkáját tartotta.[187] Jászi Kristóffy szerint „politikailag éretlen, teljesen megbízhatatlan, s csak féktelen nagyravágyását szolgáló ún. begyulladt fejű ember, akit... nyughatatlan szelleme addig nem hagyta pihenni, míg ki nem vette részét az ország pusztulásából".[188] Kristóffy, akárcsak a Horthy-éra hivatalos történészei, antiszemita kijelentésekkel próbál nagyobb nyomatékot adni egyébként igen gyenge érvelésének.

Figyelemre méltó hatású a reakciós értékelések között Pintér Magyar Irodalomtörténetében adott véleménye. A publicisztika tárgyalása során Jászit Milotay, Pethő, az Új Magyarság nyomán egészen vad, sötét színekkel jellemzi. Milotay egészen útszéli módon szidalmazza, lezsidózza stb. Jászit. Pethő szerint a „radikális" csak leplezője a heves felforgató, antinacionális iránynak, melynek célja a történelmi Magyarország lerombolása. Pethő megkockáztatja azt az állítást is, hogy a „szovjet köztársaság egész értelmisége ebből a csoportból került ki."[189] Pintér idézi Ady véleményét is, szemben az előzőkben ismertetettekkel.

Asztalos és Pethő A magyar nemzet története c. könyvben foglalkozik a radikalizmussal, a forradalmakban betöltött szerepével. A könyv szidja Jászit, mert „a tulajdon dinamikus fogalmát" fejtegette a polgári radikális pártban, hogy „valamiféle formulával áthidalja az ázsiai szocializmus és a szociáldemokrácia között tátongó ellentéteket".[190]

Érthető, ha a Horthy-korszak „tudományos értékelése" ilyen szélsőséges támadásokra, gyalázkodásokra épült, nem véletlen, hogy a Horthy-féle politika így értékelte Jásziék tevékenységét: 1923-ban

vádat emeltek a Jászi-féle csoportban tevékenykedő bécsi emigránsok ellen.[191]

Látható az elmondottakból, mily sokrétű, összetett problémákkal állunk szemben; az értékelések sokfélesége, ellentmondó volta útvesztőjéből kilábalni, helyes értékelést adni csak a marxizmus, a dialektikus és történelmi materializmus fényében lehet. A marxista filozófia teszi lehetővé, hogy feltárjuk a radikalizmusban érvényesülő ellentmondásos tendenciákat, s helyesen, objektíven értékeljük ezt az irányzatot, a tudományos vizsgálat eredményeit, következtetéseit le tudjuk vonni.

II. fejezet

A POLGÁRI RADIKALIZMUS FILOZÓFIAI-VILÁGNÉZETI ALAPJAI

1. JÁSZI FILOZÓFIAI NÉZETEI ÉS A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

A radikalizmus helyes értékeléséhez mindenekelőtt filozófiai-világnézeti állásfoglalását kell megvizsgálnunk. Elsősorban Jászi filozófiai gondolkodását követjük nyomon. Bár a radikalizmus világnézetileg, filozófiailag is összetett, heterogén irányzat, az áramlatok széles skálája fért meg benne egymással a liberális polgároktól egészen a később kommunistákká fejlődött gondolkodókig, mégis a radikalizmus filozófiai nézeteire mint a magyar történelemben, a gondolkodás történetében kialakult irányra Jászi neve, tevékenysége nyomta rá leginkább bélyegét.

Vajon eljutott-e Jászi a dialektikus materializmusig, felismerte-e jelentőségét? Ezt a kérdést tisztázni kell, mert Jászit nemegyszer mint marxistát értékelték, akár „legális marxistaként", akár másként.[192]

Ezekre a hangokra már maga is választ adott 1918-ban, amikor egyértelműen és világosan kijelentette: radikalizmusa nem azonos a marxizmussal, szocializmusa nem azonos a szociáldemokráciával.[193]

Jászi filozófiája nem dialektikus materializmus, nem is materializmus általában, hanem a pozitivizmusból fakadó, agnosztikus idealizmus, amely vulgáris evolucionizmussal keveredik.

Filozófiai állásfoglalásai megértésének a kulcsa: viszonya a filozófia alapvető kérdéséhez. Jászi igyekszik ezt a problémát megkerülni, de végeredményben *idealista* választ ad.

Következőképpen tárgyalta a filozófia alapvető kérdését: „A materializmus és spiritualizmus harca, véleményünk szerint, egyike a legmeddőbb tudományos vitáknak. Mindkét elnevezés egyformán szerencsétlen, és egy csomó skolaszticizmust rejt magában. A ma uralkodó tudományos *monizmus* mellett egyikre sincs szükség".[194] A filozófia alapvető kérdésének ilyen megkerülése után — amelyben a pozitivizmus, Spencer és különösképpen Mach hatása érződik — később azonban mégis választ ad a filozófia alapvető kérdésére: „Az anyagban nincsen semmi materialisztikusabb, mint az

erőben, és megfordítva, az erő semmivel sem transzcendentálisabb, mint az anyag . . . kétségtelen, hogy az anyag nincs erő nélkül, és erő nincs anyag nélkül . . . A tudományos agnoszticizmus az egyedül helyes álláspont . . . Végső lényegében éppoly kevéssé ismerjük ez egyiket, mint a másikat. Metafizikai légvárépítés helyett a tudomány tiszta . . . kipróbált módszereivel tovább dolgozni a világmindenség megismerésén, kutatni, erőt, anyagot."[195] A Történelmi materializmus államböcseletében a történelem materialista felfogásának értékét kutatva ugyan megállapítja annak nagy érdemét: „Új és hatalmas bizonyítékát adta . . . a spirituális álláspont képtelenségének, midőn kimutatta, hogy az eszmék történetében önprodukció nincs, hogy az emberi elme nem transzcendentális eredetű ideák lerakodó helye . . ."[196]; de ugyanakkor „fogyatékosságait" bírálva becsempészi, majd egyre nyíltabban hirdeti idealista nézeteit. Amikor a történelmi materializmust „cáfolja" — és ebben *minden* materializmus ellen fordul —, tagadja az anyag elsődlegességét és a tudat másodlagosságát, dualista módon foglalva állást azt állítja, hogy „. . . . ezen felfogások alaphibája, hogy az ember lelki életét, idegrendszere működését teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig nyilvánvaló, hogy minden változást a szociális életben csak a kültermészet és az emberi idegrendszer együttes munkája hozott létre".[197] Ez a gondolat mint vezérmotívum sokszor tér vissza művében. „Minden világtörténelmi esemény, minden szociális átalakulás, a társadalmi jelenségek minden nyilvánulása az emberi lélek és a kívüle álló univerzum összehatásának eredménye." „Ama gazdasági erőket, melyek automatikus munkájától vár mindent a történelmi materializmus régi iskolája (itt Jászi Marxra gondol, a régi, marxi iskolával a revizionista, Bernstein-féle új iskolát helyezve szembe, amelynek igen nagy szerepe volt abban, hogy Jászi torz módon ismerte meg a marxizmust. — F. Gy.), nem valami ismeretlen kozmikus erő hozta létre, mint pl. egy földrengést, hanem a kültermészet és az emberi idegrendszer közös munkája."

Jászi Marxot meghamisítva azt állítja, hogy a marxizmus tagadja az eszmei tényező, a szubjektum szerepét, jelentőségét. Ezzel szemben ő az eszmei szerepét mint domináló tényezőt emeli ki. Jean Jaurès-ről írt cikkében Jászi nagy eredményként könyvelte el, hogy Jaurès belátta: „. . . a gazdasági átalakulásnak nem mechanikai függvénye a lélek átalakulása, hanem a gazdasági harccal karöltve — mint teljesen egyenrangú faktor — kell folynia a (tiszta ész) dresszúrájának".[198]

Idézzük emlékezetünkbe a machista filozófia machinációját az

anyag és tudat viszonyával kapcsolatban, Lenin mélyenszántó bírálatát a „függő és független tapasztalati sor" egységét illető machista nézet felett, vagy az „elvi koordináció" Avenarius által kiagyalt zagyvasága felett. Ezek a machista találmányok éppen az anyag és tudat „elvi koordináltsága" állításával próbálják elhárítani az anyag vagy tudat elsődlegességének kérdését, az arra adott választ, illetőleg az anyag és tudat egységének, együttes létezésüknek, kölcsönös feltételezettségüknek az állításával próbálják a tudat meghatározó szerepét — ha burkoltan is — visszacsempészni, az idealizmust visszaállítani.[199]

Jászi véleményében nagyon erős a rokonság a machista tannal, és ha figyelembe vesszük azt a tiszteletet, amelynek hangján Jászi Machról mint a „legnagyobb tudósok egyikéről" ír, valamint a Társadalomtudományi Szabad Iskola és a Galilei Kör Mach-szemináriumait s azt, hogy Mach a Huszadik Század hasábjain milyen nagy szerepet kapott, nem alaptalan annak megállapítása, hogy itt a machizmus közvetlen hatását tapasztalhatjuk Jászi filozófiai nézeteiben.

Ezek után érthető, miért vádolja oly hevesen a történelem materialista felfogását a „lélektani kutatások elhanyagolásával"[200], miért hivatkozik oly nagy előszeretettel — minden éles kritikai megjegyzése ellenére is — a Pikler-féle belátásos elméletre[201], kölcsönvéve annak nyílt idealista megállapítását, hogy „a belátás a haladás egyedüli dinamikai faktora"[202], a szocializmus felé törekvés fő mozgatóerejét is lelki tényezőkben állapítva meg.[203]

A filozófia alapvető kérdése megkerülésével, illetőleg idealista megoldásával összefügg, hogy Jászi nem érti meg Marx *materialista dialektikáját*. Nem is ismeri alaposan a marxi, illetőleg a hegeli dialektikát. Írásaiból kitűnik, hogy a marxi filozófiában a materialista dialektika szerepét, jelentőségét egyáltalán nem ismeri fel. Nem látja a dialektika forradalmi tartalmát. A dialektika helyett egy sajátos fajtájú vulgáris fejlődésfelfogás a módszere. A természetben és a társadalomban megnyilvánuló fejlődés Jászi gondolkodásában valamiféle elvont „fejlődés"-gondolatban tükröződik vissza. A fejlődés ösztönös felfogása ez, Jászi nem Marxhoz, még csak nem is Hegelhez fordul módszerért, nem a forradalmi dialektika tanítómestereitől tanul, hanem Spencer, Lamarck, Haeckel, illetőleg Darwin munkáiból meríti fegyvereit.

Jászi működése világosan példázza, hogy a XX. században a forradalmi dialektikához csak a proletariátus bázisán lehet eljutni. A burzsoá — bármennyire is képes haladó gondolatokig eljutni tőkés viszonyok között, hacsak nem veti le osztálykötöttségeit, nem helyezke-

dik proletár állásfoglalásra a kapitalizmus idején — nem juthat el a dialektikához, a forradalom tudományához.

A burzsoá tudós vagy valamiféle vulgáris fejlődéselmélethez jut el, mint Jászi és olyan sokan mások, vagy pedig a dialektika nem ismeretében, a dialektika el nem fogadásából, illetőleg elutasításából relativizmushoz, irracionalizmushoz. Az irracionalizmus mellett ennek a folyamatnak jelentős terméke a vulgáris evolucionizmus, amely még azt a veszélyt is magában rejti, hogy „quasi"-materializmusával, illetőleg „quasi"-fejlődéselméletével alkalmas arra, hogy az idealizmustól, metafizikától elfordulókat a materializmus és dialektika vizeiről visszavezesse az idealizmus és metafizika posványába.

A burzsoázia osztályhelyzetéből következik, hogy képtelen a kapitalizmus bomlása idején az imperializmusban következetesen revolúciós felfogást magáévá tenni, ha mégoly „tudományos" is álláspontja, és ha mégoly erősen követelik is ezt az általa pozitivista módon igen nagyra értékelt „tények". A burzsoázia osztályérdeke a magyarázata Jászi evolúciós felfogásának is. Ebben van szemléletének osztálygyökere. Revolúciós felfogás, dialektika — és forradalom, evolúciós felfogás, metafizika — és reformok, a forradalom megkerülése : egy bokorban termettek. A forradalomtól rettegő burzsoá a dolog természetéből adódóan mást, mint lényegében forradalomellenes felfogást nem vallhat magáénak.

Az evolúciós felfogás ismeretelméleti alapja a dolgok felszínes, torz látásmódja, a dolgok felszíni szemlélete, a fejlődés mennyiségi folyamatainak abszolutizálása, elszakítása a minőségi változáshoz vezető összfolyamattól. Ez az elszakítás az imperializmus burzsoáziájának, burzsoá szociológiájának, szociológusának ugyancsak a létérdeke. Az evolucionizmus filozófiai, szociológiai módszere : a polgári ideológia sajátos módszere.

A vulgárevolucionizmus a közvetítő kapocs a szociáldarwinizmus felé. A filozófiai-ismeretelméleti alapok vizsgálata után nem meglepő, hogy Jászi eljutott a fajelméletig, ha nem is annak Hitler-féle felfogásához, de mégis a fajelmélet sajátos válfajához. A vulgárevolucionizmus hatása mutatkozik meg abban is, hogy Jászi a Büchner-féle vulgármaterializmus felé közeledik. A dialektikus materializmushoz való ilyetén viszony a magyarázata annak, hogy Jászi nemegyszer panaszkodik arról, mennyire hiányzik a szociológia Darwinja, nem értve meg, mit jelent Marx életműve a szociológia számára.

Evolucionista szemlélete vezeti el Jászit Proudhon, de még inkább Dühring nézetei felé. A dühringi filozófia mélységeiről olvashatunk

egyik emigrációban írt cikkében. Jászi védelmébe veszi Dühringet Engelsszel szemben, s azt állítja, hogy Engels Dühring ellen írt briliáns, de elfogult és igazságtalan pamfletje a dühringi eszmevilág számos nagy igazságát éppúgy elhomályosította, mint Marx Proudhonét.[204]

Ide vezet el ez az út, a dialektika nem ismerése, illetőleg elutasítása : a dialektikus materializmus által rég megcáfolt, a tudományos fejlődés által réges-rég meghaladott gondolatszülemények újramelegítéséhez.

Jászi alapvetően dialektikaellenes írásaiban azonban fel-felcsillannak *dialektikus gondolatok is.* A marxizmus hatására, a történelmi materializmussal való foglalkozás örökségeként bizonyos dialektikus belátásokhoz is eljut. Közrejátszik itt a darwini örökség is, amelyből kitör a dialektikus felfogás követelése, bármennyire el is torzítják Darwint evolucionista irányba.

Érdekes módon csillan fel írásaiban helyenként, különösen az 1910-es években, a háború, a forradalom közeledtének hatására, majd kirobbanása nyomán az *ellentmondás törvényének felismerése*, illetve megsejtése. Jászi az ellentmondásokban látja a gondolkodás fejlődésének forrását.[205] Más helyütt a politikai fejlődés menetében tárja fel a dialektikus ellentmondás-törvénynek mint minden társadalmi haladás legmélyebb törvényének szerepét, jelentőségét.[206] „Bármely politikai törekvés a benne szunnyadó összes erőket csak akkor fejtheti ki, ha a vele legellentétesebb politikai pólus is szervezetten és öntudatosan lép fel. *Az ellentéteknek ez a küzdelme minden társadalmi haladás legmélyebb törvénye* . . . A kicsinyes párt- és osztálylogika mögött valóban az egyetemes közérdek dialektikája működik itt." (Kiemelés tőlem. — F. Gy.) Amellett persze, hogy itt általánosított formában veti fel Jászi az ellentmondás törvényének mint *általános társadalmi törvénynek* jelentőségét, vitatható a konkrét probléma, amire a fejtegetés irányul. Az *új* fejlődése nem tételezi fel, hogy vele szemben *legalább olyan erős régi* harcoljon — ahogyan Jászi véli. Ellenkezőleg, annál gyorsabb, simább az *új* fejlődése, minél inkább le tudja *fokozatosan* gyűrni a vele szemben álló *régit,* minél gyengébbé válik az új ellen forduló *régi.*

Jászi azonban nem jutott el az ellentétek egysége és harca általános dialektikus törvényének el- és felismeréséhez, bár kitűnik, hogy Engelsnek e törvényszerűséggel foglalkozó könyvét, az Anti-Dühringet ismerte. Jászi a fejlődést az ellentmondás kibontakozásával csak ritkán magyarázta.[207]

Fejlődéskoncepciója, amelyről az előzőekben már szóltunk — Spencer nyomán —, nem dialektikus, hanem vulgáris felfogás, amely nem ismeri el a fejlődésben a minőségi változásokat, az új keletkezését, nem

ismeri el, hogy a fejlődés csakis az ellentétek összeütközése és felfakadása útján mehet végbe. Ha helyenként, egyes konkrét kérdésekben erre találunk is utalást, alapjában, egészében, általánosítva idáig Jászi nem jutott el. Pedig életművének egyik legtöbbet tárgyalt problémája a társadalmi fejlődés, haladás. De a *fejlődés rugóinak vizsgálatával Jászi adós maradt*, vagy ha valamelyes választ találunk is e kérdésre, az lényegében szellemi, pszichikai motívumokkal, erkölcsi értékekkel próbál magyarázatot adni. Ezzel a fejlődésfelfogással kapcsolatos a *történelmi módszer* alkalmazása a szociológiában, amelyet Jászi igen nagyra tartott. Jellemző módon itt is Darwinhoz nyúlt vissza.[208] Végeredményben Jászi a fejlődést az ellentmondástól elszakítva, elszigetelten, önmagában tárgyalta.

Több helyütt felcsillan az *összefüggések* dialektikus jellegének felismerése, mégpedig nem csupán az oksági, hanem az egyetemes összefüggés formájában. Különösen fontos e felismerés a társadalom jelenségeivel kapcsolatban.[209]

Jászi a kauzalitás jelentőségét is tárgyalta, s rámutatott annak egyetemes jellegére.[210] Nagyon fontos az oksági elmélettel kapcsolatban, hogy az okságot dialektikus módon fogja fel, nem az ok és okozat mechanikus kapcsolatát, hanem az ok és okozat egymásba átcsapásának dialektikus elvét vallja.[211]

A dialektikus módszer csírái jelentkeznek a *konkrét történelmi szemlélet* helyenkénti megnyilvánulásaiban is. Jászi műveiben gyakran konkrét elemzésre törekszik, és felismeri, hogy nem lehet elvontan, „általában" eldönteni a társadalmi haladás kérdését, hanem azt mindig konkrétan kell vizsgálni. Ezzel jut el ahhoz a helyes belátáshoz, hogy a társadalmi fejlődést, az emberi haladást mint történelmi kategóriát vizsgálja, amelynek tartalma, iránya koronként változik. Más kérdés, hogy a társadalmi, emberi haladás irányának meghatározása már hamis, Jászi azért harcol e kérdésben az absztrakt kérdésfelvetés ellen, hogy a maga konkrét válaszában a magyar kapitalizmus útját egyengesse.[212] De ez nem változtat azon a tényen, hogy a konkrét kérdésfeltevésben — a materialista történelemszemlélet hatására — a konkrét történelmi szemlélet dialektikus követelménye érvényesül.

Jászi nem tesz világos különbséget az *objektív és szubjektív* erők között. Ezt megérthetjük, ismerve állásfoglalását a filozófia alapvető kérdését illetően. Jászi főként a szubjektumot vizsgálja, dialektikus gondolatai főként a gondolkodás dialektikájának és jóval kevésbé az objektív folyamatok, tények dialektikájának elemzése körébe vágnak. Azonban találunk munkáiban olyan gondolatokat is, amelyekben az

objektív folyamatok, erők jelentőségét hangsúlyozza, kiemelve a tények, a valóság erejét mindenféle szándékkal szemben.[213]

Sok kérdésben közeledett Jászi a *materializmus* felé. Ennek egyik leglényegesebb jele a *világ objektív törvényszerűségeinek elismerése.* Több helyütt írt arról, hogy objektív törvényszerűségek vannak, amelyeket az ember nem hagyhat figyelmen kívül. Olyan törvényszerűségek, amelyek a véletlen folyamatokon, eseményeken uralkodnak, s amelyeket azok nem helyezhetnek hatályon kívül.[214] A világ törvényszerűségeinek egyetemes jellegét vallotta[215]; írásainak zöme, amelyekben a törvényszerűségekkel foglalkozik, arra irányul, hogy a társadalom mozgásában érvényesülő törvényszerűségekre mint *természettörvényekre* hívja fel a figyelmet.[216]

Természetesen nem ismerte, nem látta a társadalmi törvények és természeti törvények közötti viszonyt: egyrészt az azonos vonásokat — kivéve, hogy a törvények mindkét csoportja objektív —, másrészt még kevésbé látta az eltérő vonásokat, a társadalmi törvényszerűségek specifikus jellegét. De lényeges, hogy felhívta a figyelmet: a társadalom objektív törvényszerűségek alapján fejlődik, a társadalomtudomány feladata ezen törvényszerűségeknek kutatása. Látta, hogy a társadalom törvényei nem azonosak a természeti törvényekkel, nem vezette le az alacsonyabbrendű természeti törvényekből a társadalmi törvényeket.[217] Nem látta azonban — éppen azért, mert nem jutott el a dialektikus materializmusig —, hogy a társadalmi törvények sajátosságai az anyag mozgása, társadalmi mozgásformája törvényszerűségeinek sajátosságai, s e felismerés hiánya vezette idealisztikus nézetekhez.[218]

Így vezet Jászi determinizmusa indeterminizmushoz annak ellenére, hogy erősen hadakozik a nyílt idealista, vallásos nézetek ellen, valamint a determinizmus megrágalmazása ellen, amely szerint a determinizmus, a történelmi materializmus valamiféle nyugalomhoz, tespedéshez — végső soron fatalizmushoz vezet el.[219]

Műveiben konkrét társadalmi folyamatok vizsgálata során is több helyütt rámutat a társadalmi törvényszerűség érvényesülésére.[220] Így például a nemzeti kérdésben, illetőleg a világháborúval kapcsolatban: e társadalmi folyamatokat mint az objektív törvényszerűségek hatását látja.

Jászi nem egyértelműen foglalt állást a *társadalmi törvények megismerhetősége*, illetőleg az ember és a természeti törvény, társadalmi törvény kérdésében. Az ember céltudatos tevékenysége, akarata elmarad a törvények hatásától. De a törvény nem vak törvény, éppen

ellenkezőleg ; a társadalomtudomány, a szociológia feladata ezen törvényszerűségek kutatása. E tekintetben a bizakodás, az optimizmus jellemezte, s ennek hangot is adott az előbb említett vitákban, megállapítva, hogy a világ törvényeinek fokozódó ismerete nagy optimizmussal töltheti el, mert „... a világ nagy kozmikus sakktábláján ... mind teljesebben leszek képes a kozmikus figurákat céljaimnak megfelelően tologatni, amelyeket eddig ismeretlen, vak erők mozgattak".[221] A társadalom törvényszerű fejlődésének szembeállítása a „szupernaturális erőkkel", az isteni gondviseléssel, egyenesen hozza magával a világ törvényszerűségei megismerhetőségének materialista nézetét akkor is, ha Jászi alapjában — a pozitivizmus hatására — *agnosztikus* nézeteket vall filozófiai, ismeretelméleti elgondolásai kiindulópontjaként. Ez az ellentmondásosság magában az alapálláspontban már megfigyelhető : meddő vita a materializmus és idealizmus harca, pozitivista módon bíz mindent a tudományok fejlődésére, s az egészet leönti egy agnosztikus masszával. A tudományok fejlődésébe vetett hit és az agnoszticizmus ellentmondása azután végigkíséri a konkrét kérdések vizsgálatán is Jászit, ahogy azt az előzőkben is láthattuk. Ez az ellentmondás megnyilvánul a szkepticizmusnak egy sajátos, modern változata elleni éles hadakozásában is. Az agnosztikus harcol a szkepszis, a jemenficheizmus ellen.[222]

A megismeréshez való viszonyát a filozófia alapkérdésének idealista megoldása fémjelzi. Ez az alapja agnoszticizmusának is. Ismeretelméletében is vannak bizonyos materialista nézetek, de filozófiájának ez a része viszonylag legelmaradottabb, sőt azt is mondhatjuk, hogy legelhanyagoltabb.

Az elmélet és gyakorlat viszonya sokat vitatott probléma a filozófusok, politikusok életében. Ez a kérdés erősen foglalkoztatta Jászit is, s ezt idealista alapon oldotta meg, az elmélet elsődlegességét hangsúlyozva. Az elmélet és gyakorlat egységét tagadta, a gyakorlat ismeretelméleti jelentőségét nem ismerte fel. Pedig enélkül helyes állásfoglalás az ismeretelmélet bonyolult területén lehetetlen.[223]

A gyakorlat szerepe néhány helyen felmerül munkáiban, de szűken, szárazon, szegényesen. Sokkal nagyobb szerepet tulajdonít a „tudománynak", az elméletnek. A gyakorlat leszűkül a politikára, s csupán a megismerés, a tudomány *céljaként* jelenik meg nála, s így is szűken.[224] Az az állásfoglalás, amely a gyakorlatot a politikával azonosítja, Jászinál már involválja a gyakorlat lebecsülését, ő objektivista módon fogta fel a tudomány szerepét, mindenféle osztályérdektől, „osztályelőítélettől" mentes kutatást követelve. Az elmélet,

a tudomány nála magasabbrendű, mint a gyakorlat, a politika, szemben az ismert lenini tétellel, amely éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyakorlat mennyivel magasabbrendű, mint az elmélet.[225]

Írásaiban a gyakorlat helyenként mint a megismerés forrása is megjelenik, közvetett módon. Annyiban ismeri el a gyakorlatot a megismerés forrásaként, amennyiben pozitivista módon ugyan, de a tényeket követeli. Ismeretes azonban, hogy a „tények" a pozitivista filozófiában mit jelentenek : „A valóság, felfogásunk szerint nem egyéb, mint az öntudat állandósága" — írta Spencer. J. St. Mill is az érzetek állandó lehetőségének tekintette csupán a valóságot. A „tény" szerintük tudattartalom. S ezért a „tény" követelése vajmi kevéssé jelenti a gyakorlat ismeretelméleti szerepének materialista értékelését.

Az elmélet és gyakorlat objektivista módon történő elszakítása — mint később még majd részleteiben elemezni fogjuk — egyik fő oka, ismeretelméleti alapja annak, hogy Jászi nem tudott felemelkedni a marxizmus, a dialektikus és történelmi materializmus elfogadásáig, és bár ismerte a marxizmust, megrekedt egy sekélyes, vulgáris filozófiában.

Az ismeretelméleti alap mellett ennek természetesen *elsősorban* osztálygyökere van !

A megismerés dialektikus jellege fel-felvillan egyik-másik munkájában, főként a folytonosság foglalkoztatja a megismerésben. A megismerés előrehaladó folyamatának ujjongó dicsérete : agnosztikus álláspontjának elég hangosan megnyilvánuló kritikáját adja.[226] De nincs messze ettől a kétségbeesés, a polgári társadalomtudományok, a szociológia tényleg kétségbeejtően lapos állapota miatt.[227]

Jászi itt-ott harcba szállt a nyílt, primitív idealista nézetekkel, különösképpen akkor, ha azok képviselői egyben politikai ellenfelei is voltak. Jellemző erre polémiája Tisza Istvánnal[228] és Prohászka Ottokárral[229], az uralkodó osztályok két prominens képviselőjével. Tisza a politikus, ideológiai területre kalandozva támadta a Jászi-féle polgári radikalizmust mint materializmust. A materializmust mint durva önzést állította szembe az idealizmussal, mint az ideákért való tiszta, nemes lelkesedéssel. Jászi megmagyarázta ellenfelének a „durva materializmus" és a „nemes idealizmus" lényegét, mint alapvet őismeretelméleti és nem etikai irányokat. Élesen támadta az idealisták gonosz elvtelenségét, s szembe állította velük a materialisták fennkölt céljait a feudalizmus, a kizsákmányolás elleni harcban. „Mi gonosz materialisták igenis azt tartjuk, hogy erkölcsi függetlenségről nevetsé-

ges beszélni, míg az erkölcsiség a gazdasági kizsákmányolás állapotában van."[230]

Ezt a szemléletet állította szembe Tiszával, aki „idealizmusként magasztalta a privilegizáltak szűkkörű érdekeiért folyó harcot". Rámutatott arra, hogy „Tisza István inkább ösztönszerű mint átgondolt gyűlölete csak azokra az emberekre irányul, akik azért materialisták, mivel a népet többé nem a túlvilági boldogság elvont eszményeivel táplálják (a régi jó recept szerint csendőrszuronyok és alkoholmérgezés mellett), hanem arra törekszenek, hogy . . . megtanítsák azt a lealázott sokaságot a helyes gazdálkodás, az okszerű higiénia, a természettudományos műveltség legfontosabb ismereteire, és azokra a politikai következtetésekre, melyek ezekből az ismeretekből következnek. Ez az a gonosz materializmus . . . ami ellen a gróf úr mozgósítani törekszik a hívők seregét. És ez . . . tényleg materializmusnak nevezhető, amennyiben mindenekelőtt a széles népréteg legnyomasztóbb anyagi és testi bajain akar enyhíteni, attól a meggyőződéstől áthatva, hogy nemesebb és tartalmasabb lelki és erkölcsi élet csak ezeken az alapokon lehetséges."[231] Majd így folytatja : „Mindazok az értékek, melyeknek valaha nemesebb gondolkodók szellemi és ideális jelentőséget tulajdonítottak : az erkölcsi függetlenség, a gondolat szabadsága . . . az erkölcsi szolidaritás világa, a világbéke, a hazaszeretet és a humanizmus, sőt maga az isteneszme sem ragyoghat fel a földön mindaddig, míg nem sikerül a nagy néptömegek anyagi jólétét . . . kielégíteni. Erre törekszenek azok a gonosz materialisták."[232]

Jászi a materializmust általában eléggé vulgáris értelemben fogja fel, nem marad meg azon a körön belül, amit pedig helyesen közelített meg : „Idealizmus és materializmus egy egész csomó általános filozófiai és ismeretelméleti probléma gyűjtőneve."[233] A materializmust ezzel ellentétben vulgáris módon azonosította minden testi dologgal, megfeledkezve arról, hogy a materializmus lényege nem egyéb, mint az anyag elsődlegessége a szellemmel szemben.

Míg Jászi Tisza ellen mint legelkeseredettebb politikai ellenfele ellen küzdött a filozófia harcterén is — egyébként nagyon éles harc folyt a Huszadik Század és a Magyar Figyelő, Jásziék lapja és a polgári radikálisok előretörésének megakadályozására létrehozott Tisza—Herczeg Ferenc-féle „ideológus" lap között —, addig Prohászka Ottokár ellen a materializmusért Jászi mint az uralkodó osztályok egyik legműveltebb, legképzettebb és egyben legravaszabb ideológusa ellen harcolt.

Prohászka egyik munkájában örvendezik a pozitivizmus franciaországi hanyatlása s a bergsonizmus előtérbe kerülése felett. Arról ír,

hogy Bergson felszabadítja a francia lelkeket a materializmus dogmatizmusa alól : a hit, a teremtés, a spontán ösztönök előtt nyitja meg az utat. Jászi leleplezi Prohászka tudományellenességét, és élesen, bár nagyon finoman, támadja nézeteit. Feltárja, hogy a harcos klerikalizmus térhódításával együttjár a bergsonizmus, ez az irracionalizmusba fulladó filozófia. Jászi egyébként is támadja a bergsoni nézeteket.[234] Kimutatja, hogy Prohászka a harcos klerikalizmus feltámadásának örül ; a francia tudomány haldoklásáról beszél, s a divatos bergsonizmust használja fel ehhez.[235] Leleplezi, hogy a tudást újból a hittel akarja felcserélni. Több áttételen keresztül, de végső elemzésében Jászinak ez az írása az idealizmus ellen támadó materializmus terméke, a hit ellen a tudás becsületéért folyó harc eredménye.

2. A TÖRTÉNELEM MATERIALISTA FELFOGÁSA

A marxizmushoz, a dialektikus materializmushoz való állásfoglalás konkretizálódik a radikalizmus és a történelmi materializmus viszonyában.

Jászi szubjektív antimarxizmusa és egyben a marxizmus egyes értékeinek felhasználása a *történelem materialista felfogásában nyilvánul* meg legvilágosabban. A történelmi materializmushoz viszonya Jászi tevékenysége megértésének egyik fókusza ; a marxista filozófiához való viszonya itt manifesztálódik világosan, szemmelláthatóan. Jászi érdemben a marxista filozófiával csak mint történelmi materializmussal foglalkozik. Sajátos megnyilvánulása ez a dialektikus és történelmi materializmus kapcsolata eltorzításának : a marxista filozófiából annak csak társadalom-filozófiai nézetei, a materialista történelemfelfogás egyes részletei maradnak meg mint marxista filozófia. Jászi szemében a marxista filozófia azonosul a történelmi materializmussal.

Irodalmi tevékenységének egyik legkorábbi s egyben legismertebb termékében, A történelmi materializmus állambölcseletében, Jászi a történelmi materializmushoz való viszonyát tisztázza, s mint annak bírálója lép fel. E kérdésre azonban csaknem valamennyi nagyobb műve visszatér (így pl. a Mi a szociológia ? c. tanulmánya, Művészet és erkölcs c. könyve is). Jászi legtöbb munkájában, tevékenységében konkrét formákban lemérhető a történelmi materializmus hatása. Nézeteinek egyik legjellegzetesebb vonása, hogy megfosztja a társadalom materialista felfogását általános filozófiai, ismeretelméleti alapjaitól : a történelmi materializmust dialektikus materializmus nélkül

akarja tárgyalni, s azt a revizionizmusnak a munkásmozgalomban általában elterjedt felfogása nyomán — a neokantianizmussal, machizmussal stb. igyekszik pótolni.[236]

De miféle történelmi materializmus az, amely nélkülözi a forradalmi dialektika alapvetését? Ez maga után vonja következményét: a történelmi materializmus elposványosítását is, a történelmi materializmus forradalmi lényegével ellentétes keveréket nevezi történelmi materializmusnak. Ez a „történelmi materializmus" nélkülözi a forradalom, a proletárdiktatúráig folytatott szívós osztályharc marxista felismerését, s ennek helyébe valamiféle liberális értelmezést fogad el a történelem materialista felfogása címén. Pontosabban ezt fogadná el, azonban Jászi még ezt a forradalmi tartalmától megfosztott történelmi materializmust sem hajlandó magáévá tenni, ellenkezőleg, művében elítélőleg ír róla mint egyoldalú, leegyszerűsítő tanról, könyvében már a meghamisított, eltorzított, rosszindulatúan beállított materialista történelemfelfogással vitatkozik.

Nem kizárólag Jászi bűne — bár az ő hibája, felületessége, könnyelműsége feltétlenül hozzájárult —, hogy a történelmi materializmust ilyen torz formában ismerte meg. A történelmi materializmusnak a vulgarizálásához, torz meghamisításához elsősorban a revizionizmus járult hozzá a maga „modern eredményeivel". A történelmi materializmus a polgári szociológiai irodalomban is megjelenik — polgári torzításban. Ezek interpretációja is hozzájárulhatott Jászi félrevezetéséhez.[237]

Kétségtelen, hogy Jászi nem ismerte a marxista filozófia valódi materialista történelemszemléletét, illetőleg, ha olvasta is — s erre forrásszerű adatokkal ad bizonyítékot Marx és Engels számos művéből idézve —, nem jól értette azokat. Eléggé járatlan volt a filozófia terén, nem ismerte alaposan a filozófiai irodalom nagyjait, s kiváltképp nem ismerte alaposan a marxista filozófia tanításait. Nem ismeri — de bírálja őket. Nem ismeri, meghamisítja, saját igényeinek megfelelően formálja át, s ezek után a saját eszmeszüleményét kritizálja: ez a burzsoá ideológiának régi, bevett módszere a marxizmus elleni harcában. S ezt a módszert követte lényegében Jászi Oszkár is. Nem ismeri kellően a marxizmust, a történelem materialista felfogását, átgyúrja azt a maga ízlésének megfelelően, s az általa meghamisított Marxot kezdi bírálni azokért a nézetekért, amelyeket éppen ő maga, a bíráló akasztott nyakába.

Miben keresi Jászi a történelmi materializmus érdemeit és fogyatékosságait?

Véleménye szerint — az érdemek és fogyatékosságok mérlegelését előbb említett összefoglaló művében adja meg — a történelmi materializmus mindenekelőtt mint a társadalomtudományok *módszertana* jelent nagy eredményt. A gazdasági erők elsődlegességének kiemelése új alapra helyezi a társadalomtudományt.[238] „Az a megismerés, hogy a gazdasági erők a társadalom összes életnyilvánulásainak alapjai, hatalmas módszertani eszközt ad a társadalomtudomány minden terén kutatónak."

Továbbá a történelmi materializmus eredményének könyveli el a társadalmi fejlődésben az *osztályok harca szerepének a feltárását.*[239] „Másik nagy érdeme az osztályharcnak mint a társadalmi átalakító erők leghatalmasabbjának felismerése, melynek Engels nem alaptalanul, a társadalmi tudományokban ugyanazt a jelentőséget tulajdonította, mint Darwin felfedezésének a fajok történetében."

Az osztályharc jelentőségéről mint a társadalmi erők, a társadalmi átalakító erők leghatalmasabbikáról ír. Más kérdés, hogy mit ért Jászi osztályharcon és efelől nem hagy kétséget : nem ért egyet a proletárdiktatúráról szóló marxi nézetekkel.[240] Tehát : osztályharc, liberális módon, a proletárdiktatúra elismerése nélkül. Szerinte a történelmi materializmus nagy érdeme az *idealista* — ahogyan ő írja : spiritualista — *történetszemléletnek a kritikája.*[241] A materialista felfogás a maga józan szemléletével világosan megmutatja az idealista, spiritualista spekuláció tarthatatlanságát.

A történelmi materializmus érdemeit összegezve megállapítja, hogy sokkal soványabb ez az eredmény, mint amit a történelmi materializmus hívei neki tulajdonítanak.

Szerinte Marx elméletének örök érdeme az a módszertani elv, „... amely így volna formulázható: *A társadalmi jelenségek magyarázatának csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcselet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenségek megértésére nem elégségesek.* Persze ez az eredmény sokkal kevesebb a történelmi materializmus eredeti igényeinél, és hívei ma is többet látnak benne, mint puszta módszertani eszközt."[242] Másik könyvében arról ír, hogy „a gazdasági motívumok döntő szerepe kétségtelen, kétségtelen az is, hogy a történelmi materializmus felfogásában az igazság nagyobb darabja van ...", de távolról sem a teljes igazság.[243]

Ebben az összegezésben is látható már — itt egyébként Jászi már anticipálja későbbi bíráló megjegyzéseinek egyik lényeges oldalát is —, hogy milyen megengedhetetlenül leegyszerűsíti és eltorzítja a történelem materialista felfogását. Ez nem történelmi materializmus, nem

dialektikus materializmus a társadalomra alkalmazva, hanem vulgáris materializmus, amely az eszmei tényezőt *lebecsüli*, és *mindent* a gazdasági tényezővel akar magyarázni. Jászi tehát a *marxi materializmust a vulgáris materializmussal azonosítja*. S hogy ez mennyire így van, kitűnik a későbbiekben megtalálható durva hamisításokból. Jászi a materializmust helyenként valamiféle gyomorfilozófiának fogja fel, azzal vádolva, hogy az embert leegyszerűsíti „homo oeconomicus"-szá.

Olyan emberi, társadalmi funkciókat vizsgál, amelyek már az ember kifejlődését követő időkben is kialakulhatnak, és azt igyekszik kimutatni, hogy olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyek „... nem állnak mind az éhség és a szomjúság közvetlen kielégítésével összeköttetésben, vagyis ... az ember foglalkozott olyan problémákkal, melyek létét közvetlenül nem érintették". Majd így folytatja, értetlenül állva a materializmus lényegével szemben: „Kétségtelenül mind materiális problémák, abban az értelemben, hogy a külvilág jelenségeinek magyarázatára irányulnak, de *nem mind materiálisak*, ha ez azt akarja jelenteni, hogy a *táplálkozással közvetlen összefüggésben állanának*."[244] (Kiemelés tőlem. — F. Gy.) Világosan látható, mennyire nem érti a materializmus lényegét. Mi a materiális? ami a gyomorral áll kapcsolatban? ez a materializmusnak kétségbeejtően vulgáris felfogása. Látja, hogy nem lesz ez így jó, s hozzáfűzi, hogy materiális problémák mindazok, melyek a villám, az álom stb. okának kutatásával függenek össze, de ezen fellobbanás után visszahanyatlik a marxizmusnak, a materializmusnak a vulgármaterializmussal való azonosításához, amely materializmusának alapját a táplálkozással hozza összefüggésbe. Ezekből olyan megállapításhoz jut el, hogy a történelmi materializmus értelmetlenség az emberi társadalomban, mert hiszen az ember nem csupán táplálkozik, hanem egyéb funkciókat is végez. „*Nem ismerünk ennélfogva történelmi korszakot, melyben a gazdasági motívumok oly kizárólag uralkodók lettek volna, mint ezt a történelmi materializmus elméletéből a legkoraibb fokokon várni lehetne.*"[245] Ezt azzal állítja szembe, hogy az ember a világ megismerésére törekedett már ekkor is. „Az ember tehát sohasem volt puszta táplálkozási gépezet"[246] — írja. Ebből levonja azt a következtetést, hogy mivel az ember nem csupán homo oeconomicus — már kezdetben megtalálható a homo aestheticus és moralis is — tehát a történelmi materializmus csupán olyan fejlődési fokra igaz fenntartás nélkül, amely már a magasabbrendű állatoknál is túlhaladott.[247]

Ezzel mindjárt eljutottunk a történelmi materializmus általa vélt *hibáinak* vizsgálatához. Jászi tehát azt a véleményt kockáztatta meg,

hogy a történelmi materializmus az emberi társadalomban már a legkezdetlegesebb viszonyok között is túlzás. Miért? Miben látja szociológusunk a történelem materialista felfogásának hibáit?

A fő hibát abban látja, hogy Marx filozófiája *egyoldalú, mechanikus módon merev materializmus.*[248] Jászi úgy bírálja a marxi filozófiát, hogy elemi logikai hibát vét, összekeveri a marxi filozófiát a mechanikus materializmussal. Ez a fogalmak megengedhetetlen felcserélése.

Miben nyilvánul meg ez a bizonyos „mechanikai merevség"? Abban, hogy a marxizmus a „legtúlzóbb materializmusba" esik: a történelmi materializmus *kizárólag* a gazdasági tényezőket veszi figyelembe. Ahogyan Jászi kifejezi: „Az emberek lelki életéről, gondolatairól, vágyairól, eszményeiről semmit sem akar tudni."[249] Ruskint azért dicséri, mert „. . . átlátta a »homo oeconomicus« konstrukciójának egyoldalúságát és borzalmasságát".[250]

Ez sokszor visszatérő vádja, s nem véletlen, hogy a marxizmus meghamisítását és támadását éppen ezen a ponton kezdi el. Ez a támadás mutatja meg, hogy *Jászi a történelmi materializmust a Pikler-féle belátásos elmélet alapján támadja.* Pikler a történelmi materializmus fő hibájául azt rója fel, hogy az nem veszi figyelembe az emberek lelki állapotát, s az ő belátásos elméletének fő vonala ezzel szemben éppen a lelki élet vizsgálata.[251] Jászi szerint a marxista történelemfelfogás az eszméket csupán a gazdasági erők reflexeként fogja fel. Hallott a tükröződési elméletről, arról, hogy az anyag az elsődleges, a tudat a másodlagos, s ezt a maga számára úgy fordítja le, hogy ezek szerint a tudat egyszerű fényképmásolat, egyszerű reflex. „A társadalom vallási, erkölcsi, jogi, bölcseleti, művészi erői puszta visszfényei a gazdasági erőknek" — írja Jászi erről.[252] „A történelmi materializmus legtöbb teoretikusa az erkölcsi problémát a gazdasági megoldással teljesen elintézettnek véli."[253] A történelmi materializmus „merev egyoldalúságát" Jászi a Hegellel való szembenállással magyarázza: „Ez a tan mint ama merev idealizmus végletekbe menő reakciója jelentkezik, mely a külső körülményekre való tekintet nélkül tisztán az erkölcsi eszmének belső, spontán fejlődésétől . . . várta a megoldást."[254]

Ebből a „merev egyoldalúságból" adódik a következő vádpont, amely szerint a marxizmus nem tulajdonít önálló jelentőséget az eszméknek, s a marxi történetfelfogás a társadalom gazdasági erőiben a társadalom összes jelenségének kizárólagos okát véli felismerni.

Nem érti meg Jászi, hogy a marxizmus milyen szerepet tulajdonít

a szubjektív tényezőnek az objektív mellett, nem érti meg, hogy a marxista filozófia az anyag mellett hogyan értékeli a tudatot. Igaz, hogy a marxizmus az anyag elsődlegességét vallja, hogy az objektív, tudattól függetlenül létező erők meghatározó szerepét állítja szembe a tudat, a szubjektív tényezők elsődlegességét állító idealizmussal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi materializmus, szélesebben a marxi filozófia, tagadná a tudat, az eszmék, a szubjektív tényező szerepét. A materialista történetfelfogás nagy jelentősége többek között éppen abban van, hogy meg tudja magyarázni a társadalmi eszmék keletkezését, azok valóságos társadalmi szerepét. Fel tudja tárni, mi a tényleges szerepe az emberi akaratnak, szándéknak, az ember tudatosságának, tudatos cselekvésének a történelemben. A történelem tudattal, akarattal rendelkező emberek történelme. A legvadabb botorság a történelem materialista felfogását, a marxi filozófiát azzal vádolni, hogy ezt az alapvető tényt — amely egyébként a társadalom sajátossága, a világmindenség egyéb területeitől megkülönböztetője — ne venné figyelembe. Nem zárják ki egymást azon tételek, hogy — egyrészt — a társadalmi lét határozza meg a társadalom tudatát (és a társadalmi lét nem azonos a Jászi-féle „táplálkozással", hanem magában foglalja a társadalom létének anyagi feltételeit, e feltételek egész rendszerét, tehát mindenekelőtt a termelési módot, emellett még a társadalom földrajzi, természeti környezetét, illetőleg a társadalom tagjait alkotó emberek biológiai létezését, a népesség szaporodását, illetőleg sűrűségét is[255]), másrészt a társadalom eszméi, általában az eszmék, az anyag, a lét által meghatározott tudat kialakulva relatíve önálló létre tesznek szert. A dialektikus és történelmi materializmus nemcsak a társadalom idealista felfogása, hanem vulgáris materialista felfogása ellen is harcol, amely végső soron az idealista felfogáshoz vezet el. Harcol azon nézetek ellen, amelyek idealista módon a társadalom eszméit tekintik elsődlegesnek, abszolúte önállóknak, meghatározóknak. Egyszersmind azon nézetek ellen is küzd, amelyek tagadják az eszméknek relatív önállóságát. Ez a harc végigkíséri a marxizmus egész történetét. Maga Jászi is nem egy helyen idéz Marxtól, Engelstől ilyen gondolatokat — mégis elmegy mellettük, megállapítva : „A történelmi materializmus nagy érdeme, hogy felismerte és nyomatékosan hangsúlyozta a gazdasági erők alapjelentőségét, de tévedett, midőn az eszmei erők önállóságát és jelentőségét félreismerte."[256] Jászi „lélektani levezetéseitől" várja, hogy megóvják őt a történelmi materializmus „egyoldalúságaitól", „túlzásaitól".[257]

Egyszerűen nem igaz, hogy a marxizmus „az emberek lelki életéről,

gondolatairól . . . semmit sem akar tudni" — vagy, hogy „a lélektani kutatások elhanyagolása a történelmi materializmus legtöbb hibájának az oka".[258] — A marxista filozófia igenis kutatja és mindig is kutatta a történelemben az egyén, a szubjektum szerepét, feltárva, hogy a gazdasági szükségszerűség mindig a szándékkal és akarattal cselekvő ember tettein mint véletlen tényezőkön keresztül valósul meg.[259]

Jászi következő vádpontja szerint a történelmi materializmus nem magyarázza meg: *mi okozza a gazdasági erők változásait*. Tényleg: nehéz kérdés ez, főleg a dialektikus gondolkodástól távolállók számára. Azt még csak elfogadják, hogy az eszmék változásának az oka a társadalom gazdasági rendje. De mi az oka a gazdasági rend változásának? A választ pedig erre a kérdésre Marx és Engels már korai műveikben megadták: a gazdasági renden belül ható erők viszik előre a gazdasági viszonyok fejlődését. A termelőerők és termelési viszonyok dialektikus kapcsolata és mozgása az alapja a társadalmi gazdaság fejlődésének. Mi az alapja a termelési viszonyok fejlődésének? A legforradalmibb a termelési módon belül a termelőerők fejlődése, ez eredményezi a termelési viszonyok változásait is. De mi az oka, alapja a termelőerők, a munkaeszközök, a szerszámok fejlődésének? Erre választ igen sokan kerestek, és igen sokan tévedtek e válaszok során. A termelőerők fejlődésének fő mozgatóereje a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus mozgása. A termelőerők jellegének megfelelő új termelési viszonyok teremtik meg elsősorban a termelőerők fejlődésének új lehetőségét és egyben szükségszerűségét is, olyan igényeket támasztva, amelyek nyomán szükségszerűség a termelőerők fejlődése. Ez a fejlődés ismét visszahat a termelési viszonyok mozgására. Tehát kitalálás Jászinak ezen vádja is, amely szerint a történelmi materializmus nem törődik vele, hogy vajon mi az alapja a gazdaság változásának.

A történelem materialista felfogásának még egy fogyatékosságát „fedezi fel" Jászi 1908-ban, hogy az túlságosan *csak az osztályok életét látja, s elenyészik emögött az egyének* élete.[260] Mi az oka ennek a toldaléknak? Jászi egyre inkább tolódik a kollektivizmus felől az individualizmus felé, egyre világosabban rajzolódik ki politikai állásfoglalása, különösen az 1905—1907. évi oroszországi forradalom bukása után. Ez az állásfoglalás a feudalizmus elleni hitvallás, a kapitalizálódás szabad útja érdekében. Ezzel függ össze, hogy az egyén, az egyéni nagyobb súlyt kap, s 1908-ban már felveti — amit még 1903-ban nem állít előtérbe — az individualizmus igényét a történelmi materializmus kollektivizmusával szemben.

Jászi történelmi materializmus-értékelésében főként a *lelki, lélektani tényezőket* kéri számon a történelmi materializmustól. Az ideológiai tényező egyre fokozódó jelentőségét hangsúlyozza, s ezzel összefüggésben azt állítja, hogy ez a bernsteinizmus álláspontja a történelmi materializmus Marx-féle felfogásával szemben. Hangsúlyozza, hogy az ideológiai erők intenzitása nagy jelentőségű a társadalom megítélésében.[261]

Milyen módszerrel harcol Jászi a történelmi materializmus ellen? Eszközei nem újak, a burzsoázia szokványos eszközeit használta ő is fel. Lenin már ekkorra leleplezte a narodnyik Mihajlovszkij hasonló módszereit.[262] Ezeket a módszereket használja Jászi is.

Mihajlovszkij nem úgy hadakozott a marxizmus ellen, hogy azt a maga valóságában vizsgálta, ellenkezőleg, ahelyett, hogy a marxizmust alaposan ismerte volna, „ahelyett inkább a marxista érvelés hallomásból ismert töredékeibe kapaszkodik bele és meghamisítja azokat".[263] Jászi is hasonló módon érvel a történelmi materializmus ellen. A történelmi materializmusnak ez a meghamisítása már Mihajlovszkij írásában is megtalálható, ezt a hamisítást éles szavakkal bélyegzi meg Lenin: „Mihajlovszkij úr, csakhogy bebizonyítsa, hogy az elmélet nincsen megalapozva — először elferdíti, mivel ráfogja azt a badarságot, hogy nem szándékozik figyelembe venni az egész társadalmi életet —, holott éppen ellenkezőleg, a materialisták (marxisták) voltak az első szocialisták, akik felvetették azt a kérdést, hogy a társadalmi életnek nemcsak a gazdasági oldalát kell elemezni, hanem minden oldalát (s idézi csillag alatt Marx híres szavait: Nekünk éppúgy törődnünk kell a társadalmi élet másik oldalával is, az ember elméleti létével, tehát bírálat tárgyává kell tennünk a vallást, tudományt stb. . . .), majd megállapítja, hogy a materialisták »valóban jól« magyarázták meg a gazdasággal az egész társadalmi életet . . ."[264]

Ez a hamisítás nem sokban különbözik attól a módszertől, amellyel Jászi közeledik a marxizmushoz. Annyiban azonban feltétlenül különbözik, hogy Jászi esetében nem narodnyik, hanem kifejezetten polgári kritikája keletkezik a történelem materialista felfogásának, olyan sajátos helyzetben, amikor nemzetközi méretekben is (Le Bon, Wundt, Tarde, Durkheim, De Roberty), de Magyarország haladó tudományos köreiben a radikalizmus terjesztői közt (Pikler, Somló) is *egyre nagyobb szerepet nyer a lélektan*, a lélektani (főleg tömeglélektani) kutatások eluralkodnak a szociológiában. Tönnies nyomán Jászi a történelmi materializmus összegező értékelésénél éppen erre mutat rá: a történelem materialista felfogása csak annyiban igaz, amennyiben a társadalom lélektani magyarázatát szolgálja.[265]

A társadalmi jelenségek tanulmányozását az anyagi, gazdasági szférából egyre inkább áttolja a tudati, lélektani vizsgálódás körébe. A *belátásos elmélet* lényege — Jászi-féle alkalmazásában — a marxista államböicselet bírálgatásában van. Pikler és nyomában Jászi azt állítják, hogy az emberek cselekedeteinek lélektani okait is kutatni kell, e vizsgálódás nélkül az alapjában egyébként helyes gazdasági vizsgálódás nem ad eredményt. „Az a meggyőződésünk — írja Jászi könyvében —, hogy Pikler Gyulának a jog keletkezéséről és fejlődéséről írott könyve a történelmi materializmusnak hiányzó vagy ingatag lélektani fundamentumát újjal és erőssel cserélte ki, melynek segélyével az iskola ellentmondásai, következetlenségei sok tekintetben eloszlathatók volnának."[266] Tehát a történelmi materializmus ellentmondó, hibás ; hibáinak oka : hiányzik belőle a lélektani kutatás, nem megy „a gazdasági okok mögé", nem vizsgálja : mi eredményez gazdasági folyamatokat ? Mi az oka az állam keletkezésének, ha nem az erőszak, amit Engels Jászi szerint kirekeszt az állam keletkezését meghatározó tényezők sorából ?[267] Jászinak e kérdés feltevésére azért volt szüksége, hogy ezáltal a gazdasági okokat alapul vevő marxista történetfelfogást „rajtakapja", hogy az nem produkál olyan okot, amely magán a gazdasági mozgáson kívül volna, s azért akarja a marxizmust rajtakapni, hogy „a gazdasági erők *mögött*" lélektani okok elsődlegességét magyarázza. Mi ez a lélektani ok ? A belátás, amelyről Jászi azt írja, hogy egyedül ez lehet a társadalmi haladásnak dinamikai faktora. „Teljesen igaza van Piklernek, hogy a belátás folyamata nélkül az egész történelem érthetetlen volna. Az emberiség történelmének úgy, mint az egyén történelmének — alaprugója az állandó, folytonos töprengés, szellemi erőmegfeszítés, sorsa javítása, élete szebbé, gazdagabbá tétele, más szóval boldogsága érdekében."[268]

A történelem materialista felfogását tehát elégtelennek tartja Jászi, és felcseréli az idealista történetszemlélettel. Lenin rámutatott arra, hogy a marxi történelemfelfogás kialakulását megelőzőleg a társadalom kutatói megrekedtek az emberek eszméinél, csak azokat a mozgatóerőket vizsgálták, amelyek tetteikhez közvetlen eszmei indítékot adnak. Ezek a kutatók megálltak a megismerés folyamatának egyik útvesztőjében, amikor a megismerés egyik részecskéjét abszolutizálták, a felszín megismerésével elintézettnek tekintették a dolog egészét, noha ez a fejetetejére állítja a megismerés egészét. Lenin azt követeli cikkében, hogy a kutatónak a materialista történetfelfogás fényében tovább kell jutnia, a felszín mögött mélyebben fekvő lényeget kell vizsgálnia, meg kell keresnie : vajon milyen tényezők eredményezik

az eszmék kialakulását? Meg kell keresni az eszmék mögött a társadalom fejlődésének anyagi mozgatóit, rugóit.[269]

Jászi megfordította a dolgot. Helyesnek tartja a társadalom gazdasági viszonyainak kutatását, de elégtelennek tekinti *csupán* azok vizsgálatát, s azt követeli, hogy az ezek mögött ható eszmei, erkölcsi stb. tényezőket vizsgálja a társadalom kutatója. Ez a nézet — s ennek még világosabb, egyértelműbb formulázása, mármint az, hogy a társadalmi haladás egyedüli dinamikai faktora a belátás — megmutatja, hogy szociológusunk *idealista álláspontot képvisel a történelmi materializmussal szemben.* S ezt az álláspontját részletesen, a társadalomtudomány egyes konkrét kérdéseiben is végigviszi. Így magyarázza az állam, az osztályok létezését, valamint az osztályok harcát is alapvetően lélektani okokkal, belátással és egyebekkel; így magyarázza például az állam kialakulását a közös érdek (az állam keletkezésére vonatkozó *közös* érdek) felismerésével, belátásával, amely csak később alakult át osztályérdekké.

Ez az *idealista társadalomszemlélet* Jászi felfogásának *alapvető vonala,* annak ellenére, hogy sokszor használja fel a történelmi materializmus eredményeit, s nem véletlen, hogy főként ezen esetekben jut el helyes következtetésekhez. Végigkíséri ez a felfogás egész tevékenységén, s mindig örül, amikor a történelmi materializmussal szemben vélt sikert arat.[270]

Igaz, hogy a történelmi materializmust mindig leszűkíti arra a megállapításra, hogy a társadalom anyagi viszonyait ki kell emelni a bonyolult, sokrétű társadalmi viszonyok köréből, s mindig a történelmi materializmussal szemben rója fel, ha a társadalom eszméinek viszonylagos önállóságába s az ezzel kapcsolatos jelenségekbe ütközik, mintha ennek felismerése, tudományos elemzése nem éppúgy a történelmi materializmus alapigazságai közé tartoznék, mint a társadalom anyagi viszonyai elsődlegességének megállapítása. Ezen alapvető vonalon *belül* azonban Jászi sokszor fordul a *történelmi materializmushoz,* sokszor hívja segítségül egyes konkrét események vagy elvi problémák vizsgálatában. Még ez a szűk felfogás is elvezet bizonyos eredményekhez. Gyakorlati alkalmazása biztonságos ítéleteket tesz lehetővé számára sok olyan kérdésben, amelyek megítélése gyakran még mai szemmel is helytálló.

Helyes megállapításra jut el a *jog és erkölcs* vizsgálatában A történelmi materializmus állambölcselete, valamint a Művészet és erkölcs c. könyvében.[271] Megállapítja, hogy „összefüggésük — a kor gazdasági szükségleteivel nyilvánvaló és bebizonyított". „Szigorú kauzalitás mu-

tatható ki a társadalmi és gazdasági haladás és az erkölcsi haladás közt egyrészt, az egyházi uralom háttérbeszorulása között másrészt."[272] „Az empirikus adatok . . . az erkölcsi elvek változékonyságáról győznek meg korok és társadalmak, sőt ugyanazon kor és társadalom különböző *osztályai* szerint is."[273] Jászi tehát elfogadta az erkölcs osztály-meghatározottságát is. A gondolat továbbfűzése során eljut oda, hogy a vallási, bölcseleti és tudományos eszmék anyagi előidézőit is elismeri : „A külvilág jelenségei azok, melyek az első vallásos, bölcseleti és tudományos eszméket létrehozták, melyek feleletek voltak az embert közelről érintő kérdésekre."[274] Ugyanakkor itt a művészetet csupán a kor technológiai lehetőségeivel való összefüggésben látja, s nem veszi figyelembe a művészet fejlődésének összefüggését a szélesebb értelemben vett gazdasági viszonyokkal,[275] sőt a művészi „szabadságot" — az osztálykötöttségek fölé emelkedését — tekinti a művészet fejlődése sine qua nonjának.[276]

Ezek a helyes meglátások azonban ugyanakkor alapjában idealista nézetekkel keverednek : a l'art pour l'art helyeslésével, azzal a megállapítással, hogy „joggal lehet beszélni a vallás, az erkölcs, a tudomány teljesen spontán, minden hasznossági szemponttól mentes kifejtéséről", s hogy ez mit jelent, arra is választ ad, a materiális szükségletektől független eszmékről, cselekedetekről írva.[277]

Elméleti vizsgálódásai során is alkalmazza a materialista történelemfelfogást abban az értelemben, hogy a társadalom gazdasági szerkezetével való összefüggéseket kutatja. Szabó Ervinhez írt levelében olvashatjuk : „Különösen az elméletnek a hatalmi viszonyokkal s gazdasági struktúrákkal való összefüggését szeretném kimutatni minden korban."[278]

A nemzeti kérdés kutatása során is eljut oda, hogy elsősorban a gazdasági viszonyokat kell vizsgálnia. A nemzeti kérdésben — azon a területen, amelyen talán legtovább jutott el a helyes úton, ha felfogása történelmileg el is késett vagy egy fél évszázaddal — felismerte, hogy a társadalom gazdasági viszonyai a legfontosabbak, amelyekkel a kutatónak foglalkoznia kell. Bár e felismerést nem vitte következetesen át kutatómunkájába, világosan látta, mennyire ellentétes a gazdasági erők mozgásával a kényszer alkalmazása a nemzetiségi kérdésben (kényszer-magyarosítás, kényszer-németesítés). Látja, hogy nem lehet utópista módon közeledni a nemzetiségi kérdés megoldásához.[279] Eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a nemzetté alakulási folyamatban milyen nagy jelentősége van a gazdasági tényezőnek.[280]

Figyelemre méltóak számunkra azok a gondolatok, amelyekben Jászi a kultúra szerepével foglalkozik. Helyes megállapítása, hogy a kultúra fejlődésében megkülönbözteti az anyagi és szellemi kultúrát, s kiemeli az anyagi kultúra meghatározó, elsődleges szerepét. Baloghyt, kora „hivatalos tudományának" hírhedt képviselőjét éppen ennek elmulasztása miatt bírálja Jászi egyik cikkében. Későbbi munkáiban is vissza-visszatér ez a gondolat, s egyre inkább feltárul az anyagi kultúra tartalma Jászi értelmezésében : az anyagi kultúra az intenzív mezőgazdaság és ipar.[281]

A materialista történelemfelfogás alkalmazásával magyarázza a magyar függetlenség kivívásának szerinte helyes útját is. Hivatkozik is e cikkében Jászi a történelmi materializmus igazságára, kipróbált módszerének jelentőségére.[282] A napi politikai életben is ezen módszer segítségével igyekszik eligazodni, kora hivatásos politikusainak váratlan fordulatait, „politikai metamorfózisait" a társadalmi mozgással magyarázva.[283]

A történelmi materializmus problémái foglalkoztatják Jászit, s egyik levelében maga is kifejezi hajlamát arra, hogy annak szentelje életét.[284] Azonban ez csupán terv maradt, a későbbiek során erre nem került sor. Ebben az fejeződik ki, hogy Jászi egyre messzebb tolódott el a történelmi materializmustól.

Igyekszik kezdetben a történelmi materializmushoz is — mint „egyik szociológiai irányzathoz" a sok közül — „objektíve" közeledni. Cikket ír a történelmi materializmusnak Durkheim iskolája általi induktív módszerekkel való igazolásról. (Mauss az eszkimó társadalom jelenségeit kutatta, s ezek változásaiban a tél és nyár hatásának befolyását mutatta be. Télen kommunisztikus vonások kerülnek előtérbe, míg nyáron az individuális vonások uralkodnak el). Jászi itt hamisítatlan vulgármaterializmussal keveri össze a történelmi materializmust, s a *társadalom anyagi létét* azonosítja az éghajlati, földrajzi tényezőkkel.[285]

Amikor Jászi támadja a történelmi materializmust, egyben védelmezi is egyes, általa is kirívóan igaztalannak tartott olyan támadások ellen, amelyek a történelmi materializmust puszta kenyérkérdéssé igyekeznek redukálni. Jászi ellentmondásait mutatja, hogy ugyanebben a könyvben a történelmi materializmust gyomormaterializmussal, táplálkozási kérdések elsődlegessége állításával vádolta meg.[286]

Jellemző fokmérője annak, hogy valaki mennyire jutott el a társadalom materialista szemléletéhez, hogy mennyire látja a *néptömegek történelemformáló szerepét*. Lenin az előbb ismertetett helyeken a Marx

előtti történelmi nézetek második fő fogyatékosságát a néptömegek szerepének fel nem ismerésében jelöli meg, abban, hogy a társadalom kutatói megrekedtek egyes események, egyes kiemelkedő személyiségek tetteinek vizsgálatában, s ezen nem tudtak túlhaladni, nem ismerték fel a kiemelkedő történelmi személyek tettei mögött mélyebben meghúzódó erőket.

Jászinál ez a probléma is ellentmondásosan jelentkezik egész lényének, társadalmi helyzetének ellentmondásaival összefüggésben. A néptömegek szerepének nagyra értékelése előre világít nézeteinek eléggé heterogén tömegéből, azonban amikor gyakorlati cselekvésre kerülne sor, Jászi nagyon messze van a tömegektől, szűk kör az, amely követi őt, nem tud a tömegekhez férkőzni, nem tudja a tömegek érdekeit kifejezni, s nem tud a tömegek élére állni.

Írásaiban — elméleti és gyakorlati jellegű munkáiban egyaránt — többször szembefordult kora uralkodó felfogásával, azt a történelemfelfogást ostorozva, amely a néptömegek alkotó tevékenységét letagadja, s egynéhány kiváltságos személy tevékenységéhez fűzi a történelmet. Amikor 1911-ben a legbaloldalibb radikálisokból és szocialistákból álló szabadkőműves páholy főmesterévé választják, főmesteri programjában — amelyet hosszú időn át vitatott a szabadkőművesség nyilvánossága, s amely igen nagy hullámokat kavart fel az egész szabadkőművesség életében — síkra száll a magyar történelem meghamisítása ellen, azért, hogy a történelmet úgy írják, ahogyan az valóságban van, tárják fel a tömegeknek a történelem formálásában betöltött nagyszerű szerepét.[287] A történelem : a munkástömegek története. Jászi a testi munka emberei mellett a szellemi munkásokat is ide sorolja. Ez a koncepció is mutatja,hogy hirdetőjük eszmeileg közeledik a proletariátus pozíciói felé.

Jászi látta, hogy a társadalom felemelkedésének záloga a tömegek felemelése, a tömegek érdekeiért folytatott harc az egyedül helyes út. Ezt a harcot szolgálta is írásaival, publicisztikai tevékenységével.

Látja, ír is róla, hogy a néptömegek nélkül merő játszadozás minden liberális ízű politika, s ez a politika „erőtlen úri játszadozássá" fajul, ha nem támogatják a dolgozók, a tömegek.[288]

Nyíltan kiállott írásaiban, főként publicisztikai tevékenységében amellett, hogy a tömegek alkotják az állam alapját. A népről úgy írt, mint egyedüli államfenntartó erőről.[289] A háború nehéz éveiben is a néptömegek erejébe vetett hit hatja át írásait. 1915 októberében írta például egyik cikkében : „. . . nincs okunk a csüggedésre — (Ezt a világháború kellős közepén írta, amikor pacifista létére igazán oka lett

volna a csüggedésre. — *F. Gy.*) —, mert a *jövő sorsa nem egyes vezetők, hanem az öntudatra ébredt tömegek* kezébe van letéve."[290]

Jászi harcolt azon nézet ellen, amely idealista módon az egyéntől, annak akaratától függőnek tekinti a történelmet. A szabadkőművesi szűkebb nyilvánosság mellett erről a sajtó szélesebb nyilvánossága előtt is szólt. De magánleveleiben is nem egy helyütt nyilatkozik így az egyéniség történelmi szerepéről, talán kissé le is becsülve azt. Nem félti a mozgalmat, mert úgy véli, hogy egyes emberek múló kicsiny bajokat okozhatnak csak, átitatja őt a tömegek erejének felismerése, s ez ad számára biztos alapot tájékozódásához.[291] De a néptömegeknek vezetőkre van szükségük. E vezetők elé nagy követelményeket állít az élet — Jászi ezt is világosan felismeri.[292]

A tömegek számára világos, komoly perspektívát kell kijelölni — s ez bizony nagy dolog, komoly egyéni felkészültséget követel meg attól, aki a mozgalom élére áll.[293]

Ugyanakkor, amikor Jászi a fentebb is idézett nagyszerű szavakkal tett hitet a tömegek ügye mellett, nemegyszer — s időben is ugyanakkor — szembefordult a történelmi materializmussal, s a néptömegek szerepének materialista elismerésével szemben idealista jellegű véleményeknek adott hangot. Ez összefügg azzal, hogy Jászi gyakorlati-politikai tevékenysége közvetlenül vajmi keveset jelentett a tömegek számára. Igaz ez, akár a Társadalomtudományi Társaságban betöltött szerepét, akár a Huszadik Század szerkesztőjeként, a Társadalomtudományi Szabad Iskola egyik vezetőjeként játszott szerepét vesszük elemzés alá, akár a Galilei Kör pártfogolásában, a szabadkőműves mozgalomban kétségtelenül nagy hatást kiváltott tevékenységét, vagy az általa alapított Országos Radikális Pártban végzett munkáját vizsgáljuk is. *Jászi tragédiája éppen a széles néprétegektől, a dolgozó tömegektől való elszakadottsága volt* — ezért sem fejezték ki nézetei a dolgozó tömegek érdekeit —, ez sokban hozzájárult ahhoz, hogy eszméi nem találtak megértésre a tömegek között. Ennek okát nem csupán abban kell keresnünk, hogy ezek az eszmék sem voltak a legvilágosabbak és legérthetőbbek, noha kétségtelen, hogy ez a tényező is közrejátszott abban, hogy Jászi maga is doktrinernek nevezi magát, sőt — annak megalakulásakor — pártját is.

Egy-egy hanyagul odavetett mondat is sokat enged sejteni, s amikor Jászi az arisztokráciára bízza a társadalmi haladás irányítását, csak idealista történelemszemlélete alapjaiból a megfelelő következtetést vonja le logikusan.[294] Ez ugyan ellentmond egyéb, talán ugyanezen időkből keletkezett s az imént idézett véleményének, de ezt az

ellentmondásosságot már más kérdésekkel kapcsolatban is megállapítottuk. Csírájában már ebben az időben megtalálhatjuk Jászinak azt a később kijegecesedett véleményét, amely — amerikai tartózkodása idején — már egyértelműen szembefordul a tömegek szerepének materialista felismerésével, s a nagy egyéniség bálványozásához vezetett el. Ez szükségszerűen következik belátásos álláspontjából, etikai idealista felfogásából.[295]

A kivételes egyéniséget, az arisztokráciát mint a haladás fő összetevőjét magyarázó szubjektivista felfogását kiegészítik még fatalisztikus nézetei is.[296] A néptömegek és az egyéniség történelmi szerepének értékelésében tehát — a történelem materialista felfogásának másik sorsdöntő kérdésében is — ellentmondásos Jászi véleménye, akárcsak a társadalom anyagi és ideológiai oldalának viszonyát illetően. Meg lehet azonban állapítani, hogy e kérdésben álláspontjában lényegesen több a pozitív mozzanat.

Ez a vizsgálat világosan megmutatta, hogy Jászi nem fogadta el a világnézetéül a marxista filozófiát, nem volt marxista. Bár Csécsy írása ezt a tagadó oldalt talán a kelleténél is erősebben húzza alá, s nekünk jobban ki kell emelnünk azokat az elemeket is, amelyek tanúsítják, hogy Jászi objektíve közeledett a történelem materialista felfogása, a dialektikus és történelmi materializmus felé — s ez a munka e mozzanatok kutatását is célul tűzte ki —, alapjában mégis helytálló Csécsynek az a megállapítása, hogy Jászi nem volt marxista, „nem esküdött a történelmi materializmusra". Annyira igaz az, hogy a marxizmus alapvető tanításai ellen is hadakozott. Világosan kell látnunk Jászi ellentmondásos viszonyát is a marxista filozófiához, nem lehet leegyszerűsítve csak a kép negatív oldalát látni, mert képünk így torzkép lenne. A kép ellentmondásos, mert Jászi a valóságban szerfelett ellentmondásosan látta az élet dolgait. Nem volt egységes filozófiája, s eklekticizmusában jól megfért a marxi filozófiának néhány morzsája is.

Felmerül a kérdés : miért volt szüksége a történelem materialista felfogásának a felhasználására ? Miért alkalmazta a proletártudománynak ezt a nagy eredményét, hiszen más vonatkozásban élesen támadta műveiben ? A történelmi materializmus felhasználása abból a társadalmi szerepből érthető meg, amelyet Jászi korában, a dualizmus válsága idején, a magyarországi polgári demokratikus forradalom beérésének s egyben az imperializmus, a proletárforradalmak korába átcsapó kapitalizmusnak a periódusában betöltött.

Harcai a feudális erők és bizonyos kirívó kapitalista bajok ellen el-

vezették a materialista társadalomszemlélet elemeihez, amelyek a legalkalmasabb fegyvert szolgáltatják e harc megvívásához. Társadalmi tevékenysége, a feudális maradványok elleni harc politikai szükségletei vezetik ehhez a világnézethez, s mivel e politikai szükségletek alapjában végigkísérik e periódusban egész tevékenységét: érthető, hogy a különböző világnézetek uralkodó tendenciája által jellemezhető szakaszokban is észlelhetők Jászi írásaiban a marxi filozófia elemeinek bizonyos felvillanásai.

Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a történelmi materializmus meghamisítva, leegyszerűsítve, vulgáris materialista és pszichologizáló körítéssel jelenik meg nála mint a kritika tárgya, egyszersmind mint a felhasználandó módszer is. Mi az oka annak, hogy Jászinak nem jó a történelmi materializmus úgy, ahogyan Marx és Engels megalkották, hanem neki Loria, Bernstein stb. tolmácsolása felel meg? Neki olyan materializmus kell, amelynek forradalmi tartalma már a múlté, olyan materialista történelemfelfogást, történetfilozófiát igényelt, amely már nem forradalmi. Jászi soha nem volt forradalmár. Objektív szerepénél fogva viszont a forradalom felé tolja környezetét. Szubjektív forradalomellenességét világnézetileg is igyekszik kifejezésre juttatni, ha ellentmondásosan is, ha időnként bizonyos forradalmibb hangok fel is csendültek munkáiban. Jászinak erre a torz, megtámadható „történelmi materializmusra" volt szüksége, mert nem volt forradalmár, mert reformokkal akart könnyíteni a társadalom bajain.

Mi az oka annak, hogy Jászi nem tudott eljutni a marxista filozófiához, illetőleg szűkebben: az általa a marxista filozófiával azonosított történelmi materializmushoz? Alapvető osztálykötöttségei mellett — amelyek további részletes elemzése később következik — nagy szerepet játszik ebben, hogy a marxizmus meghamisításával, revizionizmussal, ökonomista materializmussal találta magát szemben. A marxizmus félremagyarázása, vulgarizálása, a torzítások a marxizmustól, sőt minden materializmustól eltávolították, s az idealizmus felé tolták Jászit.

Az a hamis felfogás, amely szerint a történelmi materializmus lebecsüli a tudatot, Jászit arra az álláspontra taszította, hogy az anyagi, a gazdasági viszonyok elsődlegességével szemben a tudatot emelje ki. Egyoldalúsággal vádolta a marxizmust, s ennek eredetét azzal magyarázta, hogy Hegel „spiritualizmusával" szemben a marxi filozófia annak túlzó bírálata nyomán vált egyoldalúvá. Jászi bírálatában ez fontos mozzanat: a marxi filozófia vélt egyoldalúságát kipellengé-

rezve nagyot lendül — az idealizmushoz, a tudati tényezők „kihangsúlyozása" felé.

Ennek az idealizmus felé tolódásnak eszköze volt Pikler hatása, akinek belátásos elméletét Jászi alapjában ugyan elfogadta, de elmélete korlátozottságát támadta. Pikler elmélete arra alkalmas Jászinak, hogy eljusson vele a pszichologizáláshoz.

Jászi félt a történelmi materializmustól, attól, hogy azzal valamiféle „egytényezős irányzat" zsákutcájába kerül — s ugyanakkor az idealizmus tényleg egyoldalú, minden eklekticizmusával együtt is szegényes kutyaszorítójába csúszott bele.

Így járt — mint az előbbiekben láttuk — azzal az „egyoldalúsággal" is, amellyel véleménye szerint a történelmi materializmus az egyéniség szerepét elintézi, lebecsüli. Ez a lebecsülés is csak Jászi képzeletében létezett, de mindenesetre alkalmas volt arra, hogy Jászi ebbe belekapaszkodva nagyot lendüljön, egészen a személyiség szerepének idealista túlhangsúlyozásáig.

Összegezve az eddigieket: Jászi nem dialektikus materialista, nem történelmi materialista, nem teszi magáévá a marxi filozófiát, bár egyes elemeiben, alapvonásaiban érződik annak hatása írásaiban, illetőleg bírálgatva ugyan, de ismerteti azokat műveiben, különösen alapvető filozófiai jellegű művében, A történelmi materializmus állambölcseletében. Agnosztikus filozófiai, ismeretelméleti alapon dolgozza ki filozófiai nézeteinek rendszerét, ezzel az alappal összefonódik vulgáris evolucionista felfogása. Agnoszticizmusa pozitivista szociológiai nézeteiben domborodik ki legélesebben.

Jászi azonban csak *alapjában* agnosztikus pozitivista, emellett egy sor filozófiai áramlat szele érintette Jászit, és ezek többé-kevésbé maradandó nyomot hagytak nézetein. Így többek között — bár nem kis súllyal — *hatást gyakorolt rá a marxizmus*, s ezen belül a marxista filozófia is. Ezt nem lehet úgy tekinteni, mint egyiket a sokféle hatás közül, ahogy maga Jászi a marxizmus rá gyakorolt hatását értékelte, mert aki a marxizmussal megismerkedik, annak vagy mellette, vagy ellene állást kell foglalnia. Jászi ingadozott, hol mellette, hol inkább ellene foglalt állást. Ezen ingadozások közben időnként a marxi filozófia felé közeledett, az termékenyítően hatott munkásságára, és ő maga is termékenyítően hatott társadalmára, felhívta a figyelmet a marxizmusra s kora égető társadalmi problémáira.

Mi az oka a marxizmus hatásának? Megmagyarázható-e kizárólag azzal az egyébként fontos mozzanattal, hogy aki a marxizmust megismeri, az hatása alá kerül, és vagy pro, vagy kontra, pozitív

vagy negatív módon állást foglal vele kapcsolatban? Nem, ennél mélyebb erők játszottak szerepet ebben a folyamatban: osztályerők, gazdasági erők. Főként az, hogy Jászit a feudális kizsákmányolás, a feudális maradványok elleni harc objektíve közelviszi azon ideológiához, amely tudományos magyarázatot tud adni a kizsákmányolásról s az ellene vívott harc lényegéről. Jászi harcolt a kizsákmányolás ellen. Bár ez a harc korlátozott volt, elsősorban — és folyamatában egyre inkább kizárólag — a feudalizmus erői, maradványai ellen folyt, de eszmeileg objektíve közelvitte őt a marxizmus ideológiájához, különösen a történelem materialista felfogásához. Ugyanakkor az is igaz, hogy Jászi szubjektíve a legélesebben szemben állt a marxizmussal.

A marxizmus azonban Jászi számára csupán egy magyarázat volt a sok közül. Mégha legtudományosabbnak is tartja — akkor is egy a sok közül. De a marxizmus nemcsak a történelem „*leginkább* tudományos" felfogása, hanem az *egyetlen* tudományos felfogás.[297]

Jászi szándékaiban szubjektíve feltétlenül antimarxista, annak ellenére, hogy objektíve nem egy esetben közeledik a marxizmus felé. A marxizmus felhasználása ezt mutatja: Jászi a konkrét problémák elemzésében igen gyakran nyúl a marxista elemzés fegyveréhez — egyben azonban antimarxista szólamaival leplezi a marxizmus felhasználását. Nem mintha Jászi valamiféle csalárdságból járna el így — nem, Jászi őszintén tiltakozik a marxizmus ellen —, messze jár a marxizmustól, de ugyanakkor mégis alkalmazza annak módszereit, tanulságait, olyannyira, hogy tényleg eredményes vizsgálódásai, politikai meglátásai jórészt a marxizmusból, annak alkalmazásából fakadtak. S ez Jászi tevékenységének valamennyi periódusában visszatérő jelenség. Bár legerősebben az 1905 körüli években tapasztalható ez, amikor tematikailag is a legintenzívebben foglalkozik a marxizmussal — kiváltképp a történelmi materializmussal —, későbbi korszakaiban, a neokantianizmus felé tolódva, illetőleg „szociológus" korszakában, valamint a liberalizmus, a georgeizmus felé való tolódása idején is tapasztalhattunk hasonló jelenségeket. Mi az oka ennek? Megmagyarázható-e ez a sajátosság kizárólag Jászi eklektikusságra hajlamos természetével? Kétségtelen, hogy szerepet játszik felületessége, arra való törekvése, hogy eklektikusan összevegyítse nézeteiben mindazt, ami jónak, hasznosnak tűnik fel előtte — így a marxizmus is helyet kap szerfelett vegyes repertoárjában. De kérdés, hogy miért használja fel a marxizmust például az 1918-i októberi forradalom utáni szakaszban, amikor politikailag egészen világossá válik a forradalommal való szembefordulása? Miért tárgyalja a társadalmi fejlődést 1919 januári

cikkében[298] mint az ellentétek mozgását? Miért jut el 1914 júniusi cikkében arra az álláspontra, hogy az ellentétek küzdelme a „társadalmi haladás legmélyebb törvénye?"[299] Az eklekticizmus mellett, pontosabban mögött ezek a váratlan jelek csupán Jászi politikai, osztálytevékenységének szükségleteivel magyarázhatók meg: a kérdés kulcsa annak megértése, hogy milyen igényeket támaszt Jászinak a politikai életben játszott szerepe elméleti tevékenysége elé, milyen elméleti alapot kercs politikai tevékenységéhez?

Miben mutatható ki mindezen tényezők mögött az az ok, amely megakadályozta Jászit abban, hogy elfogadja a marxista filozófiát? Elsősorban e világnézet mögött álló osztályalapok adják meg a magyarázatot. Révai József cikke az Internacionálé 1. számában[300] találóan mutatja ki e világnézet eredendő hibáját, azt ti., hogy olyan réteg világnézete, amely nem foglal el szilárd helyet a társadalom anyagi viszonyai között. Révai József kimutatja, hogy a radikalizmus világnézete, mint Jászi maga is kiemeli — kiforratlan. Nem az anyagi jólét, de nem is az anyagi nyomor kapcsolja össze egyes elemeit.[301]

Ez az osztályindíték összefonódik Jászi világnézetének azzal az alapvető fogyatékosságával, amely végigkíséri fejlődésének minden fázisában — és ez Jásziék objektivista szemlélete, álobjektivitása.

3. A RADIKALIZMUS ÁLOBJEKTIVIZMUSA. OBJEKTIVIZMUS ÉS PÁRTOSSÁG. TUDOMÁNY ÉS POLITIKA

A marxizmus s a marxista filozófia lényegi kelléke a pártosság, amely az objektivista szemlélet elleni kérlelhetetlen harcot tartalmazza. Jászi irtózik a pártosságtól, s valamiféle rosszul értelmezett tudományosságot állít vele szembe. Ismeretes, hogy a pártosság és tudományos jelleg nem mond ellent egymásnak, ellenkezőleg, kiegészítik egymást, pontosabban: a proletár pártosság leglényegesebb alkotórésze mély tudományossága, objektivitása. Úgy kell venni a világot, amilyen az a valóságban, minden szépítés, torzítás nélkül, tehát objektíven. De erre, a pártos és mélyen tudományos szemlélet következetes egységének megvalósítására csak a proletariátus képes, alapja: proletár osztályalap, s ettől Jászi igen-igen messze állott. A burzsoázia nem egyezteti — nem is képes soha következetesen összeegyeztetni — pártosságát, osztályérdekeiből folyó követelményeit tudományossággal. S osztályérdekeit leplezendő azt „objektív" takaróval teríti le. Ezzel tudja igazi állásfoglalását elrejteni, s a felszínes

szemlélő előtt más színben mutatkozni, mint ami véleményének valója. Különösen forradalmi helyzetben igyekszik a burzsoázia véleményét „objektív" hivatkozással elkendőzni.[302] De ez a „tárgyilagosság" vajmi csekély értékű, amint a burzsoázia helyzete komolyra fordul, igen hamar kibukkan mögötte az osztályérdek.[303]

Jászi objektivizmusának alapvető forrása ez az osztályalap, a burzsoá szemlélet, amelyből szinte egyenesen következik az osztályszempontoknak az eltagadása, az osztályok-felettiségre törekvés.

Emellett azonban Jászit a sajátos magyarországi helyzet is taszítja az objektivizmus felé. Igazságtalanság lenne vele szemben, ha erre a forrásra mint járulékos okra nem mutatnék rá. Magyarországon az uralkodó osztályok az elnyomásnak, a korrupciónak stb. mély fertőjét honosították meg, az ezek ellen harcoló Jászi a feudalizmus maradványai ellen küzdve, az általuk képviselt „osztályelfogultság", az „osztályérdek" ellen is harcba indul. Számára ez az objektivizmus elsősorban ezt jelenti. De a dolgok logikájából következik, hogy mégsem állhatott meg itt. Aki a kizsákmányoló uralkodó osztályok aljas pártossága ellen mint a pártosság ellen *általában* küzd, s nem osztálytartalmának leleplezésével, az elkerülhetetlenül harcolni fog *minden* pártosság ellen, s így szembetalálja magát a *proletár pártossággal* is. A pártok szemfényvesztéseitől megundorodó Jászi a politikával, az ezen értelemben tárgyalt pártossággal az ún. „tudományosságot" állította szembe.

Jászi az osztályszempontokkal szemben az *„általános emberi"* hangoztatójává válik. Igyekszik mindenre „általánosan" érvényes választ adni.[304] Az „általános emberi" számára többnyire az „általános erkölcsi" felfogást jelenti[305], s az „erkölcsi szempontokat" állítja szembe az osztályérdekekkel. Nem látja tehát az erkölcs lényegét sem, hogy az erkölcs az antagonisztikus társadalmakban mindenkor osztályjellegű.

Jászi felfogásában az osztályérdek, a pártosság gyakran azonosul a napi politikai érdekkel. Kétségtelen, hogy ezek sokszor egybeesnek. De az osztályérdek sokkal általánosabb, szélesebbkörű, semhogy egy ilyen azonosítás megengedhető volna. Így válik érthetővé, hogy Jászi a szűk pártérdekek előtérbe helyezése ellen hadakozva egyben az osztályérdekek jogosságával is szembeszáll. A napi politika múló kompromisszumait mélységesen lebecsüli[306], s azt tiszteli, aki ezeken felül tud emelkedni. Ez azonban egyet jelent nála az osztályszempontokon való felülemelkedéssel.

Jászi az osztályérdekekkel szemben a tudomány érvényrejuttatását

követeli. És itt követ el megbocsáthatatlan hibát, mert összekeveri azokat az osztályokat, amelyeknek nemcsak osztályhelyzetük gyökeresen ellentétes, hanem ebből adódóan alapvetően ellentétes az igazság feltárása iránti érdekük, tehát a tudomány iránti igényük is. Az uralkodó osztályok érdekei, Tisza és társai magatartásában, elméleti-politikai törekvéseiben tényleg a társadalom érdekeivel gyökeresen ellentétesek, s ennek megfelelő előítéletek nyilvánulnak meg. Ezekkel szemben Jászi joggal követeli az előítéletmentes tudományt — amit egyébként a reakciós körök soha nem adhatnak meg —, a valóság objektív vizsgálatát. Ez helyes, valóban haladó követelés. Az uralkodó osztályok társadalomtudománya a kor uralkodó viszonyait védelmezi. Ez égetően szükséges volt, a pusztulásra ítélt uralkodó osztályok létrehozták a maguk „tudományos" apparátusát a társadalomtudományok terén — a szociológia elterjedésével szemben, a Társadalomtudományi Társasággal szemben ellentársaságot, a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet produkálva, a Huszadik Századdal szemben a Magyar Figyelőt állítva, a Társadalomtudományi Szabad Iskolával szemben a Magyar Társadalomtudományi Egyesület szabad iskoláját propagálva. A szociológia, a polgári radikalizmus elterjedése adott okot erre a heves, azelőtt teljesen szokatlan „tudományos" tevékenységre, s talán nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy ezen belül is nem elsősorban Durkheim vagy a neokantianizmus fájt az uralkodó osztályoknak, hanem az, hogy a „szociológusok" jelentős része amellett, hogy támadta az uralkodó ideológiát, a nacionalizmust, a vallást, s felhívta a figyelmet a társadalom égető sebeire, kacérkodott a marxizmussal, s a radikálisok mellett nem egy marxista vagy leendő marxista is megtalálta a működési lehetőséget agitatív, tudományos tevékenységéhez.

Amikor *ezzel* a törekvéssel Jászi szembefordult, és a tudománytól a szűk osztályszempontok és előítéletek félredobását követelte: jogosan, a haladás érdekében lépett fel a feudalizmus erői ellen.

Ugyanezt a követelményt azonban a proletariátus tudományával, a marxizmussal szemben is ugyanígy meghirdette, nem ismerte fel, hogy minőségileg egészen másképp jelentkezik az objektivitás és pártosság viszonya az egyedül következetesen forradalmi osztálynál, a proletariátusnál, mint a kizsákmányoló reakciós osztályoknál. Révai József jogosan jegyzi meg: nem ismerte fel a proletariátus történelmi hivatását, különleges történelmi szerepét, a burzsoá szemével nézte a proletárt, addig ugyan eljutva, hogy fel kell szabadítani, de azt már nem látta, hogy ezt a felszabadítást csak maga a proletariátus végez-

heti el. Ez a legfőbb magyarázata objektivista szemléletének, amely szükségszerűen szembeállította a marxizmussal.[307]

Jászi gyakorlati tevékenységében is érvényesült ez a szemlélet: egyaránt „pártatlanul" fordul a reakciós és haladó erők felé, egyforma jogot követelve eszméi hirdetésére a klerikalizmusnak és a szocializmusnak[308] olyan helyzetben, amikor nyilvánvaló, hogy a klerikalizmus uralkodó pozíciókat foglal el, míg a szocializmus eszméit, ha nyíltan, rendőrileg nem is üldözik, de elnyomják. Minden irányzat egyformán kapjon lehetőséget: a nép érdekei ellen is ugyanúgy lehessen beszélni, tenni, mint a népért. Ez az álobjektivizmus a nép ellenségeit segíti és segítette mindig a történelemben.

Jászi burzsoá objektivista szemlélete a *proletárpártosság elleni éles támadással* fonódik össze. A pártosságot, a párttudományt — a marxizmust — valami lealacsonyító, önmagához méltatlan dologként állítja be.[309] A pártos tudományt laposnak, silánynak, értéktelennek tekinti. A tudományt mint tudományt el sem tudja képzelni, ha az osztályérdeket szolgál. Egy szintre helyezi, s egyaránt elítéli a szocializmus tudományát és a klerikális célzattal dolgozó tudományt is.[310]

Ide vezet a pártosság elítélése általában, az uralkodó és elnyomott osztály pártosságának azonosítása. Ha más dokumentumunk nem maradt volna fent, akkor is meg lehetett volna állapítani már az előző néhány gondolatból, hogy Jászi mennyire idegen a munkásmozgalomtól, eszmeileg mily távol áll tőle, hogyha ugyanakkor a legintenzívebb tevékenységét fejti is ki a munkásmozgalom érdekében.

Objektivizmusának — és általában minden burzsoá objektivizmusnak — egyik legszembetűnőbb mutatója a *tudomány és a politika, az elmélet és a gyakorlat* szétválasztása és szembeállítása.

Jászi életének egyik legtragikusabb konfliktusa e kérdés körül bontakozik ki, ennek meg nem oldása egyik gyökere annak, hogy jó szándékai ellenére sem ért el munkásságával jelentős hatást. Működése korai szakaszán a tudomány pozíciójából támadja a politikát, szembefordul minden politizálással, s életét a tudományok művelésének kívánja szentelni. De az 1910-es évektől kezdve megindul a politizálás felé, később politikai pártot alapít, s elméleti tevékenysége ellaposodik, egyre posványosabb ideológiák felé halad, útja a spencerizmustól, a csúcson, a történelmi materializmuson át a különféle divatos nyugati szociológiai áramlatokon át a neokantianizmusig, a polgári liberalizmusig vezet.

Korai írásaiban szembeállítja a tudományt a politikával, a tudomány magasabbrendűségét hirdetve. A tudomány és politika elválasz-

tásának alapját keresi, s a munkamegosztást hozza fel érvül.[311] A tudomány akkor végez eredményes munkát, ha elszakad a gyakorlattól. A gyakorlatot az elmélettől elválasztja, a gyakorlat ismeretelméleti szerepét idealista módon semmibeveszi.[312] És ez Jászi egész tevékenységén végighúzódik, ezzel a koncepcióval találkozhatunk korai írásaiban, leveleiben, ezt fejtegeti 1910-ben írt értékelő jellegű cikkében, s ezt a véleményét 1947-ben is helytállónak tekinti.

A tudománnyal és politikával foglalkozni Jászi szerint csak vagy-vagy alapon lehet.[313] A tudomány, az ideológia szerinte félrevonulást követel meg, a napi harcok zaja zavarná a tudóst. Marx, Engels és Lenin élete azonban más tanulsággal szolgál: a proletariátus nagy tudósai azért voltak igazán nagy tudósok, mert a proletárharc tapasztalatait általánosították. Egyben a proletariátus forradalmi harcainak azért lehettek igazán nagy vezetői, mert nagy tudósok voltak, s tudományos eredményeik megadták e harc vezérfonalát.

Jászi ezt nem értette meg, ő a tudóst csak mint tudóst tudta elképzelni, szemben a politikussal.[314]

Dilemmaként áll előtte, hogy vajon a tudományos munka, vagy pedig a politikai életben való szereplés legyen-e fejlődésének iránya? Vagy-vagy! A politikai szereplést olyan körülménynek tekinti, amely megzavarja a tudós életét. Azt a hasonlatot használja, hogy a fizikus nem vizsgálhatja a hanghullámokat a tárogatók lármája mellett s ágyúk bombölése közepette. A tudós maradjon tehát tudós, s ne törekedjék a politikai tevékenységre.[315]

Jászi maga is az élettől való eltávolodásra törekszik. A Galilei Körben tartott előadásában paradox módon így nyilatkozott: „Csak el a jelentől. A napi események múlandó pásztortüzeire szegezett tekintet nem állja ki a történelem ... világosságát, az elmúlt és eljövendő perspektívák lángoló tanulságait."[316] Az élettől távol, a jelentől távol — ebben látja Jászi az „objektivitást", a tudományosságot.

A politika és tudomány viszonyának ilyen felfogása, burzsoá objektivizmusa viszi Jászit az antimarxizmus felé, a szocializmus elleni állásfoglalásra. A proletármozgalom harcosait „Marx-kérődzőkként", „osztályharc-rikkancsokként" bélyegzi meg, „bibliamagyarázással" vádolva a marxi tanokhoz való ragaszkodást. Nem is beszél az ilyen emberekről másként, csak mint „dogmatikus ortodox marxistákról", szemben a revizionistákkal. 1905-ben Franciaországban járva a Mouvement Socialiste-ről ír hasonló szellemben Szabó Ervinnek.[317] Úgy látja, hogy a proletariátus harcában fegyvert kovácsolni s egyszer-

smind objektívnek lenni : ez a két dolog szembenáll egymással, ezek ellentmondó tendenciák.[318]

Leveleiben azonban sokat ír tépelődéseiről : elmélet vagy gyakorlat? Tudomány vagy politika? Szabó Ervinnel folytatott levelezésének közel 50 %-át olyan levelek teszik ki, amelyekben vitatkozik, tépelődik e kérdés körül.[319] Az eddigiekből következik az igen gazdag tényanyag alapján az a megállapítás, hogy ez az egyik kulcskérdés Jászi megítélésében, mégpedig nem egy-egy periódusban, hanem Jászi egész forradalom előtti tevékenysége idején. Ez a kulcskérdés a marxizmushoz való viszonya megértésében is. Bármily ellentmondásosan is látta Jászi, saját életének gyakorlata is bebizonyította, hogy mennyire csak együtt lehet és kell folytatni a tudományos és gyakorlati politikai tevékenységet.

A tudomány és politika viszonyának megvizsgálásában fontos szerepe van annak is : hogyan látja Jászi a *tudományt*, mi a véleménye a tudomány *szerepéről*.

Jászi a tudományt csak mint *tiszta tudományt* tudja elképzelni. A tudományt és a gyakorlatot — mint láttuk — szétválasztja, szembeállítja. A „l'art pour l'art" mintájára a tudomány művelését is a „la science pour la science" elv alapján tartja helyesnek.

A tudomány művelése a tudomány kedvéért — ez Jászi vágya, ezzel a jelszóval toboroz híveket a Társadalomtudományi Szabad Iskola számára is.[320]

Szembeszáll azokkal a véleményekkel, amelyek szerint számára a tudomány a politikát szolgálná, tiltakozik ama felfogás ellen, hogy ő a tudományt csupán politikai hevítőszernek tekinti.[321]

Ez a véleménye is végigkíséri Jászit, objektivizmusának szerves alkotórészét képezi. 1947-ben az új Huszadik Század beköszöntő cikkének ilyen vonatkozású régi megállapítását mint változatlanul helytállót fenntartja.[322]

A „tudomány a tudományért" felfogás, a tudomány és politika elválasztása, elszakítása, illetőleg szembeállítása szorosan összefügg a tudomány — mármint a társadalomtudomány — osztályjellegének tagadásával. Az osztálytudomány — kevesek tudománya. Magyarországon a tudomány kevesek privilégiuma, s ezt a nemzeti tudomány jelszavával mint valami tudományos védővámmal igyekeznek az uralkodó körök igazolni, s ezt a számukra kedvező állapotot fenntartani. A tudomány nemzeti elhatároltságával Jászi a tudomány internacionális jellegét állítja szembe.[323]

Ezen a csaknem egyöntetű képen belül találunk néhány olyan tüne-

tet is, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy Jászi időnként lép egyet-egyet a társadalomtudomány osztályjellegének a felismerése felé. De ezek a lépések igen ritkák és következetlenek, nem változtatnak azon az alapvető képen, amelyet az előbb rajzoltunk meg. Egyik előadásában beszélt a tudomány és politika viszonyáról, s megállapította, hogy „. . . a forradalmi osztályok tudománya mindig termékenyebb és érdekmentesebb, mint a reakciós körök tudománya. Óhajtani kell a tudomány teljes érdekmentességét, de az nem következik be mindaddig, míg a tudomány fel nem szabadul. Ez pedig csak a néptömegek gazdasági felszabadulásával következhet be."[324]

Más helyütt a szabad kutatás útjairól szólva megállapítja, hogy a tudomány csak azon az úton haladhat, amely „nem ismer se dogmákat — se pártigazságokat. Természetesen szocialista pártigazságokat sem, hanem csak az igazságot kutatja, a jelenségek természeti rendjét és összefüggését". S miután objektivista szemléletének hitvallását elmondotta, változtat a hangnemen, s arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az objektivizmus a munkásosztály érdeke. És itt egy helyes belátás felé közeledik : „A magyar munkásság sokkal erősebb, semhogy bárminő tudományos eredményektől félnie kellene. Különben is a jövőt szigorúan meghatározzák a társadalmi fejlődés kikerülhetetlen törvényei. Tehát az öntudatos munkásság érdekében van, hogy dogmáktól és pártigazságoktól távol tartsuk ezt a jövőt." S a következőkben — Lassalle nyomán ugyan, de — arról beszél, hogy a munkásság az egyedüli osztály, amelynek nincs mit tartania a jövőtől, sőt, ennek erőforrásaira van utalva.

Szorosan összefügg ezzel a problémával, hogy Jászi — szokásos ellentmondó módján — nem minden esetben állította szembe elméletileg sem a tudományt a politikával, az elméletet a gyakorlattal. Az előbbiekben említett összefüggés feltárása a forradalmi mozgalmak és az igazi tudomány fejlődése között elvezették Jászit annak felismerésére, hogy „Az érdektől mentes (Értsd : önös kizsákmányoló osztályérdektől mentes, a társadalmi fejlődést akadályozó osztályérdektől mentes. — F. Gy.) tudomány fejlődése összeesik a munkásmozgalomnak a fejlődésével. Mindenkor a forradalmi mozgalmak talaján fejlődött ki az igazi tudományosság : ez az oka, hogy az igazi tudomány képviselői elvben találkoztak a szervezett munkásság küldötteivel a pécsi kongresszuson." — Jászi e szavakat a Társadalomtudományi Szabad Iskola megnyitásán mondotta el.[325] Ez a gondolat bizonyos fokú távolodását jelenti a burzsoá objektivizmustól, s egyben bizonyos felismerését annak, hogy a munkásmozgalom érdekei egybeesnek a

társadalmi fejlődés érdekeivel — bár azt még nem ismeri fel, hogy egyedül a munkásosztály érdekei képviselik következetesen az egész emberi haladás ügyét — tehát korlátozottan ugyan, de közeledik a proletár pártosság elismerése felé.

Az *irodalom és az élet* közötti szoros kapcsolat igénylésében jutott el talán legtovább e téren. Bár a művészet legfőbb törvényének a l'art pour l'art-t tekinti[326], mégis síkra száll a művészet demokratizálásáért — „a művészetet csak úgy lehet visszaadni a népnek, ha a népet visszaadják a művészetnek"[327]. — Helyesli, hogy Hatvany kiadta a jelszót, amely az irodalmat az élethez szándékozik közelebb vinni. De : meg kell követelnie e helyes jelszóhoz az elvi alapot — s mi más lehet ez az elvi alap, mint az elmélet és gyakorlat egysége, akkor is, ha Jászi idézett levelében erről nem szól, csupán az elvi alapot követeli Hatvanytól.[328] Irodalom és politika viszonya erősen foglalkoztatja Jászit és kora irodalmár, szociológus köreit. Hosszadalmas vitát indít a Társadalomtudományi Társaság e tárgykörben 1912-ben. Jellemző, hogy Jászi itt is elég objektivista módon fogja fel az egész vitát — sokféle ember, majdcsak lesz belőle eredmény.[329] De kétségtelen, hogy az élettől elszakadt irodalmároskodás elleni fellépése helyes irányban haladt.

Az irodalom és gyakorlat viszonya helyes értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy az irodalmi viták Magyarországon különleges, fontos szerepet töltöttek be. A magyar fejlődésben, általában az elmaradottabb társadalmak életében az irodalmi viták keretei között folytak le az alapvető ideológiai-világnézeti problémák körüli összecsapások. Magyarországon nem volt klasszikus filozófia, s az a sok felgyülemlett ideológiai-világnézeti probléma, amely a fejlett országokban filozófiai síkon került tisztázásra, természetes levezetést az irodalom, az esztétika vitafórumain talált, tehát : az irodalmi viták Magyarországon egyben a filozófiai viták fórumát is jelentik. A radikalizmus, főleg Jászi ennek megközelítésében meghaladta kora szociológiáját.

Ezeket az egyedi tüneteket figyelembe kell vennünk. De figyelembe véve is csupán egyediek maradnak, színezik a kialakult képet, az árnyékok mellett egy-egy élénkebb színfolttal gazdagítják azt, nem változtatják azonban meg az összképet, amely a tudomány és politika szembeállítását[330], az osztályszempontokon való felülemelkedést, tehát végső soron a burzsoá objektivizmus jellemző vonásait árulják el Jászi tevékenységében.

Ez az objektivizmus végigkísérte pályáján, objektivista állásfoglalása alapot adott burzsoá bírálói, a reakciós uralkodó osztályok

gyűlölködésére, s ugyanakkor mégsem volt elég alapos, elég éles, következetes harca ezen osztályok ellen — éppen objektivista szemlélete, a pártosság hiánya miatt. Ez az objektivista szemlélet volt tehát — összegzésképpen állapítsuk meg ismételten — a fő ismeretelméleti forrása annak, hogy Jászi nem tudott felemelkedni a marxizmushoz, bár ismerte azt, de burzsoá szemüvegen át, objektivista módon ismerte meg, s úgy foglalt állást a marxizmussal szemben, elfogadva belőle mindazt, ami sajátos céljainak megfelelő, s elvetve belőle, ami akadályozza céljai elérését, elvetve főképp annak forradalmi tartalmát.

4. A RADIKALIZMUS EKLEKTICIZMUSA A MÓDSZER TERÉN

Hasonló a helyzet a *módszerbeli* elképzeléseivel is. Jászi a tudomány módszereiről sokat ír, de egységes módszertani elvei ugyanúgy nincsenek, mint ahogyan nincsen egységes, szilárd filozófiai elmélete. Valamilyen filozófiához eljut — mert szüksége van a filozófiai alapra, de ez a filozófia — módszerbeli elveiben is — igen vegyes, eklektikus, s mint az előzőkben már láttuk, saját magának igyekszik eklekticizmusához elvi alapot is teremteni, igazolni, hogy a szociológusnak minden módszert alkalmaznia kell, így épít biztos alapokra.

Egy alapgondolat azonban végighúzódik a módszer tekintetében kialakult elképzelésein : éspedig a pozitivizmus azon alapeszméje, hogy a tényeket kell mindenütt kutatni, csak a tények alapján élhet, dolgozhat a tudomány. A tények jelentőségét hangoztatja a dogmatikus szemlélettel szemben — és ez helyes. A tények szigorú számbavétele az első lépcsőfok a dogmatikus veszélyek leküzdésében. De kérdés, hogy szociológusunk hogyan dolgozik a tényekkel? Jászi ebből a helyes kiindulópontból pozitivista következtetéseket vont le, a tények fetisizálása felé haladt. Nagyra tartotta, ha valaki a tények alapján dolgozik — ugyanakkor nem túl nagy jelentőséget tulajdonított a kutató elméleti-filozófiai állásfoglalásnak és az elért eredményeknek.[331]

Mindenesetre a tények iránti vonzalom jó hatást is gyakorolt Jászira. Somlóhoz írt levelében olvashatjuk : „Tények, ismét tények és újra tények" — a tényeket kell kutatni, ő maga is a tényekkel akar foglalkozni, s ezt úgy kívánja elérni, hogy történelmet, gazdaságtant akar tanulni.[332] Ebből jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy : „Az

egyedül komoly szociológiai munka : a gondosan megfigyelt tényeken alapuló szintézis."[333] Majd örvendezve írja következő levelében, hogy „rendkívül erősödik érzékem a tényekkel és a pozitivumokkal szemben".[334]

A tények vizsgálata mint követelmény azonban nem elegendő alap számára ahhoz, hogy el tudjon igazodni az *indukció és dedukció* módszertani elvei között. Hol dedukciós módszere helyességéről ír[335] — s eléggé ellentmondva a tényekkel kapcsolatos egyéb követelményeinek, ismeretek nélküli dedukálásról beszél —, hol az indukciót tartja egyedül megfelelő módszertani alapnak. Nem juthatott e kérdésben dűlőre, mert ehhez a dialektikus szemléletre volna szüksége, amelytől Jászi — láttuk a megelőző részekben — igen távol állott. Egyes helyeken azonban megközelíti az indukció és dedukció egységének helyes felismerését — s ebben is a fel-felvillanó dialektika érződik.

A tények követelése, a dogmatikus módszerek elleni harca ismét a *marxizmus elleni* következtetések levonására készteti Jászit. A tények vizsgálatát követeli[336] Marx állítólagos dogmatikus felfogásával szemben is. Jászi tehát azok sorába is beállt, akik Marxot dogmatizmussal rágalmazzák. Ezt a követelményt rendszeresen alkalmazta minden megvizsgált könyvvel kapcsolatban, nagyszámú könyvismertetései során is.

Módszertani elképzeléseivel kapcsolatban még egy jelentős problémával találkoztunk : ez a *természettudományos módszerek követelése.* Sajátságosan fejeződik ki vulgáris, leegyszerűsítő felfogása e kérdésben a módszertani elvek síkján. A társadalom kutatására egyszerűen át kívánja ültetni a természettudományos módszereket. Ezen módszertani alap elsajátítását akarja szorgalmazni tanítványainál is.[337] Látja, hogy társai (elsősorban Méray-Horváth Károly) nem érnek el eredményeket e téren, de a természettudományos módszer alkalmazása nagyon megragadja.[338] Ebben a francia szociológusok jelentős hatása is megmutatkozik. Főként az apriorisztikus elvet támadja erőteljesen, mely „arculverése minden természettudománynak".

S ezért állítja szembe a dogmatikus módszerrel a természettudományi módszert. „A természettudományi nézőpont . . . fő jellemvonása, hogy nem önkényesen felvett premisszákból indul ki, hanem a tényeket vizsgálva igyekszik az azok felett uralkodó törvényeket felfedezni."[339]

Jászi gondolatában helyes mag az, hogy a társadalomtudománynak is *egzakt* tudománnyá kell fejlődnie, s ez csak a tények vizsgálatával

következhet be. Ez igaz. A természettudományi módszerre való törekvés mellett éppen ezért pozitív jelenség, hogy Jászi — aki a pszichológiai mozzanatokat túlbecsüli — a pszichológiai módszer bírálatának igényét, valamint a közgazdaság tanulmányozásának módszertani jelentőségét hangoztatja.[340]

De ebből kiindulva a társadalomtudományban a természettudomány módszereinek alkalmazását követelni : ez annyit jelent, mint összekeverni a tudományok két nagy csoportját.

Jászi elképzelése figyelmen kívül hagyja a természettudomány és a társadalomtudomány közötti egységen belüli minőségi különbségeket, amely különbségeknek ezek módszerében is kifejezésre kell jutnia.[341]

Filozófiai-elméleti, valamint módszertani nézeteiben egyaránt megmutatkozik : Jászi nem a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus alapján állt.

5. RADIKALIZMUS ÉS VULGÁRMATERIALIZMUS

Jászi eklektikus világnézetében jelentős szerepet kapott a materializmusnak egy sajátos vulgáris formája is. Fentebb megemlítettük, hogy Jászi filozófiai nézeteinek egyik fő vonala : természettudományos világnézet, módszer kidolgozása a természettudomány számára. Ebben a törekvésében Jászi Oszkár helyenként a *vulgármaterializmus* felé közeledett.

A történelmi materializmus ellen felhozott vádjaival foglalkozva láttuk, hogy ezek között gyakoriak azok az állítások, amelyekben Jászi a történelem materialista felfogását leegyszerűsítéssel, egyoldalúsággal — tehát lényegében vulgáris szemlélettel vádolja. Láttuk, hogyan hamisít Jászi, amikor azonosítja a történelmi materializmust a vulgármaterializmussal. Amit a történelmi materializmustól kért számon — „táplálkozási materializmus", a „tudat szerepének lebecsülése", „az egyén szerepének semmibevevése", „kizárólag gazdasági tényezőknek a figyelembevétele" stb. — mindez a vulgáris materializmus teóriája s a vulgármaterializmus ezen hibáit Jászi a történelmi materializmusra akarja ráfogni.

S bár a történelmi materializmust vádolja leegyszerűsítéssel, lényegében maga jut el ilyen vulgáris nézetekhez. Abból a körülményből, hogy Darwinból indult ki, még nem következik, hogy szükségszerűen vulgármaterialista nézeteket kell vallania. Darwintól sokfelé

ágazik el az út. Ismeretes, hogy a marxista filozófia egyik forrása a darwini fejlődéselmélet. De Darwinból kiindulni és a materialista dialektikát el nem fogadni: ez a darwini gondolat eltorzításához, a Darwin tudományos eszméiből levont filozófiai, világnézeti állásfoglalás elsekélyesítéséhez vezet. Ez természetesen nem kizárólag vulgármaterializmus, vulgárevolucionizmus formájában történhet. Ismeretes, milyen sokféle módon próbáltak Darwin meghamisításából reakciós világnézeti tőkét kovácsolni. Kétségtelen, hogy a darwini örökség felhasználása Jászi világnézetében a vulgáris materializmus felé vezet.

Jászi elfogadja, vallja a *determinizmus* elvét. Találunk ugyan munkáiban olyan gondolatokat, amelyek a determinizmus elvének módosítására, lerontására irányulnak (pl. A történelmi materializmus állambölcseletében olyan gondolatokat fejt ki, amelyek szerint a determinizmus nem csupán az anyag, de az anyag és erő kölcsönhatásában érvényesül[342]), de alapjában determinista maradt. Kérdés: hogyan érti ezt a determinizmust? Szabó Ervinhez írt egyik levelében, melyben arról kesereg, hogy mennyire nem ért a természettudományokhoz, másrészt mennyire nem lehet a szociológiában komoly természettudományos ismeretek nélkül dolgozni, azt írja, hogy „marad vigasznak, a legkérlelhetetlenebb s *legmechanisztikusabb* determinizmusról való egyre erősebb meggyőződésem".[343]

Tehát amennyiben a materializmus felé tolódik, annak mechanikus formáját veszi mérvadónak, felfogása mechanisztikus. A determinizmusa — „természettudományos determinizmus".[344]

Emlékszünk, mily éles szavakkal bélyegezte meg Jászi a történelmi materializmust, mert az — állítólag — valamiféle táplálkozással stb. összefüggő materializmus. Igaz, hogy ez még 1903-beli véleménye. Azonban 1911 Jászija már nem is tartja olyan megvetendőnek a „táplálkozási problémákat", egyik cikkében részletesen foglalkozik az ún. „táplálkozási materializmus" problémáival, s komoly szavakkal ír a konyha forradalmának óriási jelentőségéről az intellektuel életében. Jászit a táplálkozás érdekli, s a „táplálkozási materializmus" zászlaja alatt eljut olyan megállapításhoz, Sombart nyomán, hogy „a táplálkozás mikéntje meghatározza a lelki életet". Így hamisítják meg a materializmust, így próbálják azt harcképtelenné tenni. Arról is ír a továbbiakban, hogy a proletár családi tűzhelyének szétrombolása a kapitalizmus által mily nagy jelentőségű. S levonja a következtetést: „A szabad, individuális, a mohóságig intellektuel, a régi értéke-

ket racionálisan bíráló modern ember kialakulásához hatalmasan járul hozzá a konyha forradalma."[345]

Tehát, amit korábban a történelmi materializmus nyakába kívánt varrni, maga kezdi azt hirdetni néhány évvel később. Jászi determinizmusa naturalista, vulgarizáló determinizmus[346], ez különösen akkor válik világossá, amikor a társadalmi folyamatokat természeti törvényekkel akarja megmagyarázni. A művészet keletkezését vulgáris módon „energia-felesleg" felszabadulásával akarja megmagyarázni.[347] Az anyagi társadalmi viszonyoktól, a társadalom gazdasági alapjától elszakított mechanikai, biológiai analógiák a társadalmi törvényeket merő frázissá degradálják.[348]

Jászi a természettudományos világnézet felé törekvés közben jut el odáig, hogy jelentősen túlértékeli a természettudományoknak a társadalomtudományok fejlődésében vitt szerepét. Kétségtelen, hogy a tudomány — s így a természettudomány fejlődése is — közvetlen alapját alkotja a világnézeti fejlődésnek. A marxizmus fel is tárja ennek óriási jelentőségét, kiemeli, hogy mennyire fontos a természettudomány legfrissebb eredményeinek számontartása, ezen eredmények filozófiai általánosítása. De gyökeresen ellentétes a marxista filozófia álláspontja Jászi véleményével, aki a társadalomtudományok fejlődésében a biológia fejlődésének kihatását keresi.[349] Ez a biologizálás egyenesen vezet a fajelmélethez, az „ember faji körülményeinek vizsgálatához", egyenes az út az ún. eugenikához. A tények ismeretében el kell utasítani Csécsy Imre véleményét, aki kereken tagadja, hogy Jászinak a vulgármaterializmushoz köze lett volna.[350] Egyébként maga Jászi is elismeri egyik levelében, hogy milyen erősen tolódik — többek között — a vulgármaterializmus irányába.[351]

Amikor a „szociológia Newtonját és Darwinját" követeli türelmetlenül[352], elárulja, mi volt az az összekötőkapocs, amelyen keresztül bizonyos szociáldarwinista, reakciós eszméihez eljutott. A darwini fejlődésgondolat nem dialektikus felfogása, bár bizonyos dialektikus csírák fel-felvillannak és ebben nem kis szerepe van a darwini eszmék hatásának, erejének ! — Tehát egy torz fejlődéskoncepció, vulgáris evolucionista világnézet a kapocs a szociáldarwinizmushoz. Darwin és a szociológia viszonyának firtatása ezt takarja Jászi működésében.

A szociáldarwinizmus főként a *faji* kérdések „tanulmányozásában" kap nagy szerepet Jásznál. Jászi az eugenikai vitákban rendszeresen részt vesz — mint az az előbb idézett, Apáthyhoz írt leveléből is kitűnik. — „Fajromlás és fajnemesítés" — ezek a kérdések komolyan

foglalkoztatták szociológusainkat, és egy sor orvos, pedagógus is bekapcsolódik a vitákba. Ezek a viták a Társadalomtudományi Társaság égisze alatt folynak. Jászinak, mint a Társaság egyik vezetőjének, komoly szerepe van ezek előkészítésében.[353]

Jászi „fajelméleti felfogása" végig megmaradt, s az elmúlt években az USÁ-ban tartott előadásaiban is hitet tett fajelméleti meggyőződése mellett. Fényes László emlékezete c. az USÁ-ban tartott előadásában, amelyet a Huszadik Század 1948-ban közölt, írja, hogy „divattá vált . . . a faj létét tagadni, szerintem azonban nyilvánvaló, hogy igenis a faj igen fontos és lényeges tényező az emberi sors meghatározásában".[354] Miközben a hitleri fajelmélettel szembeszáll — hitet tesz általában a fajelmélet mellett, amely az USÁ-ban az utóbbi időkben igen divatos társadalmi felfogássá vált. Az ún. természettudományos világnézet eredménye a szociáldarwinizmusban, az ismert „organikus társadalomfelfogásban" csúcsosodott ki a legegyértelműbben.

Az „organikus társadalomfelfogás" hosszú múltra tekinthet vissza. Magyarországi elterjedésében elsősorban Herbert Spencer írásai játszottak nagy szerepet. A biologizálás oda fejlődött, hogy az organikus társadalomszemlélet egyik fő képviselője, Méray-Horváth Károly a fő kérdést, mint a legfőbb tisztázandó problémát a következőkben látja: „Tisztába kell jönni: biológiai képződmény-e a társadalmi alakulás vagy sem? Ez az egyetlen kérdés!"[355]

Jászi a természettudományos világnézet iránti törekvése során hol közeledik „az organikus társadalomfelfogáshoz", hol pedig távolodik attól. Elrettenti őt ennek a felfogásnak a sivársága, amely a társadalom életét biológiai törvények, biológiai analógiák alapján próbálja megfejteni.

Bírálja mindazokat a szociológiákat, amelyek „nem állanak természettudományos alapon". A természettudományos világnézet igénye nagyon erősen összefonódott pozitivista felfogásával. Különösen Franciaországban tett látogatása alkalmával robbant ki belőle elemi erővel a természettudományosságra való törekvés, kiváltképp a korszak híres francia szociológusainál tett látogatásainak hatására. Le Danteckel, Durkheimmel, Ribot-val való beszélgetéséről írt leveleiben (Szabó Ervinhez és Somló Bódoghoz írt több igen hosszú, nemegyszer tanulmányszámba menő levelében számol be ezekről a „konzultációkról") a honi állapotok feletti kesergés, saját természettudományos képzettségének, valamint egész köre természettudományos képzettségének hihetetlen alacsony volta feletti bánkódás

sajátos módon találkozik a tanulnivágyással, a szociológia új alapokon való rekonstruálásának vágyával. Nagy lelkesedéssel kiált fel nem egy levelében: „Tanulok biológiát!"[356]

Méray-Horváthról kialakult igen jó véleménye is elsősorban annak természettudományos szemléletmódjával kapcsolatos. Szabó Ervinhez írta: „Megjegyzem: a Méray szociológiája lehet rossz. De nem kétséges, hogy közölünk egyedül ő gondolkozik természettudományos módon."[357]

Ugyanakkor megírja, hogy Méray nézeteit mennyire helytelenítik francia mesterei. Nemcsak leveleiben, hanem publicisztikai működésében is erősen támogatta a „természettudományos világnézetért" folyó harcot és ezzel kapcsolatosan Méray koncepcióját. Ezt mint „a szociológia egy egészen új biológiai megalapozását" értékeli egyik cikkében.[358] Kiemeli, hogy Méray a tényekkel dolgozik, a tényekre apellál. (Itt, ezen a ponton villan fel a közös alap az ún. „természettudományi világnézet" igénylése és a pozitivizmus között, amely oly erősen jellemző Jásziékra.)

A Méray által hirdetett organikus társadalomfelfogáshoz való viszonya azonban igen ellentmondásos. Van olyan periódus, amikor elfogadja, főként korábbi működése, kiindulása idején. De már igen korán szembefordul mesterével, Spencerrel — és Spencer lemásolóival e kérdésben. A Társadalomtudományi Társaság 1903-ban tartott vitáján igen élesen kikelt a szerves társadalomfelfogás ellen. Már ismertetett felszólalásában, a szociológiai módszerek eklektikus egymásrahalmozásának követelése kapcsán egyedül az „organikus társadalomfelfogás" ellen lépett fel, mint olyan felfogás ellen, amely használhatatlan a tudományos kutatás számára.[359] Korai leveleiben is hasonló averziót tapasztalhatunk ezen elmélet ellen.[360]

A társadalomtudományi kutatás „természettudományosságra" irányuló törekvésében odáig jut el, hogy „szociológiai laboratóriumot" akar szervezni, erről levelezget barátaival. A természettudományos ismeretekben látják Jásziék a szociológia alfáját és omegáját.[361] Kétségtelenül helyes az a törekvés, hogy világnézetüket a természettudomány tényeivel megalapozzák, hogy a társadalomtudományt egzakttá tegyék, de amennyire ez helyes, éppen annyira helytelen társadalmi folyamatokat természettudományos analógiákkal magyarázgatni, vagy ami még rosszabb, a társadalmi jelenségeket, folyamatokat a természeti törvényszerűségek érvényesülésére redukálni. A természettudományos módszerek alkalmazását Jásziék általánossá akarják tenni, ezt propagálják propagandaszerveikkel. Különösen

jelentős e vonatkozásban a Társadalomtudományi Szabad Iskola tevékenysége, de ennek tevékenységét a szabadkőművesség sáncain belül is népszerűsítve, a természettudományos világnézet terjesztését tekintik alapvető feladatuknak.

Jászi helyenként bírálta a szociáldarwinizmust főként azzal kapcsolatban, hogy a szerves társadalomfelfogást teljesen sohasem tudta elfogadni, a biologizálással szemben mindig volt bizonyos ellenérzése, bár gyakorta hirdette annak igazát. Jászi — amellett, hogy az eugenika jelentőségéről ír — helyenként az *eugenetikusok nézeteivel is szembeszáll.*[362] Találkozhatunk olyan helyekkel is, amelyek azt mutatják, hogy Jászi harcot indított a malthusianizmus, illetőleg a *neomalthusianizmus ellen.* Nem kell részletesen vizsgálnunk, milyen célokat szolgált ezen eszmék felmelegítése az első világháború vérzivatarában. Jászi, a pacifista, amikor a háború ellen harcolt, szembekerült a háborút dicsőítő, igazoló ideológiával is.[363] Helyenként a *fajelmélet kritikájával* is találkozhatunk Jászi műveiben. Egyik nagyobb művében, amelyben a nemzetiségi kérdés problémáit tárgyalja, nagyon helyesen száll szembe a fajelmélet sok gőzös nézetével. A fajelmélet Mommsen-féle kiadását támadva, helyesen állapítja meg, hogy nem faji, hanem csak fajta-különbségek vannak az emberek között. Kifejti, hogy az ún. „tiszta faj" csak rajongó álmodozók képzeletében létezik. A fajelmélet kritikájában helyes gondolathoz jut el, amely a faji szemponttal szemben az osztályszempont követelményeit tartalmazza. Művében megállapítja, hogy a különböző, ún. fajok azonos osztálya közötti hasonlóság sokkal nagyobb, mint az ún. fajon belüli osztályok hasonlósága. Egy helyütt ezzel kapcsolatban arra a nagyon helyes belátásra jut el, hogy „*A magyar paraszt lélektana pl. sokkal közelebb áll az orosz parasztéhoz, mint az orosz paraszté az orosz urakéhoz.*"[364]

Ezek az ellentmondások a szociális kérdések megítélésében Jászi helyes és helytelen nézetek közötti vergődését mutatják. Ezek az előremutató meglátások — saját koruk viszonyait tekintve — igen értékesek, de az összképet csak színezik, meg nem változtatják.

Vulgáris felfogása a földrajzi determinizmus posványos talajára is elvezette szociológusunkat. Már korai tevékenysége során nagyra értékelte a látszat-materialista földrajzi elméleteket, különösen Ratzel nézeteit. Csak utalni szeretnék arra a gondolatra, amelyben a történelmi materializmust Durkheim iskolájának tevékenységével látta igazoltnak. Durkheim iskolájának egyes kutatói az éghajlati viszonyok alapján magyaráznak bizonyos társadalmi jelenségeket. Ebben véli

felismerni Jászi a történelmi materializmus igazolását. Az eszkimók között a téli időszak más társadalmi folyamatokat vált ki, mint a nyári időszak (a valláshoz való viszony stb. kérdésében), s ezt a materializmus megnyilvánulásának tekinti. Ratzelre hivatkozik cikkében, a földrajzi volumen és az elméleti volumen összehasonlítása tekintetében.[365]

A vulgáris materializmusnak ez a válfaja Jászit egészen a geopolitikai nézetekig vezette el. Az első világháború alatt a Világban több cikket írt, amelyekben nagy elismeréssel nyilatkozott Kjellén elméletéről — aki tudvalevően a fasiszták fegyvertárában később oly nagy szerepet játszott geopolitika egyik megalapozója volt. Jászi itt materializmust sejtett — és elfogadta Kjellén földrajzi érvelését. Ez következetesen vezette tovább Jászit a Neumann-féle Mittel-Europa-koncepció átmeneti támogatásához. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy Jászi — elfogadva a német geopolitikai eszméket — a nagynémet imperialista terjeszkedési tervek szócsöve lett. A Világ nagy vitát folytatott e kérdésről, s e vitában a nemzetközi munkásmozgalom revizionistái is kivették a részüket. Jászi — ellentétben a hivatalos magyar politikával — elsősorban nem a német, hanem a francia és angol befolyás közvetítője volt Magyarországon. Ideológiailag, politikailag is közelebb állt ezekhez az országokhoz — ezen országok burzsoáziájához —, eleget gyalázták is érte Tiszáék. E kérdésben mégis a német terjeszkedést szolgáló ideológia terjesztőjévé vált. Ide vezetett csapongása, ideológiai felületessége.

A radikalizmus természettudományi analógiái, vulgáris evolucionista szemlélete fejlődésében hol élesebben, hol árnyaltabban jelentkezik. Egy-egy oldala (lásd : fajelmélet) fejlődése későbbi szakaszában is felbukkan, de a fejlődéselmélet, a maga dialektikus csíráival 1918 körül egyre jobban háttérbe szorul. Vulgáris evolucionizmusa — ekkor, de ezelőtt is — átvezető lépcsőfok a *nyílt idealista nézetek felé*, a természettudományos világnézet követelése mellett egyre jobban előtérbe kerülnek ideológiájában az idealista módon magyarázott etikai elemek : a neokantianizmus hatására Jászi egyre erőteljesebben halad egy sajátos fajta etikai jellegű idealizmus felé, amelyet nem is annyira tudományos művekben, könyvekben fogalmaz meg, mint inkább publicisztikai tevékenységében alkalmaz. Ez a folyamat nem egyedül Jászi útja volt, lényegében ezt az utat tette meg — amint Szabó Imre könyvében[366] helyesen mutatta meg — Somló Bódog is. Csak míg Somló „tudományosan" is kifejti a maga neokantiánus felfogását, addig Jászi nem jut el

eddig a fokig, hanem cikkekben, tanulmányokban alkalmazva találkozhatunk filozófiai, világnézeti fejlődésének ezzel, a tendenciájában mindig jelenlevő, de főként a XX. század második évtizedében kialakuló összegeződésével.

Jászi ezt az irányzatot sem követi teljesen következetesen. Amennyire nem beszélhetünk arról, hogy egész életműve egy filozófiai rendszert alkot, akár pozitivista, akár neokantiánus filozófiát, s egy filozófiai rendszer keretében érthető meg, olyannyira nem beszélhetünk arról sem, hogy fejlődésének egyes szakaszaiban kialakult, kész filozófiája lenne.

Nem volt következetes Spencer követésében — voltak fenntartásai, nem volt következetes a marxizmushoz való viszonyában, nem következetes természettudományi világnézetéből következő vulgármaterializmusában sem, s ugyanígy nem egyértelmű az a kép sem, amelyet az etikai idealizmus felé haladásában látunk filozófiai nézeteiben.

6. A RADIKALIZMUS ÚTJA A NEOKANTIANIZMUS, AZ ETIKAI JELLEGŰ IDEALIZMUS FELÉ

Mivel a vulgáris állásfoglalás nem adott választ problémáira, a vulgármaterializmus általános útjának megfelelően — logikai és történelmi konzekvenciája nyomán egyaránt ide vezet ez az út — Jászi is *eljutott az idealizmushoz.*

Idealizmusa — *kantiánus idealizmus, neokantianizmus, etikai jellegű agnosztikus idealizmus*, amely csíráiban már fejlődésének egészen korai szakaszán megmutatkozott. A filozófia alapkérdése megkerülésére törekvésében már végeredményben ez az agnosztikus idealista álláspont hatott.

A tendencia világos : a materializmustól való minden eltávolodás az idealizmus számára jelent nyereséget, Jászi eltávolodása a materialisztikus elemektől — ami különösen a történelem materialista felfogásához való viszonyában mérhető le — a történelem idealista felfogása felé vezet, általában : idealista világnézetet eredményez.

Ez a tendencia — s ezt a pontosság kedvéért hangsúlyozni kell — már Jászi fejlődésének kezdeti szakaszán érvényesült, végighúzódott a történelmi materializmusról írott könyvén is. A pszichológiai tényező túlhangsúlyozása, előtérbe állítása, a lelki tényező oly módon való tárgyalása, hogy abban keresi a gazdasági mozgás okát — tehát a

tudati, lelki elemek elsődlegességének állítása a gazdasági, anyagi tényezőkkel szemben — idealista szemléletmódot jelent. De itt még közelebb áll a marxizmusnak valamiféle elpolgáriasított, vérszegény kiadásához[367], s a későbbi fejlődés során kerül mindjobban szembe vele, az etikai elemek előtérbekerülésével. Jellemző, hogy Jászi 1903-ban, A történelmi materializmus állambölcselete c. műve megírásakor még igen lebecsülőleg nyilatkozik Kantról — bár kétségtelen, hogy a neokantianizmus már akkor is hatott rá —, Bernstein filozófiai nézeteit jellemezve elítélően ír arról, hogy Bernstein a marxizmus ismeretelméleti alapjait, amelyek világosak és szilárdak voltak, homályossá, kétértelművé tette Kant nyomán, a szocializmuson belül a „vissza Kanthoz" irányzat elterjesztésével.[368] Igaz, hogy könyvének egyéb részeiben a moralizálás nagy jelentőségéről ír, az etikai szempontok figyelmen kívül hagyásával vádolja a marxizmust, s az etikai elem kihangsúlyozása miatt Bernstein reformista törekvésének helyesel.[369]

Később egyre erőteljesebben érvényesül írásaiban a moralizálás, az etikai elemek kihangsúlyozása.

Idealista nézeteinek egyik gyújtópontja : agnoszticizmusa, amely a „tudományos agnoszticizmus" zászlaját viseli. A filozófia alapkérdését megkerülve az agnoszticizmust hirdeti, s ennek jegyében tűzi ki programul a világ megismerésén való fáradozást. Az agnoszticizmus a Huszadik Század egyik irányadó eszméjévé vált, s a vulgáris „evolucionizmus" mellett igen sokat hivatkoznak „agnosztikus" programjukra.[370]

A „nagy eszmei dolgokért" való rajongása — amellett, hogy lelkes elvi kiállását is kifejezte —, az eszmei tényező idealista jellegű túlhangsúlyozását is magában foglalja.[371]

Idealista nézeteinek másik jellemző vonása — ami az agnoszticizmussal szorosan összefonódik —, hogy a *lélektani pszichológiai tényezőket előnyben részesíti az anyagi tényezőkkel szemben.* Ez az alapja annak, hogy — bár erős kritikával illeti, mégis — elfogadta Pikler ún. „belátásos elméletét". (Az előzőkben láttuk, hogy az milyen nagy szerepet tölt be Jászi történelmi materializmus-kritikájában.) Teljes joggal írja Szabó Imre könyvében : „A társadalmi fejlődés lélektani magyarázataként Jászi Pikler Gyula belátásos elméletét fogadja el."[372] Ez az alapvonal, amelyet ugyan színez hol erősebb, hol elhalványuló Pikler-kritikája, de éppen az alapvonalat kell keresnünk, s ebben Szabó Imre helyesen emelte ki a lényeget.

Emlékezzünk vissza a lélektani kutatások elhanyagolásának „vád-

jára", s láthatjuk, miért kellett a marxista filozófia egyoldalúságáról beszélni: az idealizmus érdekében volt erre szüksége. Szabó Imre így értékeli ezt a folyamatot: „A Pikler-féle látszólagos materializmus végül Jásznál is tiszta idealizmussá változik, amelynek az lesz a fő tétele, hogy az emberben nyughatatlan törekvés él minden jelenség okát adni — hogy vannak a materiális szükségletektől független eszmék, sőt ezek egyre növekednek, s azokat az ember spontánul, minden hasznossági szemponttól mentesen, tisztán ama biológiai gyönyörérzet kedvéért vallja, amellyel ezek hirdetése jár."[373]

Az etikai idealizmus felé való tolódást helyesen tárja fel összefoglaló művében Mérei Gyula is, megállapítva, hogy „A radikálisok . . . a szellemi, erkölcsi tényezők elsőbbségét hirdették. Az ideológia volt náluk az első, az eszmei alap, és politikai gondolkodásukban minden ennek a függvénye . . . Nem estek azonban abba a hibába, hogy kizárólag szellemi eredőkre vezessenek vissza minden történelmi életmegnyilvánulást. Marx, Comte, Mach, Spencer, Durkheim nyomán jól tudták, hogy az életnek materiális tényezői is vannak."[374]

Meg kell itt jegyezni, hogy nem lehet teljesen egyértelmű színtiszta idealizmusról beszélni még az említett esetekben sem, s Jászi maga is érzi, hogy nem eléggé megalapozott az a véleménye, amelyben „materiális szükségletektől független" eszméket emleget. Egy lapalji jegyzetben maga is helyesen utal arra, hogy a természeti tényezőket is materiális tényezőknek lehet felfogni. Ő ugyan a marxi filozófiát vádolja, hogy ezeket nem veszi figyelembe, de azután hátrál ezzel a vádjával.[375] Látszik eklekticizmusa ebben a vonatkozásban is.

Etikai jellegű idealizmusa különösen erősen érvényesül az első világháború éveiben. Fogarasi Bélával és Lukács Györggyel vitatkozva Jászi nagyon szívósan ragaszkodik az újkantianizmus vezető szerepéhez, filozófiájául azt fogadja el.[376] E vitában sokat hangoztatja az etikai jellegű idealizmus „tiszta és becsületes" voltát, igyekszik kimutatni a pozitivizmus és az etikai idealizmus közötti kapcsolatokat. Idealistának itt már azt nevezi, aki hisz a fejlődés módosíthatóságában. Az ismeretelméletet idealista módon úgy kezeli, hogy kiveti belőle a gyakorlatot, s megállapítja, hogy az „. . . hitbeli és metafizikai elemekhez tapad".[377] Kant mellett — s egyszersmind Hegel ellen érvel, az etikai jellegű idealizmus érdekében.[378] A vita során eljut a következtetéshez: „Nyugodtan bízhatjuk rá magunkat a progresszív politikában az etikai idealizmus vezetésére, ami az eszményi célkitűzést illeti. A szabadság, a felelősség, a kategorikus imperatívusz világa csak megacélozhatja küzdelmeinket emberi

végső értékeinkért."[379] Ez a legtisztább kifejezése Jászi etikai mozzanatokat kiemelő idealista felfogásának.

Idealizmusa publicisztikai tevékenységében is igen nagy helyet kapott. Politikai tevékenysége is erőteljesen épített erre a filozófiai alapra az 1910-es évek vége felé, különösen 1918—1919 táján kap nagy hangsúlyt írásaiban ez a felfogás.

Szabó Ervin temetésekor elmondott búcsúztatójában is erről a filozófiáról elmélkedik, a lélek legmélyebb értékeinek átalakításáról, a szellem átalakító erejéről szól.[380]

A forradalomban is az erkölcsi kérdések elsőrendű jelentőségét hangsúlyozza Jászi. Így a földosztás — ami a valóságban letagadhatatlanul gazdasági vívmány — Jászi szerint „elsősorban erkölcsi kérdés".[381] A radikális párt politikájában is nagy szerepet tulajdonít az erkölcsi tényezőnek, azerkölcsi tisztességet követelve, kiemeli, hogy „az erkölcsi megalkuvás az emberi történelem zátonyrajutásának" egyik oka.[382]

A magyar fejlődés távlatainak megítélésében is az erkölcsi tényezőnek tulajdonít egyre nagyobb szerepet, jelentőséget. Ebben az időben egyre hangsúlyozottabban az új közéleti szellem kialakulásában látja a felemelkedés útját. Nemcsak maga hirdeti az etikai tényező elsődlegességét, hanem igyekszik azt mások gondolatába is belemagyarázni. Így például Szabó Ervin életművét értékelve arra a megállapításra jut, hogy kevés, nem elégíti ki „Szabó Ervin . . . törekvése . . . mellyel a történelmi materializmus módszereinek szigorú alkalmazását néha egybekapcsolja az etikai, sőt a társadalmi idealizmus mértékével".[383]

Ormos Ede Mi okozta Magyarország szétbomlását? c. könyvének előszaván — amit Jászi írt — szintén végighúzódik az etikai felfogás, s ez elvezeti az intuitív, irracionalista szemlélethez. Egy sor azelőtt általa elfogadott materialista elvet megtagad már ekkor Jászi (Bécsben 1921-ben adták ki ezt a könyvet). Ormos marxista elemzéssel vizsgálja a magyar történelmet, Jászi az előszóban vitázik vele, s a marxista filozófiát, történelemszemléletet idealista alapról vitatja. A bevezetés legtipikusabb részét idézem, mert világosan látszik, hova jutott el idealista hibái következtében Jászi, aki ide-oda ingadozott, vulgáris evolucionizmus és történelmi materializmus, spencerizmus és etikai idealizmus stb. között.

„Az egyéni felelősség megállapítása kérdésében a szerző, mint hithű marxista, azt tartja, hogy voltaképp ez a vállalkozás hiábavaló, lévén az erkölcs és minden ideológia visszfénye a gazdasági változá-

soknak. Mi, akik ezt az álláspontot nem osztjuk, mert tudjuk, hogy kikerülhetetlen társadalmi fejlődéstörvények nincsenek, hogy végeredményben minden ható ok csakis határozott és szabad egyéniségek tudatán és lelkiismeretén át érvényesül, tehát a jövő nagy mértékben bizonytalan, és mechanikai módon előre meg nem határozható, hogy tehát a vezető szereplők morális felelőssége felett csak lelki rekonstrukcióval és intuícióval mondható ítélet — nemegyszer pontosabb megállapításokat szerettünk volna, mint aminőket Ormos ad."[384]

Látható ebből, hogy az etikai idealizmussal párhuzamosan hogyan jut el a néptömegek történelmi szerepével kapcsolatban is, régebbi állásfoglalásával szembenálló idealista nézethez. A marxizmust változatlanul azzal rágalmazza, hogy a társadalmi tudatot, az ideológiát csupán a szűken értelmezett gazdasági viszonyok (nem a szélesebb értelemben vett anyagi, a társadalom anyagi létét alkotó, hanem gazdasági viszonyok !) visszfényének tekinti. A társadalmi fejlődéstörvények objektív jellegének tagadásához is elvezet Jászi idealizmusa, szemben a társadalmi fejlődéstörvények létezése objektív jellege korábbi elismerésével. A tudományos előrelátás tagadása, a bizonytalansági érzés elterjedése nézeteiben szervesen összekapcsolódik az intuíció megjelenésével, a racionalizmus átadja a helyét az irracionalizmusnak.

Későbbi — Masarykkal, Spenglerrel, Laskival foglalkozó — írásaiban is ez a tendencia érvényesül.[385]

A forradalom utáni, emigrációban élő Jászi csak világosabban, egyértelműbben fejezi ki mindazt, ami előzőleg homályosabban, időnként fel-felvillanva, már megtalálható volt nézeteiben. Itt csupán következetesebbé vált, eklektikus nézetei közül is határozottabban kiemelkedik az idealista filozófiai alap.

Jászi önmagát már igen korán, 1905-ben Szabó Ervinhez írt levelében a *pszichológiai irányzathoz* sorolta.[386] De ez a tendencia is csak az emigráció szakaszában bontakozott ki teljesen, etikai idealizmusával együtt. Jászi cikke a Bécsi Magyar Újságban (A bolsevizmus erkölcsi válságához), amelyben az etika idealista értelmezésének pozíciójából támadta a szovjet kommunistákat, éles elítélő visszhangot váltott ki marxista körökben. Különösen élesen reagált erre a megnyilvánulásra Gábor Andor, aki egyébként a lapnál Jászi munkatársa volt.[387] Gábor Andor ebben a munkájában Jászi a priori moralizálásával vitatkozik az éles szatíra eszközeivel.

Jászi idealista felfogása ekkor már egyértelmű. Ez nemegyszer

harcos antimaterializmusba csap át, emigrációs éveiben helyenként kifejezetten a materializmus ellen lép fel, vádolva a materialista elveket.[388]

Jászi későbbi, második világháború utáni megnyilatkozásai is logikus folytatásai ennek a folyamatnak. A feladat szerinte: „marakodó csoport- és osztályérdekeken felülemelkedő új erkölcsiséget teremteni".[389] A „lelkiismeretüket követő emberek", „szabad emberek" szembeállítása a gazdasági erőkkel világosan mutatja Jászi fejlődési vonalát. A lelki erők, a szabadság és a determinizmus viszonya foglalkoztatja ekkor is, mint 1903-ban a történelmi materializmusról írt könyvében. De most már a vallás alapvető fontosságának szemszögéből tárgyalja ezt a problémát, nem a determinizmus alapjáról, mint 1903-ban. Megállapítja, hogy maga is *szembefordul régebben vallott nézeteivel*, s ezt nyíltan elismeri: „Ezt a munkát a régi eszközökkel nem lehet sikerrel végrehajtani. Régi alapvető tájékozódásunk revízióra szorul. („Nyugat és Kelet világnézeti, alapvető etikai ellentétéről" ír, s arról, hogy ennek felszámolásához kell a Huszadik Századnak hozzájárulni. — F. Gy.) De hogy ezt tehessük, ahhoz *az a merőben kauzális világnézet, melyet a régi Huszadik Század uralt, nem elegendő.* Ez a pusztán kauzális világnézet *mind a gazdasági, mind a természettudományi determinizmus formájában alkalmatlan* mai feladataink megvalósítására."[390] (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

S etikai felfogása oda vezeti, hogy a második világháború utáni periódusban az „alapvető értékek" ellentétét látja Kelet és Nyugat között, nem a szocializmus és a kapitalizmus ellentétét. Ezen alapvető értékek ellentétét kell áthidalni, mert egyébként elkerülhetetlen a harmadik világháború.[391] Tehát azok nézetét vallja, akik szerint a Nyugat és Kelet világnézeti ellentéte szükségszerűen háborúhoz vezet. Ezt a nézetet pedig jól tudjuk, ma kik vallják: a harmadik világháború előkészítői, akik elvileg meg akarják indokolni a háború elkerülhetetlenségét. Ezek táborába tévedt Jászi napjainkban.

Jászi idealisztikus nézetei nyilvánultak meg — a moralizálás mellett — azokban a gondolatokban is, amelyek az utópisták módjára, az emberek felvilágosításával akarják megoldani az emberiség nagy problémáit, a kapitalista társadalmat az emberek felvilágosításával látja megváltoztathatónak. Végighúzódik Jászi művein ez az elgondolás, amelyet sajátos kifejezéssel „eszmeérlelésnek" nevez. Arra hívta fel a figyelmet, hogy érlelni kell az eszméket, a gondolatokat, ez a feladata a radikális csoportnak, ez a radikális páholyoknak a feladata a szabadkőművességben stb.[392] Eszméket kell megérlelni a „jelenlegi rend"

megváltoztatásához. Alig néhány ezer ember akadályozza csupán a fejlődést, csak fel kell őket világosítani — írja Jászi.[393]

Idealista filozófiai gondolatai így vezetnek el a társadalmi utópiához, a XX. század első évtizedeiben, a modern korban. E vonatkozásban is látszik, s ez jellemző Jászira általában is : egy kissé a régmúltba nyúlt vissza eszmei fegyvertára erősítésére, s egy kissé a régmúltról álmodozik politikai elképzeléseiben is. A kapitalizmus virágzó periódusát szeretné visszaállítani, a kapitalizmus alapvető, szerves alkotórészét képező bajok nélkül. Ebből érthető meg erős vonzalma a hasonló törekvésekkel jelentkező Proudhon és Dühring iránt.

7. JÁSZI ÉS A VALLÁS

Jászi filozófiai állásfoglalása, ingadozása megnyilvánult a *valláshoz való viszonyában* is. A vallásos nézetek elleni harctól — nem is mindig következetes harctól — eljutott a vallás védelmezéséig, új vallás szükségszerűségének bizonygatásáig, sőt odáig, hogy végül minden eszmei problémát a vallásos nézetek szemszögéből vizsgált, ideológiai, politikai kérdésekben a vallás megnyilvánulását keresve.

A valláshoz való viszonyán még világosabban mérhető le az út, amelyet megtett, mint kifejezetten filozófiai nézeteinek alakulásán. E téren is hatott eklektikus szemlélete. Ennek az útnak a megtételében, amelynek során a magát ateistának valló Jászi eljut a vallást védő Jászig, jelentős szerepe volt Jászi filozófiai útjának : idealista nézeteinek eluralkodása korábbi, élesen vallásellenes nézeteinek elvetésére késztette őt. Az 1910-es évek közepe táján érződik erősebben a vallás felé fordulása. Reakciós filozófiai nézetei maguk után vonják a valláshoz való viszonyának reakciós fordulatát. Ebben a korban jóval egyértelműbben vallja az „új" vallás, a „jó" vallás felé fordulás szükségszerűségét, s sokkal kevésbé találhatók meg írásaiban ateista jellegű nézetek, mint amennyire idealista felfogása mellett is fellelhetők még bizonyos dialektikus, materialista nézetek. A valláshoz való viszonya tekintetében bizonyos fokig következetesebb, mint filozófiai nézeteiben.

Megemlítendő még általánosságban az is, hogy a valláshoz való viszonyában valamelyes fáziseltolódás észlelhető, filozófiai, ideológiai állásfoglalásához képest. Ez kiváltképp abban jelentkezik, hogy a történelmi materializmussal, s bizonyos mértékig a pozitivizmussal való szembefordulása már 1909—1910 körül világosan megmutatko-

zik, míg ugyanebben az időben a valláshoz való viszonyát illetően még igen haladó nézetekkel találkozunk. 1909—1910 körül vívja a legélesebb harcokat a szabadkőműves mozgalomban a klérus ellen, s ezzel együtt a vallás ellen is.

A polgári radikalizmusnak — és Jászinak is — a valláshoz való viszonya igen ellentmondásos volt. Állásfoglalásuk felemás, ez a felemásság idővel feloldódik, s egyre inkább egyértelmű állásfoglaláshoz vezet el. Ateista volt Jászi? Vallásos ember volt talán? Egyik sem, s egyben mindkettő, időben egymás után — egy-egy adat mutatja —, nemegyszer egy időben is.

Az út: ateista nézetektől vezet a vallásosságig, a modern vallás szükségszerűségének hirdetéséig, az osztályérdektől „mentesített", magasrendű vallás kereséséig. Ez az út a vallás károsságának felismerésétől, sőt káros voltának nyílt hirdetésétől vezet addig a pozícióig, melyben Jászi a vallásban látja minden társadalmi mozgalom, minden haladó társadalmi irányzat lényegét. Ennek a pozíciónak legkomikusabb terméke, amikor azt próbálja bizonygatni, hogy a bolsevizmus lényege is a vallásosság. Egyik emigráció-korabeli írásában olvashatjuk: „. . . mint minden igazi tömegmozgalom, elsősorban vallási jellegű erőkkel gyújtogat, az új istenség a gazdasági fejlődés kikerülhetetlen dialektikájának a hite".[394]

Mi az indítéka ennek az útnak? Mivel magyarázható, hogy Jászi ilyen fordulatot tett a valláshoz való viszonyában? Ennek *osztály*gyökerei mellett — a forradalom közeledtére, a „félfeudális magyar imperializmus" elleni kispolgári rebellió lecsitul, s ideológiailag is felváltják a mind békésebb eszmék a korábbi, a forradalmiságot táplálni alkalmas eszméket — ismeretelméletileg ezt a fordulatot a filozófiai, világnézeti kérdésekben való felemás állásfoglalása alapozta meg. A filozófia alapkérdésének, az idealizmus és materializmus harcának megkerülésére való törekvés nem csupán a szűkebb értelemben vett filozófiai problémákban, illetve ezek megoldásában érezteti hatását, hanem nagyon erőteljesen kihat az embereknek a valláshoz való viszonyára is.

Jászi világnézeti állásfoglalása a burzsoá kettősséget fejezi ki a sajátos magyarországi társadalmi helyzetben: a magyar burzsoáziának az a része, amely a haladás szolgálatára törekszik, amely szembefordul a reakciós renddel, két úton járhat. Vagy a proletariátus segítőtársa lesz — s ez csak úgy lehetséges, ha elfogadja a proletár vezetést, mert az imperializmus idején a következetesen haladó mozgalmak csak a proletariátus vezetésével juthatnak teljes győze-

lemre, vagy maga törekszik a haladó mozgalom vezetésére, s ez — főleg a korabeli magyarországi viszonyokból érthetően, a dualizmus rendszerében a magyar burzsoázia által elfoglalt felemás helyzetből adódóan — elkerülhetetlenül a mozgalom gyengülésére, többnyire bukására vezet. Jászi annak a rétegnek exponense, amely a haladás szolgálatába akarja állítani erőit, de oly módon, hogy a harc élén polgári erőket szeretne látni. Ez a réteg haladó, mondhatni „forradalmár" a reakciós feudális, nagykapitalista erőkkel szemben s azok így is járnak el vele szemben. De ez a réteg nem elég forradalmi ahhoz, hogy a ténylegesen forradalmi áramlathoz tudjon csatlakozni, reakcióssá válik a valóban forradalmi feladattal szemben.

Ez a burzsoá réteg reakciós a forradalmi erőkkel szemben — amelyek elég gyérek e kor Magyarországában. — A szociáldemokrata párt túlnyomó többsége egyáltalán nem tekinthető Jászieknál sokkal forradalmibbnak, szűk réteg volt az, amely Jásziékat „balról", a munkásosztály érdekei alapján bírálta, s ez a réteg is főként 1918 felé alakult ki. Ezt megelőzően Szabó Ervin mellett alig voltak olyan erők, melyek tényleg „balról" bírálták volna Jászit. Világnézetileg azonban feltétlenül az említett kettősség fejeződik ki Jásziban, az tudniillik, hogy „forradalmár" a reakcióval szemben, s egyben „reakciós" a forradalommal szemben. Ez a világnézeti kettősség eszmeileg megnyilvánult a forradalmi eszmék, elsősorban a marxizmus-leninizmus elleni hadakozásában (a burzsoá kispolgári réteg nem volt képes elfogadni a marxizmus forradalmi következtetéseit, ezek ellen fordul forradalomellenes, békítő nézeteivel). De megnyilvánul egyben azok ellen a reakciós nézetek ellen folytatott „forradalmi" harcban is, amely nézetek viszont akadályozták a szabad kapitalista fejlődést Magyarországon. Ugyanez a világnézeti kettősség nyilvánult meg Jászinak a valláshoz való viszonyában is. Jászi megoldhatatlan ellentmondásban vergődik, s ez világnézetének minden területét, így ezt a szektort is áthatotta.

A vallás szerepével a francia szociológiai iskola hatására is igen sokat foglalkozott. Különösen Durkheim kutatásai, illetőleg iskolájának tevékenysége inspirálta Jászit a vallás problémáinak vizsgálatára.[395]

Jásziékról Tisza lapja, a Magyar Figyelő így írt 1911-ben: „Az ateista és materialista világnézeten felépülő nemzetköziség mind merészebben és mind cinikusabb leplezetlenséggel üti fel a fejét, és a magyar fiatalság modern prófétái ki akarják ölni lelkéből a vallás-erkölcsi világnézetet, a nemzeti ideált."[396] De ez a nyilatkozat az

országgyűlés ülésén is elhangzott a radikális szabadkőművességet, elsősorban Jászit támadó Polónyi tolmácsolásában, aki idézte a Magyar Figyelőnek a szabadkőművesség ellen írt cikkét. Hogy a Jásziról alkotott vélemény helyes volt-e vagy sem — ez más kérdés, de az bizonyos, hogy tevékenységüknek ez a hatása érvényesült, s érthető, hogy a magyar uralkodó osztályok képviselői nagyon érzékenyen reagáltak erre a hatásra. Maga Jászi nem volt materialista, ez kétségtelen. Igaz azonban az is, hogy egy időben ateistának vallotta magát. Tény, hogy ateizmusa ebben a periódusban sem volt következetes, sokszor keveredett vallásos, misztikus elemekkel, de hatásában feltétlenül betöltötte az ateizmus szerepét. Nem egy olyan dokumentum áll rendelkezésünkre, melyből kitűnik, hogy 1910 körül Jászi magát ateistaként jellemezte.[397]

1910-ben írja Jászi egyik cikkében — s nagy jelentőségű, hogy eljutott erre a felismerésre —, hogy a vallás nem egyéb, mint ópium a nép számára. A vallás nagy szerepében, a néptömegeket leszerelő, elkábító hatásában látja a klérus erejének egyik forrását.[398] Látja, hogy a vallás összefügg a társadalmi, osztályviszonyokkal, de nem látja magának a vallásnak a gyökerét, osztályalapját.[399]

Nem jut el annak felismeréséig, hogy a vallás milyen osztályalapokból táplálkozik, sőt később határozottan tagadja már, hogy a vallásnak az osztálytársadalomban osztályalapjai volnának. Azt állítja, hogy a vallást csupán felhasználták az uralkodó osztályok, s hogy az osztályérdektől meg kell tisztítani az igazi vallást.

Erősen támadta viszont azt a felfogást, amely szerint az erkölcs csak valláserkölcs lehet.[400]

A vallást Jászi teljesen magánügynek tekintette. Harcolt a lelkiismereti szabadságért, melyet eltorzítottak az uralkodó osztályok. A vallás magánügyként való kezelésében kétségtelen, hogy a Jászi által oly nagyra tartott revizionista körök állásfoglalása is jelentős szerepet játszott. Ismeretes, hogy a II. Internacionálén belül elterjedt nézet volt, hogy a vallást magánügynek kell tekinteni, nem csupán az állam (lelkiismereti szabadság), hanem a munkásmozgalom, a pártok szempontjából is. Ez nyilvánvalóan elvi megalkuvást jelent, a munkásosztály érdekeit képviselő tudományos világnézet mellett elismeri a tudománytalan, reakciós világnézetet is, mindenkinek személyes ügyévé téve, hogy a mozgalom érdekeiért milyen világnézeti alapon állva kíván harcolni. Ez a munkásmozgalomban lehetetlen helyzetet teremt, hiszen a munkások érdekeivel ellentétes világnézet elismerését hagyja jóvá. Jászi a klerikalizmus elleni harc

során fejtette ki a vallást magánügyként elfogadó nézeteit, s ennek hatása különböző határozatokban is — például a Jászi felszólalásai alapján hozott szabadkőműves határozatban — érvényesült.[401]

Ateista nézeteiért, a vallás bírálatáért Jászi sok támadásban részesült. Előzőleg már ismertettük, hogy a reakció „elméleti folyóirata" hogyan támadta Jászit. Jászi írásai, beszédei, illetőleg tevékenysége, hatása egyes szervezetekben, például a Galilei Körben: ezek voltak a támadási pontok ellene.[402]

Jászi harca a vallás ellen nem következetes. A harcot ugyanis nem proletár-alapról, hanem polgár módjára folytatta, s tudvalevő, hogy a burzsoá alapról a felvilágosítók módjára a vallás ellen nem lehet *következetes harcot* folytatni. Ez a legnagyobb polgári materialista filozófusok működésében (Feuerbach, Diderot stb.) is így van, még fokozottabban érvényes ez Jászi vallás elleni küzdelmére. Szélmalomharc az a küzdelem, amelyet a vallás ellen, annak alapjai ellen való harc nélkül folytatnak. A burzsoá valláskritika pedig nem jutott el a vallás gyökerei felismeréséig, s e gyökerek ellen vívott harcig. A vallás ellen, mint ésszerűtlenség ellen hadakozó polgár az ésszel, a tudással akar mindent megoldani. Helyes, hogy a tudást állítja a tudatlanság, a babona helyébe. De kevés akkor, ha a babona gyökereit, keletkezésének forrásait nem reteszeljük el. A forrásokat pedig az osztálytársadalom létezése óta a kizsákmányolásban kell keresni. Ezeket a gyökereket Jászi nem ismeri fel, maga is az „ész" nevében hirdet harcot az „ésszerűtlen" vallás ellen.[403] A gyökerek, a valódi források fel nem ismerésének jelentős szerep jut abban a folyamatban, amelynek eredményeképpen Jászi később visszatér, ha bonyolultabb fokon is — a vallásos nézetek hirdetéséhez.

A vallás elleni harchoz Jászi a klerikalizmus elleni harc kapcsán jut el. A klérus uralmának, erejének alapját a vallásos nézeteknek a tömegekre gyakorolt hatásával magyarázza. A vallási dogmatika ellen a tudományos kutatást kell szegezni, vallja Jászi, s ezzel ki lehet húzni a feudális társadalmi és politikai reakció alól a talajt.[404]

Tevékenységében a klerikalizmus elleni harc a *vallás elleni* bizonyos harccal is összefonódik, bár később ezt a harcot tompítja, majd — a klerikalizmus ellen még harcolva — teljesen leállítja.

Jászi zászlóvivője volt a klerikalizmus elleni harcnak, amit a szabadkőművességben vitt szerepe különösen erőteljesen megmutat. 1909. december 29-én tartott előadása: Az antiklerikális küzdelem országos szervezése, amelyet a *Kelet* 1910. január 15-én leközölt, jelzi a klérus leküzdése érdekében tett erőfeszítéseket. E harcban

élenjárt a radikális Martinovics páholy. A klerikalizmus elleni harc összefonódik a klérus nagy földbirtokainak elkobzásáért, a szekularizációért folyó harccal. Az egyházi javak szekularizációját tekinti a demokratizálás egyik feltételének.[405]

A klerikalizmus elleni harc során helyesen mutat rá Jászi, hogy ez a harc összefügg a szociális kérdések egész komplexumával.[406]

Helyesen fejtette ki például, hogy nem lehet a parasztság között a klerikalizmus ellen „általában" hadakozni, hanem be kell mutatni, milyen károkat okoz a klérus a parasztságnak, s akkor a parasztok bizton a klérus elleni küzdelemhez fognak csatlakozni.[407] A klerikalizmus elleni harc hibájának tekinti, hogy nem veszi eléggé figyelembe a kor reális gazdasági, politikai, kulturális erőit. *Nem elég a pap ellen hadakozni — harcolni kell az ország demokratizálásáért*, így lehet eredményes a klerikalizmus elleni harc.[408]

E harcnak szerves alkotórésze az iskolának az egyháztól való elválasztására, illetőleg az államnak és az egyháznak az elválasztására irányuló küzdelem.[409] A szellemi narkotikum elleni küzdelem csak a demokratizálásért folyó harccal együtt vezethet eredményre. „Amíg . . . azt az intézményt (A vallásról ír. — F. Gy.) más intézményekkel fölöslegessé tenni nem tudjuk, amíg az iskola az egyházé, s nem a miénk, amíg az óriási holtkézi birtok s egyházi vagyon húszezer pap táplálására szolgál, s a népet érdekeiben állandóan veszélyezteti, míg az egyházat minden téren fölöslegessé tenni nem vagyunk képesek, addig az antiklerikális akciónak komoly sikere nem lesz." Majd így folytatja : „Ahol nincs tanító, iskola, orvos, ahol a nyomor, betegség szedi áldozatait, ott a szellemi narkotikum bizonyos megnyugvást okoz."[410]

A vallás elleni harcban, a klérus elleni harcban tehát Jászi egyszersmind a feudalizmus elleni harcot is látja — ezzel magyarázható, hogy oly élesen támadja ebben az időben a klérust. Helyes álláspontra jutott, amikor a társadalmi kérdések összességében elhelyezve kereste a klerikalizmus elleni harc szerepét, perspektíváit. Mégsem jutott el azonban elég messzire, amikor kizárólag a feudalizmus elleni harc eredményes voltában látta a klérus elleni harc sikerének biztosítókát. Ebben is látszik, mennyire korlátozta Jászi látókörét, hogy mindent a feudalizmus elleni harc szemszögéből értékelt elméleti és politikai munkájában.

A materialista történelemfelfogás segítette a vallás, a klerikalizmus elleni harc terén is Jászit helyes nézetek kialakìtásához.

Látja, hogy a klerikalizmus, a vallás elleni harc a szociális kérdés egész nagy komplexumának egy része. Nem látja azonban, hogy a vallás gyökerei az ő korában már nem a feudalizmus viszonyaiban keresendők, hanem a tőkés termelési viszonyokban. Látja ugyan, hogy a kapitalizmus is felhasználja a vallást a maga céljaira, de azt állítja, hogy a vallás terjedése „... nem vezethető le a kapitalizmus fokozódó remegéséből a szocializmussal szemben, mely egyre kétségbeesettebben keresi a tömegmozgalmakat lecsöndesítő narkotikumokat vagy a gazdagok bátorságát fokozó hevítőszereket."[411] Kifejti, hogy ez hozzájárul a vallás terjedéséhez, de nem ez a fő ok. A továbbiakban pedig eljut a vallás védelmezéséhez, a vallás szükségszerűségének bizonygatásához.

1910 után egyre halványabbá válik a valláskritika Jászi írásaiban — bár egyszer-egyszer még felvillan ez is —, a korábbi erőteljes vallásellenes hangok egyre jobban elhalkulnak, s átadják helyüket azoknak az érveknek, melyek azt bizonygatják, hogy a vallás és a radikalizmus nincsenek ellentétben egymással, a radikalizmus csak a klérus ellen harcol, s a vallást nem támadja. Ez a hangváltozás összefügg azzal is, hogy a radikális pártot megalakulásakor hazafiatlansággal, illetve vallásellenességgel vádolták. E vádak pedig feltétlenül kirántották volna Jásziék alól még azt a szűk polgári-kispolgári bázist is, amellyel rendelkeztek, s ezért is harcoltak oly nagy hévvel a vallástalanság, vallásellenesség vádja ellen. Ez a változás azonban nem csupán taktikai meggondolások eredménye, feltétlenül szerepet játszott benne Jászi idealista nézeteinek elharapódzása is, amelyek nyomán az „új, jó vallás" szükségszerűségéről kezd cikkezni.

Egyre gyakrabban jelennek meg olyan cikkei — főleg 1914-től kezdve —, amelyek a radikalizmusnak a valláshoz való viszonyát kívánják tisztázni. „... A vallás, a haza és a radikalizmus között nincs elvi ellentét"[412] — írja Jászi. Hogy a radikalizmus és a vallás megfér egymással, ellentétes megelőző állásfoglalásával, melyet már ismertettünk.

Másik cikkében azt fejtegeti, hogy amikor az iskolákat ki akarják vonni az egyház hatásköréből, nem a vallást támadják. A vallást csak az iskolából kívánják kivonni, s a családi nevelés számára kívánják fenntartani. Csak „taktikai" lépés ez? Ezzel akarják Jásziék talán az iskolák államosításának egyébként nagyon helyes követelését a támadásokkal szemben megvédeni? Ez valószínű, de elképzelhető, hogy milyen súlyos kárt okozott a vallás, a klerikalizmus

elleni harcban egy ilyen cikk éppen attól a Jászitól, aki e harc egyik legismertebb, legkiemelkedőbb alakja volt.[413]

Ennek a cikknek egyik legártalmasabb gondolata így hangzik: „Megszüntetve a vallás politikai és fegyelmi kényszerét, kiküszöbölve az általa előidézett . . . viszályokat: a belső családi élet, az érzelmek és hagyományok szemérmes és zárkózott csendjébe vonná be az embernek istenéhez való viszonyát, s megadná a lehetőséget, hogy a gondos szülő gyermekét súlyos tudományos és erkölcsi konfliktusokon simán . . . átvezesse."[414]

„Nem a vallás ellen támad a radikalizmus" — s ezt Jászi még azzal a kijelentéssel is megtoldja, hogy kijelenti: ő csak az *ál-vallásokat* támadja, azok ellen harcol, de nem a vallás ellen. A tanítók függetlenségének követelése nem az isten megtagadása — írja egyik cikkében.[415] Ide jutott el az ateizmustól egyre jobban távolodó Jászi Oszkár.

Elérkezik odáig, hogy a rossz, ún. pozitív vallásokkal szembeállítja a „jó, az igazi" vallást. Olyan vallás után áhítozik, amely nem „osztályuralmi narkotikum" többé, amely tehát elveszti osztályjellegét. Az *emberi és racionális* istenhit után áhítozik, a hitbe oltott tudást kívánja, s mindezt betetőzi azzal, hogy a vallás fejlődésében szociális panteizmus felé haladást lát. Különösen a dán parasztok hite ragadja meg Jászit, ebben látja azt a vallást, amely e vonatkozásban ideálját megközelíti.[416]

Jászi a protestantizmust mindig nagyra tartotta. Amikor korábban harcolt a klerikalizmus és a vallás ellen, akkor is csak a katolikus vallás és egyház, a klérus ellen hadakozott, s hallgatott a protestáns vallásokról. Magánleveleiben azonban kifejtette ez irányú véleményét is: a lutheranizmust összeegyeztethetetlennek tartja a dogmatizmussal.[417] Ennek az álláspontnak fonák voltát csak még jobban élezi, ha figyelembe vesszük, hogy a marxizmussal mint dogmatizmussal fordul szembe. Tehát a lutheránus vallás — nem dogmatikus, a marxizmus azonban dogmatikus. „Marx és Engels dogmákat hagyott hátra", és Jászi véleménye szerint a revizionisták érdeme, hogy ezeket feloldják. 1911-ben a Világban megjelent egyik cikkében is kiáll már a protestantizmus mellett. Érdekes módon 1911-ben figyelhetjük meg a vallás terén a fordulat, az élesebb fordulat kezdetét. 1911-től kezdve ír olyan jellegű cikkeket, amelyek kacérkodnak a vallással, az új vallással. Egyik cikkében például azt írja, hogy „. . . a protestantizmusnak nincsenek se tanai, se dogmái".[418]

Jászi elhallgatja, hogy a protestáns vallások is körülhatárolt

dogmarendszert alakítottak ki, amelyek megsértése — ha nem is a katolikus egyháznak a feudalizmus örökeként fennmaradt türelmetlen kegyetlenségével, de nem kisebb — lelki pressziót vált ki a protestáns egyházakból. Az a megállapítás, hogy „szabad magyarázat, szabad diszkusszió, szabad istentisztelet . . . ez a protestantizmus lényege"[419] — legfeljebb formailag igaz, de próbáljon csak meg valaki a „szabad diszkusszió" lehetőségeivel élve a protestáns vallás elleni nézetekkel fellépni, majd kiviláglik, hova vezet ez a szabad diszkusszió. A cuius regio, eius religio elv alkalmazása sem éppen a legszabadabb istentiszteletet eredményezett a protestantizmus részéről sem.

Különösen nagyra értékeli Jászi — a dán paraszt-vallás mellett — a németországi új-protestantizmust, az ún. Jatho-féle mozgalmat. Új vallást lát benne, olyat, mely túl is nő a vallás keretein. „Dőre dogmatizmus volna a Jathóék vallásosságát a római lelki feudalizmus vagy a bornírt protestáns ortodoxia babonáival összekeverni. Végre is vallás és rituálé két teljesen különböző dolog. Bárkinek lelkiismereti joga a világ dualista vagy monista magyarázata között választani. De hogy a dogmáktól, szertartásoktól, babonáktól és osztályuralomtól megtisztított dualizmus vagy *istenhit nem szükségképp hülyeség vagy reakció*, azt . . . Goethe, Schopenhauer vagy Bergson eléggé bebizonyítják."[420]

Az idézett részekből is nyilvánvaló, hogy a régi „„bevett" vallásokat valamiféle új vallással, „*a* vallással" állítja szembe, amely meg van tisztítva minden lerakódástól, dogmától, szertartástól, osztályérdekektől, — s megmarad az istenhit, a maga puszta elvont vagy nem elvont formájában. Vallás és rituálé, egyházi szertartások — ez két dolog. Tehát : ellenzi az egyházak vallását, amely hatalmi igényekkel lép fel, hatalmi bázisra támaszkodik. Azért ellenzi, hogy „istent építsen", „istent keressen" magának. Nem új jelenség ez a munkásmozgalomban ; ismeretes, hogy a bolsevikok között is akadtak, akik az 1905—1907-es forradalom elbukása utáni években új vallás építésére adták a fejüket.[421] Új vallás, tiszta vallás, jó vallás, ez annak az intellektuelnek a tévelygése, aki nem áll biztos materialista világnézeti, filozófiai alapon olyankor, amikor nagy, éles fordulatok rázkódtatják meg a világot.

Jászi később talán még az eddiginél is világosabban beszélt. Miközben bírálja Prohászka kárörvendezését a franciaországi helyzet alakulásán, megjegyzi : „Igazat kell adni Prohászkának abban, hogy a modern kultúrában egyre inkább szaporodnak azok a jelenségek,

amelyek a vallás reneszánszát hirdetik."[422] Majd megállapítja, hogy a vallás *egyes* hibái miatt nem kell a vallást *általában* eldobni (itt is látszik: jó vallás kell csak!), hanem a vallás lényegét kell látni. „Mert a vallás egy részében téves ismeretnek, hatalmi mechanizmusnak, uralmi visszaélésnek bizonyult, már kész volt az a naiv teória, hogy a vallás *csak* tévhit, *csak* hatalmi mechanizmus, *csak* egyházi visszaélés. Észre sem vették, hogy a vallás elsősorban nem világmagyarázat, hanem élniakarás, a küzdő, szenvedő ember megkapaszkodása ... lelki egyensúlyának erkölcsi alátámasztása (ami nagy jelentőségű az etikai idealista Jászi számára. — F. Gy.) ..., hogy tehát a vallás nemcsak a kizsákmányoltak narkotikuma lehet, hanem — mint igen gyakran a tömegmozgalmak történetében — a szabadságharcok élesztője, egyének és osztályok dacos ellenállásának lelki tápláléka."[423] Ehhez nem szükséges különösebb kommentár, csupán azt kell megvizsgálni: hogyan jutott el oda Jászi, hogy a vallást az erkölcs alapjának hirdeti, hogy a vallást elválasztja osztályalapjaitól — holott alig néhány évvel előtte éppen az ellenkező nézeteket vallotta. Ebben elsősorban a forradalom közelsége játszik szerepet. Ismeretes, hogy 1914-ig érik a szocialista forradalom, egyre szélesebben bontakoznak ki a forradalom perspektívái. A forradalomtól megijedt, azzal szembefordulni kész burzsoá eszmei fegyvert keres a forradalom ellen, amikor az isteneszméhez fordul. Nem utolsósorban idealista filozófiai tájékozódása játszik ebben szerepet, Kant felé fordulása, az etikai elemek előtérbe állítása. Nem ok nélkül írta már 1911-ben a Jatho-mozgalmat jellemezve, hogy „... ez a mozgalom messze túlszárnyalta a vallási élet kereteit ... a tömeglélek keres itt magának utat a tudomány és a szociális igazság irányában: ... a Kant és a Haeckel szelleme lüktet itt a vallásos burokban."[424]

„Bergson szelleme is lüktet" az új vallásban, Prohászkával folytatott vitájában az új vallás eljövetelének ezt az oldalát is kiemeli. „Az új nemzedéknek talán egy ilyen új vallásra lesz szüksége ... Ennek az új világnézetnek elterjedése csak javára lehet a társadalmat forradalmasító erőknek." Ezt „nem lehet az ellenforradalom javára hasznosítani" — könyveli el a bergsonizmus hatásaként.[425]

Jászi odáig jut el ezen az úton, hogy mindenben a vallási nézetek lecsapódását keresi, minden nézetet végső soron vallási nézetek által meghatározottnak tekint. Előbb idézett egyik cikkében írja: „Az a vallásgyűlölet, mely ma a proletariátus és az intellektuelek széles köreit áthatja, igen sok esetben mély vallásos irányzatú lelkeknek

gyűlölete az elnyomás és félrevezetés ama szelleme ellen, mely a történelmi egyházakat az osztályuralom szolgálatába állította."[426] Emigrációja idején írt egyik cikkében megállapítja, hogy „minden nagy társadalompolitikai szintézis végső alapjában mindenkor vallási szintézis is. Ilyen volt . . . a liberalizmus és a szocializmus is . . . , ateista mozgalmak is lehetnek eminenter vallásosak".[427] Itt tehát már általánosítja azt a nézetét, hogy minden jelentős társadalmi mozgalom, eszmeáramlat lényegét tekintve vallási eszmék hatását viseli magán, alapjában vallási nézetekre épül. Ismeretes, hogy Engels hogyan cáfolta meg Feuerbach hasonló nézeteit a Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása c. művében.[428]

Ez már nincsen messze attól a foktól, amelyen Jászi nyíltan vallásossá válik, istenhez fordul. Késői emigrációs írásaiban már ez is follelhető.[429]

Jászinak a valláshoz való viszonya igen fontos filozófiai nézeteinek fejlődésében, nem lehet pontosan megérteni se Jászit, se a radikalizmust ezen nézetek alakulásának elemzése nélkül. Az összkép : Jászi sok bukdácsolás, útvesztő után az idealizmusnál, a vallásnál köt ki. Az út azonban, amelyen ide eljutott, nagyon bonyolult. S ezt a bonyolultságot nem lehet leegyszerűsíteni, vétenénk a történeti hűség ellen, ha akár így, akár úgy sematikusan próbálnánk megrajzolni világnézeti, filozófiai képét. Ez a kép : színkép, amelyben a színek elég nagy gazdagságával találjuk szembe magunkat.

Színkép — horizontálisan és színkép — vertikálisan is. A változások széles skálája húzódik végig Jászi működésének vizsgált szakaszán, de egy-egy szakaszon belül is sokféle nézetbe ütközünk. S ha ki is emelkedik egyik-másik irányzat a sok közül, mégis ezen nézetek bonyolult szövevényét kell számításba vennünk, ha Jászi „filozófiai, ideológiai, világnézeti képét" akarjuk megrajzolni.

Jászi filozófiája nem egységes, zárt filozófiai rendszer. Ha valami rendszer benne, ez eklektikája, amellyel rendszeresen egybevegyíti a számára megfelelő nézeteket, nézetrendszereket vagy nézetelemeket. Ezek a nézetek — több áttételen keresztül — megtalálhatók szociológiai, politikai nézeteiben is.

Jászi látja a világnézet jelentőségét. Sokat ír is róla, felismerve az elméleti-világnézeti állásfoglalás gyakorlati-politikai súlyát, jelentőségét.

Több helyütt ki is fejti célját : világnézetet adni az embereknek, olyan világnézetet, amely gyakorlatilag is segíti a haladó mozgalmakat. „A Huszadik Század a természettudományi és szociális világ-

nézet minden fenntartás és megalkuvás nélküli képviselője. A tudományos kutatás tisztaságát nem engedi kompromisszumokkal megzavarni, s erkölcsi meggyőződését nem engedi osztályérdekek által korlátozni . . . Mi bármely problémát csak azon új világnézet perspektívájából nézhetünk, melynek kiépítésén fáradozunk."[430] S ugyanezt fejti ki egyik Somlóhoz írt levelében is, világnézetüket jellemezve : arról írva, hogy meg kell védeni a Huszadik Század szociológiai irányát : „A mi irányzatunk nem közönséges tudományos irányzat, hanem világnézet, amely diametriális ellentétben van minden más világnézettel."[431]

Jászi látja, hogy a tudományos világnézet fejlesztése politikai hatásában nagyon jelentős ; látja, hogy a reakciós körök mily heves támadást vezetnek világnézete ellen. Egy helyütt Jászi arról ír, hogy „Tisza István . . . helyesen vette észre, hogy nemcsak az általános választójog fenyegeti végromlással az ő nemes népét, hanem az is, ha a magyar értelmiség a Spencer, Marx, George, Kropotkin és a többiek szellemében kezd gondolkodni".[432] Bemutatja azt is, hogy a reakciós körök világnézeti harcukat hogyan bontakoztatják ki a radikálisok progresszív törekvéseivel szemben. Megérzi, hogy rendkívül szoros összefüggés van az elmélet és a cselekvés, a politika között. „A társadalmi jelenségek kutatásától egy lépés a politikai cselekvés"[433] — írja egyik füzetében. S megmutatja a továbbiakban : „Ez az oka, hogy a tudományos politikai és társadalmi reakció oly hevesen támadta a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság munkáját."

Ez a támadás különösen az 1910-es években éleződött ki. A radikális csoport működésének kezdetétől találkozhatunk a reakció támadásaival, de 1911-ben itt is fordulat történik — éppen a radikalizmus fokozódó hatása nyomán. Ez a változás abban nyilvánul meg, hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesület s ennek szabadiskolája után létrehozták a Huszadik Század ellensúlyozására a Magyar Figyelőt. A geszti földesúr új jelmezben jelent meg : Tisza István mint „tudományos lap", „szociológiai szemle" szerkesztője lép színre. A Magyar Figyelő, különösen első évfolyama tele van a radikálisok, főleg Jászi ellen írt cikkekkel. Későbbi számaikban nyíltan be is vallják : céljuk a radikalizmus elleni támadás volt, s nagy örömmel könyvelték el, hogy működésüknek volt is hatása.[434]

Összegezve : Milyen fő gondolatok jellemzők Jászi filozófiai nézeteire ? Mi nézeteinek fő filozófiai vonala ?

Elsősorban a társadalmi nézetek előtérbe kerülése jellemző gondolat-

világára, s ez érthető is, hiszen a századforduló utáni Magyarország olyan megoldandó társadalmi problémákkal terhes, mint a nemzeti függetlenség, a demokratikus fejlődés, a társadalom fejlődése stb., s ezek a kérdések foglalkoztatják a kor gondolkodóit.

Ezzel kapcsolatos, hogy Jászi érdeklődik a marxizmus iránt. A marxizmus számára egyet jelent a történelmi materializmussal. A materialista történetfelfogás azonban ismereteiben eltorzultan, egyoldalúan jelentkezik, s Jászi erősen hadakozik is ellene mint „egyoldalú dogmatikus" szemléletmód ellen. Egész működésén végighúzódik a társadalmi kérdések primátusa, ez elvezet egy bizonyos szociologikus szemléletmód kialakulásához.

Másodszor : jellemző szemléletmódjának objektivista volta, minden a „tudomány szemszögéből" „mint tudományos probléma" fontos számára, s bár önmagában helyes a tudományosság igénye, mivel tagadja az osztályérdekek szerepét a tudományban — munkásságán az álobjektivitás húzódik végig.

Harmadszor munkásságában uralkodó az az igény, hogy a világnézetet tudományossá tegye, pontosabban — Spencer nyomán — természettudományos világnézetet dolgozzon ki a társadalomtudomány számára. Ezzel szorosan összefügg pozitivista agnosztikus állásfoglalása. Jászi a tudományok fejlődése, eredményei nyomán eljut egy bizonyos fejlődésfelfogáshoz. De felfogása korántsem dialektikus, nem érti meg a fejlődés forrását, koncepciója vulgáris, metafizikus, amely nem haladja meg a sivár vulgárevolucionizmust. Ennek kihatása nemcsak elméletileg káros, de kimutatható gyakorlati politikai tevékenységében is : a vulgáris evolucionizmus hirdetőjét szembeállítja a proletariátus ügyével, végső soron a fejlődés ellenzőinek táborába kergeti hívét. Evolucionista felfogása szorosan összefonódik egy idealizmusba átcsapó vulgáris materialista felfogással. Jászi agnosztikus pozitivizmusa a későbbiek során őt az etikai mozzanatokat elsődlegesnek tekintő idealizmus felé viszi el.

Ezek azok a fő vonások, amelyek munkásságán végighúzódnak, hol egyik, hol másik kerül előtérbe és összhatásukban eredményezik azt a gondolatrendszert, amit szerzőjüknél találhatunk. Jászi filozófiája végeredményben tehát eklektikus nézetrendszer : vulgáris evolucionizmus, amely agnosztikus pozitivizmussal fonódik össze, olyan filozófia, amely az etikai jellegű idealizmus felé halad. Jászi a marxizmus kritikusának kétes értékű szerepében lép fel, s ez annál is furcsább, mert ami eredményt elért, azt jórészt a marxizmusnak, a materialista történelem-felfogásnak köszönheti. Egyrészről bírálja

a marxizmust, másrészről azonban a marxizmus eredményeit titokban felhasználja.

A fő vonások csupán egyes vonások, oldalak. Nem lehet egyoldalú képet rajzolni a Jászi-féle világnézetről, filozófiáról. Amellett, hogy végső soron megállapíthatjuk az elmondott lényeges jellemző vonásokat, figyelembe kell vennünk azt az utat, amely ide vezetett. Ez az út nem egyenes, sok kitérő tarkítja. Nem lehet ezeket a gondolatokat egyértelműen negatívan értékelni, meg kell keresnünk azokat az ellentmondásokat, amelyek a végső képhez vezetnek, meg kell állapítanunk az ellentmondás oldalainak viszonyát, s amellett, hogy végeredményben a fő oldal az ellentmondáson belül a negatív, sok haladó nézetet, értékes gondolatot is találhatunk Jászi írásaiban. A haladó nézetek értéke magas, különösképpen az adott helyzetben, a XX. század első évtizedeinek reakciós viszonyai közepette. Nem lehet egy mértékkel mérni e kor Magyarországának vagy Franciaországának gondolkodóit. Magyarország — a Monarchia keretei között — Európa egyik legelmaradottabb országa volt, erősen reakciós kormányzattal. A kezdetleges magyar fejlődés a kapitalizmus világméretű fejlődésének magas fokán, az imperializmus eluralkodása idején borzalmas károkat okozott a magyar nép, ezen belül a magyar gondolkodás fejlődésének is. E helyzetben azokat a haladó nézeteket, amelyeket a radikalizmus produkált, s amelyeket Jászinál is találhatunk, tényleges értékükön kell mérnünk.

Nem egyértelmű a kép azért sem, mert a polgári radikalizmusnak — s így Jászi Oszkár működésének — is több periódusa van, s ezek közül nem egyben szinte ontotta a haladó gondolatokat. Különösen 1903 után, 1905—1906-ban, az orosz forradalom hatására, illetőleg a Franciaországban kibontakozó forradalmi helyzet hatására, amelynek Jászi szemtanúja volt, sok haladó nézet érlelődik meg benne. Azonban ezek a periódusok is az ellentmondás negatív oldala felé tolódnak.

Jászi filozófiája nem egyértelmű, nem kiforrott. Nézetei csaponganak, gyakran változtatja azokat, gyakran ellentétes gondolatokhoz is eljut. Filozófiai állásfoglalása eklektikus voltát igyekszik megalapozni, megkerülve a fő filozófiai irányzatok harca által felvetett alapvető kérdést. A filozófia alapkérdésének a megkerülése nem jár, nem is járhat soha eredménnyel. E probléma választ követel mindenkitől, aki filozófiai, ideológiai problémához nyúl. Nincs egyetlen filozófiai, világnézeti probléma sem, amelyben burkoltan a filozófia alapkérdésére adott válasz benne ne lenne. A filozófia alapvető

kérdése a két legszélesebb fogalom viszonyával, anyag és tudat viszonyával kapcsolatban megválaszolásra vár minden konkrét filozófiai kérdésben. Így e kérdést megkerülni logikailag képtelenség. A választ az alapkérdésre Jászinál is megtaláljuk : ez a válasz hol materialista, hol idealista, de végső kicsengésében, irányában, egészében idealista választ tartalmaz. Az, hogy ez a válasz nem egyértelmű, összefügg Jászi filozófiájának eklektikus voltával, ami talán egyik leglényegesebb vonása.[435]

III. fejezet

A JÁSZI-FÉLE POLGÁRI RADIKALIZMUS TÁRSADALOMFELFOGÁSA, A RADIKALIZMUS SZOCIOLÓGIAI NÉZETEI

1. A RADIKALIZMUS ÉS A SZOCIOLÓGIA

A polgári radikálisok világnézetében különleges szerepet töltött be a *szociológia*, a radikalizmus társadalommagyarázata. Általános filozófiai nézeteik szociológiai elképzeléseikben konkrétizálódtak, realizálódtak. Tényleges céljaik elsősorban szociológiájukban találhatók meg. A szociológia volt a radikálisok számára az a „varázsszer", amelynek segítségével szabadulni akartak a marxizmus hatása alól, amellyel a történelmi materializmus lenyűgöző erejét próbálták ellensúlyozni. Jásziék szociológiája nem a marxizmus tudományos, történelmi materialista társadalomfelfogása, hanem valamiféle önálló, a filozófiától független, comte-i, spenceri értelemben vett szociológia.

„Szociológia ! Ez volt az a szó ·— írta Jászi —, mely szintetizálta törekvéseinket : a természettudományok diadalmas erejébe vetett hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást, és az ezen felépülő új népboldogító politikát."[436]

S tízéves visszatekintésében a szociológiát úgy értékelte, hogy „Valóságos választóvízzé lett, mely a magyar polgári társadalmat egy progresszív és egy reakciós részre osztotta",[437] — tehát a polgári radikalizmus szemében a szociológiához való viszony, annak elfogadása vagy elvetése jelentette a progresszív, haladó, illetőleg a reakciós felfogás kritériumát.

A szociológiának az előtérbe állítása a polgári radikalizmusnak azt a *pozitív* igényét bizonyítja, hogy a társadalom problémáit elméletileg kutassa, kora társadalmát megértse, magyarázza, s annak alapján azt megváltoztassa. Jásziék a szociológiai kutatásokban a korabeli társadalmi folyamatokra kerestek magyarázatot. Ebben — ideológiai síkon — kifejeződik a magyarországi viszonyok megváltoztatására irányuló óhajuk.

A szociológia előtérbe állítása, a „szociologizálás" azonban egyben *negatív* jelentőségű is, mivel a radikalizmus a társadalom megváltoztatását nem forradalmi mozgalmakkal, hanem szociológiai kutatások-

kal kívánta szolgálni. Az ilyen szociológia művelésének elterjedése ideológiai síkra tereli, gyakorlatilag leszereli a néptömegek elégedetlenségét az adott társadalmi renddel szemben. A magyar társadalmi és osztályviszonyok éretlensége, a munkásmozgalom viszonylagos fejletlensége (a feudális birtokos osztály és a burzsoázia különféle rétegei közötti ellentétek és együttműködési viszonyok, a nagyburzsoázia és a közép-, valamint kisburzsoázia ellentétes viszonya a földbirtokos osztályhoz stb.) eredményeként ezekben a nyílt politikai küzdelem nem tudott teljes erővel előtörni, pedig a forradalmi helyzet egyre érlelődött Magyarországon. Oroszországhoz hasonlóan itt is lehetőség nyílt a feudális maradványok következetes felszámolására.

A politikai küzdelmek főként a *választójog* körüli csatározásokra *korlátozódtak*, s a leghaladóbb politikai erőket is ilyen, a forradalmi megmozdulástól igen távol álló mozgalmak kötötték le. A szociáldemokrata párt is lényegében ezt a politikát követte. A magyar szociáldemokráciának nem kis szerepe van abban, hogy az oroszországihoz hasonló objektív helyzet nem vezetett forradalomhoz. Éppen a szociáldemokrata párt igyekezett gátat szabni a mind erősebb munkás- és parasztmegmozdulásoknak. Ebbe a zsákutcába futott be a polgári radikálisok (a burzsoázia leghaladóbb erői) politikai ténykedése is. Jászi, Szende és a többi radikális a politikai tevékenység terén a szociáldemokrata vezetőkhöz hasonlóan a választójogi és egyéb sokadrangú kérdések körül forgolódtak, nem voltak képesek vagy nem akartak kitörni a nyílt forradalmi politikai tevékenység egyenes útjára.

A társadalmi fejlődés elmaradottsága messzemenően kihatott az ideológiai helyzetre is. Ahogy a múlt század első évtizedeiben Magyarországon a francia forradalom hatására robbanni készülő forradalmi harc a magyar viszonyok eredményeként a nyelvújítás körüli küzdelemben találta meg a maga levezetését s egyben kifejezési formáját ; ahogyan a múlt század negyvenes éveiben Németországban a politikai harc helyett filozófiai, irodalmi s főleg valláskritikai területre szorult a néptömegek forradalmi igényeinek kifejezése (a klasszikus fejlődéstől való lemaradás *ideologizáláshoz* vezetett), ehhez hasonlóan a magyar radikálisok soraiban (s hozzáfűzhetjük : a magyar munkásmozgalom soraiban is) az *ideologizáló szociológia játszott vezető szerepet* a forradalmi marxizmus elmélete és a forradalmi mozgalom gyakorlata helyett. A radikálisok a néptömegek forradalmi igényeit szociológiai eszmefuttatásokban fejezték ki. Ennek eredményeként a forradalmi ener-

giákat elméleti vitákban vezették le, s a gyakorlati forradalmasodás az elméleti nézetek „forradalmaskodó", de egyáltalán nem tényleges forradalmi forrongásává csitult.

A radikalizmus ilyen ideologizáló útjához hozzájárult az is, hogy nem volt módjában ténylegesen forradalmi harcokba bekapcsolódni, mert nem volt Magyarországon ilyen — a tömegeket vonzó — mozgalom. A szociáldemokrata párt messze állott ettől a gyakorlati forradalmiságtól (ezzel nem azt állítom, hogy ha forradalmi szociáldemokraták lettek volna Magyarországon, akkor a radikálisok ezekhez csatlakoztak volna — bár nagyon figyelemre méltó az, amit emlékirataiban Garami Jásziról e vonatkozásban írt).[438]

A polgári radikalizmus maga nem volt képes, nem is lehetett alkalmas, önállóan forradalmi mozgalmat produkálni. Érthető tehát a szociológiai elméletek ilyen előtérbekerülése náluk, ez a kor társadalmi szükségleteiből adódott.

Ez a szociológia bizonyos változáson ment át a radikalizmus itt tárgyalt két évtizede során. Jásziék eleinte főként az általános szociológiai elveket, majd mindinkább a konkrét társadalmi problémákat vizsgálták, keresték. Jászi már 1907-ben így írt: „A szociológiában nemzetközi munkamegosztás fog végbemenni, mihelyt a mi tudományunk is túlhaladja metafizikai korát, s végső princípiumok helyett magának a társadalmi realitásnak kutatásához fordul."[439]

A Jásziék művelte szociológia azonban nem, vagy csak részben volt tényleg társadalomtudomány. A szociológiai kutatás jórészt nem a materialista történelemszemlélet szellemében folyt, a társadalmat nem a valóságnak megfelelően vizsgálta, hanem apriorisztikus elképzeléseinek megfelelő ideális társadalmat keresett — így nem fejlődhetett igazán tudománnyá.

A szociológia csak akkor válhatott *tudománnyá*, mikor a maga valóságában vizsgálta a társadalmat, s nem elvont társadalommodelleket tanulmányozott: tehát a *materialista történelemfelfogás szellemében* végezte munkáját. Nem azért történt így, mert a történelmi materializmus valamiféle dogma a szociológia számára, hanem azért, mert a valóban tudományos szociológia fő követelménye: „pontosan kell ábrázolnia a tényleges folyamatot és semmi többet",[440] s ez a történelem materialista felfogásának fő erőssége. Nemhiába szögezte le Lenin, hogy a szociológia tudománnyá csak a történelmi materializmus alapján válhatott. A történelem materialista felfogása „. . . tette először lehetővé a *tudományos* szociológiát"[441] — írta Lenin az orosz narodnyikok szubjektív szociológiájának

bírálata során. A szociológia akkor kezdett tudománnyá válni, mikor nem rekedt meg az eszmék vizsgálatánál, az elemzést elmélyítette egészen a társadalmi eszmék eredetéig. S ez az elemzés — ezt nagyon fontos megjegyezni a Jászi-féle pszichológiai igények miatt — „egyedül egyeztethető össze a tudományos pszichológiával".[442] A történelem materialista szemlélete azért is emelhette a tudomány színvonalára a szociológiát, mert ez tette lehetővé, hogy a szociológia az egyszerű tényleírásról, az ismétlődéseket, szükségszerűségeket megállapítva, rátérjen a tények elemzésére.[443] Az általánosítás lehetőségét reálisan, a történelem materialista felfogása adta meg. Csak a történelem materialista felfogása emeli ki a társadalmi jelenségek közül a leglényegesebbeket, a termelés körébe vágó folyamatokat, feltárva a termelőerők és a termelési viszonyok meghatározó szerepét a társadalom életében. Ez ad szilárd alapot a szociológia számára, mert hiszen ez teszi lehetővé, hogy „. . . a társadalmi alakulatok fejlődését olyannak fogjuk fel, mint valami természettörténeti folyamatot".[444] Lenin rámutatott arra is, hogy csakis a történelem materialista felfogása alapján van értéke annak a nézetnek, hogy a társadalom fejlődésében törvényszerűség mutatható ki. A szubjektív szociológusok is elismerik a társadalmi törvényszerűségeket, de — tagadva a lényegi összefüggéseket, ismétlődéseket, mindent egyedi jelenségnek tekintve, nem képesek ezeket mélyen, a törvényszerűség tudományos értelmében felfogni, tehát a társadalom mozgását nem tudják természettörténeti folyamatként megérteni. (Ebből a szempontból nagyon kritikusan kell értékelni azokat a megnyilvánulásokat is, amelyek során Jászi — mint az előző fejezetben láttuk — a világ törvényszerűségeit emlegeti. Igaz, nemegyszer objektív értelemben használja a törvényszerűség fogalmát, de előfordul szubjektív értelemben is.)

Jászi szociológiája nem helyezkedett a történelem materialista felfogásának sziklaszilárd alapzatára, támadta azt, s ha helyenként át is vette, felhasználta eredményeit — s ennyiben részletkérdésekben tudományos jellegű nézeteket is vallott —, *szociológiája* általában szemben állt a materialista történetfelfogással, *nem volt tudományos*. Jászi gyakran tagadta nézeteinek filozófiai jellegét, mégis olyan történetfilozófiát dolgozott ki, melyben *pozitivista* módon állította szembe szociológiáját korának jellegzetes történetfilozófiájával. Nem adott sok segítséget kora viszonyainak megértéséhez, megváltoztatásához.[445] A radikalizmus szociológiája közvetlenül nem sokat segített a forradalom előkészítésében, főként az ugródeszka szerepét

töltötte be. A forradalmi eszmék felé elinduló értelmiségi s egyes munkáskörök ideológiai, világnézeti fejlődésében lépcsőfokot, le nem becsülhető állomást jelentett, amely az uralkodó osztályok által terjesztett világnézettől, ideológiától szabadulni kívánók részére — e nézetekkel szöges ellentétben állva — segítséget tudott nyújtani. Nem csekély azok száma, akik a radikális ideológiai, politikai eszmék érintésével jutottak el a munkásmozgalomig. Jelentős szerepe volt ebben a fejlődésben annak a segítségnek, amelyet a polgári radikálisok intézményei, szervezetei nyújtottak számukra.

Mindamellett a Jászi-féle radikális szociológiára jellemző mindaz, amit Lenin Mihajlovszkijról s általában a történelmi materializmusig el nem jutott vagy azzal szembenálló szociológiáról írt. Amint a következőkben részletesen vizsgált anyag tanúsítja, Jászi szociológiája magán viseli azokat a jegyeket, amelyek — eltekintve egyes, a történelmi materializmus felé tett lépésektől — jellemzőek általában a polgári szociológiára, s amelyek akadályozzák annak tudománnyá válását.

Így jellemző Jászi szociológiájára, hogy — bár a törvényszerűségekről elég sokat ír — pozitivista módon nem megy túl a tények felsorolásán, nem jut el az elemzésig, az elméleti következtetésekig. Továbbá a Jászi-féle szociológia sem tudta a döntő társadalmi folyamatokat kiemelni, a lényeg elveszett a sok lényegtelen jelenség között.[446] S mindezzel együtt — s ezek felett — Jászi szociológiájának sarkalatos hibája, hogy *apriorisztikus társadalomelméletet* akart adni (pl. az organikus elmélet, az összes biológizáló elmélet stb.). Ezek az apriorisztikus elmélkedések eleve terméketlenségre vannak kárhoztatva.

2. TÁRSADALOM, TÁRSADALMI HALADÁS

A radikálisok szociológiájának egyik központi problémája a *társadalom* fogalmának vizsgálata, a társadalom lényegének, a társadalmi haladás összetevőinek kutatása.

E vizsgálódás sem ment túl azokon a korlátokon, melyek általában a Jászi-féle szociológiai felfogást jellemzik. Jászi írásaiban — mint már láttuk — a társadalom fogalmát vizsgálva valamiféle apriorisztikus, absztrakt társadalom-modellt keres. A társadalmat nem konkrétan történelmileg vizsgálja, hanem önmagában, elvontan fogja fel. Minden társadalomra érvényes receptet akar adni. Az elvont, minden időre érvényes társadalom-modell kutatása az egész polgári szocioló-

gia jellemzője, Jászira is nagyon illik az a megállapítás, amelyet Lenin a narodnyik Mihajlovszkijról tett, amelynek során élesen bírálta általában a polgári szociológia társadalomfelfogását. A régi közgazdászokról és a társadalomtudósokról szólva megállapítja, hogy „... ők általában társadalomról szavalnak, Spencerrel és másokkal azon vitatkoznak, mi a társadalom általában, mi a társadalom célja és lényege általában és más effélékről". — Majd megjegyzi, hogy az ő véleményük szerint „... a társadalom célja — valamennyi tagjának a boldogulása, hogy ezért az ilyen szervezet az igazság követelménye".[447]

Jászi írásai szerint is a cél: az egyetemes, osztályokon felül álló emberi társadalom. Egyik korai munkájában például így ír erről a problémáról: „Az egyetemes emberi társadalom, mely önző kiaknázási politika helyett az emberiség szolidaritásának és a lehető legtöbb ember boldogságának eszményén fog alapulni."[448] Ugyanezt az igényt fejezi ki a társadalom atomizálásának a tagadásával is, ezzel kétségbevonva a társadalom osztályszerkezetét, a társadalom *teljes* egységét vallja.[449]

A radikálisok társadalomfelfogása abban az időben széles körben hatott. Ez mutatkozik meg a szabadkőművesség egyes okmányain is, például: a Demokratia-páholy egyik iratában olvashatjuk (ebbe a páholyba lépett be Jászi és csoportja): „... az állam legfőbb célját a minél több ember minél nagyobb boldogságának megteremtésében látja ... minél több munkára képesítő és abszolut, igaz, minden vallási dogmától elvont ismeretek terjesztésére van hivatva".[450]

Hasonló elv található a felvételre felhívó szabadkőműves okmányon.[451] Jászi 1915-ben, egyik, a háború problémáival foglalkozó cikkében e tekintetben helyeslően idézi Spencer szavait: „Senki sem lehet addig tökéletesen szabad ..., erkölcsös ..., boldog, amíg mindenki nem boldog."[452]

Közismert, hogy az antagonisztikus társadalomban mindenkinek a boldogulása — utópikus elképzelés, amely figyelmen kívül hagyja az osztályszempontokat. Így a kapitalista társadalomban a mindenki boldogulása beleütközik a társadalom gazdasági törvényszerűségeinek hatásába, ellentmond magának a társadalom lényegének. Ugyanakkor a „mindenki egyenlő boldogságának" kispolgári eszméje azt az igényt is kifejezi, hogy a kapitalizmus keretei között megteremthető boldogságért harcoljon minden ember. Tehát ez az elképzelés egyben a kapitalizmus védelmezését is jelenti.

Ez a metafizikus, elvont társadalom-elképzelés így vezet egészen gyakorlati célhoz: a kapitalizmus apológiájához, jobbik esetben egy utópikus kapitalizmus-felfogáshoz. A társadalomról beszélve, figyelmen kívül hagyni a társadalom osztálytagozódását, általában a jövő felvilágosodott, egészséges társadalmáról beszélni — annak nyílt feltárása nélkül, hogy egészséges, felvilágosodott társadalom nem létezhet a kizsákmányolás, az osztályok felszámolása nélkül — ez utópia, vagy a kapitalizmus apológiája, az apriori társadalom-modell burkában.

Jászi idealisztikus történelemfelfogása és az ezzel összefüggő metafizikus szemlélete áttör a materialista lerakódásokon. Jászi idealista hibáinak egyik legfőbb oka metafizikus módszerében keresendő. Nem találta meg a vizsgált folyamatok lényegét, nem értette meg a társadalmi folyamatok dialektikus voltát. A történelemnek ilyen szubjektivista felfogásához egyenes út vezetett a metafizikus, történelmietlen felfogástól.

A társadalomról alkotott elképzelésekkel szorosan egybefonódik a társadalmi haladásról vallott polgári radikális felfogás.

Jászi — mint fentebb is láttuk — a társadalom céljaként a mind több ember mind nagyobb boldogságát jelölte meg. Ennek megfelelően a társadalmi haladás eszményét ilyen cél elérésében vélte felismerni. Így jut el addig, hogy az általános, elvont boldogság-cél helyett reális boldogság-célt kell kijelölnie. Ennek feltétele az egészséges, harmonikus szervezet.[453] Jászinak ez a sommázott felfogása igen korán kialakult. Már egy 1901-ben írt, s az előbb idézett (448. jegyzet) cikkéből is ez tűnik ki. Ez a felfogás végigkíséri útján. Nyomait megtalálhatjuk világnézeti fejlődésének különböző szakaszaiban.

Jásziék a Huszadik Század hasábjain is sokat foglalkoztak a társadalmi haladás problémáival.[454] Ebben a törekvésben az is meglátszik, hogy a radikalizmus kifejezte a néptömegeknek a társadalom megváltoztatására irányuló igényét. A társadalmi haladásnak a fogalma — mint azt Jászi magyarázta — már magában foglalja az érte folytatandó harc szükségességét, tehát már maga a kérdésfeltevés arra mutat, hogy a radikalizmus küzdeni akar a magyarországi társadalmi viszonyok megváltoztatásáért, a társadalom felemelkedéséért. Hogy a radikálisok miképpen látták ezt a harcot, milyen perspektívát láttak a társadalom felemelkedésére — ez más kérdés. A következő fejezetben részletesen megvizsgáljuk ezt a problémát, s ennek során látni fogjuk, hogy a társadalmi haladás alatt a feudalizmus marad-

ványai elleni, a kapitalizmus szabad fejlődéséért folytatandó harcot értettek, s indokolták elméletileg.

A következőkben azt kell megvizsgálnunk: mit értett Jászi a társadalmi haladáson? Jászi az elvont társadalomfelfogásnak megfelelően *elvont társadalmi haladás-eszményt* állított fel: a társadalmi haladás általában a *boldogság-többlet növelését* jelenti. Sokat foglalkozik a haladás, tehát szerinte a boldogság *biológiai* feltételeivel. Bár a haladás materiális feltételeit keresi, jellemző, hogy ezeket nem a sajátosan társadalmi területen, hanem főleg az embereknek biológiai létében látja. A boldogságra törekvés fő gyökereinek vizsgálatát akarja elvégezni, s megjegyzi, hogy itt pontosabb megállapítások lehetősége nyílik meg. Durkheim nyomán a boldogságot az emberi szervezet egészségi egyensúlyállapotának tekinti, s megállapítja, hogy a boldogság előfeltétele néhány biológiai funkció megfelelő kielégítése. Jászi megállapítja, hogy „Egészséges, harmonikus szervezetet örökölni, s ezen szervezet alapszükségleteit megfelelően kielégíteni: oly állapot, mely ugyan még nem jelent szükségképp boldogságot, de amely nélkül nincs is boldogság",[455] s levonva a következtetést, a haladást a következőképp definiálja: „Haladás tehát mindaz, ami a faj értékének (??), *a szervezet biológiai összhangjának javításához vezet.*"[456] Ezután részletesen megvizsgálja, hogy melyek azok a fő feltételek, amelyek eszerint a társadalmi haladáshoz vezetnek. Ilyen feltétel például az életbiztonság, az élettartam, a táplálkozás szükségletének megfelelő kielégítése, az álom és pihenés szükségletének kielégítése, a nemi ösztön kielégítése, a higiénia alapvető követelményeinek kielégítése (lakás, ruházat, tisztálkodás), valamint a szabadság lelki állapota. Tehát Jászi e felsorolásban a boldogság, a társadalom haladásának célja meghatározásában a biológiai tényezőkből kiindulva a lelki tényezőkig jut el. E kérdés autogenezisében megteszi egész világnézeti útjának filogenezisét, hiszen egész életművében — az előző fejezetben is látható — a biologizáló vulgármaterializmussal való kacérkodástól vezet útja *nyílt idealizmus felé.*

A társadalmi haladás magyarázatában megmutatkoznak Jászi állásfoglalásának pozitivista elemei is. Abban, hogy ő az „általános elvi" mértéket konkrét tényekre felbontva tárgyalja, pozitivista elemek vannak. *Ezt a csökevényes pozitivizmust egyre jobban felváltotta az idők folyamán annak szükségszerű következménye: a nyílt idealizmus.*

Már az 1912-ben lezajlott vitában is misztikusan értékeli a társadalmi haladást: minden biologizálás ellenére már ekkor is mint „haladás-hitről", mint a vallásos gondolat legértékesebb elemeit

tartalmazó tényezőről ír, s azt az emberi lélek vallási hajlandóságaival hozza összefüggésbe.

Komoly visszalépés mutatkozik abban, hogy a társadalmi haladás követelményét a vallásos hit színvonalára szállítja le.[457] A haladást úgy jellemzi, hogy az mint haladási-hit a vallásos gondolat legértékesebb elemeit tartalmazza, és ebben továbbképezhetők a vallás értékes elemei. Szerinte a haladás-hit — s ezen a haladásba vetett hitet kell értenünk — „... legnemesebb hajtásaiban megfelel az emberi lélek úgy racionális, mint szociális, mint szorosan vett vallási hajlandóságainak". A haladás hitét nagy motorikus erőnek tartja, amely az emberek erőfeszítéseit összefűzi a megelőző nemzedékek harcaival; a vallási miszticizmusba hajló haladás-hittel, mint valami új vallás megerősítése és kifejlesztése irányában ható tényezővel számol. Vajmi keveset érünk a haladás-hitnek azzal a „forradalmi erejével", melyet úgy koronáz meg, hogy ennek a haladásnak „egész ritmusa épp ezen új vallás, ezen racionalista és szociális panteizmus megerősítése és kifejlesztése felé tör".[458]

Ismerve felfogását nem csodálatos, hogy Jászi élénken tiltakozik olyan meglepő vélemények ellen, melyek haladás-felfogását „durván materialistának" vélik, mert ez a „lélek szükségleteivel nem számol". Jászi felfogása valójában idealista koncepció (ha nem is a szónak abban az értelmében, ahogyan Jászi azt itt használja, a materializmus és idealizmus ismeretelméleti, alapvető filozófiai irányzatok jelölését szolgáló fogalmait összekeverve valamiféle moralizáló „materializmus" és „idealizmus" fogalommal). Jászi itt a filozófiai idealizmus alapjához jut el, amikor a társadalmi haladás fő kritériumává a szabadság lelki állapotát teszi meg, amikor a társadalmi haladásra törekvő tudatos emberi cselekvést a haladás-hittel mint új vallás építésének eszközével cseréli fel. Maga is büszkén írja, hogy nézete nem materialista, a boldogság összes mértékei közül ez a legidealistább.

Ugyanakkor hadakozik olyan értékelés ellen is, amely haladás és boldogság felfogását kispolgárinak ítéli meg. Felfogása szerinte lényegében arisztokratikus.[459] Ezt azzal indokolja, hogy haladáseszménye az egyén legteljesebb kifejlődésének követelését foglalja magában, s ez nem található meg a kispolgári nézetekben.

Nagyon helyes, mozgósító erejű az az elméleti megállapítása, hogy nem lehet a társadalmi haladást „ködképes utópiának", „szellemeskedő relativitásnak" tekinteni, mint ahogyan például Comte tette, hanem a társadalmi haladás eszméje „a társadalmi akció joggal

kitűzött eszménye, amelynek megvalósításához szükséges eszközök egyre gazdagabb mértékben állanak rendelkezésünkre".[460]

Jászi saját kora fejlettségének, „haladottságának" bizonyítékait keresve eljutott a kapitalizmus életrevalóságának igazolásához. A társadalmi haladás nem csupán azt jelenti, hogy hova kell haladni a távoli jövőben, hanem azt is, hogy a magyarországi fejlődés elé példaképül állított nyugati országok kapitalizmusa mint cél haladást jelent-e, efelé kell-e haladni a magyar társadalom fejlődésének? A világkapitalizmus fejlettségét vizsgálva a kapitalizmus apológiáját adja. Kifejti, hogy a béke nagyobb területeken és állandóbban biztosított; a világgazdaság gyorsan fejlődik, s ez a nemzetközi munkamegosztás a szükségletek nagyobb kielégítését teszi lehetővé; az élet higiénikus védelme előrehaladt; nagy eredmények születtek az életkor kitolása terén, a betegségek leküzdésében. A kapitalizmus nagy technikai fölényéről beszél, s azt bizonygatja, hogy a termelés hihetetlen növekedése során — a monopóliumok s egyéb csereellenes maradványok (!!!) ellenére,[461] megnövekedett az ember testi és lelki mozgási képessége. Erről úgy ír, mint a tér és idő legyőzéséről. Szerinte felborult a közjogi kényszeren alapuló munkásszervezet; kibontakozik a népkultúra kezdete. A nőmozgalom fejlődésében a szocializmussal vetekedő mozgalmat vél felismerni. Úgy látja, hogy megnőtt a „zseni-termelés"; nagyfokú az erkölcsi haladás. Nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi haladást jelentő tényezők között „a szociológiai előrelátás fejlődő tudományának".[462]

Tehát Jászi a haladás szemszögéből nézve a társadalom adott rendjének értékességét, a kapitalizmus létjogosultságát akarja igazolni. A társadalmi haladást elismeri azért, hogy a magyarországi fejlődést az általa oly magasra értékelt nyugati kapitalista fejlődés útjára vezesse. Ez az objektív tartalma a társadalmi haladásról szóló radikális felfogásnak. S nem véletlen, hogy a nyugati civilizáció sui generis tényeiből látja a társadalmi haladást, a fejlődést szolgáló erőket, megállapítva, hogy „... az átlagember boldogsági mérlege Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban emelkedőben van".[463]

Jellemző, hogy Jászi előadásának vitájában kik és milyen oldalról támadták felfogását. A marxizmushoz közelebb álló Diener-Dénes a haladás-hit jellegét bírálta. Állást foglalt azzal a nézettel szemben, mintha a haladás-felfogás a vallás pótlását adná. Diener nagyon helyesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a haladás : tudományos igazság. A szociáldemokrata Rónai Zoltán helyeselte, hogy Jászi a haladás-hitről mint a vallás pótlásáról beszélt. Rónai Jászi fel-

fogásának demokratizmusát helyeselte, mivel alapot ad a tömegek számára a létminimumért folyó harchoz. Ignotus a vita során Jászi materializmusát igyekezett bizonygatni. Szerinte azért materialista, mert a társadalmi haladás materiális feltételeit vizsgálta. Vitába szállt Jászival: miért kell védekeznie haladás-felfogása materialista volta miatt? Materializmusa nem vulgármaterializmus — állította Ignotus (bár amennyiben materialista vonások voltak Jászi koncepciójában, azok vérbeli vulgármaterializmust jelentettek) — tehát elfogadhatja, hogy haladás-felfogása materialista.[464]

A társadalmi haladás idealista felfogása a haladás mozgatóerőinek magyarázatában is megmutatkozik nála. Jászi — Pikler nyomán — az emberi észben, tehát szellemi tényezőben véli felismerni „a haladás egyetlen dinamikai erejét".[465] Midőn a haladás összetevőit vizsgálja — a történelmi materializmus által a társadalom fejlődése magyarázatául adott okokat nem ismerve, de azért bírálgatva arra a véleményre jut, hogy nem lehet a társadalom mozgásának, a társadalmi haladásnak okait elsősorban a gazdasági erők között keresni: a haladást szellemi tényezők, a belátás, az emberi ész ereje viszik előre.

Jászi elhatárolja a társadalmi fejlődéstől a társadalmi haladás fogalmát. A *fejlődést* objektív folyamatként tekinti, míg a társadalmi *haladás* fogalmában a fejlődéssel szemben a szubjektív, akaratlagos tényező szerepének kiemelését adja.[466] Tiltakozik azellen, hogy egyesek összekeverik ezt a két fogalmat.

Jogos az emberi cselekvés nagy történelemalakító szerepének a kiemelése, különösen olyan korban, mikor nagy jelentősége van a tudatosító, szervező munkának. Jászi helyesen törekedett arra, hogy a társadalom előbbrevitelében az emberek tudatos cselekvését követelje. S ez fejeződik ki a haladásnak (mint szubjektív, teleologikus célokat kitűző kategóriának) a — Jászi szerint — pusztán objektív folyamatokat tartalmazó fejlődésfelfogással való szembeállításában.[467]

Jászinak azonban nem ez volt a fő indítéka. Azért volt szüksége két kategóriára, pontosabban a két, tárgyában egymást fedő kategória elhatárolására, mert nem értette meg a szabadság és szükségszerűség viszonyát, a szükségszerűséget csak önmagában, metafizikus módon megmerevítve, az emberi cselekvéstől elszakítva szemlélte, míg a szükségszerűségtől elszakított szabadságnak csupán szubjektív oldalát látta. Ebben a metafizikus felfogásban rejlik e kérdésben is az idealista világnézethez vezető út. A szükségszerűségtől elszakított szabadság, az ember akarata, melyet nem determinálnak a szükség-

szerű objektív társadalmi fejlődési folyamatok, összefüggések, törvényszerűségek, ezektől elszakítva indeterminista felfogás felé, tehát a szabadság idealista felfogása felé vezeti szociológusunkat. Így váltja fel indeterminista felfogás Jászi alapjában helyesen induló determinizmusát. De ez a determinizmus csak alapjában, kezdőpontjában, általában helyes — akárhányszor hangoztatja is Jászi —, mert a determinizmus gyakorlati alkalmazásában nagyon hamar átcsap indeterminizmusba, a materialista színezetű megállapítások átadják helyüket az idealista nézeteknek.

A társadalmi fejlődés és társadalmi haladás elhatárolására való törekvésben — amelyet a vitában többen, például Ignotus és Rónai Zoltán is helyeseltek — kifejeződik a radikalizmus, s ezen belül Jászi tevékenységének furcsa kettőssége is, amikor is gyakran helyes, progresszív társadalmi célokért szállanak síkra, de néha olyan filozófiai fegyverzettel, amely hol olyan ósdi, hogy már néhány évszázaddal azelőtt nem állta volna ki az akkori „modern" fegyverek tüzét; hol olyan naiv, mint egy játékpuska a modern géppuskával szemben; hol pedig egyenesen káros, s a fegyver alkalmazója életveszélyben van, mert saját szerszáma nem az ellenfelét, hanem használóját veszélyezteti. Helyes dolog a társadalom érdekében való munkálkodásra serkenteni, hiszen a kialakuló forradalmi helyzet megköveteli a tudatosító, szervező, nevelőmunkát. Jásziék objektíve ezt a feladatot teljesítették. A kispolgári demokratizmus szellemében igyekezett Jászi mozgásba hozni az ún. középosztály sorait, az értelmiséget, a kisburzsoáziát a társadalom uralkodó osztályainak tartalékából annak ellenfelévé változtatni. A társadalmi „haladás", mint annak célokat kitűző megfogalmazása, hogy a társadalom fejlődéséért az embernek áldozatot kell hozni, harcolni kell — ez helyes. De ez a jó politikai célkitűzés abban a szerencsétlen filozófiai formulázásban jelentkezik, amely — mint láttuk — filozófiailag hibás, a metafizika jegyeit viseli magán, a szabadság és szükségszerűség viszonya meg nem értésén épül, s igen elavult, már az általa többször idézett Hegel által is a filozófiai fegyverek lomtárába helyezett ócskaság. A politikailag helyes elképzelés, hibás ideológiai, világnézeti indokolással — ez az a sokszor visszatérő kettősség, amely a polgári radikalizmust oly leleplezően jellemzi, sajátos társadalmi helyzetéből és osztálybázisából adódóan.

Ez az elképzelés a társadalmi haladásról gyakran visszatért a radikálisok írásaiban. Egy későbbi, 1913 májusában lezajlott vita során (Magyarország helye az európai kultúrfejlődésben c. előadás

elett, amelyet szintén Jászi tartott) a résztvevők a radikálisok haladás-felfogására már mint ismert s elfogadott dologra hivatkoztak.[468] 1947-ben, az új Huszadik Században írt cikkben a belső ösztön, a kivételes egyéniségek lelkének szava már együtt jelentkezik a társadalmi fejlődés igazi szavával.[469]

A társadalmi haladás — akárcsak a társadalom — a radikálisok felfogásában már az antagonisztikus osztálytársadalom idején „általános emberivé" torzul. A társadalmi haladás elveszti osztályjellegét, éppúgy, ahogyan a társadalomból is kilúgozzák annak osztálystruktúráját. A társadalmi haladásban — mint már láttuk — a radikálisok inkább a biológiai, technikai stb. viszonyokat, mint a termelési viszonyokat keresik, vizsgálják. Az pedig elengedhetetlen — bármennyire is fontosak a technikai stb. tényezők —, hogy a társadalom fejlődésében, nemkülönben a társadalmi „haladásban" az emberek között kialakult viszonyokat mint döntő mozzanatot vegyük figyelembe. A technika állapota még nem árul el mindent, bár kétségtelen óriási szerepe, amennyiben a termelőerőkhöz tartozik. A technika fejlettségét egyetlen vagy fő tényezőként tekintők nem tudnak egy kifejlett, de hanyatló társadalom és egy éppen kialakuló, de új, friss, életképes társadalom között helyesen különbséget tenni. Jásziék ezt nem is akarták, s ez magyarázza, hogy náluk a termelési viszonyok eltűnnek, egyéb társadalmi viszonyok s nemegyszer az erőltetetten előtérbe tolt természeti viszonyok mögött. A termelőerők szerepe eltorzul, egyoldalúan, csak technikaként értelmezik. Pedig a társadalmi haladást csak a termelőerők és az ennek megfelelő termelési viszonyok fejlődése alapján lehet tudományosan megállapítani.

A radikálisok az általános emberi haladás mellett tettek hitet, de persze nem beszéltek, tudomást sem vettek arról, hogy az ilyen tényleges általános emberi haladás csak a proletárforradalom eredményeként, a szocialista fejlődésben következhet be. Az igazán általános emberi haladásnak az osztály nélküli társadalomért folyó harc ad keretet: a proletariátus harca saját maga, s egyben minden elnyomott felszabadításáért, minden kizsákmányolás felszámolásáért folyik. De a radikálisok nem így értik az általános emberi haladást, hanem ezt az osztálybéke jegyében, az antagonisztikus osztályok összebékülése értelmében magyarázzák. Ily módon a társadalmi haladás a radikálisok értelmezésében nem mutat túl a tőkés termelési módon. A radikálisok az általános emberi haladás, a társadalmi haladás eszméjét aprópénzre váltva, mindenekelőtt az általános választójog kiharcolására akarták felhasználni. „Mindenkor az álta-

lános emberi haladásnak progresszív eszméi fognak bennünket vezérelni, és ez eszméket radikálisan fogva fel, a legközelebbi jövőben az emberi jogok kiterjesztése és a népműveltség fokozása körül óhajtunk foglalatoskodni, beállván mindjárt most a választójogi reformért . . . már megindult küzdelem csatasorába."[470]

Jászi — bár helyenként a társadalmi haladás gazdasági összetevőit említette első helyen — a társadalmi haladást elsősorban kulturális kérdésként fogta fel. „Tisztára tudományos ismeretek népszerű terjesztésénél alig szolgálja valami jobban a társadalmi haladás ügyét . . . [471] — írta egyik levelében.

Találkozhatunk azonban olyan írásokkal is, amelyekben Jászi a társadalmi haladás gazdasági oldalával foglalkozik. Egyik levelében az ipar fejlődésében jelölte meg a társadalmi haladás fő összetevőjét.[472] Jászi nyomán más radikálisok is kiemelték a társadalmi haladás gazdasági oldalát, sőt, például e téren Lánczy Jenő túl is jutott Jászin. „Mélyreható változás valamely társadalomban csakis akkor mehet végbe — írta egyik cikkében —, ha magukban a gazdasági viszonyokban történik változás. . . . Számbavehető társadalmi haladásról a gazdasági viszonyok átalakítása nélkül szó sem lehet. Ez a társadalmi haladás dinamikai alapelve, ez a társadalmi haladás sarktétele."[473]

Jászi haladó gondolata — amelyben a materialista történetfelfogás hatása mérhető le —, hogy gyakorta a konkrétság követelményével lépett fel az elvont, üresen absztrakt metafizikus haladás-felfogással szemben. Ebben a dialektika bizonyos csírái is megtalálhatók. Jászi nem elégszik meg általános megállapításokkal a társadalmi haladásról, a boldogságról mint a haladás céljáról, hanem arra törekszik, hogy ezt konkretizálja, megállapítsa az adott viszonyok között követendő konkrét célokat. A Kelet c. szabadkőműves folyóiratban írt egyik cikkében e gondolatnak viszonylag részletesebb kifejtését találhatjuk.

Jászi eljutott annak felismeréséig, hogy a *társadalmi haladás „történelmi kategória, mely korszakról korszakra új tartalommal telítődik meg, sőt országonként egy adott időben különböző árnyalatokat vehet fel"*.[474] A konkrét tartalom, a társadalmi haladás célját megállapító konkrét társadalmi eszmény : a polgári társadalom. „Ma az »emberi haladás« . . . Magyarországon a polgári társadalom létrehozását . . . jelenti." S a társadalmi haladás konkrét eszményéért folytatandó harc részletes feladatait is megjelöli : a feudális elnyomás elleni küzdelemből születik a társadalmi haladás. „Harc a hitbizományok és a holtkéz uralma ellen, . . . küzdelem a felekezeti oktatás ellen, mely bilincsekbe veri a lelkiismeret szabadságát, és szárnyát szegi a gondolat

repülésének (tehát itt a feudalizmusellenes szólamokat hangoztatja Jászi a társadalmi haladás konkrét tartalmaként — F. Gy.) . . . munka az intenzív mezőgazdaságért, a tőkeerős gyáriparért és a nyugatival egyenértékű magyar kultúráért, . . . lelkes és fáradhatatlan propaganda a nemzetiségi és vallásviszályok kiküszöböléséért, s mindezek alapján a nagy néptömegek szellemi, anyagi és erkölcsi újjászületéséért."[475] Jászi a társadalmi haladás érdekében a feudalizmus elleni küzdelemben — mint majd a következő fejezetben részletesen meg fogjuk vizsgálni — nem a szocialista társadalom megteremtéséért kívánt harcolni, hanem a kapitalista, „tőkeerős gyáriparért", valamint az intenzív mezőgazdaságért, pontosabban a porosz utas helyett az amerikai utas kapitalista agrárfejlődésért — ami a nagybirtok porosz utas kapitalista fejlődésével szemben szintén a tőkés körök vágya.

Ez a tartalma azoknak a megnyilatkozásoknak, amelyek szerint a társadalmi haladásról nem lehet elvontan beszélni, meg kell mondani pontosan: ki mit ért társadalmi haladáson, s hogyan kíván harcolni érte?[476] A hogyanra is úgy válaszol Jászi, hogy az egybevág az általa oly sokat hangoztatott politikai jelszóval: az általános, titkos egyenlő választójog kivívása vezet a társadalmi haladáshoz. Mindenekelőtt — ha nem is kizárólagosan — erre kellett a társadalmi haladás teleologikus jellegének hangsúlyozása, a társadalmi fejlődésnek szerinte csak az objektív oldalon jelentkező folyamatától való elkülönítése. E célkitűzésben azután megmutatkozik a *polgári* radikális: a társadalmi haladás igen radikálisnak látszó követelésében kiviláglik a radikalizmus polgári jellege, amely igen ellentétes látszólag radikális szólamaival.

A társadalom haladásáért vívott harcban Jászi nagy jelentőséget tulajdonít a *polgári szabadságjogok* kivívásának. A társadalom fejlődését lehetetlennek tartja a szabadságjogok levegője nélkül.[477] A társadalmi haladás irányaként — Jászi kapitalisztikus céljainak megfelelően — a *többtermelés* eltorzított felfogása jelentkezik. A haladásért vívott harcban túlzott jelentőséget tulajdonított a felvilágosításnak, az ésszerű nevelésnek — ez egyenesen következik alapkoncepciójából, a pszichikai jelenségek túlértékeléséből. Bár egyrészt helyesen mutatott arra rá, hogy a haladásért folyó harc nem korlátozódhat erkölcsi szólamokra („az emberi haladás nem az erkölcsi prédikációk eredménye . . . a haladás útja nem az érzelmek megváltoztatásának az útja, hanem új, szociálisabb motívumok, új, harmonikusabb intézmények létesítésének útja, mely a békés termelő-

munkát, a tervszerű kooperációt egyre szélesebb köröknek teszi létfeltételeként"), másrészt viszont azzal folytatta gondolatát, hogy egy másik eszmei tényezőt állított előtérbe: „... nem kenetteljes, valláserkölcsi útmutatásokkal lehet egy fejlettebb és magasabb rendet létrehozni, hanem ésszerű neveléssel és olyan intézményekkel, amelyek igazságosan osztják meg a vagyont és a jogokat".[478]

Jászi sokat írt és beszélt a szabadkőművesség szerepéről a társadalmi haladásban, valamint az ezért folyó harc szükségességéről és útjairól. Fentebb is láttuk ennek példáit. Jászi szabadkőművesi programbeszédében is fejtegette a társadalmi haladás problémáját.[479]

Szerinte a szabadkőművességnek az emberi haladás internacionáléjának magyarországi seregévé kell fejlődnie. Ennek során Jászi szerint a szabadkőművesek fő feladata a reform-eszmék kidolgozása, terjesztése és konkrét fő munkája ebben a harcban az általános választójogért vívott küzdelem („az emberi haladás ügyét ma általános választójognak hívják").[480]

A radikálisok helyesen látták, hogy a társadalmi haladás nem spontán folyamat. Jászi magával a kifejezéssel a tudatosság szerepét, az emberi tevékenység jelentőségét akarta kiemelni. Még tovább ment ezen az úton Lánczy, aki az előbb már idézett cikkében a társadalmi haladást *mint harcot* mutatta be. „Egyetlen osztály vagy társadalmi csoport sem hajlandó önként csökkenteni az ő boldogságrovatát, hanem csakis akkor, ha erre kényszeríttetik.

Ennek a kényszernek az eszköze a társadalmi harc (nem mondja még ki, hogy osztályharc, bár ez következnék a megelőző fejtegetésből, s a radikalizmusra nagyon jellemző módon az osztályharcot, annak döntő szerepét elkeni, sőt tagadja. — F. Gy.), amely nem olyan elítélendő fegyver, mint azt az emberbaráti szeretet ideológusai hirdetik. *Harc nélkül nincs haladás.* Ezt ki kell mondani annak, aki komolyan szemébe akar nézni az igazságnak ... Akik nagyon magas etikai talapzatról ítélkeznek az osztályharc felől, elfelejtik, hogy ez a harc egyúttal a társadalmi haladás hajtóereje is."[481] Nagyon fontos ez a cikk, mert azt mutatja, hogy a radikálisok között volt olyan, aki kezdte felismerni, helyesebben: elismerni — mégpedig az egyre jobban kibontakozó forradalmi helyzet viszonyai között, a Polgári Radikális Párt megalakulása előtt alig egy hónappal —, hogy az osztályharc a társadalmi haladás hajtóereje.

A társadalmi haladást csak akkor lehet helyesen megérteni, ha felismerjük az osztályharc meghatározó szerepét az antagonisztikus társadalmakban. A társadalmi haladás, amely a termelési mód

fejlődéséből, valamint valamennyi társadalmi viszony ennek megfelelő fejlődéséből áll, az osztályok összeütközéséből, az osztályharcból nő ki, amely a társadalmi fejlődés motorja. Az osztályharc elvezet a szocialista forradalomhoz, az osztályharcon és társadalmi forradalmon keresztül vezet az emberiség fejlődésének felfelé ívelő vonala.

Kérdés : a polgári radikalizmus elfogadta-e az osztályharcon át vezető társadalmi fejlődés marxista felfogását, valamint elismerte-e, hogy a fejlődés társadalmi forradalmakon át vezet az emberiség felemelkedése felé ?

Jásziék elismerték az osztályharc létezését, de igyekeztek tompítani annak élességét, elismerték a társadalmi forradalmak hatását, de igyekeztek a társadalmi fejlődés során a forradalmat elkerülő utakat keresni. A radikalizmus az osztálybéke elméletét és gyakorlatát állította szembe a marxista osztályharc-elmélettel. A radikálisok a társadalom megreformálását tűzték ki végső célul a marxizmusnak a társadalmi forradalmak szükségszerűségéről szóló tanaival szemben.

Meg kell a későbbiekben azt is vizsgálnunk : milyen perspektívát láttak a radikálisok a társadalmi haladás előtt, a haladásnak milyen irányát állapították meg, és mit tettek a társadalmi haladásért. Ezt a problémát egy külön fejezetben kell majd részletesen vizsgálat alá vetnünk. A radikalizmus harca a feudalizmus ellen nem a szocializmusért, hanem a szocializmus ellen folyt. Jásziék a feudalizmus és az uzsorakapitalizmus ellen, a jobb kapitalizmusért hadakoztak.

3. OSZTÁLYHARC ÉS TÁRSADALMI HALADÁS

Már korábban foglalkoztunk azzal, mi volt a radikalizmus álláspontja az *osztályharccal* és a *forradalommal* kapcsolatban.

Jászi — és elmondhatjuk ezt az egész radikalizmusról — távol állott a forradalmiságtól. A polgári radikálisok a társadalmi folyamatok evolúciós útját vallották. Jászi — aki pedig a magyarországi 1918. évi októberi polgári demokratikus forradalomban jelentős szerepet játszott — nem volt forradalmár. Ez osztályhelyzetéből, jelleméből, körülményeiből következett. A forradalmakhoz való viszonya nem volt egyértelmű. Volt periódus, amikor a forradalmak felé közeledett, volt olyan szakasz életében, amikor szembefordult azokkal. Főként akkor került éles ellentétbe a forradalommal, amikor az napirendre került, s minél távolabb volt a magyarországi forradalom, annál

kevésbé tartott tőle, annál inkább engedett meg magának „forradalmibb" hangokat.

A dialektika elvetése, csatlakozás az evolucionista felfogáshoz: a társadalmi forradalomhoz való viszonyának filozófiai vetülete. A dialektika elvetése, az evolucionista vulgáris felfogás egyet jelent a reformizmussal, s ez jellemzi Jászi viszonyát a forradalomhoz.

Mint az előbb hangsúlyoztuk, nem lehet egyértelmű képet rajzolni erről a kérdésről. Jászi amellett, hogy alapjában forradalomellenes volt, nemegyszer közeledett a munkásmozgalom, a marxista elmélet hatására a forradalmi szemlélet felé. Eklektikus felfogásában megfértek egymással ezek az ellentétes tendenciák a forradalomhoz való viszony terén is. Míg 1905 körül eljutott a forradalom elfogadásához, később egyre jobban távolodott attól. Ez a görbe nem haladt egyenletesen, egy-egy fellángolás megszakítja az utat (pl. 1911-ben írt egy olyan cikket, amelyben újból a forradalom felé fordult, 1917-ben az oroszországi forradalmat üdvözölte, s az „ex occidente lux" régebben hangoztatott jelszavát felcserélte az „ex oriente lux" természetileg, de társadalmilag is helyesebb jelszavával). Mindez azt mutatja, hogy nem lehet nála időbelileg sem valamiféle egyértelmű változásról beszélni. Eklektika és ellentmondásosság horizontálisan és vertikálisan — ez a forradalomhoz való viszonyának a lényege.

Forradalomellenessége egyenesen következik abból a véleményből, hogy Jászi *nem ismerte el a marxista osztályharc-elmélet lényegét*, bár azt állította, hogy a történelmi materializmus nagy érdeme, hogy felismerte az osztályharcot mint a leghatalmasabb társadalom átalakító erőt.[482] Ő maga nem ezen az úton járva magyarázta a társadalmi haladást, hanem a történelmi materializmust bírálgatva a haladás eszmei mozgatóerőit kereste, s ezek között is fő mozgatóerőnek a Pikler-féle belátást jelölte meg. Könyvében így összegezte véleményét (s ehhez a megállapításhoz többé-kevésbé hű is maradt az idők folyamán): „Az osztályok létére és az osztályküzdelemre nézve . . . a történelmi materializmussal ellenkező véleményen vagyunk . . ."[483]

Mi ennek az ellenkező nézetnek a lényege?

Az, hogy Jászi — akárcsak Spencer — *az osztályok létét öröknek* tekinti, ismételten kijelentve: „. . . Mi a jövő társadalmát sem tudjuk osztályok nélkül elképzelni."[484]

Az osztályok örökkévalóságának állításához Jászi úgy jut el, hogy a polgári szociológia kitaposott útjain járva eltorzítja az osztályok meghatározását, elszakítja az osztályok létezését a termelési és tulaj-

donviszonyoktól. Az *osztályok létezését* egyes társadalmi csoportok, körök sajátos *funkcióival*, s ezzel kapcsolatos érdekeivel magyarázza. „Osztály alatt nyilván (Hogy miért „nyilván", erre nem lett volna haszontalan Jászinak kitérnie. — F. Gy.) a társadalomnak egy olyan köre értendő, mely különleges társadalmi szerepénél fogva, különleges érdekekkel bír." Majd ezt a definíciót azzal folytatja, hogy az osztályok keletkezését hasonló módon magyarázza : „Az osztálykiválás alapja mindig egy különleges társadalmi funkció volt és a jelenben is az." „Osztályok alatt különleges társadalmi funkciót teljesítő köröket értünk."[485]

Jászi írásaiban a különleges társadalmi funkciók hangoztatása mögött az intellektuális elemek előtérbeállításának igénye húzódik meg. Az osztályfogalom ilyen meghatározása — az osztályok elszakítása a tulajdonviszonyoktól, a magántulajdon létezésétől, s összekapcsolása a társadalmi munkamegosztás létével — nem új dolog. A marxizmusnak történeti fejlődése során nemegyszer kellett megküzdenie ilyen állításokkal. Proudhon is a munkamegosztásra vezetett vissza minden társadalmi folyamatot, a munkamegosztásban látta a társadalom lényegét. Marx a Filozófia nyomorában részletesen cáfolta a Proudhon-féle nézeteket, A társadalom gazdasági viszonyaiban, s mindenekelőtt a tulajdonviszonyokban a társadalmi mozgás valódi gyökereit, forrásait mutatta ki. (Nem véletlen Jászi nagy rokonszenve Proudhon iránt, amit nemegyszer kifejezésre juttatott munkáiban.)[486] Engels A család, a magántulajdon és az állam eredetéről írt művében részletesen vizsgálta az osztálykeletkezés problémáit (Jászi könyve megírásakor ismerte ezt a művet, idézett is belőle), s mégis a társadalom létét végigkísérő, „örök" osztályokról írt, s támadta a marxizmusnak az osztályok elhalásáról szóló tanítását.

Jászi azonban az osztályok értelmezésében következetlen. Alighogy kifejti osztálydefinícióját, s az osztályok keletkezését különleges társadalmi funkciókhoz köti, a következő mondatban ennek ellenkezőjével érvel, ugyanis a tulajdonviszonyok *osztálymeghatározó* szerepére hivatkozik : „Tőkések és tőkenélküliek képezik a két legszélesebb kategóriát, mely a társadalmat polgárokba és proletárokba különíti."[487] De ezután a burzsoázián és a proletariátuson, tehát az osztályokon belül igyekszik különféle osztályokat megállapítani, így például mezei és ipari munkások osztályáról beszél, valamint arról, hogy a tőke nagy, közép vagy kicsiny foka szerint határozott osztálykülönbségek állnak elő. Egyfelől elfogadja a marxizmus véleményét, hogy „a tőkések és a tőke nélküliek közötti különbség megszűnik, s

így az osztályképződésnek a múltban legfontosabb oka is". Ily módon elérkezhet az idő, amikor a magántulajdon megszűnik. Másfelől azzal a meglepő fordulattal folytatja gondolatát, hogy „az osztályképződés alapjai, a különleges társadalmi funkciók továbbra is megmaradnak".[488] Indoka : vezetni, szervezni, kezdeményezni akkor is kell.

Tehát az osztályok létét ellentmondásosan ugyan, de végső fokon termelés-szervezési funkciókkal igyekszik indokolni. Az a régi burzsoá elmélet jelentkezik itt burkolt formában, hogy a tőkésre mint a termelés szervezőjére és irányítójára, mint ipari parancsnokra, mindig szükség lesz. Marx nagyon találóan mutatta meg, hogy a tőkés ipari parancsnok volta a magántulajdonban gyökerezik. Arról ír Jászi, hogy a termelés és felosztás internacionális organizációja terjedelmes és szövevényes hivatalnoki kar létrejöttéhez fog vezetni. „A vezetőkre és vezetettekre való ez a különzékülés az osztálykülönbség minden attributumával bír"[489] — írja könyvében. Ebből kiindulva hangoztatja, hogy a társadalom osztálytagozódása meg fog maradni.

Az osztályok perspektívájával kapcsolatos állásfoglalásból egyenesen következik az *osztályharcra* levont következtetés : „Az osztályok létével az osztályküzdelem is adva van."[490] Az osztályküzdelemben, tehát az osztályharcban látja a jogok és kötelességek igazságos elosztását biztosító eszközt. Szerinte ennek eredményeként érvényesül a közérdek. Az osztályharc jellemzésére elsősorban a polgárságnak a feudális nemesség elleni harcát használja fel. Majd ezután foglalkozik a proletár-osztályharccal. A proletariátus harcaiban a liberalizmus negatív princípiuma nem segít — állítja —, de ugyanakkor a proletár a liberalizmus harcaiban használt eszközökkel él : szervezkedés, öntudatra ébresztés, politikai küzdelem. A proletariátus osztályharcával foglalkozva meg sem említi a proletárpárt szükségességét, ugyanakkor, amikor foglalkozik a szövetkezetekkel, a trade-unionokkal.[491]

Jászi osztályharc-elméletével eljut oda, hogy megállapítja : az osztályküzdelem, az osztályharc, amely a közérdek érvényesülésének eszköze, mindig fennmarad, s csak annyiban változik meg, hogy egymással egyenrangú, egyenlő erős osztályok harcához vezet el, s ha ezek állnak majd egymással szemben : megszűnik a kizsákmányolás lehetősége. Jászi naivan állapítja meg : a probléma csaknem fizikai egyszerűségű. Idézem Jászi végkonklúzióit, amelyek összefonódnak az állam elhalásának tagadásával : „Ha egykor egyenlő erős, azaz egyenlően szervezett, művelt és öntudatos társadalmi osztályok fognak egymással szemben állni, megszűnik a kizsákmányolás minden

lehetősége. A probléma csaknem fizikai egyszerűségű ... az államhatalom tényleg az osztályokon felül lesz mint a társadalmi összműködést irányító, rendező, összetartó ereje."[492] Tehát: megszűnik a kizsákmányolás, de megmaradnak az osztályok, ezek egyenlően erősek lesznek, s az állam az osztályok fölé emelkedik.

Ez a tipikusan burzsoá elmélet elismeri az osztályharc létét — sőt jelentőségét. De ugyanakkor az osztályokat — harcukkal egyetemben — konzerválni akarja. Ebben az elméletben egészen nyilvánvalóan érvényesül a burzsoá osztályérdek. Az osztályharccal kapcsolatos ilyen felfogáson végigvonul az objektivista szemlélet hatása. A radikálisokat ebben a kérdésben is az „osztályfelettiség" igénye vezeti. Nem véletlen, hogy a radikális párt nem győzte eleget hangsúlyozni, hogy osztályokon felül, kívül áll. A Jászi-féle osztályharc-felfogás ehhez adott elméleti alátámasztást. Már fentebb láttuk, hogy Jászi a társadalom, a társadalmi haladás problémáinak megoldásában is messziről kerülte az osztályszempontokat, az osztályharc szerepének helyes értékelését.

Amikor elismeri az osztályharcot, ez a burzsoázia liberális osztályharc-felfogását jelenti, amely az osztályharc irányát az osztályok összebékítésében, az osztályegyensúly kialakításában látja.

Jászi helyenként elfogadta a történelmi materializmusnak az osztályok keletkezéséről, az osztályharcokról szóló nézeteit. 1903-ban egyik levelében még azt írta — egy kirándulás alkalmából, amelyet munkásmegmozdulás zavart meg: „Szomorú látvány volt, amely megingathatatlan meggyőződéssé tette bennem azt a véleményt, hogy minden szociális reformtörekvés eredménytelen és hitvány, melynek fókuszában ott nem ég az osztályharc tüze. Igen, a gazdaság nem elég, kell új jog, erkölcs, művészet, de mindennek az osztályharcból kell kisugároznia. Egyébként mit sem ér a dolog."[493] A történelmi materializmust méltatva arról írt, hogy az „kimutatta azokat a gazdasági okokat, melyek az osztályok létrejöttét előidézték".[494] Igaz, hogy a materialista történetfelfogást Jászi megfejelte az erőszakelmélettel. A feudalizmus maradványai elleni harcát mint jóformán kizárólagos harci feladatát is ezzel indokolja. A feudalizmus erőszakos cselekedeteiből magyaráz minden bajt, s a feudalizmust úgy állítja be, mint amelynek a rablólovagság, az erőszak a lényege. Engels nyomán elismeri, hogy a puszta erőszak nem elég, hogy az erőszak csak akkor alkalmazható, ha megfelelő gazdasági fejlettségi fok alapozza ezt meg. De miután ezt a kitérőt megtette, a boldogság legteljesebb biztosítása pszichikai alaptendenciájában keresi a tár-

sadalmi változások forrását. Az erőszak mögött elsődlegesen nem a gazdasági erőket, hanem a belátás lélektani faktorát emeli ki.[495]

Jászi az osztályharc alapját jelentő gazdasági viszonyokat még mélyebb okokra igyekszik „visszavezetni" : ezek a *lelki* élet erői, a boldogság-eszmény mint hajtóerő. Időnként az osztályharc elméletét biológiai alapokra helyezi, az osztályharcot úgy jellemezve, mint „amelyen belül ismét az egyének létért való küzdelme teljes erővel folyik".[496] Az osztályerők elemzése mint cél, mint alapvető szempont később is megjelent. 1912-ben egyik cikkében a kutatás céljaként a tudományos politika kidolgozását jelölte meg. „A jelen csoport és osztályérdekeinek . . . sodra . . . elsősorban irányítja a társadalmi történést" . . . Feladat „ . . . pontosan felmérni a jelen párt csoport- és osztályerőit : íme, a tudományos politikus eljárása."[497]

Jászi és a radikálisok erőteljes harcot folytattak az *osztályelnyomás ellen.* Az elnyomás minden formáját elítélték, s különösen az osztályelnyomást, valamint a nemzetiségi elnyomást ostorozták erőteljesen. Az osztályegyensúly kialakítását is azért tűzték ki célul, hogy ennek eredményeképp megszűnjék az osztályelnyomás.

Az osztályelnyomás elítéléséről több cikke tanúskodik. Külpolitikánk csődje c. cikkében például a külpolitikában méri le és ostorozza az osztályelnyomást. „ . . . okos és modern, tehát békés és az államokat egybefűző külpolitikát csak demokratikus belpolitika mellett lehet folytatni. Az osztály- és faji elnyomás belső államrendjének csak e kalandor külpolitika lehet a következménye".[498] — Cikkében mélyen elítéli a monarchia külpolitikáját, amelyet ilyen vonások jellemeztek. Egy Görgeyhez intézett levelében is hasonló gondolatokat találunk, mely elítéli a világosságtól félő kiváltságolt osztályokat. A magyar nép, mely ki fogja vívni teljes politikai jogait, több érzékkel fog bírni a múlt igazságai iránt is, mint azok a kiváltságolt osztályok, amelyeknek érdekeit gyakran sérti a teljes világosság.[499] Jászi ebben a megállapításában nemcsak az osztályelnyomás kiterjedt hatását érintette, hanem egyben közeledett annak felismerése felé is, hogy az igazság nem osztályoktól független, hanem osztálytartalmú kategória. Az igazság osztályhátterét azonban soha nem ismerte fel, burzsoá objektivizmusán csak átvillant ez a fénysugár, alapjában azonban az osztályszempontok figyelmen kívül hagyásáért hadakozott. „Osztályelfogultságnak" nevezte a pártosságot — s nem csupán a feudális urak osztályelfogultságát ostorozta, hanem élesen hadakozott a proletár pártosság ellen is.

Az osztályelnyomás ostorozásának is megvolt a maga célja. Azért

harcolt általában az osztályelnyomás ellen, mert ezt, *konkretizálva*, a feudális maradványok elleni harc szolgálatába állíthatta. Minden rossznak az okát a feudalizmusban kereste, sőt az osztályelnyomást felfogásában azonosította a feudális jellegű elnyomással. Osztályelfogultság alatt mindenekelőtt a feudális urak osztálygőgjét értette. Ezt a sajátos magyarországi helyzet csak részben indokolja. Hogy mennyire így van, azt mutatja többek között az is, hogy a proletariátussal szembeni burzsoá elnyomásról hiába keressük Jászi elítélő sorait. Gyakran foglalkozik a munkásmozgalom céljaival, perspektívájával, a proletariátus elnyomottságával. Azonban a burzsoázia elnyomó szerepét meg sem említi, az osztályelnyomást szinte kizárólag feudális osztályelnyomásként tárgyalja. Megmarad ugyan az a megállapítás, hogy a proletariátus vívja a maga osztályharcát, de teljesen hiányzik Jászi elemzésében, hogy miért és milyen politikai feltételek közepette folyik ez a küzdelem ; milyen gazdasági gyökerei vannak — ugyancsak elmarad annak feltárása, hogy a magyar feudális urak ténylegesen meglevő elnyomó szerepe mellett a velük szövetkezett burzsoázia gazdasági és politikai elnyomó tevékenysége is érvényesül.

Jászi elismeri a proletár-osztályharc jelentőségét. „Minden fejlettebb történelem osztályharc" — írja egyik cikkében,[500] a Kommunista kiáltvány gondolatát visszhangozva —, s a proletár-osztályharcnak számos formájáról emlékezik meg. Az osztályharcot nem korlátozza kizárólag gazdasági tevékenységre. „A szocializmus harca nem lehet kizárólag gazdasági osztályharc"[501] — írja, s azzal folytatja, hogy a proletariátusnak osztályharcában rendszeres, kitartó küzdelmet kell folytatnia az elavult társadalom, a feudális viszonyok minden porcikája ellen.

Többször hivatkozik arra, hogy elfogadja a történelmi materializmusnak az osztályok harcáról — mint a társadalom mozgásának fő összetevőjéről — szóló tanítását. Vitáiban is vallja, hogy az osztályszempontokat ki kell emelni. Erről ír például a Magyar Figyelő cikkírójával, Réz Mihállyal vitázva, aki támadta Jászinak a nemzetiségi kérdésben vallott felfogását. Réz azzal vádolta Jászit, hogy osztályszempontokat vett figyelembe (ami Réz professzor nyelvén egyben a tudományosságtól való elszakadást is jelentette). Jászi a következőképp válaszolt az őt „szatócsfelfogással" vádoló Réz nézeteire : „. . . Réz Mihálynak voltaképp csak egyetlen ellenérve van. (Jászi nemzetiségi felfogására, amelyet könyvében, a Nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés c. munkában fejtett ki. — F.

Gy.) Az, hogy a magyar nemesség nemzetiségellenes álláspontját osztályérdekekből magyarázni »szatócsfelfogás«. Bár én ezt a tüneményt még több más tényező figyelembevételével magyaráztam meg, *elismerem, hogy az osztályérdekeket tekintem a döntőknek az egész problémában,* és ezt az álláspontomat tüzetesen bizonyítottam is",[502] — s a következőkben ismét a magyar osztályuralom szörnyűségeit ostorozza. Jászi a magyar szabadság kivívása érdekében a magyar és a délszláv szomszédnépek összefogásának szükségességéről ír. A „Keleti Svájc", a Duna-vidéki népek összefogása Jászi szerint a magyar nép felemelkedésének is feltétele.

Az osztályharc elméletének központi szerepet tulajdonít a jog megértésében is — bár igen groteszk az a mód, ahogyan az osztályharc kérdéseinek vizsgálata során szembeállítja — Vaccaro könyvét ismertetve — a tényleges osztályharcot, az egyes osztályok hatalmi törekvéseit az igazság utáni törekvéssel.[503]

Látja az osztályharc ideológiai vetületét is — s ez korának tényleg erősen zajló ideológiai harcai közepette igen nagy fontossággal bír. Nemcsak annak szerepét, jelentőségét látja, hogy Tiszáék a Társadalomtudományi Társasággal szemben ellentársulatot, a Huszadik Századdal szemben Magyar Figyelőt stb. szerveztek — s ebben az osztályharc nyilvánul meg, hanem Vaccaro könyvének ismertetése során arra is rámutat, hogy a nyugati országok polgári köreinek az *idealizmushoz való fordulása az osztályharc alakulásának következménye.* A materializmus és spiritualizmus harcáról írva[504] rámutat arra, hogy milyen elvont, a napi élettől távol álló probléma a két irányzat harca. Ugyancsak Vaccaro nyomán megállapítja : a materializmus és az idealizmus („spiritualizmus") harcát a kor anyagi rendje határozza meg. Majd a burzsoáziának az idealizmus felé tolódásáról írja : „A spiritualizmushoz való ezen visszatérés a reakcióssá vált polgárság munkája, mely a természetfölötti segítségével akarja megingott hatalmát továbbra is megőrizni" . . . s azzal folytatja, hogy „ . . . ma a munkásosztály gazdasági küzdelmei határozzák meg a filozófiai és társadalmi elméleteket".

Jászit egy időben — az 1905-ös forradalom idején, különösen franciaországi tartózkodása hónapjaiban — sokat foglalkoztatja az osztályharc elmélete. „Izgatóan aktuálisnak" tekinti az osztályharc problémáját, s megállapítja, hogy foglalkozni kellene ezzel a témával. „Az osztálykeletkezés nagyon izgató probléma, s amennyire az Ervin (Szabó Ervin — F. Gy.) kiindulási pontját, s kutatási módját ismerem, félek, hogy eredményei számunkra nem lehetnek megnyug-

tatóak. Itt is sokat lehetne csinálni, s a probléma tényleg izgatóan aktuális" — írja Párizsból egyik levelében. Majd arról számol be, hogy a Durkheim-féle irányzat mennyire elítéli a marxizmust. „Durkheimék pl. azt tartják, hogy az osztályharcot a marxi »logomachia« fújta fel, s hogy az kivételes tünemény, mely csak ritkán fordult elő az emberiség pályáján."[505] (Úgy látszik, Durkheim és követői még honfitársaik, a francia restauráció-korabeli történészek, mint Guizot, Thierry, Mignet stb. munkáit sem ismerik, vagy nem értékelik, mert ezen a véleményen még ezek is jóval túljutottak.) Jászi érdeméül legyen mondva, hogy egyik levelében erre vonatkozólag megállapította: „A fő kifogásom Durkheimékkel szemben épp a történelmi materializmus igazainak elejtése."[506]

Miközben így írt, ő maga is „elejtette" a történelmi materializmus igazait az osztályok és az osztályharc magyarázatában. Láttuk már fentebb, mennyire hibás volt Jászi kiinduló tétele, hogyan cserélte fel a fogalmakat, és miként torzította el az osztálymeghatározásokat. Az osztályharc, az osztályellentét kérdésében Jászi *békítgető álláspontot* foglalt el. Műveiben az osztályegyüttműködést hirdette, s azt próbálta politikai, tudományos tevékenységével szolgálni. Az osztályharc célját az igazságos elosztásban látta, s az osztályok közötti egyensúly megteremtését tekintette végcélnak. Az osztályharc megoldását — mint már említettük — fizikai egyszerűségű dolognak tartotta (bár nem lehet tudni, mit tartott olyan nagyon egyszerűnek Jászi akár a fizikában, akár a szociológiában). Az osztályok harcának perspektívájaként annak háttérbe szorulását jelölte meg. Ezzel párhuzamosan szétválasztotta az állam és az osztályharc létezését. S bár sokszor hangsúlyozta a történelmi materializmus osztályharc-elméletének jelentőségét (pl. megállapítva, hogy „ez a tétel . . . a történelmi materializmus iskolájának egyik legjellemzőbb és legtermékenyebb gondolata"[507] — s azzal folytatta, hogy értéktana s egyéb elméletei [amelyek között meglepő módon találkozhatunk a hirhedt Lassalle-féle vasbértörvénnyel is, amit Jászi a marxizmusnak tulajdonít] régen a filozófiatörténet kutatóinak lesz már csak anyaga, de „osztályküzdelmi tana még mindig eleven erő lesz, hatalmas módszertani vezére a történésznek, közgazdásznak, szociológusnak és államférfinak"[508]) — mégis az osztályharc-elméletet megszorításokkal látta el.

Melyek ezek a megszorítások, miben látta Jászi az osztályharc-elmélet hibáit?

Mindenekelőtt azt állapította meg hibaként, hogy az osztályküz-

delmek „nem elsődleges jelenségek (???), a társadalmi átalakulások (nak) nem végokai"[509] — s megjegyezte, hogy az osztályharcban már felhalmozott hatalmi erőkkel, anyagi eszközökkel, belátásokkal stb. kell számolni. Tehát: az osztályharc mögött mélyebb erők húzódnak meg, de e mélyebb erők között, anyagi erők mellett az ember tudata, belátása helyezkedik el.

Az osztályharc-elmélet hibájának tartotta továbbá, hogy az „leegyszerűsíti" az osztályharc jelenségeit. „Az osztályküzdelem nem egyszerű jelenség, hanem rendkívül bonyolult és szövevényes. A történelmi materializmus hajlandó a küzdő osztályokat egyszerű lezárt tömegeknek tekinteni. . . . A valóság az, hogy egy-egy ún. osztályon belül számos, egymással többé-kevésbé ellentétes érdekkör létezik."[510] Majd a proletariátus rétegezett voltáról ír, Bernsteinnek tulajdonítva ennek felfedezését, mintha Marx és Engels nem látták volna a proletariátus legkülönfélébb rétegeit, csoportjait amellett, hogy megállapították a proletariátusnak mint osztálynak — s hozzátehetjük, legegységesebb osztálynak — jellemvonásait, történelmi hivatását. A marxizmus klasszikusainak műveiből kitűnik, hogy Marx és Engels soha nem egyszerűsítették le az osztályharcot „két-három határozottan ellentétes osztály" harcára. Például Marx Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c. műve második kiadásához írt előszavában olvashatjuk, hogy a rabszolgatársadalomban az osztályharc milyen bonyolult fokokon folyt, többek között a rabszolgatartó osztályon belül is, annak egyes rétegei között.[511] Marx idézett munkája — valamennyi műve — egészében ennek példáját adja, s ennek ismeretében nem lehet a marxizmust semmiféle leegyszerűsítéssel megvádolni.

Jászi a marxizmus osztályharc-elméletével szemben még arra a következtetésre is eljut, hogy „így az osztályküzdelem a történelmi átalakulások nem elsődleges oka, úgy másrészt magának a mekanizmusának (mechanizmusának) nem egyedüli kereke"[512] — s csak éppen azt nem mondja meg, a történelmi materializmus mikor és hol állította, hogy az osztályharc a történelem egyedüli mozgatója. Ilyet a marxizmus egyetlen írásában sem olvashat, ezt maga találta ki, s bár ismerte az ezt a vulgáris nézetet cáfoló marxista műveket, például Engels leveleit, mégis a marxizmus osztályharc-elméletét bírálta e hiba miatt.

Jászi e tétel után osztályharc-felfogásából adódóan logikus következtetést is levon, szembeállva a marxizmus osztályharc-álláspontjával: „Erkölcsi és esztétikai erők egyre jobban éreztetik hatásukat,

és oda hatnak, hogy a küzdelem formáit enyhítsék, a nagyobb explóziókat elkerüljék."[513] Világos, hogy a Jászi-féle felfogás célja : a társadalom forradalmi változásait szeretné elkerülni, azt várja, hogy a forradalom felé vezető osztályharcot eszmei erők, esztétikai, erkölcsi meggondolások ellensúlyozzák, s ezek eredményeképpen a társadalmi változások ne forradalmakkal és „nagyobb explóziókkal" következzenek be. Logikus az *út* : az osztályharc *liberális* módon való értelmezésének fő ismertetőjele, kulcsproblémája a társadalmi forradalom, a *proletárhatalom szükségszerűségének tagadása.* Jászi ezt az osztályharc-felfogást állította szembe az osztályharc marxista, tudományos értelmezésével. S ebben a felfogásban hű volt osztálya érdekeihez : elméletileg igyekezett megindokolni, hogy a társadalmi fejlődésben nincs szükség a proletárforradalomra, proletárdiktatúrára, tudati eszközök elősegíthetik, hogy lényeges társadalmi változások enélkül is végbemenjenek.

Nem csodálatos ezek után, hogy egyik cikkében megállapítja : nem az uralkodó és elnyomott osztályok harcának eredménye a haladás, hanem az uralmon levő osztályok közötti konfliktusok eredménye. „Társadalmi törvényszerűség számba megy ma már az a tény, hogy a népjogok minden előrehaladása az uralmon levő osztályok közötti konfliktus eredménye . . . Az elnyomott néposztályok magukra hagyatva nem elég erősek arra, hogy a hatalmat élvező osztályoktól komolyabb demokratikus engedményeket lennének képesek kicsikarni . . . Csak akkor, ha az uralkodó osztályok maguk között meghasonlanak, . . . áll be az a lehetőség az elnyomott néposztályok számára, hogy a hatalmon levők valamelyik rétegével szövetkezve értékes népjogokat küzdjenek ki a maguk számára."[514] Az idézetből látható : Jászi igyekszik a proletariátust „lebeszélni" a harcról, illetve igyekszik arra „rábeszélni", hogy a burzsoáziával fogjon össze, mert egyébként harca eleve sikertelenségre van kárhoztatva. Jászi szerint ez „társadalmi törvényszerűség".

Igaz, hogy komoly szerepe van az uralkodó körökön belüli zavarnak, az uralkodó osztályok egymás közötti villongásának, az ún. „harmadik szövetségesnek". Ezt lebecsülni nem szabad, de túlértékelni sem lehet anélkül, hogy igen komoly veszélybe ne rántsa ez a harcoló erőket. Jászi egyenesen arra hív fel, hogy az osztályharc leglényegesebb feladata : kihasználni a hatalmon levő osztályok erőinek megosztását, meghasonlását. Mintha a proletariátus várható győzelmének ez lenne a fő összetevője.

Se szeri, se száma azoknak a helyeknek, ahol Jászi az osztályharc-

nak, az osztályszempontoknak mellőzésére hív fel. Számtalan alkalommal állítja szembe a tudományos igazság követelményeit az általa többnyire oly nagyon lenézett osztályszempontokkal. Bírálgatja az „osztályelfogultságot" — és sokszor a proletár osztályelfogultság foglalkoztatja, amelyet a dogmatizmussal egyrendűnek tekint.

Arra törekszik, hogy a befolyása alatt levő szervezetekből kiirtsa az „osztályelfogultságot". Így például a Társadalomtudományi Társaságról írt egyik cikkében büszkén állapította meg: „. . . a progresszív törekvéseknek egy olyan centrális szerve, hol az ember valóban előítéletek nélkül és az osztályszempontokon felülemelkedve foglalkozhatik a társadalmi haladás problémájával".[515] A szabadkőművesség körében is igyekszik ezt a szellemet terjeszteni: „Tehát semmi dogmatizmus és semmi ortodoxia, semmi kicsinyes pártpolitika vagy osztályelfogultság"[516] — írja és mondja a radikális „Martinovics páholy"-ban megtartott főmesteri székfoglaló beszédében. Egyik levelében is kifejezetten arról ír, hogy „nem osztályszempontból" dolgozik, s kéri Somlót, hogy cikkében emelje ki az osztálybékét. (Hogy gyakorlati-politikai vetületében ez a probléma mit jelentett Jászi számára — s hogy miért volt szüksége arra, hogy olyan erőteljesen hangoztassa az osztálybékét, az osztályegyüttműködést, s miért szálljon szembe nemegyszer a marxista osztályharc-elmélet „egyoldalúságával" —, azt a következő fejezetben fogjuk megvizsgálni. Látni fogjuk, hogy ez Jászi működésében a burzsoázia és a munkásosztály közötti összefogás politikájának hirdetését alapozza meg, s abban realizálódik. Jászi ezért írta nemegyszer, hogy a radikális párt nem tartozik egy osztályhoz sem.[517] Antifeudális harca kapitalisztikus irányú. Mivel célja nem az osztálynélküli társadalom, a munkásosztály erőit is fel kívánja használni a burzsoázia érdekében, a szabadabb magyar kapitalista fejlődés elősegítésében.) Jászi szemében a demokrácia jelentősége igen nagy, szerinte ez az osztályharccal szemben is döntő erőt jelent. Egyik beszédében a demokrácia szintetizáló szerepe így jelentkezik: „A demokrácia közelebb hozza az osztályokat, a vallásfelekezeteket."[518] Tehát a cél nem az osztályok harcának megvívása, ellenkezőleg, az osztályok létezésének állításával együtt kiáltó ellentmondásban azt tartotta, hogy az osztályharc lecsendesítésén, az osztályoknak egymáshoz közelebbvitelén kell fáradozni.

Egyre jobban közeledett Jászi a nyílt, egyértelmű „osztálybéke" álláspontja felé, az egyértelmű munkásellenes, harmadikutas vélemény

felé. Jellemző a Világ jelmondata, amelyet 1918-ban, a forradalom közeledtére tűztek a radikálisok lapjukra. A társadalmi béke, az osztálybéke a radikálisok vágyálma. „A Világ a békében folytatja a háború alatt való agitációját: társadalmi békét akar a társadalmi ellentétek rendezése árán."[519] S bár vannak Jászinak egyes megnyilvánulásai később is, amelyek az osztályellentétek felismerését mutatják[520], egyre inkább az osztálybéke hirdetőjévé válik. Igaza van Méreinek: „polgári eredetűek lévén ... s megoldást nem osztályuralmi és osztályharci síkon ... keresték, ... hanem ... egyetemes emberi boldogságot akartak létrehozni". S idézi Jászit: „A radikalizmus ... irtózik az osztályharc és a forradalom drasztikus fegyvereitől."[521]

Összegezve: a polgári radikalizmus Jászi-féle megfogalmazásában az osztályharcnak nem tudományos, hanem liberális felfogásáig jutott csak el. A társadalmi haladás tudományos felfogását ez nagyban akadályozta. Miért nem tudott ezen a felfogáson túljutni Jászi? Főként azért, mert a polgárság ideológiáját hirdette, mert nem ismerte fel a proletariátus világtörténelmi szerepét az osztályharcban, a forradalomban.

4. TÁRSADALMI HALADÁS — TÁRSADALMI FORRADALOM

Az osztályharc marxista felfogásával való szembefordulással szorosan összefügg Jászinak a *forradalomhoz* való viszonya: a társadalmi forradalom szükségszerűségének tagadása. Ezt is mindenekelőtt osztályhelyzetével és személyi karakterével lehet megmagyarázni. Figyelemre méltó ebből a szempontból az a jellemzés, amelyet Jászi önmagáról adott egyik, Szabó Ervinhez írt levelében. Temperamentumát így jellemzi: „... az én heves, de könnyen összeeső, rakoncátlan, mindenfelé kalandozó, lelkesülő és synthethikus, tartósan gyűlölni képtelen, közlékeny, s a nagy eredményekért a gyakorlatban *kompromisszumokra hajló* természetem".[522] S megjegyzi, hogy „csak pár év előtt is minden kompromisszumot aljasságnak véltem". Jászi írásaiban látszik — s ez nem közömbös a forradalomhoz való elméleti és gyakorlati viszony vizsgálatában —, hogy könnyen lobbant, könnyen robbant, de ugyanakkor könnyen le is hűlt. Nagy volt a benne lerakódott gyúanyag gyulladási sebessége, de nem volt elég sok ilyen anyag benne. Hamar kétségbeesett, ha a forradalmi mozgalom, melyért megelőzőleg lelkesedett, nem vezetett azonnal eredményhez. E

pszichikai sajátosság mögött a kispolgárság, a radikális értelmiség osztályhelyzete tárul fel.

Bár egész lénye tiltakozott a forradalmiság ellen, volt benne a forradalmiságnak bizonyos csírája is. Azért lehetett ez így, mert Jászi tiltakozott az adott rend ellen, s ez — bár legtöbbször korlátozottan — bizonyos forradalmi hangokat váltott ki belőle. Ebből érthető, hogy a magyarországi uralkodó körök, a tiszák és egyéb kormányférfiak — majd emigrációja idején Horthy és hívei — annyi gyalázkodósort írtak Jásziról.

A forradalmak hatására gyorsan fellelkesedett. A forradalmak (az 1905-ös, az 1917 februári, majd az Októberi Forradalom), a forradalmi megmozdulások (pl. 1912. május 23.) nagy hatást tettek rá, valósággal felvillanyozták, ezek hatására forradalmár-hangokat ütött meg. De éppen olyan könnyen csüggedt el az első sikertelenség láttán. Sez nemcsak a kimondottan forradalmi megmozdulások esetében történt így, hanem például a szabadkőművesség keretei között végzett munkája első sikertelensége láttán rövidesen felvetette: nem látja sok értelmét annak, hogy a polgári radikálisok ezen keretek között működjenek. Vagy például az általános választójogért vívott harcban az első sikertelenség letörte, csüggedésre késztette. Ez a vonás nem a forradalmár jellemzője, hanem a kispolgár tulajdonsága. És Jászinak ilyen kispolgári volt a viszonya a forradalomhoz. Ez azt jelenti, hogy végső soron — sok áttételen keresztül — forradalomellenes volt, noha kívánta a forradalom eredményeit, de tiltakozott a forradalom, főként a forradalom módszere ellen. Ez a forradalomellenesség a legvilágosabban a gyakorlati cselekvéskor vált nyilvánvalóvá: amikor elkövetkezett a forradalom ideje. Ekkor minden energiáját a forradalom mielőbbi lecsendesítésére akarta felhasználni.

Hogyan hatott Jászira a forradalom mozgása?

Mit jelentett a munkásmozgalom felé közeledő radikális polgár számára a forradalmi fellendülés, hogyan tudott lelkesedni azért — ha nem Magyarországon került napirendre a forradalom —, s egyben a forradalmi hullám hanyatlása mennyire törte le a nem szilárdan a munkásmozgalom mellett álló radikális intellektueleket?! Ezt vizsgáljuk meg a következőkben néhány dokumentum megvilágításában.

Az első nagy jelentőségű forradalmi fellendülés ebben a korszakban az 1905. évi oroszországi demokratikus forradalom volt, mely világtörténelmi jelentőségű fordulópontot jelez, és mellyel a forradalom kora köszöntött be a századforduló éveiben. Jászi örömmel üdvözli az oroszországi eseményeket. Alig néhány nappal a „véres vasárnap"

után lelkendezve írja Párizsból Szabó Ervinnek: „Az orosz események engemet is felkorbácsoltak, s főleg nekik köszönhetem, hogy szabadultam a tespedő lelkiállapotból" ... majd azzal folytatja — mily erős a hatása az eseményeknek! —, hogy „talán írok a Huszadik Századnak néhány benyomást a *forradalomról*".[523] A franciaországi szindikalizmus hatásának, Jaurès lapjából nyert információ hatásának tudható be az a megnyilatkozás, amely ugyan Gapon pópa nevéhez fűzi az orosz eseményeket, de magukért az orosz eseményekért lelkesedik. „A L'Humanité szerint Gapon terrorizmust hirdet, s nemsokára vérfürdő lesz Oroszországban. Lesz fegyver és dinamit is! Ezeknek a dolgoknak a híre valóságos fizikai boldogságot okoz nekem olykor."[524] Bár itt helytelenül Gaponnak tulajdonítja az oroszországi eseményeket, bár szindikalista módon, közel anarchista módjára lelkendezik a vérfürdőért stb. (nem lebecsülendő a pacifista Jászi lelkesedése a fegyveres erőszakért!) — mégis nagyon jelentős az a hatás, amelyet a forradalmi mozgás váltott ki belőle.

Jászi ebben az időben nemcsak Oroszország, hanem Magyarország fejlődésében is elérkezettnek látta a forradalmat! Nagyon fontos ennek ismerete, ugyanis Jászi ettől a felfogástól később messzire került, s mégis: ekkoriban politikai jellegű lépéseiben a forradalmak közvetlen hatására forradalmi hangokat ütött meg, s eljutott olyan felismeréshez, amelyhez igen kevesen értek el az akkori Magyarországon: *meglátta az 1905—1906-os években a forradalmi helyzetet Magyarországon.* „Ne higgyék — mondotta a Társadalomtudományi Társaság emlékezetes rendkívüli közgyűlésén, a reakciós elemek kirekesztésének megindokolása közben —, hogy szenvedélyeket akarok felkorbácsolni, mikor kijelentem, hogy Magyarország a közeljövőben olyan állapotokba fog kerülni, ... melyek az oroszországiakhoz hasonlítanak. (Hosszantartó zajos tapsvihar.) *Meg vagyok győződve, hogy forradalmi idők előtt állunk.*"[525] (Kiemelés tőlem. — F. Gy.) S ezt a kijelentést az a Jászi tette — nagy tömeg, a radikálisok vezető csoportja, fő elméleti fóruma előtt —, aki néhány évvel azelőtt s később is mindig a forradalom elkerülését próbálta elméletileg elősegíteni, majd a gyakorlatban is forradalomellenes tettekig jutott el.

Jászi nem volt forradalmár, a forradalmakkal a reformokat állította szembe, a reformok útján akarta a társadalmat megjavítani. De egyes korszakok erőteljesen lökték őt a forradalom felé. A forradalom elbukása után a csüggedtség vett erőt rajta. S csak időnként csillant meg a forradalom utáni sóvárgásnak egy-egy szikrája. Megjegyzendő, hogy Jászi mindig sokat várt az orosz forradalmi mozgal-

maktól. S hatására — környezete is reménykedéssel fordult az orosz mozgalom felé. Ez meglátszott például a Világ több cikkén is, 1911-ben, az oroszországi forradalmi mozgalmak fellendülésére érzékenyen reagált a Világ. Két orosz hír c. cikkében az orosz forradalom fellendüléséről ad hírt. „A roppant orosz föld . . . megtelt forradalmi mozgalmakkal . . . a fölocsúdó cárizmus . . . gyilkos üldözésben fojtotta meg ezt a feltörő orosz tavaszt . . . Most megint hangosak az orosz városok, gyárak, iskolák, pincék és diákszobák."[526]

A cikk a készülődő nagy sztrájkokról, valamint az ezzel kapcsolatos letartóztatásokról ad számot. Hasonlóképpen nyilatkozik a Világ 1911-ben egy másik cikkben is Bebelt idézve, aki szerint „. . . alapos remény van arra, hogy az orosz forradalom végül a nép javára fog eldőlni".[527] Az 1912. május 23-i munkásmegmozdulást, a „vérvörös csütörtököt", nagyszerű tömegfelkelésnek, 1848 óta a magyar történelem legnagyobb napjának nevezi. 1915 elején Adyhoz is így írt: „Boldog voltam, nagyon boldog . . ., hogy mégiscsak virrad már nálunk is, . . . hogy ez a »bús magyar róna« végre-valahára csakugyan forradalmi erők tüzében reszket."[528]

A forradalmi hullám hanyatlása idején viszont egyre erőteljesebb hangokat üt meg a radikalizmus a forradalom ellen.

Az újabb oroszországi forradalmi megmozdulások, az 1917. év két forradalma ismét nagy hatást váltott ki Jásziékból. A Galilei Körben közvetlenül forradalmi tettekben volt lemérhető a forradalom hatása.[529] A Galilei Kör fokozódó aktivitását az uralkodó osztályok a hírhedt perrel akarták letörni. Jászi is igen nagyra értékelte az oroszországi forradalmakat. A februári forradalom hatására írja jelentős cikkét, melynek címe is nagyon sokatmondó: Ex oriente lux.[530] Arról ír, hogy „. . . hatalmas fénysugár világítja meg a keleti horizontot, mely nemcsak Oroszország, de egész Európa, sőt az egész világ megújhodásával kecsegtet". Majd a háború „önmaga ellen forduló dialektikájával" magyarázza meg a forradalmat, azt, hogy „a földkerekség legrettenetesebb arisztokráciája romokban hever, s egy szellemi és erkölcsi kincsekkel pazarul megáldott nép lerázza bilincseit . . .", s felhívja a figyelmet az oroszországi forradalom világtörténelmi jelentőségére: „A nagy francia forradalom óta nagyobb horderejű, egyetemesebb jelentőségű, az egész emberiséget megújítani hivatott esemény nem történt a világon." E periódusban több cikk foglalkozik az orosz eseményekkel, sikert kívánva az orosz népek harcaihoz.

A forradalom kirobbanása utáni napokban így ír: „a népies for-

radalom . . . túlnőtt . . . azokon a polgári és diplomáciai cselvetőkön, akik lángralobbantották az orosz proletariátus éhségtől és vértől fűtött haragját".[531]

A radikálisok körében megmutatkozó hatás a radikalizmus körül csoportosuló erőket sem kerülte el. Ezt mutatja például az a brosúra, amely a szabadkőművesség béketörekvéseiről ad számot 1917 szeptemberében. „A nemzetközi szociáldemokrácia zimmerwaldi csoportja szögezte le először a hódítás és hadisarc nélküli békének azt az elvét, melyet később az orosz szovjet, a diadalmas orosz forradalom rákényszerített minden ország igazi békepártjára, vagy ahol volt ilyen, békekormányára . . . Demokratizálás nélkül nincs béke!" — vonta le a következtetést a brosúra ismeretlen szerzője. S oda jut el, hogy „*Az orosz formula ma éppúgy a miénk, mint a világ minden békepártjáé* és békekormányáé . . . Bárhogy marcangolja is önmagát az orosz nép . . . erről az elvi alapról . . . ma már nem lehet lelépni."[532] (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

Jásziék még fokozottabb tűzzel üdvözölték — bár ez egyre élesebb szembefordulást váltott ki — az Októberi Forradalom hírét. Jászi egyik cikkében olvashatjuk 1917 végén, a breszt-litovszki tárgyalásokat értékelve, hogy „. . . azokban a nagy orosz forradalom új szelleme lüktet, amely alapjaiban fogja Európát átalakítani".[533] S különösen erőteljesen lelkesedik a nemzetiségi kérdés megoldásáért — amely tudvalevőleg Jászinak szívügye volt —, a bolsevikok nemzetiségi politikájáért.

Jászi egyik könyvében hasonlóképpen ír az Októberi Forradalom nagyságáról (bár azt is meg kell mondani, hogy Októberben a zűrzavart, az anarchiát stb. vélte felismerni, a szocialista forradalom túlment azokon az elképzeléseken, amelyeket ő táplált az orosz nép forradalmi mozgalmairól): „Jött az orosz forradalom, és végső logikai konzekvenciáig vitte a népek leszerelésének és önrendelkezési jogának gondolatát, azzal a gyönyörű, vakmerő racionalizmussal, mint amellyel egykor a francia forradalom az emberi jogokat proklamálta." Majd arról ír, hogy „az egész világ megremegett az orosz forradalom eszméinek hatása alatt".[534] S bár olyan téves és talán nem is rosszindulat nélküli kijelentést tesz, hogy „az orosz eseményekben nem a bolsevizmus volt a lényeg, hanem a nagy katonai abszolutizmusnak a nyugati alkotmányosság formáiba leendő átmenete" — s azt a megállapítást kockáztatja meg — oly sok egyéb burzsoá „jóslatokkal" együtt —, hogy „az orosz forradalom mai formájában éppoly kevéssé tarthatja fenn magát, mint az orosz társadalomból kivált

államok mai rendszere" — s látható, hogy várja a termidort, a francia forradalom példájára, nem látva a gyökeres különbséget a polgári és a szocialista forradalom között nemcsak jellegében, hanem tendenciájában, fejlődésében sem — ugyanakkor tiltakozik az olyan megítélés ellen, mintha túlbecsülnék az Októberi Forradalom jelentőségét, szembeszáll azokkal, akik esetleg kifogást emelnek, mert „... az orosz események hatását túlbecsüljük a jövő fejlődés szempontjából".[535] S megállapítja — őt főként a nemzetiségi kérdés megoldása érdekelvén —, hogy „miként a múltban a nagy nyugati nemzeti államok példája hevítette és élesztette a kialakulóban levő nemzetek egységtörekvéseit, azonképpen a jövőben *Oroszország* vagy legalábbis az *orosz forradalom által felállított nemzetiségi ideál lesz az eszményi modell az összes elnyomott nemzetiségek és a mesterségesen* részekre tagolt nemzetek számára".[536] Október nagy nemzetközi jelentőségének ezen értékelése a nemzetiségi küzdelmekben, a gyarmati népek felszabadulásáért, függetlenségéért folytatott harcában — Jászinak óriási jelentőségű felismerése, amely ma is helytálló, és amelyet eddig nem eléggé értékeltünk.

A radikálisok hatása az októberi forradalom értékelésében megmutatkozott azon körökben is, melyek befolyásuk alatt állottak. Így például a Demokratia páholy jelentésében is ilyen értékelést találhatunk: „Az orosz forradalom határozottan az igazságos társadalmi és gazdasági viszonyok megteremtését tűzte ki feladatául, és amely a legjobb úton van, hogy ezt a feladatát meg is oldja."[537]

Természetesen a radikálisok egy pillanatra sem fogadták el a kommunizmus igazságait, a forradalmakat a kommunisták nélkül, azok ellenére szerették volna látni. De tény, hogy bár sok gyalázkodó, a bolsevikokat támadó írás született a radikálisok, s nem utolsósorban Jászi tollából, a forradalmi mozgalomért tudtak lelkesedni, s ez hozzájárult a tömegek forradalmasodásához.

Még 1919 elején, a magyarországi szocialista forradalom küszöbén is Október nagyságáról ír Jászi. „Micsoda naivitás azt hinni, hogy a világátalakulásnak az a hatalmas áramlata, amely Oroszországból indult ki és most végighömpölyög Közép-Európán, meg fog állni a szerb, román és cseh határok előtt"[538] — nem is beszélve arról, hogy a magyar határok sem jelentettek akadályt a szocialista forradalom fejlődése előtt. Masaryk beszédét kommentálva Jászi az orosz forradalom támogatását követelte — az antant részéről. Nagyfokú naivitás kellett ehhez, de ez is mutatja: Jászi meg volt győződve a forradalom szükségességéről, jogosságáról.[539]

Egynéhány fő csomópont körül láthattuk Jásziék felfogásának alakulását, a forradalom felé való fordulásukat. Meg kell vizsgálnunk a következőkben a forradalomhoz való *politikai* viszonyuk mellett a társadalmi forradalomról alkotott *elméleti* felfogásukat. Az eddigiekben főként a forradalomhoz való politikai viszony vizsgálatával foglalkoztunk.

Meg kell vizsgálni: mit jelentett a *forradalom, a társadalmi forradalom* a radikalizmus számára? Hogyan vélekedik a forradalom szükségességéről? Milyen eszközöket, formákat tekint jogosnak a forradalomban? Hogyan látja a forradalmak és reformok viszonyát? Ezen kérdések vizsgálata során mindenekelőtt Jászinak az e tárgyról írt államelméleti munkájából kell kiindulnunk.

Mit értett Jászi forradalmon?

Jászi nagy jelentőséget tulajdonított a reform vagy forradalom kérdése eldöntésének. Így teszi fel a kérdést: mi a proletariátus útja az új kollektív állam elérésére? És ezzel kapcsolatban ismerteti könyvében a reformisták és a forradalmárok vitáját. Az ekkor még a forradalom elkerülhetetlenségét valló Kautsky és az ezzel szemben álló Bernstein-féle álláspont elemzésével közelíti meg a forradalom fogalmának meghatározását. Kautskyval nem ért egyet a forradalom meghatározásában, ugyanis Kautsky a politikai hatalom megragadását tekinti forradalomnak. (Jellemző, hogy Jászi meg sem kísérli, hogy Marx és Engels véleményét vizsgálja meg: számára Kautsky „a marxista", s megelégszik az ő idézgetésével.) *Jászi a forradalmat azonosítja annak eszközeivel.* Nyilvánvaló — írja —, hogy a forradalom jellegét a használt eszközök adják meg, nem pedig az eredmény. Véres felkelésekkel, terrorizmussal az uralkodó osztálytól kikényszerített politikai és gazdasági eredmények nyilvánvalóan forradalmi tények ... Ezzel szemben az alkotmány által megengedett fegyverekkel kivívott politikai jogok ... bármily lényeges változásokat idéztek is elő a politikai erők mérlegében, mégsem tekinthetők forradalmi tényeknek."[540] Látható az idézett gondolatból, hogy Jászi azonosította a forradalmat annak egyes eszközeivel, útjaival. Nem a forradalom lényegéből indul ki, nem látja, hogy ez az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másikba átvezető szükségszerű út az osztálytársadalmak idején, hanem a forradalom megjelenési formáiból indul ki, s a leggyakoribb — ha nem is általános — megjelenési formát, a felkelést azonosítja a forradalommal.

Hogyan határozza meg Jászi a forradalom fogalmát? „Forradalom alatt oly politikai küzdelmet kell ... értenünk, mely a jogrend által

el nem ismert, vagy egyenesen tiltott eszközökkel igyekszik a hatalmi erőkkel változásokat előidézni."[541] Tehát a *jogi eszközök oldaláról*, az alkotmány, a jogrend szempontjából tartja megítélendőnek : forradalom-e valamely társadalmi folyamat, vagy sem? Ebben a jogi formulázásban is jellegzetes módon jelenik meg a forradalom polgári felfogása. Ezek szerint a jogrend tilalma, pontosabban ennek a tilalomnak a megszegése a forradalom lényege.[542]

A forradalom lényegét abban a vonatkozásban is eltorzítva látta — s ehhez a Kautsky-meghatározás is „hozzásegítette" —, hogy azt a politikai hatalom megragadásával azonosította, noha a társadalmi forradalom ennél sokkal szélesebb, az alap és felépítmény egészének átalakításához vezet. Jászi nyitott kapukat döngetett, mikor annak elismertetéséért hadakozott, hogy a társadalmi forradalom nemcsak politikai tényekben jelenik meg. Egyben azonban azt is ki kell emelni, hogy a társadalmi forradalom fő kérdése a politikai hatalom megragadása, Jásznál azonban elmosódik a hatalom megszerzésének jelentősége az egész forradalmi átalakulásban.

Jászi a Bernstein—Kautsky vitában Bernstein oldalán foglalt állást. A polgári radikalizmus a munkásmozgalomhoz közeledve a revizionista felfogással rokonszenvezett. Annak polgári reformizmusa az a közvetítő — mint az Jászi vizsgálódásaiból kitűnik —, amelynek segítségével ez a kapcsolat megvalósulhat. „ . . . Mi e kérdésben Bernstein álláspontját helyesebbnek és tudományosabbnak tartjuk"[543] — írja könyvében. Jászi reformista államelmény segítségével száll szembe az általa csak véres erőszaknak, felkelésnek vélt forradalommal. Reformok szükségességét hirdeti a jövő állama, a kooperatív állam létrehozása érdekében, s nem tartja szükségesnek a társadalmi forradalmat.

Az eddigiekből kitűnik : a radikálisokra jellemző fogalomzavar: — a forradalom és felkelés azonosítása, ebből adódóan a forradalom redukálása a politikai hatalom megszerzésére.

Jászi a forradalmat torz módon értelmezi azon a téren is, hogy azt csupán romboló feladatok elvégzésére tartja képesnek. „A jövő alakulása a pozitív alkotások jegyében fog lefolyni, s erre a politikai hatalom puszta megszerzése nem elég."[544] Így állítja szembe a szocialista forradalom „romboló" jellegével a maga reform-elképzeléseinek „építő" jellegét, jogosságát. Ebből a felfogásból is látható, hogy *Jászi nem akarja a szocialista forradalmat.* Ez nem csupán terminológiai kérdésekben, hanem tartalmilag is jelentkezik abban, hogy refor-

mokkal, szövetkezeti mozgalommal stb. óhajtja a szocializmus új közigazgatási, gazdasági, valamint nevelési berendezéseit kialakítani.

A szocializmust reformokkal kívánta elérni, azt állítva, hogy az „nem lehet forradalmi tény, hanem csak hosszú, kitartó, okos és előrelátó politikai és gazdasági munka eredménye".[545] A munkásosztályt arra biztatja, hogy hagyjon fel a forradalmisággal, eredményeket csak a demokrácia eszközeivel érhet el. Bernstein nyomán arra a következtetésre is eljut, hogy a forradalmi párt alakuljon át parlamenti párttá. *Nem forradalom, hanem nevelés* — talán ebben lehetne röviden összefoglalni Jászinak a szocialista forradalommal szembeszálló állásfoglalását.

Jászi munkáiban a nagyon megnyirbált forradalmisággal szemben a reformizmus dominált. Bár vannakperiódusok, amikor főként gyakorlatilag, de bizonyos fokig elméletileg is közeledik a forradalmiság felé — már korai írásaiban jelentkezik reformizmusa, mely végigvonul munkáiban: „akiktől én ma a szocializmust féltem, azok nem az intellektuelek, hanem a régi, elavult forradalmi póz emberei, a la Bebel és Ferri".[546] Majd azzal folytatja, hogy „nem szabad úgy eljárni, mint tisztelt szocialista elvtársaink tették, s amelynek eredménye földosztó felkelések és nyomukban véres sortüzek".

A reformizmus politikai programjában is helyet kap: szocialista pártalakítási tervei között is találkozhatunk a reformista nézetekkel. (A következő fejezetben megvizsgáljuk Jászi viszonyát a szocializmushoz, a munkásmozgalomhoz, s látni fogjuk, hogy ennek során egy szocialista párt létrehozásának tervéig jutott el.) „A másik kardinális tételem a nyugati reformizmus gondolata: Mit sem áldozva fel végső eszményeinkből, a *jövő fokozatos kiépítésére* kell törekednünk. Be kell ismerni becsületesen, hogy a proletariátusunk a kollektivizmusra csak nemzedékek kitartó munkássága által válhat képessé"[547] — írja a szocialista párttal kapcsoatos elképzeléseiben. Ebből is látszik — mint sok más egyéb dokumentumból —, hogy Jászi a helyzetet még éretlennek tartja szocialista forradalomra. A proletariátus forradalmi mozgalmainak célját így csak polgári feladatok megoldásában látja. Amikor arról beszél, hogy „Közeledik az az idő, amikor a végső leszámolás megtörténik, s amikor egy *szocialista parlamenti többség avagy egy anarchista-szindikalista forradalom* meg fogja teremteni a kollektivista államrendet"[548] — ezt úgy értsük, ahogy Jászi szerint kell: erre ma még nem jött el az idő — s a közeli jövőben nem is fog eljönni. Mindez távoli jövő perspektívája, amit azzal indokol, hogy a proletariátus ilyen forradalomra még nem érett, és mivel

még a feudalizmus uralkodik Magyarországon, s a polgári uralom még nem alakult ki, előbb annak kell sorra következnie. „Nyilvánvalóvá lett, hogy a legtöbb európai országban még egyáltalán beszélni sem lehet a polgárság uralmáról, hogy azokban . . . tovább tart a nagy földbirtok és az egyház gazdasági meg politikai monopóliuma."[549]

Jászi hibás véleményének egyik oka : hogy helytelen következtetéseket von le abból a helyes megállapításból, hogy Magyarországon a kapitalizmus nem elég fejlett, s így a kapitalista fejlődés során még jelentős feladatok vannak hátra. Az igaz, hogy kedvezőbb előfeltételt jelent a szocializmus megteremtéséhez a fejlett kapitalizmus, mint a kezdetlegesebb viszonyok közt élő társadalom, azonban ez nem lehet indok a szocialista forradalom ellen, annak időszerűségének tagadására. Ez legfeljebb motiválja a forradalomtól s a polgárháborútól félő polgár forradalomellenességét.

Egyes fejlett kapitalista országokról elismeri, hogy ott a történelem a szocializmusra való áttérést állította közvetlen előtérbe, de Magyarországon a polgári átalakulást látja időszerűnek. Görgeyhez írt levelében, az 1848—1849-es forradalomról és szabadságharcról adott értékelésében ez az alapvető felfogás húzódik végig. „Meggyőződés, hogy nemzetünknek a dolgok természetes rendje szerint el kellett buknia a forradalom végső küzdelmében, mert gyönge volt már a harc megindulásakor is, és csak fiai hősi elszántságának köszönhette azokat a sikereket, amelyeket a túlerővel szemben kicsikart."[550] Így nem csodálatos, hogy nemcsak saját harcaikat, a radikalizmus küzdelmét, de egyben a proletármozgalmat mint politikai mozgalmat is csak a polgári jellegű feladatok szemszögéből — választójog stb. — tudta értékelni. Egyben e kérdésben is világosan látszik a polgári radikalizmusnak az a hibája, hogy túlértékelte a feudalizmus maradványait, minden társadalmi bajt a feudalizmus rovására írt, s ezzel eljutott a kapitalizmus indirekt apológiájához is, amikor a kapitalizmusról elterelte a figyelmet a feudalizmus rovására.

Jászi elméletileg mindig a forradalom ellen foglalt állást. Nem véletlen, hogy az osztályharccal szemben egyre inkább a termelés fokozását állította előtérbe — így akarva levezetni a forradalmiságot. *A forradalom elkerülésének elméleti és gyakorlati programját* akarta kidolgozni, mert a forradalmat nem az emberi történelem legkiemelkedőbb eseményének, legnagyszerűbb szakaszának tekintette, hanem szükséges rossznak, elemi csapásnak, s ebben az értékelésben benne rejlik az a törekvés is, hogy a forradalmat el kell kerülni, s ellene mint az elemi csapások ellen kell védekezni. Ez a felfogás — a közbeeső

fellobbanásoktól eltekintve — végigkísérte Jászi egész működését. 1907-ben írta a forradalomról: „A forradalom nem egyesek munkája ; a forradalom elemi csapás; a forradalom a büntetése mindazon társadalmaknak, melyek nem akarnak fejlődni."[551] Több érdekes, jellemző gondolatot tartalmaz e megállapítás, amelyet azoknak szánt válaszképpen, akik a Társadalomtudományi Szabad Iskolát forradalmi szervezetnek tekintették, Jászi tehát a forradalmat elemi csapásként kezeli. Akárcsak a nagy természeti megrázkódtatások, a forradalmak is *elemi* erővel robbannak bele az emberiség történetébe. Ebben a forradalmak szükségszerűségének, természeti törvényszerűségének bizonyos megsejtése jelentkezik, de már magából a fogalmazásból is látszik a forradalommal való szembenállás. A csapás olyasvalami, ami az ember számára hátrányos, melyet igyekszik minden rendelkezésre álló erővel elkerülni. Az elemi csapások ellen az ember úgy védekezik, ahogy tud. A villámcsapást villámhárítóval igyekszik megelőzni, illetőleg levezetni. A többtermelés, a szövetkezeti fejlesztés, a nevelés stb. Jászi számára olyan villámhárító, amely ideológiai és politikai eszközeinek egész tárházából áll. Ezt szolgálja az a megállapítás is, amelyben Jászi kora uralkodó osztályait a reformok megvalósítására hívja fel, figyelmeztetve az ellenkező esetben természeti csapásként bekövetkező forradalmakra. Hogyan lehetne másképpen érteni Jászinak azt a megnyilatkozását, hogy „a forradalom azon társadalmak büntetése, melyek nem akarnak fejlődni"? Ez egyenes felszólítás a magyar uralkodó osztályokhoz, hogy gyakorlati reformokkal segítsék a társadalmi „fejlődést", mert egyébként elkerülhetetlen, elemi csapásként következik be a társadalmi forradalom. Kitűnik Jászi álláspontjából, hogy mennyire tartott a forradalomtól, s hogyan igyekezett segíteni annak elkerülését. A forradalomhoz való viszonyának alapvető vonása, hogy forradalomellenes elméleti nézeteivel s politikai gyakorlatával szembehelyezkedett a forradalommal. Jászi félt a fegyveres, véres forradalomtól, s azt gondolva, hogy a forradalom csak ilyen lehet, eleve elítélt minden forradalmat.

Ma már lehetséges — új helyzetben — polgárháború nélkül is a szocialista forradalom győzelme. A szocialista tábor, a Szovjetunió létezése, fokozódó ereje következtében lehetővé vált a szocialista forradalom „békés útja", a parlamenti lehetőségek felhasználásával. De Jászi korában, az egységes, osztatlan kapitalizmus körülményei közepette utópista ábránd, reformista álmodozás volt Jászi elképzelése a szocializmus „békés megteremtéséről", felkelés nélkül, az

alkotmány által biztosított eszközökkel, s még inkább, ami számára egyet jelentett ezzel: forradalom nélkül.

Figyelembe kell vennünk még egy mozzanatot: Jászi nemcsak a forradalom véres eszközeitől félt, hanem mivel éretlennek tekintette a magyarországi viszonyokat a forradalomra, tartott a forradalom elvetélésétől is, korainak, szükségképpen bukásra ítéltnek tekintett egy elkövetkezendő szocialista forradalmat. Ez is indokolja szembefordulását a forradalommal.

Jászi szabadkőműves főmesteri programbeszédének is ez az alaptónusa. Beszédében a forradalmat, a társadalmi fejlődés fájdalmas útját elkerülni kívánó forradalomellenes nézetek dominálnak. Nemhiába örvendeztek a reakciós szabadkőműves körök, hogy Jászi nem szocialista jellegű, hanem a polgári társadalom fejlődését kívánó beszédet mondott. „Épp a szabadkőművesség feladata, hogy ne rágódjunk régi jelszavakon, hanem érezzük meg előre az egymással küzdő társadalmi erők diadalmas eredőjét, s lehetőleg gyorsan, simán, fájdalom és vér nélkülivé tegyük az új dolgok eljövetelének útját."[552]

Jászi 1918-ban, a forradalom közvetlen küszöbén is a forradalom elkerüléséről ábrándozott. Az általános választójog kivívásában, Magyarország demokratizálásában, a nemzetek feletti Dunai Egyesült Államok létrehozásában látta az elérendő célt, amely egyben a forradalom elkerülését jelenti. „Egy új szabadabb és demokratikusabb alkotmány jogi rend felé szabad volna a pálya és ehhez a nagy történelmi fordulathoz nem kellene sem forradalom, sem államcsíny."[553]

Jászi kijelöli az utat is, hogyan lehet a *forradalmakat elkerülni*, de egyben a háborúk elkerülésére is próbál receptet adni — s ez a recept: a *reformok*, főként a törvényhozási reformok. „Forradalmakat és háborúkat alapvető reformok nélkül megelőzni olcsó szemfényvesztő kuruzslás . . ." S arra kell törekedni, hogy „megtegyünk mindent a törvényhozás (! !) és szervezés eszközeivel, ami adott történelmi lehetőségeink mellett népünk megjavítására és felemelésére megtehető".[554]

Ez a koncepció jellemzi a Világot is, mely ebben az időben — a magyarországi forradalom előtti hónapokban — a forradalom elkerüléséért küzdött hasábjain. A lap nemcsak a társadalmi ellentétek, az osztályharc eltussolása fentebb ismertetett jelszavait hozza, hanem direkt módon hangoztatja a forradalom elkerülését, a forradalmi megmozdulásoknak reformokkal való ellensúlyozását. A Világ egyik többször idézett jelszava: „A forradalomnak csak egy biztos ellenmérge van: a reform. — Széchenyi".[555] Jászi a forradalom taga-

dásában olyan messzire jutott, hogy közvetlenül a forradalom előtti napokban, József főhercegnél történt kihallgatásán arról beszélt, miként kerülhető el a szocialista forradalom, a bolsevizmus térhódítása. „A bolsevizmust csak úgy lehet elkerülni, ha a *korona a forradalom élére áll*, abban az értelemben, hogy radikális törvényekkel békésen megvalósítja a jövőt. Enélkül csak teljes felfordulás jöhet. Nemcsak a munkásság, de a szellemi középosztály széles körei is az állandó túlizgatottság állapotában élnek."[556]

A békés jövő, a forradalom nélküli fejlődés — ez a radikálisok naiv, soha meg nem valósítható ábrándja. Az evolúció, a lassú, óvatos formák a fejlődésben: ez az ideáljuk. S amikor már bekövetkezett a forradalom, Jászi akkor is azt sírja vissza. „A jog pedig, amelynek alapján ezen az úton haladunk (A nemzeti kérdésről ír itt Jászi. — F. Gy.), a forradalom joga, amely sajnos lehetetlenné teszi a régi lassú és óvatos formák betartását."[557] A forradalomra visszatekintve, a radikálisok — későbbi írásaiban maga Jászi is — a forradalom megelőzése lehetőségeiről stb. írva a forradalmat úgy jellemzi, a háborúval együtt, hogy azok „csupán okaik megszüntetésével megszüntethetők". Majd tovább folytatva így ír: „. . . csak tökéletlen és sommás úton tud problémákat megoldani".[558] Csécsy a felszabadulás után a radikalizmus és a forradalom viszonyáról írva hasonlóképpen vélekedett: a radikális párt forradalom útján került hatalomra, szervezetlen, előzmények nélküli forradalomban, amely a háborús összeomlásból fakadt. A forradalom bukásában is a radikalizmus igazát, forradalomellenességét igyekszik igazolni. „Az októberi forradalom is a radikalizmust igazolta . . . a forradalom . . . a betegség (jele), a haladás egészséges útja a békés átalakulás. Az októberi forradalom azért bukott el, mert csak forradalom volt."[559] Egyébként jellemző, hogy a polgári demokratikus forradalom átnövését szocialista forradalomba a forradalom bukásának nevezi.

A *háborút és forradalmat* Jászi nemegyszer vizsgálta úgy, mint rokonjelenségeket. Ennek fő oka abban van, hogy a forradalomban csak rombolást látott, nem ismerte fel annak építő, újat alkotó jellegét. „A forradalom nem kevésbé borzalmas, nem kisebb értékeket romboló, és hatásaiban éppoly kiszámíthatatlan, mint a háború . . . Háború és forradalom ugyanegy fának gyümölcse, ugyanegy módszer alkalmazója, mindkettő ellentétes a modern kultúrának és erkölcsi öntudatunk élő értékeivel."[560] Ezután kifejti, hogy a forradalomban, akárcsak a háborúban is . . . „a társadalmi fejlődés megakasztott erői . . . explodálnak . . . itt a felső, ott az alsó osztályok a

dráma főrendezői". Jászi egész cikke merő tiltakozás a társadalmi forradalmak mint az erőszakos módszerek alkalmazása ellen. Ez a cikk a forradalom előestéjén az érzékeny kispolgárság „békés vágyainak", békés ábrándképeinek kifejeződése. Jászi élesen tiltakozik a forradalmi erőszak ellen, s a forradalmat torz módon úgy jellemzi, mint a társadalom mozgásának oly szakaszát, amikor „a jog és az erkölcs . . . félreáll, s ismét átadja a teret a biológiai küzdelem legősibb és legdurvább formáinak". A forradalomnak mint komplex társadalmi jelenségnek pszichológiai vetületét emeli csak ki, s ezzel idealista módon torzít.

A forradalomról úgy ír, hogy „. . . a tiszta morálitás szava csak elítélő lehet . . . módszerével szemben. Az erőszak sohasem erkölcsös. Nem kultúrember az, aki nem érzi azt a kategorikus imperatívust, mely mind a háborúk, mind a forradalmak erőszakának kiküszöbölését legfőbb kötelességünkké teszi". Látható, hogy a kanti etika mennyire hatott Jászira. És ez az etikai idealizmus miként tagadja az erkölcs nevében a társadalmi forradalmat, mert az erőszakos. Szociológusunk hirtelen megfeledkezett arról, hogy nemcsak a forradalom alkalmaz erőszakot, s nem elsősorban a forradalom, hanem az ezzel szemben álló ellenforradalom. Az ellenforradalmi erők erőszakoskodásai — amelyekről egyébként Jászi oly sokat írt — kényszerítik a forradalmi erőket, hogy ezzel szembe erőszakot állítsanak. Így az erőszaknak ez a neokantiánus elítélése nagyon kétes értékű, nemcsak a marxista filozófia mértékével, de magának Jászinak a mértékével mérve is.

Az erőszak erkölcsi elítélésével szemben Jászi működésének korábbi szakaszában nemegyszer elismeri az erőszak, a forradalom jelentőségét is a társadalmi fejlődésben. Egyik, a Galilei Körben tartott előadásában arról beszélt, hogy „. . . nekünk el kell ismernünk, hogy az erőszakot . . . a történelmi fejlődés egy hatalmas, legalább az emberi fejlődés mai fokán kikerülhetetlen elemének tekintjük. Jól tudjuk, hogy a világtörténelem sok legnagyobb momentuma születésénél ott állott az erőszak, melyet Marx a történelem szülőmesterének nevezett el".[561]

Szükségtelen azt bizonyítani, hogy a marxizmus vezette a polgári radikalizmust az erőszak jelentőségének elismerésére. Hasonlóképpen vélekedik Jászi az erőszakról a Népszavában írt cikkeiben is. Igaz, hogy ekkor az erőszak igazolására a parlamenti obstrukció érdekében volt szükség, melyet általában „erőszakos eszköznek" tekintettek, az erőszak szükségességét nem a társadalmi forradalom szemszögéből

tárgyalja elsősorban, de kitér erre is, úgy látva, hogy az erőszakban a történelem fejlődésének szükségszerű mozzanata jelenik meg. Megállapítja, hogy „. . . a társadalmi fejlődés sohasem nélkülözhette az erőszak eszközeit".[562] (Ezt rögtön ki is használta Tisza lapja, a Magyar Figyelő, hogy Jászival az erőszak ilyen értékelése miatt gúnyolódjék.)[563] Jászi az erőszakban a társadalom fejlődésének nélkülözhetetlen elemét látja. Nemcsak a jelen, hanem a múlt vizsgálata is ezzel a tanulsággal szolgál számára. Kifejti cikkében,[564] hogy a polgári rend sem születhetett volna meg erőszak nélkül, s az erőszakban látja még a kereszténység elterjedésének fő eszközét is. Marx igazságáról ír Jászi a szociáldemokrata párt lapjában: „Valóban úgy van, amint Marx mondotta, az erőszak a világtörténelem nagy szülőmestere, amely a benne csírázó erőket gyorsítja és a győzelemre viszi." S az erőszak szerepének a marxi felfogása segítette ahhoz a helyes gondolathoz, hogy nem az erőszak a rossz, hanem a fejlődés ellenében, a magasabb gazdasági és erkölcsi értékek ellen alkalmazott erőszak.

Mi az erőszak bizonyos korlátozott elismerésének az oka Jászi egyes írásaiban? Ezek az írások abból az időből valók, amikor Jászi még nem került a neokantianizmusnak oly erős hatása alá, amely később szögesen szembeállította az erőszak szerepének elismerésével. S hozzátehetjük még azt is, hogy az erőszak gyakorlásának nagyon kézzelfogható nyomai és eredményei az első világháborúban igen alkalmasak voltak arra, hogy az erőszakot elméletileg elismerő Jászit az erőszakkal nem csupán gyakorlatilag, de elméletileg is szembeállítsák. Továbbá az erőszak elismerésében kétségtelenül nagy szerepet játszott a történelmi materializmus felé történő bizonyos közeledés, amelynek utójátékaként lehet értékelni az 1911-ben írt egyes forradalmibb hangú cikkeit. Ezzel párhuzamosan a munkásmozgalom felé tett lépései is érlelték benne az erőszak igenlését. Tudvalevő, hogy erre az időre esett a választójogi harc egyik legkiélezettebb szakasza.

Jászinak a Világ szerkesztőségéből való kilépését s a Népszava felé való közeledését is figyelembe kell venni, ha az erőszakhoz való viszonyt vizsgáljuk. Az erőszak jelentőségének valamelyes elismerése — amellett, hogy Jászi maga is hivatkozik Marxra, nem hagyva kétséget ez irányú gondolatai forrásáról —, összefügg bizonyos halvány Dühring-hatással is. (Ismeretes, hogy Dühringet Jászi nagyra tartotta, s ennek több ízben hangot is adott.) Dühring ebben a vonatkozásban az Engels által darabokra szedett erőszakelméletet jelentette, s Jászinak az erőszakelmélettel való kacérkodása volt az a sze-

lep, amely utat engedett az anarchizmusig az államelméleti felfogása miatt el nem jutó „kispolgári rebelliónak".

Az erőszakot ilyen — a későbbiekben általánossá vált — elítélő hangnak ellentmondó értékelés okait nem látnánk világosan, ha nem vennénk figyelembe Jászi átmeneti közeledését a *szindikalizmus* felé. A szindikalizmus action directe-je is az erőszak pozitív értékelése felé taszította Jászit. Az action directe 1905-beli nagyra értékelése után még 1911-ben írt cikkében is találkozunk ennek hatásával. A kapitalista társadalom felbomlásában, valamint a Szabó Ervin szindikalista könyvével foglalkozó Forradalmi könyvekben. Az utóbbit tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy Jászi az action directe értelmezésében még Szabót is túllicitálja. Szabó ezt írja könyvében : „. . . A legvakmerőbb tévedés . . . hogy az action directe . . . erőszak." S felsorolja, hogy az mit jelent: a munkaviszonyok megjavításának követelését, munkabeszüntetést, a jó törvényekért a törvényhozókra gyakorolt nyomást, gyűlésezést, tüntetést, a közvéleménynek e célokból való nyugtalanítását, valamint az államhatalomnak megtámadását, amennyiben az a szindikalisták útjában van.

Jászi szembefordult ezzel a felfogással, azt állítva, hogy a szindikalizmus action directe-jének éppen az erőszak a lényeges vonása. (Nagyon érdekes azt látnunk, hogy a polgári radikális Jászi az action directe forradalmi erőszakjellegét védi, szemben a szindikalista, nagy forradalmár Szabó Ervinnel. Azért védi, s azért közeledik felé, mert ebben az irányzatban, s az action directe-ben is — az ebben az időben általa támadott — revizionizmusnak, reformista felfogásnak az ellenszerét látta.)

Igy fordult Jászi szembe Szabó Ervinnel : „Sajnálatos, ezen a lényeges elvi ponton szerzővel nem érthetek egyet — írja Szabó action directe-felfogásáról — s megmaradok továbbra is abban a »tévedésben«, mely az action directe lényegét az erőszakban, az antipatriotizmusban és az antimilitarizmusban látja . . . Az erőszak a lényeges, megkülönböztető, sui generis vonása."[565] S az action directe elméletileg, s egyben gyakorlatilag is erőszakot jelent. A franciaországi szindikalisták action directe-je gyakorlatilag lázadások előkészítését, gyilkosságot, a hadsereg szétbomlasztását jelentette a szociális forradalom érdekében a századforduló éveiben.

Az erőszak ilyen értelmezése azonban mellékvonalat jelentett Jászi felfogásában ; az alapvető vonal az erőszak elítélése volt, s ez volt Jászi elméleti tevékenységének, valamint gyakorlati cselekedeteinek végső kicsengése, eredménye. Ebben nagy szerepe volt a filozófiai

szemléletmódjában beállott lényegi változásnak, az egyértelmű neokantiánus idealizmus felé tett fordulatnak, amely már ekkor felváltotta írásaiban a korábban „divatos" biologizáló vulgármaterializmust. A politikai és erkölcsi értékek helyének, viszonyának megítélése a forradalomban hasonlóképpen Jászinak az etikai jellegű idealizmus felé való erőteljes eltolódását mutatják. Jászi a forradalomban egyre inkább az erkölcsi értékek fejlődését kutatja.

1905-ben a forradalomban még jóformán biológiai-szociológiai kérdést lát. Azt írja egyik levelében, hogy az emberi természettel kapcsolatosan meg kell vizsgálni az evolúció vagy revolúció kérdését is. „Az Emberi Természet témája igen kemény dió. De fontos. Mert csak innen (?!) kaphatunk megbízható választ arra a kérdésre, mely most legújabban izgat: az evolúció és revolúció kérdésére."[566] Bár már ezt megelőzőleg is ír a forradalomról úgy, hogy abban elsősorban a szellemi fejlődés a lényeges, nagyon érdekes a franciaországi szociológia, leginkább Le Dantec hatására kialakuló nézete: a forradalmat az emberi természetből óhajtja vulgáris módon, biologizálva levezetni, természeti törvényszerűségekkel helyettesítve a társadalmi törvényeket. Még 1913-ban is olvashatjuk egyik cikkében, hogy azok, akik a társadalmi átalakulásról mindenekelőtt mint erkölcsi megújhodásról beszélnek, álprófétáik, mert a társadalmi változás a gazdasági változásból nő ki. Jászi materialisztikus reminiszcenciája a dán típusú szövetkezetek propagálása érdekében óhajtja így magyarázni a társadalmi átalakulást. Innen jutott el oda, hogy a forradalomban mindenekelőtt lelki, erkölcsi kérdést látott. Ez a felfogás 1918—1919 körül kulminált megnyilvánulásaiban. 1919-ben jelent meg Szabó Ervin felett mondott búcsúztató beszéde, amelynek során Szabó Ervinről úgy beszélt — s itt a maga vágyait fejezte inkább ki, mint Szabóét —, hogy az „. . . a forradalmat nem tekinti többé gyomorkérdésnek, de a lélek legmélyebb értékei átalakítása ügyének".[567]

Az emigráció során írt munkáiban, cikkeiben még egyértelműbben írja meg a forradalomról ezt a véleményét: „Nekem a forradalom legmélyebb gyökerében mindig ezt jelentette . . . a magyar lelkiismeret felszabadításának ügyét."[568] (Ebben racionális gondolat csak egy van: némi utalás a forradalom és a nemzeti függetlenségi harc összefonódására.) Magyarország sorsát annak eldöntésében keresi, vajon képes lesz-e a nemzetközi demokrácia, s még inkább a szocializmus az ellenforradalmi erőket paralizálni.

Jászi egyik emigráció-korabeli írásában — az 1918. évi magyar októberre visszatekintve — foglalkozik a forradalom megkülönböztető vo-

násaival. Ekkor is az ún. fejlődési igazságot tartja a leglényegesebbnek. Nem a materiális tényezőkből vezeti le a társadalom forradalmi átalakulásának szükségességét, hanem lelki, pszichikai tényezőkből indul ki, amelyek fontos szerepet játszanak, de nem elsődleges, meghatározó tényezők. „Az igazi forradalmakat a forradalmi puccsoktól az különbözteti meg, hogy a kisebbség, mely a forradalmat kivívja, a korszak nagy közérdekét, fejlődési igazságát proklamálja, vagyis egy olyan ideált állít fel, mely a társadalom minden alkotó elemének javára és haladására szolgál. Az igazi forradalom csak egy törpe kisebbség . . . érdekeit sérti, míg ellenben a nagy többség, az összes produktív osztályok érzik, hogy bilincseik lehullottak — majd azzal folytatja, hogy az igazi forradalom olyan nagy fejlődési problémákat vet felszínre, melyek megoldása nélkül további haladás nem képzelhető el."[569] A forradalmat csak mint rombolást tudja elfogadni: „A forradalmak rendeltetése: lerombolni az igazi és lényeges gátlásokat, megszüntetni a fülledt politikai levegőt, megnyitni az ablakot új eszmék és új értékek számára."[570]

A forradalomban itt is mindenekelőtt lelki problémát lát, a korszak nagy fejlődési igazságát keresi. Szerinte a forradalom fejlődési ideált állít fel. Ugyanakkor nagyon helyesen látja, hogy a forradalom a népesség nagy többségének érdekeit képviseli. A forradalmat — *nem a puccsot, hanem a forradalmat* — csak a nagy tömegek képesek sikerre vinni, s többek között csak úgy, ha a forradalmat vezető erő helyesen fejezi ki a tömegek létérdekeit, a forradalom iránti igényeit. Továbbá nagyon helyes Jászinak azon véleménye, hogy a forradalom szükségszerű szakasza a társadalom fejlődésének, olyannyira, hogy nélküle további haladás nem képzelhető el. De a problémát éppen az okozza, hogy ekkor már Jászi ezt az egész kérdést főként a társadalom lelki, pszichikai, etikai értékeinek szemszögéből, idealista módon vizsgálta, s ez akadályozta, hogy helyes gondolatai megalapozottan, tényleg eredményesen szolgálják a forradalom ügyét.

Jászi forradalomellenes nézeteit nemegyszer szakították meg olyan megnyilvánulások, melyekben a forradalom szükségességéről, elkerülhetetlenségéről írt. Fentebb láttuk, hogy politikai síkon hogyan, mikor jelentkezett ez a forradalmak körüli időkben. A következő fejezetben, a munkásmozgalomhoz való viszony vizsgálata során is visszatér ez a probléma: mennyire látta a kapitalizmus pusztulásának szükségszerűségét. Most csupán az átalakulásnak mint forradalomnak a szükségszerűségét állító megnyilatkozások közül fogunk néhányat megvizsgálni.

Amikor 1905-ben a szindikalizmus felé közeledett, látta a forradalom szükségszerűségét, s látta, hogy csak a tömegek forradalmi harca vezethet eredményre. Az ekkor írt cikkeiben, leveleiben szakított a korábbi revizionista, a parlamenti harcokat előtérbe helyező álláspontjával, s a forradalmi harc jelentőségét emelte ki. „Gyerekes ostobaságnak tartom én is a parlamenti munkát a nagy néptömegek öntudatos forradalmi harca nélkül, sőt elismertem cikkeimben is[571], hogy ezé a harcé az eredmény oroszlánrésze."[572] Óriási hatást váltott ki belőle a párizsi tömegek forradalmi hangulata. Részt vett a revolucionisták gyűlésein, s ezekről is meleghangú levelekben számolt be Szabó Ervinnek. „Már három revolucionista meetingen is voltam. A tegnapi hatalmas volt. France (Anatole France. — F. Gy.) beszéde magával ragadott. Mikor a katonák, a papok és a bankárok új hármas szövetségéről beszélt a nemes öreg az indulattól remegő hangon, a tömeg úgy zúgott tetszésében, mint egy viharos tenger. És megértettem vagy legalábbis kezdem érteni a *Revolution* nagyságát és értelmét ezekből a gyülekezetekből . . . többet megértettem, mint egy egész Bernstein—Kautsky vitából."[573]

Jászi 1910-ben a szabadkőművesek hivatalos folyóiratában, a Keletben írt cikkeiben is a forradalom szükségszerűségéről beszélt. „A szociális forradalom Franciaországban csak éveknek, legfeljebb évtizedeknek kérdése. Az új világrend, mely már több mint egyszáz éve előrevetítette a maga árnyékát, immár mint a történelmi színpadnak döntő és fő szereplője jelent meg. A szociális forradalom többé elkerülhetetlen."[574] S ezen átalakulás alapjainak, lényegének megismerésére hívja fel a szabadkőművességet. „Ezen nagy átalakulásokat az emberek lehetőleg tiszta szemmel nézzék, tudják, hogy honnan hová megy ez a fejlődés, mert ez a fejlődés ugyan hatalmasabb minden emberi akaratnál, azonban nagy különbség az, hogy hozzája elkészült, világos szemekkel néző emberek állnak szemben ezen fejlődéssel, vagy pedig olyanok, akiknek agyát és ítéletét megzavarja az előítélet és tudatlanság." Jászi itt az objektív társadalmi törvényszerűség és az ember tudatos cselekvése, az emberi tudatosság viszonyának helyes felismerése felé közeledik, a felvilágosítás nagy jelentőségét emeli ki. Fontosnak tartja, hogy az emberek megértsék, mi megy végbe a történelemben, ugyanakkor nem hívja fel a szabadkőművességet aktív cselekvésre a forradalom érdekében. Erre csak halvány célzást tesz: „. . . minden szabadkőműves módon gondolkodó embernek kötelessége, hogy támogasson minden olyan törekvést, mely alkalmas arra, hogy ezeket a nagy átalakulásokat az emberek lehetőleg tiszta szem-

mel nézzék . . .” — de a célzás nagyon halvány, magából az idézetből is kitűnik: Jászi a polgárság, az emberek felvilágosítását hirdeti, hogy azok világosan nézzék az átalakulást. Minél nagyobb világosság! — minél nagyobb tudományosság! — ezek az eszmék kísérik végig Jászi forradalomfelfogását. Miért kell ez Jászinak? Azért, mert „minél tudományosabb szemmel fogjuk ezeket nézni, annál humánusabb lesz ez az átalakulás, és annál kevesebb vér és áldozat árán következik be”.[575]

A forradalom mint megoldás olyan legyen, hogy minél kevesebb véráldozattal járjon. E szavakat Jászi olyan helyzetben intézte a forradalmárokhoz, mikor a forradalom ellenségei fegyverkeztek a forradalmi megmozdulás vérbefojtására. Önkényuralmi viszonyok közepette a zsarnokokkal szembeni könyörületről prédikálni többnyire súrolja a zsarnok szolgálatának határát. Nagyon helyes, hogy minél kisebb vér és áldozat árán kell leküzdeni a forradalom ellenségét. Ez a magyar történelemben meg is valósult, mert 1919. március 21-én a proletárhatalom, a szocialista forradalom igazán békésen győzedelmeskedett. De ebben a periódusban nem ez volt még az általános, hanem a forradalom erőszakos, fegyveres, harcok útján való kivívása.

A forradalom szükségességéről később is írt.[576] A forradalom kirobbanása előtt ugyan az evolúció nagyszerűségét fejtegette, de nem egy eszméjével, írásával ugyanakkor segítette a forradalom kibontakozását, nem kis keservére a pusztuló, dezorganizálódó uralkodó osztályoknak. „Recrudescunt vulnera: a lövészárokból hazatérő százezrek a régi antidemokratikus uralmat elviselni nem fogják . . . A háború nem oldott meg semmit . . . az inkább lappangó ellentéteket a forradalmi elkeseredés állapotáig izzóvá tette.”[577]

Az uralkodó körök élesen támadták Jásziékat, forradalmárnak tartották Jászit, féltek tőle. Láthattuk, mily messze volt a forradalmárságtól, mégis, tevékenységével hozzájárult a tömegek fokozódó forradalmasodásához. Jászit, a polgári reformert, aki elkésett reformokkal ostromolta a társadalmat,[578] forradalmárként kezelték. Az is volt, pontosabban: haladó volt a reakciós erőkhöz képest, — a forradalomig. De a forradalom fejlődése kiélezte Jásziban a már régebben bennelevő forradalomellenes tendenciákat, amelyek az emigráció során ellenforradalmi méreggé értek benne.

A társadalmi haladás útját tehát szociológusunk a reformokban és nem a társadalmi forradalmakban látta, ide vezetett az osztályokról, azok keletkezéséről, perspektívájáról, az osztályharc távlatairól kialakított elképzelése. De ide vezettek azok a nézetek is, melyeket az államról vallott.

5. A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÁLLAMFELFOGÁSA

Jászi marxizmusellenessége elsősorban s leginkább a marxizmus államelméletének tagadásában mutatkozik meg. Ő maga is e téren jelölte meg a marxizmussal szembenállását legtüzetesebben A történelmi materializmus állambölcseletében. A következőkben az *államelmélet* terén kifejtett főbb nézeteit fogjuk vizsgálat alá venni.

Jászi könyvében a történelmi materializmus általános elveinek rövid áttekintése után elég részletesen ismerteti Marx és Engels véleményét az állam lényegéről, keletkezéséről, perspektívájáról. A továbbiakban igyekszik „megcáfolni" a marxizmus tanításait e kérdésben. Az *állam keletkezése* elméletében látja a marxista államelmélet kulcspontját[579], s ezzel is kezdi az állam problémáinak vizsgálatát. A burzsoá szociológusok ismert fogásával Marxot azzal vádolja, hogy „szisztematikusan nem tárgyalta" az állam keletkezése problémáit, általában az állambölcselet kérdéseit. Maga Jászi írja, hogy nem ismeri a korai alapvető műveket, csak Masaryk közvetítésében ismerkedett meg azokkal. Főként ennek tudható be, hogy Marxnak hihetetlen badarságokat tulajdonít. Szerinte Marx az állam keletkezését azonosította a polgári, kapitalista állam kialakulásával, s Jászi „ezzel szemben" fölényesen bizonygatja, hogy a feudalizmus korában is létezett már állam. Marx államelméleti nézeteit úgy „bírálja", hogy azok elméleti forrásait igyekszik kritika alá venni: Szerinte Marx nézetei az állam keletkezéséről „. . . a hegeli dialektika, a Feuerbach-féle materializmus és a XVIII. század racionalizmusának éppen nem szerencsés keverékei".[580] Majd szintén a burzsoá szociológia ismert módszerei szerint megkísérli, hogy szembeállítsa Engels nézeteit Marx elméleteivel, ellentétet konstruálva közöttük. (Jászi Marx és Marx között is próbál ellentétet konstruálni, nemcsak Engels késői leveleit igyekszik szembeállítani Marx írásaival, s Engels korábbi írásaival is, hanem Marx korábbi és későbbi írásai között is ellentéteket keres, az „amorális írások" szerzőjét [Kommunista kiáltvány] szembeállítja a 40-es évek elejének Marxával, aki az etikai, morális tényezőknek is jelentős szerepet tulajdonított.)

Jászi kiindulva az állam Engels által adott meghatározásából, az állam egy fontos jegyét emeli ki, s megállapítja, hogy az állam fogalmának lényeges tartalma, jelentős jellemvonása a többé-kevésbé elvált *közhatalom*. Megállapítja, hogy „ez előttünk helyesnek és elfogadhatónak látszik, mert oly jellemvonást emel ki, mely minden előttünk ismert történelmi államalakulatban fellelhető".[581]

Jászi az állam lényegének ilyen meghatározása után igen gyorsan rátér az állam mint történelmi kategória marxista felfogásának kritikájára. Államelméleti elképzeléseinek központi gondolata az *állam örök voltának* feltételezése. S ebből a pozícióból bírálja a marxista államelméletet. „Igaz-e, hogy miként Engels állítja — az emberiség történelmének leghosszabb korszakában, a törzsszervezet idején állam nem létezett, mert nem létezett a nép összességétől különvált közhatalom" — teszi fel Jászi a kérdést. — Ennek tagadása könyvének vezérfonala — s így válaszol: „Erre a kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk, mégpedig . . . Engels forrásai alapján."[582] Engels adatai, az Engels által megrajzolt törzsszervezetek képe alapján állítja, hogy erre a korszakra is jellemző az állam. A törzsi szervezet néhány vonásának felsorolása után eljut a megállapításhoz: „Véleményünk ennélfogva tehát az, hogy a primitív társadalmaknál — nevezetesen az Engels nemzetség-szervezeténél is — az állami szerv attributumai teljes világosságban megkülönböztethetőek, s nincs semmi joguk ezeket a korokat mint állam nélkülieket tekinteni."[583]

Nem látta — amint könyvéből kitűnik — az állam mint különvált közhatalom és a felfegyverzett nép közötti lényeges különbséget, ellentétet. Így próbálta meg azonosítani a két egymással homlokegyenest ellentétes társadalmi szervezetet. Megkísérelte ugyan enyhíteni az éles kontrasztot azzal, hogy a korai „államot" megkülönböztette a mai államtól: „Minden ami tudományosan mondható, csak annyi, hogy ezek az államalakulatok még nem a modern hatalmasan differenciálódott és integrálódott államok, hanem azok kezdetleges képletei."[584] Ez azonban nem változtat a lényegen: államnak tekinti az ősközösségi társadalmak társadalmi-törzsi szervezetét, ha hozzá is teszi, hogy „egyszerű és kicsinykörű államhatalom" az.[585] Mindebből általánosított következtetést vont le: mely szerint az állam nem a nemzetségszervezet pusztulásának terméke, mint Engels állítja, hanem *„minden társadalmi alakulat állandó kísérő jelensége"*. Az állam tehát örök, nem történelmi kategória, nem a társadalom viszonylag fejlettebb fokán keletkezett, nem feltételezi a magántulajdon létezését, hanem minden társadalmat végigkísér. Az állam végig fogja kísérni Jászi felfogása szerint a legfejlettebb társadalmat, a szocializmust is. Jászi kifejezetten tagadja az államnak a marxizmus által feltárt történeti keletkezését, s tagadja a marxizmus államelhalási elméletét is.

Jászi államfelfogása általában mindenféle államkeletkezési elképzelést terméketlennek, helytelennek tekint, hiszen az államot állandóan adottnak veszi a társadalomban. Maga így állapítja meg ezt:

„Az eddig elmondottak után már nyilvánvaló, hogy az államkeletkezés történelmi meghatározása lehetetlen feladat."[586] De ugyanakkor részletesen foglalkozik a marxizmus, főleg Engels nézeteivel az állam keletkezésére vonatkozólag. Helyesli Engels véleményét, amely szerint nem lehet az állam keletkezését az erőszakkal magyarázni: „Az mindenesetre helyes megfigyelése Engelsnek, hogy az erőszak nem lehet a társadalmi átalakulások alapoka . . .", s ezen szempontból helyesen bírálja Dühring felfogását. „. . . Hiábavaló minden erőszak, ha mögötte megfelelő gazdasági átalakulás nem áll." De azonnal le is rontja helyes belátását. „És ez kétségtelenül így is van, ha a gazdasági átalakulásba a szellemi, erkölcsi, esztétikai stb. átalakulásokat is beleértjük."[587] Tehát: egyrészt helyesli, hogy nem az erőszak az alapoka a történelmi változásoknak, így az állam keletkezésének, másrészt azonban idealisztikusan belekonstruálja a gazdasági fejlődésbe a szellemi, erkölcsi, esztétikai tényezőket is, amelyek meghatározzák magát az erőszakot is. „Sikeres erőszak csak ott gyakorolható, ahol megfelelő új hatalmi erők állanak rendelkezésre. Ilyen értelemben véve teljesen igaz, amit Engels az erőszak elmélete ellen mond."[588]

E megállapítások mellett azonban az erőszakelmélettel is kacérkodik. Csodálkozva kéri számon a marxizmus ellentmondásait Engelstől, mert hiszen maga Engels meglepte őt az erőszakelmélet elleni harcával, amikor ezzel lényeges ellentétben van az államkeletkezés általa adott történelmi magyarázata.[589]

Szokott túlzásaival — ha a marxizmus valamiről kimutatja, hogy *nem döntő*, Jászi már azt állítja, hogy a marxizmus teljesen *tagadja annak létét*, szerepét — kijelenti, hogy Engels „az erőszakot, legalábbis mint lényeges elemet, kizárja a társadalmi fejlődés faktorai közül". S megint csak az foglalkoztatja Jászit, mi hát Engels szerint „a társadalmi és állami kialakulás alapoka, fő lélektani tényezője, ha az erőszakot teljesen jelentéktelennek tartja"?[590] Jászi fő lélektani tényezőt keres, el sem tudja képzelni, hogy a fő tényező nem lélektani, hanem gazdasági.

De már az előző fejezetben is láttuk, hogy Jászi a gazdasági erők mögött lélektani tényezőket keres, s azért elégedetlen a történelmi materializmussal, mert nem tár fel a gazdasági mögött eszmei, mélyebben ható mozgatóerőket: „Érthetetlen, hogy maguknak a társadalom alapját képező gazdasági viszonyoknak átalakulását mi okozza?"[591] S ebből látszik: Jászi képtelen megérteni a társadalmi gazdaság önmozgását, aminek elismerése és felismerése minden materialista történetfelfogás alapvető összetevője. Jászi úgyszintén nem ér-

tette meg az objektív és szubjektív mozzanatok viszonyát, kölcsönhatását sem a társadalom mozgásában, ez is oka fentebbi teljesen hibás nézetének. Engels helyesen járt el — Jászi szerint —, amikor az állam keletkezési tényezői között nem az erőszak elsődleges jelentőségét emelte ki, „de téved benne, és iskolája számos tételével ellentétbe keveredik, midőn azt *teljesen száműzni akarja*". Jászi ugyan nem mondja meg, milyen tételekkel keveredik Engels itt ellentétbe, de nincs is szükség rá, hogy megmondja, mert Engels és Marx soha nem akarták az erőszakot, ennek szerepét teljesen száműzni, hanem csupán annak elsődleges, meghatározó szerepét tagadták, kiemelve nagy jelentőségét a társadalomban, főként a nagy társadalmi változások, a forradalmak idején. Jászi hivatkozásai az erőszak szerepére tehát nem sokat érnek a marxizmus újabb „kritikája" során.

Az állam örök voltának állításával összhangban van az a megállapítása, hogy az állam eredete az osztályharcokkal nem esik egybe.[592] Itt csak a Jászira e kérdésben jellemző bizonytalanság, következetlenség ejti bámulatba az olvasót: az állam és az osztályok értékelésében lépten-nyomon ellentmondóan tárgyalja egyik-másik kategóriát. Egyrészt az államot örökkévalónak mondja, amely az egész társadalmat végigkíséri, másrészt ezzel együtt állapítja meg, hogy az állam eredete *nem esik egybe* az osztályharccal. De még nem felejtettük el Jászinak, hogy fentebb az osztályok örökkévalóságát is hasonló módon állította, létezésüket a munkamegosztással azonosította, az osztályok elhalását tagadta. Eszerint az állam keletkezése mégiscsak *egybeesik* az osztályok keletkezésével, mert Jászi szerint mindkettő a társadalom kialakulásával veszi kezdetét.

Az állam történetiségének tagadása, az osztálytársadalom keletkezésétől való elszakítása messzemenő következtetéseket eredményez az *állam lényegét* illetően is. Az államnak az osztályharctól, az osztályantagonizmustól történő elszakítása az állam osztályjellegének tagadását eredményezi. Jászi le is vonja ezt a következtetést, megállapítva, hogy „... az állam tevékenységének ... nagy része közös, egyetemes, a társadalom legnagyobb részére egyaránt fontos érdekek biztosítására szolgál".

Az állam lényegét funkciói alapján kettős vonatkozásban állapítja meg: „*Az állam kizsákmányolási szerepe mellett sohasem homályosult el, sőt azzal legalábbis egyenlő fontosságú maradt ősibb, fundamentális szerepe, mely létének alapja — a tervszerű vezetés melletti, kikényszeríthető kooperáció.*"[593] Itt még közel egyenrangú elemekről beszél, de később egyre inkább az utóbbi mozzanat döntő jelentőségét emeli ki,

tagadva az állam lényegének osztályjellegét. Ez nem azt jelenti, hogy Jászi egészében, minden vonatkozásában tagadta volna az állam osztályjellegét. Ellenkezőleg, számos írásában, fő államelméleti munkájában is utal arra, hogy a korabeli állam a kizsákmányolás szolgálatában áll, az uralkodó osztályok hatalmát jelenti az elnyomottak felett.

De mivel magyarázza az állam osztályjellegét, ha tagadja, hogy léte az osztályok létével van összefüggésben? Úgy oldja meg ezt a problémát, hogy az államot a társadalom és osztályok felettinek, a társadalmon kívül álló felsőbbrendű erőnek, objektív tényezőnek állítja be, amely lehetőséget rejt magában arra, hogy bizonyos osztályok a maguk érdekében felhasználják ezt. „A társadalom tagjainak szerepe és eljárása az állammal szemben lényegileg ugyanaz, mint akármelyik technikai vagy termelési eszközzel szemben: a lehető legnagyobb mértékben igyekeznek azt céljaik érdekében felhasználni . . .” Arra törekednek, hogy „. . . ezt a hatalmas eszközt a lehetőségig a saját maguk számára biztosítsák, a belőle eredő előnyöket mentől teljesebben élvezzék”. Így az eltérő érdekű társadalmi csoportok (valószínűleg ez az osztályokat jelenti Jászi számára) kialakulásával az egyes csoportok „céljaik megvalósítására eltérő irányban akarják működtetni a kooperáció szervét, az államot”. S ezzel a mozzanattal az osztályok érdekeivel magyarázza az állam osztályjellegét: *az eredetileg nem osztályérdeket képviselő államot felhasználják az uralkodó osztályok*: „Ebből következik — írja —, hogy az állam tényleg a leghatalmasabb társadalmi kör állama lesz . . .”[594]

Jászi írásában az állam *osztályjellegének* elismerése azonban csak *járulékos*, a *lényeg*: *a kooperáció*, a tervszerű vezetés mellett kikényszeríthető *kooperáció*. S amíg ez az államban egyre jobban kiemelkedik, addig osztályjellege kopik, annál inkább, minél jobban kialakul majd az osztályok Jászi által annyira óhajtott egyensúlya.

Ezt a következő paradoxonnal akarja kifejezni: „Mentől kifejlettebb egy társadalomban az osztályszellem és az osztályérdek, annál jobban kopik magának az államnak osztályjellege.”[595] S bár többször is hangsúlyozza, hogy az állam csakis e kettősség tekintetbevételével érthető meg, ez adja az állam lényegét, szerepét, fogalmát, mégis egyre jobban eltávolodik attól, hogy az állam osztályjellegét elismerje, s egyre inkább az államnak az *osztály-együttműködési jellegét* emeli ki.

Meghatározza az állam lényege és kizsákmányoló jellege közötti viszonyt is: azt állítja, hogy a *kizsákmányolás nem tartozik az állam lényegéhez*. „A történelmi materializmus iskolája egy rendkívül fontos jelenséget domborított ki, midőn az állam lényegét osztályküzdelmi

tanával összekapcsolta, de nem határozta meg teljesen az állam lényegét... Tisztán logikailag nézve a dolgokat, azt kell mondanunk, hogy a kizsákmányolás az állam nem lényeges alkateleme, bár történelmileg tekintve kétségtelen, hogy az benne többnyire helyet foglalt..."[596] S megállapítja, hogy az *állam lényege* — most már „megtisztítva" a kizsákmányolási tényezőtől, megfosztva az államot osztályjellegétől — *a kooperáció*. „Az állam kooperatív jellege közös érdekek megvalósítására : lényegének alapvonása, míg az osztályuralom és kizsákmányolás annak csak átmeneti, történelmi eleme."[597] Látható, Jászi a logikai és a történelmi elválasztásának metafizikus eszközéhez fordul, hogy az állam osztályjellegét annak lényegéből kiiktassa. „Történetileg többnyire kizsákmányoló szerepet teljesített az állam" — de vajh, volt-e valaha olyan állam, amely nem volt kizsákmányoló ? — Ilyen állam valószínűleg csak a Jászi-féle „jövő állama" lehetne, a történelem múltja és jelenje ilyen államot nem ismer, s ezt maga Jászi sem tagadja. De éppen ezzel szemben emeli ki diadalmasan, hogy logikailag — tehát az általa nagy gonddal kiépített logikai konstrukció szerint — az állam nem bír osztályjelleggel. Így sikerül végső soron az államot osztályok felettivé tenni, pontosabban az állam osztályjellegének burzsoá tagadását szalonképes, tudományos köntösbe öltöztetni.

Jászi igen sokat ír a „tervszerű kooperáció" jelentőségéről, szerepéről. A tervszerű kooperáció, a létért való közös küzdelem Jászi számára az állam első megnyilvánulása, tehát az állam lényegét is majdhogy nem biológiai síkon keresi. Ugyanez az alapja szerinte a szocialista államnak is.

Jászi államfelfogása világosan mutatja : nem érti az állam lényegét. Bizonyos pontokon közeledett az állam lényege, tartalma, funkciói felismeréséhez, különösen akkor, amikor az állam gyakorlati tevékenységében látja feltárulni annak valódi lényegét, amikor Tisza Istvánék államgépezetét támadja, amely agyonsújtja a feltörekvő erőket, az ország haladó törekvéseit. S ennek nyomán ismeri el, hogy az állam lényegéhez tartozik a kizsákmányoló jelleg, az osztályjelleg. De a radikálisban hamar felébred a polgár, aki megrémül felismerésétől, s nem meri levonni annak következtetéseit, s így játssza ki a történelmi és logikai elemek szembeállításával előbbi, sokat sejtető felismerését.

Jászi a jövő társadalmat, amelyben megszűnik a kizsákmányolás, államilag szervezett keretek között élő társadalomnak képzelte el. A jövő társadalmának államát, mint osztályok feletti, nem kizsákmányoló, kooperatív államot jellemzi : „... Az államhatalom tény-

leg az osztályokon felül lesz mint a társadalmi összműködés irányító, rendező, összetartó ereje."[598] Ezt az államot olyan körhöz hasonlítja, amelynek középpontja, az állam felé több különböző irányú, de egyenlő nagyságú, egymást kiegyenlítő erő hat — ez az osztály-egyensúlynak különböző burzsoá elméletekből jól ismert figurája. Nem tudni, honnan vesz biztosítékot arra, hogy ezek az erők valóban egymást kiegyenlítő, egyensúlyt képező erők lesznek-e, s nem borítják-e fel osztályfeletti államának a még oly jól kiagyalt osztály-egyensúlyi állapotát?

A *jövő államának* elképzelését állítja szembe az állam elhalásáról szóló marxista tanítással.[599]

„Az állam ősi, alapvető működésében a tervszerű kooperáció képezi a leglényegesebb jellemvonást. Ez a szerepe pedig állandó, nélkülözhetetlen, örök". Az örök állam, a tervszerű együttműködés az egyenrangú osztályok között, amelyek közt ugyan van irányító és irányított, tehát lényegében megmaradt a kapitalizmus szerkezete — ez a vágyálma a burzsoá szociológiának. Ez az a szegényes fegyver, amelyet a marxizmus nagyszerű, a proletariátust lelkesítő államelméletével szembe tudott állítani. Nem túlságosan erős fegyver az sem, hogy Jászi a marxizmus érvét használta fel ellenkező előjellel. A marxizmus arra hívja fel ugyanis a figyelmet, hogy az antagonisztikus osztálytársadalom megszüntével, az állam elhalásával megszűnik a különvált közhatalom, s a személyek igazgatását a dolgok szervezett igazgatása váltja fel. Jászi ezzel szemben azt állítja, hogy az állam megmarad államnak akkor is, ha a személyek feletti kormányzás helyébe a dolgok igazgatása és a termelési folyamatok vezetése lép, „minthogy ez nyilvánvalóan kikényszeríthető, tervszerű kooperációt jelent".

Jászi a jövő államának tevékenységét a dolgok igazgatása mellett az új jogrend fenntartásában, valamint a társadalom tagjainak nevelésében látja. „Az állam tehát nem hal meg és nem kerül a régiségtárba — írja Jászi Engels jól ismert szavaira hivatkozva —, hanem osztályjellegét levetve egyre inkább és határozottabban domborodik majd ki alapvető jellemvonása : az összesség céljait szolgáló együttműködés lehető legjobb biztosítása, irányítása és fejlesztése."[600] És még Jászi vetette a szemére a történelmi materializmus hirdetőinek, hogy utópiákat vallottak, hogy a múlt törekvések utópisztikus jellegétől nem tudtak megszabadulni. Ez a vérbeli kispolgári utópia, amely az államot a Marx és Engels által oly erőteljesen bírált „szabad népállam" keretei között szeretné látni, a jövő társadalmát államilag szervezett társadalomként tudja csak elképzelni.

Nemcsak Engels túl erős Jászi számára, hanem még Loria felfogása is túlzottnak tűnik fel előtte. Loria — ez a szemfényvesztő burzsoá ideológus — Stuart Mill elve megvalósítását várja a jövő társadalomtól. Ez az elv : a laissez faire. Szerinte a jövő társadalma állami beavatkozás elkerülését fogja hozni. Loria jó burzsoá módjára eddig jutott el. De Jászi szerint a szocialista államban lehetetlen ezen elv keresztülvitele, — itt is az államilag vezetett rend állapotának kell érvényesülnie, mert a szocializmus viszonyai megkövetelik az állami tevékenységet.

Jászi elveti Engels államelhalási elméletét, mivel Engels az államelhalás perspektíváját a kizsákmányolás, az osztályok felszámolásával együtt jelölte meg. Jászi viszont az állam lényegét nem a kizsákmányolásban látta, ezzel tehát nem érthetett egyet.

Hol lehet megtalálni Jászi tévedésének a forrását? Amellett, hogy végső soron az általa képviselt osztály érdeke akadályozta a helyes államelméleti felfogás kialakulását, az államfelfogás eltorzulásának ismeretelméleti okai is voltak, ugyanis az állam lényegét elfedte Jászi előtt az állammal kapcsolatos néhány felszíni jelenség. Ebből adódott, hogy Jászi az államot a társadalommal együtt kialakuló, azt végigkísérő, ún. „örök államként" fogta fel. Mindig volt állam, mindig lesz állam — ezt a téves véleményt elég gyakran lehet hallani, jóindulatú, a szocializmussal szimpatizáló emberek szájából is. Mi ennek az oka? Az, hogy *a társadalom szervezettségét csak az állami szervezettség keretei között képesek elképzelni.* Ez a kapitalista társadalom eszmevilágának jele, mert a kapitalista viszonyok között élő ember gondolkodásán saját társadalmának jegye jelentkezik az állam bálványozásában, az államnak, mint az emberrel együtt járó, természetes társadalmi képződménynek, mint mindenható hatalomnak felfogásában. Az emberek sokszor ezért nem tudják a jövőt sem elképzelni másként, csak az állami szervezet keretei között. Ez még ma is gyakran jelentkezik, noha a szocialista állam már jelentős lépést tesz az állam elhalása felé, amennyiben az állam egyre inkább „félállammá" válik, a kisebbség elnyomó apparátusából az óriási többség eszközévé alakul; kibontakozik s egyre teljesebbé válik a szocialista demokrácia, s egyre jobban kiteljesül az a folyamat, melynek eredményeképpen az állam mint a társadalomtól elidegenült közhatalom megszűnik, feloldódik a társadalomban.

Akik az államot öröknek tekintik — így Jászi is —, az államban a tervszerű kooperáció szervét keresik : az állami működésnek egyes

felszíni jegyeit emelik ki, s ezekben a véletlen, nem lényegi vonásokban látják az állam lényegét.

Jászi az állam történetiségét azzal tagadta, hogy a társadalom mindig bizonyos szervezeti keretek között élt, tevékenykedett.

Az igaz, hogy a társadalom léte feltételezi a szervezettséget, hiszen mindig meghatározott szervezeti keretek között él. Így volt ez az ősközösségi társadalomban is, ennek szervezeti kereteit, formáit írta le Morgan nyomán Engels. Tény, hogy részletesen körvonalazott szabályok, szervezeti formák szabták meg a törzs magatartását pl. háború idején stb. Az ember társas lény, létezése más emberekkel való kapcsolatait feltételezi, s ezek szervezeti formákat, szervezettséget igényelnek. A társadalom létezése tehát egyben a társadalom szervezett létezését jelenti. Szervezettségre szükség lesz a szocializmusban, sőt a kommunizmusban is, amikor az állam már el fog halni. Az állam csak addig marad fenn — a minőségileg új típusú, szocialista állam is —, amíg feltételei fennállanak ; amíg antagonisztikus osztályok léteznek, akár egy országon belül, akár nemzetközi méretekben. De a feltételek letűnésével többé nem lesz szükség az államra, — s nem is lesz lehetőség az állam megőrzésére. (Az állam elhalása azonban természetesen nem jelenti a társadalomban a szervezetlenséget, az anarchikus viszonyokat.)

A társadalom szervezettségének csupán egyik formája az állami szervezettség, mely csak bizonyos körülmények között és történelmi feltételek mellett lett a társadalom szervezeti kerete. Ezeket a körülményeket a magántulajdon, illetve a társadalom antagonisztikus osztályainak léte, ezek harca teremtette meg.

A társadalom állami szervezettségét nem lehet abszolutizálni. Bármennyire is nagy jelentőségű az állami szervezet, nem egyedülálló, nem abszolút, nem olyan szervezet, mely örökké fennmarad. Az a felfogás, amely szerint az állam lényege a szervezettség, a társadalom számára megfelelő keret biztosítása, eljut oda, ahova Jászi is jutott : megmarad a felszín, a közigazgatás stb., s eltűnik az állam lényege : osztályjellege, a kizsákmányolást sajátos állami eszközökkel, államgépezettel biztosító jellege. Mindez fényt vet e nézet osztályjellegére is, világos, hogy kinek áll érdekében az állam lényegét alkotó kizsákmányolási viszonyok elkendőzése, egyes állami operatív funkciók előtérbeállításával, akár tudatos ez az osztálycél, akár öntudatlanul húzódik meg a háttérben.

A kisburzsoázia képviselője a társadalmat nem is tudja másképp elképzelni, mint állami keretek között, olyan viszonyok közepette,

amikor mindenképpen szükséges a központi szervek által az egyénekkel szemben alkalmazott kényszer. A jövő társadalmában az állami erőszak alkalmazása is osztályviszonyok közepette megy végbe, amikor az osztályok egyensúlyba kerültek egymással. Jászi polgári szemmel nézi a világot, amikor a jövő társadalmától, melyet szocializmusnak nevez, állami berendezkedést kíván meg. Kispolgári módon gondolkodik, s ez az államelmélet kapcsán válik világossá : csak az állam keretei közt tud mozogni. Jászi nem egyértelműen kispolgár, végső elemzésben azonban kibukkan a radikális mögött a kispolgár.

Jászi az állam lényegét, perspektíváját szembeállította a szocialista államfelfogással. Harcolt a proletárdiktatúra-elmélet ellen, amelyet egyébként, „hála" a második Internacionálé tevékenységének, a radikálisok alig ismertek. Államelméleti könyvében a proletárdiktatúrakérdést nagyon rövid úton intézte el[601], elutasítólag foglalt állást vele szemben máshol is.[602] Azzal indokolta proletárdiktatúra-ellenességét, hogy minden diktatúrát ellenez. „Elvi szempontból ellensége vagyok minden diktatúrának" — írta egyik cikkében, s hogy ez mennyire sántít, elég azt megemlíteni, hogy itt nem tesz különbséget a tömegek diktatúrája és a kisebbség diktatúrája között. A tömegek érdekében gyakorolt diktatúra halálos ellenségeik, a volt kizsákmányolók felett : létkérdés. Ha valaki azzal ellenzi a proletárdiktatúrát, hogy „elvileg ellensége minden diktatúrának" — vagy mint később Kautsky, a „tiszta demokráciát" követeli a proletariátustól —, az a burzsoá diktatúrát erősíti a proletárdiktatúrával szemben. A proletárdiktatúrában Jászi az erkölcsi autonómiának, az „igazi demokrácia" szellemének tagadását látta (mármint a burzsoá demokrácia szellemének), s ezért ellenezte a proletárdiktatúra létrehozását. Kifejtette abbeli véleményét — a legdrasztikusabb burzsoá diktatúra viszonyai között támadva a proletárdiktatúra ellen —, senkinek nincsen arra joga, hogy diktatúrát gyakoroljon. Azt az állítást is megkockáztatta — ez is a megszokott burzsoá szólam a proletárdiktatúra ellen —, hogy a proletariátus nem képes erre, mert nem elég érett még a diktatúra gyakorlásához.

A proletárdiktatúra elleni támadásnak a fő vonala az idealizmus nyomán bontakozik ki. Az etikai jellegű, etikai elemek elsődlegességét állító idealizmus, a moralizáló szólamok szolgáltatták Jászi számára a fegyvertárat elvileg a proletárhatalom elleni támadáshoz. Elvileg az észben, az erkölcsi öntudatban látta a fejlődést, s ezt állította szembe az osztályharccal, melyet ugyan nélkülözhetetlennek, de egyszersmind egyedül elégtelennek tekintett a fejlődésben.

Mit akart Jászi elérni? Gyakorlatilag nem sokat, bár elméletileg igen nagy zajt csapott az államelmélet terén. Gyakorlatilag a burzsoá demokratikus állam volt Jászi ideálja, ezt kívánta a korabeli elmaradott, feudális viszonyokkal át-meg átszőtt burzsoá állam helyébe állítani. E „rendi államot" „jogállammal" akarta felcserélni, s ez nem 50%-os követelése, hanem a lényeget tartalmazó célja volt.[603] „A rendi államból jogállamot" — volt a jelszava a nemzetiségi kérdés terén adott programjában is.[604] Ez a szociológiában a jogfelfogás előtérbehelyezése a szokásos magyar jogászi gondolkodás érvényesülésének mintapéldája. A feudális vonásokkal terhes magyar kapitalista társadalomra általában jellemző a jogász jelleg. Ez a jogászi gondolkodás érvényesült például Jászi, Pikler, Somló szociológiai írásaiban is.

A társadalmi haladás idealista és metafizikus felfogásához nagyban hozzájárult tehát államfelfogása, amely alapot adott, összefonódott osztályharc felfogásával, amely nem marxista, proletár osztályharc-felfogás volt, hanem liberális, burzsoá osztályharc-koncepció. Államelméleti felfogásával szorosan összefonódott a társadalmi forradalomról kialakított véleménye, hiszen az állam lényegét nem a társadalmi osztályok közötti kibékíthetetlen harcból magyarázta meg, hanem éppen ezt a harcot igyekezett minél csavarosabban megkerülni. Így még világosabban rajzolódik ki Jászi reformista — időnként forradalmi vonásokkal tarkított — társadalomfelfogása, utópisztikus eszméinek teljes megvalósíthatatlansága.

Államelméleti felfogásán nagyon érződik Pikler hatása, de talán nem egészen pontos, ha úgy véljük, hogy Jászi Piklerből kiindulva, s a belátásos elméletre támaszkodva érte el csupán azokat a „magaslatokat", amelyeket az eddigiekből e téren ismertettünk.[605] Kétségtelen, hogy Pikler itt sokat jelentett, de nem lebecsülendő például Masaryknak a szerepe ebben, akinek antimarxista könyve adott impulzust és érveket — bár silány érveket — a marxizmus államelmélete elleni támadáshoz.

Mert Jászi államelméleti jellegű munkásságának fő vonala: a marxizmus államelméletének támadása. Nem véletlen, hogy itt akarta kikezdeni a marxizmust, a legérzékenyebb pontra akart csapást mérni. Az állammal tisztába jönni: fontos feltétele a proletariátus öntudatosodásának, ami a forradalmi korszakban beláthatatlan jelentőségű. Lenin néhány évvel később írt Állam és forradalom című műve nemcsak elméletileg fontos a proletariátus számára, hanem eszméivel gyakorlatilag is nagyban segítette az oroszországi proleta-

riátus forradalmasodását. Jászi támadása a marxista államelmélet ellen forradalomellenességét bizonyítja.

A társadalmi haladás problémájával nagyon szorosan összefügg egy másik terület, amellyel Jászi behatóan — talán mindezeknél behatóbban — foglalkozott: ez a nemzetiségi kérdés, a társadalom haladása feltételeként jelölve meg a nemzetiségi kérdés megoldását.

6. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A TÁRSADALMI HALADÁS

Jászi helyesen látta meg, hogy a magyarországi fejlődésnek egyik döntő kérdése a nemzetiségi probléma megoldása, s a társadalmi haladást Magyarországon elsősorban ennek megoldásában látta. Éppen ezért az ország demokratizálásával együtt főként e célért harcolt.

A nemzetiségi kérdésben — a marxizmus tanításától eltekintve — a magyar társadalmi gondolat történetében kétségtelenül Jászi jutott a legtovább. S ennek jelentőségét nem lehet lebecsülni, tudva azt, hogy a magyar fejlődésnek legfájóbb, legnehezebben megoldódó kérdése egyrészt a magyar nemzeti függetlenség kivívása, másrészt a magyarországi nemzetiségek évszázados követelése szabadságuk kivívásáért. Az osztrák uralkodóház által elnyomott, nemzeti függetlenségétől megfosztott Magyarország maga is tudta, évszázadok keserves küzdelmeiből megtanulta: mit jelent a nemzeti függetlenség?! De a magyar uralkodó osztályok a dualizmus korában s főként a századforduló körül kárpótlást kerestek s találtak a Magyarországon élő nemzetiségek elnyomásában, kizsákmányolásában.

A századforduló éveiben a magyar urak megtagadták még a kiegyezés után hozott Deák-féle nemzetiségi törvényt is, amely liberális eszközeiből adódóan a hivatalos politikával kétségtelenül szembeszállt. Ebben a helyzetben jelentkezett nemzetiségi felfogásával Jászi, aki a Kossuth-, Deák-, Mocsáry-féle nemzetiségi politikához akart visszanyúlni, sőt helyenként ezen a felfogáson túl is ment.

Igen fontosnak tartotta Jászi az alapvető fogalmak tisztázását.

A *nemzet*, *nemzetiség* fogalmait Jászi az államhoz való viszonyukban határozza meg. Megkülönbözteti a *nemzet* fogalmát — mint állami hatalommal bíró nemzetiséget[606] — a *nemzetiségtől*, amely állami hatalom nélküli, egy idegen nemzetiség rá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt áll. A nemzetiséget később olyan embercsoportként jellemzi, melyet a közös múlt, a közös törekvések tartanak össze.[607] A két fogalom tartalma lényegében azonos. Bár eleinte az

államiság emelkedik ki, később a kulturális, nyelvi mozzanat játszott nagy szerepet a Jászi által adott nemzet-meghatározásban. „*Nemzet* annyit jelent, mint a kultúrában, gazdaságban, tradíciókban egybeforrottak politikai megszervezése: a nép önrendelkezési joga, hogy az együvétartozásukat érzők szabadon szervezkedhetnek mindazon célokra, amelyeket szellemi, erkölcsi és gazdasági boldogulásuk szempontjából fontosaknak tartanak."[608]

„A *nemzetiség* oly egyazon nyelvet beszélő embertömeg, mely összetartozósága tudatára ébredt, s magát külön személyiségnek tekinti."[609]

Jászi számára igen fontos volt bebizonyítani — nehogy fellépését államellenes támadásnak tekintsék —, hogy a nemzetiségi kérdésben igen gyakran nem államalakítási kérdésről van szó, hanem pusztán a nemzetiségi kisebbségek ama törekvéseiről, hogy nyelvüket, kultúrájukat, gazdaságukat szabadon fejleszthessék, s hogy sem gazdasági, sem politikai, sem szociális életükben hátrány őket ne érje, azért, mert nem az államalkotó nemzethez tartoznak.[610] Megjegyzendő, hogy harcbaszállt a nyelvi faktor lebecsülése ellen, bár túlbecsülését is elítélte. Erőteljesen harcolt azok ellen, akik, mint Réz Mihály is, valamiféle mítikus *faji* tényezőben keresték a nemzetiségi kérdés lényegét, kockáztatva, hogy ezért hazafiatlansággal vádolják őt. „A faj biológiai fogalmának a szociológiába való bevitele teljes abszurdum."[611]

Ezek után nem meglepő, hogy Jászi a nemzetiségi kérdés keletkezését és megoldását mindenekelőtt kulturális-nyelvi problémának látta; nagyon hasonlóan az általa nagyrabecsült ausztromarxistákhoz, Rennerhez, Bauerhoz, akiknek ezirányú munkáival írásaiban részletesen foglalkozott. Az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége „hozza létre a nyelvi egységet" — írja, ugyanekkor figyelmeztet a nyelv nagy kohéziós szerepére.[612]

Jászi helyesen látta a nemzetiségi kérdés összefüggését a fő társadalmi kérdésekkel, az osztályharc problémáival, felismerte, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlansága akadályozza az osztályharc eredményes megvívását. „A nemzeti kérdés megoldatlansága gátolja az osztályellentétek megoldását."[613]

A nemzetiségi kérdés megoldásában látta Jászi az ország demokratizálása feltételét is. A nemzetiségi kérdést úgy jellemzi, mint „. . . a demokrácia archimedesi pontját", mint „állami létünk központi problémáját".[614] Arról ír ezzel kapcsolatban, hogy „bármiféle magasabb gazdasági vagy politikai törekvés, a nyugat-európai eszméknek bár-

mely nagy hullámzása, legyen az szabadgondolkodás vagy szocializmus, képtelen utat törni addig, míg a népnek, a nemzetiségeknek a szociális létminimuma teljesítve nincsen. Ez a tény adja meg a nemzetiségi mozgalmaknak a maguk legyőzhetetlen erejét."[615]

Jászi a nemzetiségi kérdésben olyan erőt lát, amely késlelteti a társadalom osztályküzdelmeinek a megvívását, az osztályharc végigvitelét, mert összezavarja a sorokat. S arra is rámutat, hogy a nemzetiségi kérdés nemcsak az elnyomottakat, hanem az elnyomókat is sújtja, s ezzel is megnehezíti a tájékozódást, az erők rendeződését, valamint — az erők összebékülését is. A nemzetiségi elnyomás szerinte ostoba politika, mert „a nemzetiségi elnyomás, a kényszerasszimiláció rendszere az, amely nemcsak az elnyomottakat, hanem végeredményben az elnyomókat is sújtja, hisz mindenütt, ahol ezt a dőre politikát alkalmazzák, a gyűlölet és az elkeseredés tüzét gyújtják fel millió és millió ember lelkében, akik tehát ahelyett, hogy békére törekednének, minden energiájukat arra fordítják, hogy a rájuk nézve gyűlöletes idegen igát lerázzák".[616]

Észreveszi a nemzetiségi kérdés és az osztályharc összefüggését: ez már a nemzetiségi kérdés haladó felfogása. Hibái ellenére nemzetiségi felfogása — főként, mivel a történelmi materializmus módszerét alkalmazta e kérdésben — jelentős haladást képviselt kora nézeteihez képest. A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó politikájának éleshangú leleplezése fájdalmasan érintette az elnyomókat, érthető volt tehát Jászi elleni gyűlölködésük.

Kimutatta a magyar nemzeti függetlenség összefüggését a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldatlanságával, bebizonyította, hogy — többek között — a nemzetiségi kérdés megoldása a feltétele a magyar függetlenség kivívásának is. „Nem lehet Ausztria gyarmatpolitikáját megtörni addig, míg az ellenünk az ország másik felét mozgósíthatja, melyet mi dőrén elnyomunk és kizsákmányolunk."[617]

Jászi a nemzetiségi kérdést tehát igen nagyra értékeli. Igaza van abban, hogy a nemzetiségi kérdés eltakarja az osztályviszonyokat, arra használják fel az uralkodó osztályok, hogy az égető társadalmi osztályproblémákról ezzel tereljék el a figyelmet. Helyes az az észrevétele, hogy ezzel a kérdéssel a társadalomtudományokban Magyarországon alig foglalkoztak. Nemegyszer ír arról a partikuláris légkörről, amelynek eredményeképpen „... hosszú ideig a magyar progresszívek észre sem vették nemzetiségi problémáinkat; az ország felének legégetőbb s számos külpolitikai szállal megerősített kérdését".[618]

Ebből adódik, hogy hiányolja a Balkán-kérdés magyarországi feldolgozását, felfigyelve arra, hogy nálunk ezzel a problémával úgyszólván soha senki nem foglalkozott komolyan. A nemzeti kérdés komoly feldolgozását, ezen folyamatok okait, fejlődési irányait feltárni : egyik legnagyobb feladat a társadalomtudományok előtt, — írta a továbbiakban.

Különösen előtérbe került a nemzetiségi kérdés a forradalom előtti hetekben, hónapokban. Jászi Réz Mihály javaslatára széleskörű vitát szervezett e kérdésről. (Több nagyobb vita zajlott le a nemzetiségi kérdésről Jászi irányításával. 1911-ben a Világ hasábjain folyt nagyszabású vita, „Nemzetiségi béke" címmel a kérdésről. Máskor pedig a Galilei Kör szervezésében folytak érdekes, jelentős viták a nemzetiségi kérdésről, nemzetiségi diákok részvételével.) Nagyon jellemző Jászi felkérő levele, melyben Apáthyt a vitában való részvételre felszólítja.[619] Kitűnik egyrészt, hogy a nemzetiségi kérdés annyira égető volt, hogy Réz, Concha stb. is hajlandók voltak már Jásziékkal leülni vitázni, másrészt az is, hogy Jásziék *erről* a kérdésről akarnak „demokratikus vitát", „tudományos vitát" indítani a forradalom előtti napokban. Ebből viszont világossá válik, hogy Jászi és köre nem készült tudatosan a forradalomra, váratlanul érte őket a kirobbanó, meglepetésszerűen győzedelmeskedő októberi forradalom.

Már az eddigiekből is megállapítható : Jászi nagyra értékelte a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Jászi azonban túl is lőtt a célon : nem egy helyütt látszik, hogy túlértékelte a nemzetiségi kérdés szerepét, jelentőségét. Számára egybeesik a társadalmi fejlődés, a demokratizálódás — a nemzetiségi kérdés megoldásával. Egyik cikkében kifejti, hogy „a minimális nemzetiségi program egyszersmind tökéletesen és szóról szóra fedi a minimális szociális programot is"[620] — ezzel az egész társadalmi problémát, az osztályproblémát is a nemzetiségi kérdésre akarja redukálni. Nem is annyira egyes cikkekből tűnik ki a nemzetiségi kérdés túlértékelése, hanem inkább az összképből, munkássága arányaiból. Valahogyan úgy járt a nemzetiségi kérdéssel, mint a feudalizmus maradványai elleni harccal. Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy a feudalizmus maradványai elleni nagyon szükséges és jogos harcot úgy vívta, hogy minden bajnak azokát a feudalizmus maradványaiban kereste Magyarországon. Ebből az következett, hogy — nem látva helyesen a feudalizmus és a kapitalizmus összefonódását, nem látva, hogy a feudális viszonyok Magyarországon éppen azért maradhattak meg még mindig oly erőseknek, mert a kapitalista fejlődés sajátos útjából következőleg a kapitalizmus erői támogatták a

feudális viszonyok maradványait — mértéktelenül eltorzította a feudalizmus elleni harcot. E harc elvette előle a perspektívát, csak a feudalizmust látta, s nem vette fel a harcot a kapitalista kizsákmányolás ellen. Hasonló a helyzet a nemzetiségi kérdéssel is : a jogos, szükséges kérdésfeltevésből egy torz koncepció nőtt ki, mely szerint végső soron minden társadalmi probléma megoldódik a nemzetiségi kérdés rendezésével. Igaz, a sajátos magyar helyzetben égető társadalmi kérdés volt a sok évszázados harc Magyarország függetlenségéért, az idegen elnyomó hatalmak ellen. Ugyanígy akut problémává nőtt a magyarországi nemzetiségek szabadságküzdelme is. Ebből a helyzetből következik : valóban különlegesen fontos a nemzetiségi kérdés Magyarországon. De ez nem menti Jászi tévedését. E hiba mellett azonban feltétlenül értékes az, amit a nemzetiségi kérdés terén produkált.

Tévedései ellenére Jászi eredményeket is ért el a nemzetiségi kérdés terén. Ennek forrását ő maga határozza meg egyik levelében, amelyben Méray-Horváth biologizáló felfogásával szembeállítja a történelmi materializmust, s annak jelentőségét méltatja a nemzetiségi kérdés kapcsán. „Bizony a történelmi materializmus sokkal közelebb hoz a nemzetiségi küzdelmek megértéséhez, mint az ő [Méray] biológiája."[621]

Történetfelfogásának materialista elemei segítették mindenekelőtt Jászit a *nemzetképződés valódi okai* feltárásának, valamint a *nemzetiségi küzdelmek mozgatóerőinek* megközelítésében. Az osztályharc szerepének, összefüggésének fentebb már vázolt tárgyalása is erre enged következtetni. Az osztályok harcában meglátni a nemzetek, nemzetiségek mozgásának lényegét : nem elégséges, mert nem látja még azokat az alapvető gazdasági tényezőket, amelyek az osztályok mozgását eredményezik, azonban messze meghaladja korának egyéb haladó polgári elméleteit. Jászi a tömegek cselekvésében, az objektív folyamatokban keresi a nemzetiségi mozgalmak fő összetevőjét : ez jelentősen felülmúlja a hősök cselekedeteit megéneklő történetírást.

Történelemfelfogásának materialista elemei vezethették el olyan, ma is helytálló állásfoglaláshoz, hogy „. . . a nemzetköziséghez a nemzetin . . . vezet az út".[622] A nemzetek fejlődése értékelésében időnként fel-felvillant a gazdasági fejlődés alapvető voltának felismerése. A *nemzetkeletkezési folyamatról mint alapvetően gazdasági folyamatról* írt : „. . . a száz meg száz feudális államocska rombadőlt, a külön territoriális jogok megszűntek, mert a csereforgalom és a városi élet hatalmas országos ritmusa egyetlen vérkeringésbe foglalta az egész társadalmat".[623] A „városi élet" az ipari fejlődést, a pénzgazdaságot, a kapi-

talista gazdálkodást jelenti Jászinál. „Vér és arany jegyében született meg a francia nemzet és minden más nemzet" — írta ugyanott. Figyelemre méltó, hogy Jászi a nemzetek nyelvi egységét gazdasági és kulturális okokra vezeti vissza. „Minden pontosan megállapított s társadalmi tapasztalatunk azt mutatja, hogy a nyelvi egységet nem egy mesterséges törekvés hozta létre — legfeljebb megkönnyítette azt —, hanem az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége." Nem jogtalan az a következtetése — melyet egyébként nem konzekvensen vallott —, hogy „a nemzeti állam sokkal inkább a gőzvasút szülötte, mint az iskoláé".[624]

Annál is fontosabb ezt megjegyezni, mert Jászi másutt főleg nyelvi, kulturális kérdésként tárgyalta a nemzetiségi kérdést, s kevésbé tartotta jelentősnek benne a gazdasági oldalt. Fontos továbbá ezt az uralkodó osztályok „nemzetiségi ideológusaival" szemben is kiemelni, akik a nemzetiségi kérdésben, amelyet szerintük „gonosz és lelkiismeretlen izgatók aknamunkája" eredményezett csupán, közjogi kérdést láttak. Jászi ezt az álláspontot szellemesen azzal az ostoba és otromba burzsoá fogással hasonlítja össze, amely a szocializmus eszméinek terjedését is „néhány izgatónak" tudta be. Helyesen mutatta meg a nemzetiségi mozgalmak gyökereit az érett társadalmi szükségletekben. „... Nagy és egyetemes mozgalmak csak mély társadalmi szükségletekből születhetnek meg."[625] Hasonlóképpen helyes az a megállapítás is, amely szerint a nemzetiségi kérdés csak a szociális kérdés egyik oldala, és a demokrácia szellemében akarja azt a radikalizmus megoldani.[626] A nemzetek keletkezése „fizikai szükségszerűséggel fellépő folyamat, ahol a feudális országból az átmenet a modern ipari-polgári állam felé megtörténik". Jászi a nemzetiségi mozgalmakat mint „természeti folyamatot" jellemezte[627] — ezzel is azt akarva kiemelni, hogy a nemzetiségi mozgalmak kialakulása törvényszerűen hat. S ennek hangoztatása — az „izgatók által felbujtott nemzetiségiek mozgolódásáról" alkotott „hivatalos felfogással" szemben — haladó nézet. Meg kell azonban már e helyütt jegyezni, hogy Jászi az „objektív" kifejezést nem véletlenül kerülte el, mert a gazdasági erők mellett alapvető szerepet tulajdonított — filozófiai elképzeléseinek megfelelően — a lelki tényezőknek, az emberek lelki állapotát megismerendő az intuitív módszernek is (Bergson).[628]

Jászi az elnyomott tömegeket sújtó osztályelnyomás, az általános szociális sérelmek mellett vette számba a speciális nemzetiségi sérelmeket is, mint az általános szociális problémák integráns alkotórészét, s a nemzetiségi elnyomást mint valami *„sérelmi többletet" értékelte*,

amely nemzetiségi helyzetükből adódóan az osztályelnyomáson túl éri a nemzetiségi tömegeket.

S ebben a „sérelem-többlet"-felfogásban igaza van a nemzetiségi probléma eme oldalát tagadó Kunfival szemben[629], aki le akarta szűkíteni a nemzetiségi kérdést az osztályharcra. Jászi az osztályharc szerepe mellett a „sérelem-többletben" mint pluszban megmutatta a nemzetiségek helyzetének speciális oldalát is, bár ezt a többletet szűken értelmezte.

A nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa a radikalizmus szerint a *feudális viszonyok elleni küzdelemben van.* Jászi szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet viszonyaiból nőnek ki a nemzetiségi mozgalmak azon országokban, amelyekben a népesség különböző nyelveket beszél.[630] Jászi egyik, a Galilei Körben megtartott előadásában tárgyalta a nemzetiségi mozgalmak keletkezését, és kifejtette, hogy a nemzetiségi kérdés a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején „fizikai szükségszerűséggel lép fel". Azt mondotta, hogy a nemzetiségi kérdés „... mindenütt a világon ... fizikai szükségszerűséggel fellép ott, ahol a feudális országból az átmenet a modern ipari-polgári állam felé megtörténik, és ahol az a nagy történelmi folyamat ... nem egy homogén néptömeget, hanem különböző nyelvű embercsoportokat, nemzetiségeket talál, vagyis minden országban, ahol nemzetiségek élnek ... amikor ezekben az álladalmakban a feudalizmusból az ipar felé (ez nyilvánvalóan a kapitalizmust jelentette Jászi számára. — F. Gy.) való átmenettel megkezdődik, ott és akkor a nemzetiségi kérdés kikerülhetetlenül jelentkezik".[631]

Jászi nem különbözteti meg a nemzeti államokért, az elnyomott nemzetiségek felszabadulásáért folyó küzdelmeket, és kiesik látóköréből a gyarmati függésben élő népek harca. A nemzetiségi függetlenségért vívott harc irányát a feudalizmus elleni harcban állapítja meg. E küzdelmet lényegében a feudalizmus elleni harc részeként tekinti. A feudális urak privilégiumaikat féltik a nemzetiségi szabadság megadásától is. Az, hogy „... a feudalizmus osztályösztönével a nemzetiségi ellentétek elvadítására törjön, ... a feudalizmus érdekében áll a dolgozó néptömegek figyelmét tulajdonképpeni bajairól elterelni. A vallási érdekkör korszakában a vallási torzsalkodások élesztése volt különösen alkalmas eszköz erre. Ma a nemzetiségi viszály demagógiája."[632]

A századforduló idején a nemzetiségi probléma tárgyalása nemcsak elméleti jelentőséggel bír, hanem gyakorlati politikai aktualitással is. A nemzetiségi problémát — amely a társadalmi forradalom előtti időkben az osztályproblémák megoldásának akadályát jelenthette, a

radikalizmus nemcsak elméletileg kívánta tisztázni, hanem egyben megfelelő helyére akarta illeszteni politikai szerepét, jelentőségét is. Azonban mint láttuk, a radikalizmus képviselői e vonatkozásban is túlértékelték a feudalizmus maradványainak szerepét: a nemzetiségi kérdést leszűkítették a feudalizmus elleni harc egyik oldalára. Ebben a felfogásban a kapitalizmus nemzetiségi viszonyainak bizonyos fokú túlértékelése is meghúzódott: az, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának fő akadálya a feudalizmus rendszere, eltakarta azt, hogy a kapitalizmus is akadálya a nemzetiségi kérdés következetes megoldásának. Így szűk, hibás Jászi megállapítása, amely szerint a nemzetiségi kérdés osztálytartalma csak a feudalizmussal szembenálló polgárság érdekeivel magyarázható. „A nemzetiségi eszme a polgári világ szembenállása a feudalizmussal."[633]

A nemzetiségi elnyomás elleni harcban Jásziék éles harcot vívtak a magyarországi uralkodó körök, a „feudálisok", a „feudális nemzetiségi politika" ellen. S nemcsak Jászi, hanem Diener-Dénes és mások is rendszeresen támadták az uralkodó körök nemzetiségi politikáját. Az is kétségtelen azonban, hogy a harcban az alaphangot Jászi adta meg, ő volt a zászlóvivője a nemzetiségi kérdés megoldásáért folyó harcnak. Ezzel kivívta maga ellen az uralkodó osztályok mérhetetlen gyűlöletét. A nemzetiségi kérdés megoldását akadályozó uralkodó osztályokat szűklátókörűen a feudális körökre szűkítette le, arról beszélve, hogy a fő bűnös az agrárfeudalizmus. Ezzel elvesztette az alapot a nemzetiségi kérdés tényleges megértéséhez és megoldásához, mivel nem látta a kapitalizmus, az imperializmusba hajló magyarországi kapitalizmus érdekeltségét a nemzetiségek elnyomásában. Az a megállapítás, hogy „... a magyar nemzetiségi kérdés véres elvadításában az agrár-feudalizmus a főbűnös. Hisz az ő érdeke, hogy országunk véres sebeiről ... a figyelmet elterelje",[634] csak annyiban igaz, hogy a magyar uralkodó osztályok a nemzetiségi kérdést tényleg felhasználták a haladó társadalmi erők figyelmének lekötésére, nemzetiségi politikájuk a régi, de a modern időkben is oly sokszor használt divide et impera elv alkalmazására törekedett, valamint abban, hogy ebben a politikában jelentős szerepet játszottak a feudális érdekek. De hogy az agrár-feudalizmus lenne a főbűnös — megfeledkezve a trösztök, kartellek, a fináncoligarchia érdekeiről —, ez az értékelés szűk, helytelen. Helyes lenne az a megállapítás, hogy „... egész jelenlegi állami rendünk a faji és osztályelnyomásnak izzó és dühöngő vulkánján épül fel ..."[635] — ha ugyanakkor ez az elnyomás nem azonosulna felfogásában a feudális osztályelnyomással. A kényszerasszimilációt, a magyar uralkodó osz-

tályok nemzetiségi politikáját, s ennek következményét, azt, hogy „... az erőszakosan elnyomott nemzetiségi törekvések ... mindinkább véres explóziók veszedelme felé kergetik az egész országot" — mint feudális nemzetiségi politikát tárgyalta, s ezzel eltakarta a nemzetiségi elnyomás valódi haszonhúzóit, a feudális erőkkel szövetkező, azokkal mindinkább egybefonódó kapitalista köröket. Amikor Jászi a kor „hivatalos tudománya" egyik képviselőjének, Baloghy Ernőnek a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó könyvét ismertette, bírálta a Huszadik Században — abbeli óhaját fejezve ki, hogy bárcsak minél erőteljesebben és nyíltabban hirdetnők az uralkodó körök nemzetiségi kérdésben vallott felfogásukat, annál jobb lenne, mert a nyílt letörési politika hirdetésével lelepleződnének —, ugyancsak a „feudálisokra" akart csapást mérni. „Pellengérre kell állítani az agrár-feudalizmust" — ez az egyetlen eszköz Jászi szerint arra, hogy Magyarország igen erősen leromlott hírnevét a külföld előtt is helyre lehessen állítani.[636]

Jászi a nemzetiségi kérdés megoldását Magyarországon — igen helyesen — csak az ország teljes *demokratizálásával együtt* látta megvalósíthatónak.[637]

A nemzeti és a demokratikus követelések együttes tárgyalása nem kis riadalmat keltett Tiszáék körében. Réz Mihály „tudományos" cikkben utasította vissza Jászi véleményét, s téveszmeként bélyegezte meg a nemzeti és demokratikus érdekek szolidaritásának hirdetését.[638] Jászi azonban még ezen is túlment — igaz, hogy nem publikálta ezt a gondolatát, de egyik levelében leírta —, a nemzetiségi kérdés megoldásának perspektíváját a szocialista átalakulásban kereste. „A nemzetiségi politika csak szocialista lehet — írta Jászi —, mert ez egyedül képes csakugyan népi politikát csinálni."[639]

A megoldás útjául Jászi a *demokratikus jogok kivívását* jelölte meg elsősorban, s ezt a feladatot az *általános választójogért* folytatott harcban, az általános választójog kivívásában mint a demokratikus fejlődés biztosítékában és erjesztőjében vélte elérhetőnek. Az elméletileg csekély szerepet játszó választójog Jásziná l így emelkedik mind magasabbra és magasabbra, gyakorlati-politikai cselekedeteinek nagy céljává. Jellegzetes ellentmondás ez a radikalizmusban : Jászi elméleti konstrukcióiban a választójog vajmi kevés szerepet játszik, mégis nagy aktivitást fejtett ki a választójogért vívott harc során. Ennek magyarázatát mindenekelőtt abban kell keresnünk, hogy elméleti eszméinek megvalósulásához az alkalmas talaj megteremtését a választójog kivívásában látta. (Sokkal kisebb szerepet játszhatott az, hogy az

általános választójog kivívása a hatalom megrendítéséhez is eszközt nyújthat.)

Miben látta Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának programját? Az ún. nemzetiségi minimális programot Jászi — több helyütt — a következőkben foglalta össze : „Létezik egy közös minimális nemzetiségi program, mely a világ összes nemzetiségi kérdéseiben közös . . . jó iskola, jó közigazgatás és jó bíráskodás kell a népnek . . . jó iskola, jó közigazgatás és jó bíráskodás csak az lehet, melyet a nép saját nyelvén kap." Majd a következő pontban megállapítja : „A másik koncepció . . . az a tétel, hogy minden nemzetiségnek megvan az ő elvitathatatlan joga arra, hogy a benne szunnyadó összes kulturális erőket, legyen az nyelv, történelem vagy művészet, saját módja szerint, a saját ízlése szerint fejlessze ki."[640] Ezt Jászi először egy vitacikkben publikálta a Világban — mely tényleg nagyszabású vitát robbantott ki —, majd pedig ennek a nézetnek pontosabb megfogalmazásával találkozunk a nemzetiségi kérdésről egy évvel később írt nagy könyvében is. Ezt propagálta, hirdette előadásaiban, cikkeiben, a szabadkőművesség keretei között, a Galilei Körben megtartott előadásában is.

Közös minimális nemzetiségi program : jó iskola, jó közigazgatás, jó bíráskodás, a nép saját nyelvén — mondotta Jászi a galileisták előtt.[641]

Ugyanerre az álláspontjára hivatkozott — most már a kidolgozott elmélet szintjére emelve a korábbi vitákban hangoztatott véleményét A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés c. könyvében : A nemzetiségi kérdés megoldásának „két sine qua non föltétele van : Az egyik : jó iskola, jó közigazgatás, jó bíráskodás a nép nyelvén. A másik : minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlessze ki. Ezt neveztem el a minimális nemzetiségi programnak, s azt vitatom, hogy ez a minimális szociális programmal egybeesik."[642] Helyesen tárgyalta a nemzetiségi problémát oly módon, hogy ez nem statikus, hanem dinamikus, folyamatban levő valami. De látszik az alapvető koncepcióból : Jászi nem törekedett a teljes nemzetiségi szabadság elérésére. Ha beszélt is időnként, főként a későbbiekben, 1918 körül az önrendelkezési jogról[643] — alapjában nem tört ki a fennálló viszonyok éleshangú ostorozása mellett sem a kulturális autonómia szegényes, siralmas követelésének szűk köréből. S jellemző, hogy a korabeli magyar uralkodó köröknek s ideológusainak mily nagy fájdalmat jelentett még ez is. A nemzetiségi területek feletti magyar szuverenitást — tehát saját osztályuralmukat — féltették még a nemzetiségi kérdésnek ilyen, viszonylag demokra-

tikus megoldásától is. Jászit azzal vádolták lépten-nyomon — s ez ellen kellett védekeznie cikkei többségében —, hogy a magyar szuverenitást akarja feladni, a magyar állam egységére tör, tehát hazaáruló. A Jászi-féle koncepció nem ismerte el a nemzetiségi törekvések céljául a nemzetiségek elszakadási jogát, nem tagadta a magyar szuverenitást. Ismeretes, hogy a lenini nemzetiségi politikának éppen ez a sarkpontja, az ausztro-marxisták kultúr-autonómiájával szemben. Igaz, hogy a magyarországi nemzetiségek helyzete némileg más volt, mint az Oroszország területén élőké. A magyarországi nemzetiségek között erős agitáció folyt külföldről.

Jászi írásaiban határozottan állást foglalt a területi elszakadás ellen. A nemzetiségi kérdés megoldása az egység felé, s nem a szétszakadás felé halad — írta e tárgyú könyvében.[644] Joggal hivatkozott arra is, hogy nemzetiségi programja semmi olyant nem tartalmaz, ami a nyugati polgári államokban ne valósulna meg, illetőleg, amit maga a magyar országgyűlés törvényként ne fogadott volna el. Arról írt, hogy a radikálisok nemzetiségi felfogása „. . . mit sem tartalmaz olyant, amit a nyugati demokráciák már sokkal nagyobb mértékben meg nem valósítottak volna, sőt ami már a Deák-féle nemzetiségi törvénybe ne foglaltatnék, vagy abból logikai szükségszerűséggel ne következnék".[645]

A doktrinérek jelentették e kérdésben is a példát Jászi számára, s nem Marx és Engels, nem is beszélve Leninről, akit úgy látszik, akkor még nem ismert. A nyugati minta, a polgári út jelentette Jászi számára a nemzetiségi kérdés „radikális" megoldását. S amikor a háború kirobbanása körüli időben arról írt, hogy „a megoldás útja . . . a demokratikus kulturális és jogegyenlőség, mely a nyelvek és fajok harcát a munka és kizsákmányolás harcával helyettesíti"[646] — elsősorban a megállapítás első fele az, amely miatt ez megfogalmazást nyert: a demokratikus irányú megoldás, amely kulturális egyenlőséget teremt és jogegyenlőséget — s kisebb súlyt kap az egyébként igen értékes gondolat, hogy a nemzetiségi problémák tisztázása szabad teret nyit az osztályelnyomás elleni küzdelem számára, az osztályharc frontjait tisztázza.

Jászi számára a Nyugat a minta, s ez kifejezésre jut megoldási javaslataiban. Ezek közül legjelentősebb a Keleti Svájc-koncepció, melynek lényege, hogy Magyarországon egy Svájchoz hasonló államszövetség magvát lehetne elültetni, amely elvezet „Kelet Egyesült Államai"-hoz[647] vagy az „Európai Egyesült Államok"-hoz — amelyet Lenin oly élesen elítélt —, de legalábbis a Dunai Egyesült Államok létrehozásához. Fontos megemlíteni, hogy Jászi Kossuth Duna-

konföderációs tervét is igyekezett felújítani, s annak modernizált változatához megnyerni a környező nemzetiségek közvéleményét. Jászi nagy propagandaapparátussal vívott harca nem járt sikerrel, nem volt meg a kellő gazdasági alap elképzelése realizálásához. Ugyancsak hiányzott a terv eszmei alapja is, jelentős mértékben a Magyarországon és a környező államokban is nagy mértékben meglevő nacionalizmus, sovinizmus miatt. Jászi terve e vonatkozásban is magán viselte az anakronizmus jól ismert jegyeit. Hiába írta 1919 januárjában a Világban „... Vak vagy elvetemült, aki még ma sem látja be, hogy az országot másképp, mint egy Keleti Svájc formájában megmenteni többé nem lehet"[648], s hiába írta egy nappal később Bíró Lajos, Jászi nézeteit propagandisztikusan támogatva, hogy „... itt vagy új Svájc keletkezik, vagy új Balkán"[649], ez a koncepció életképtelen volt.

Kétségtelen, hogy Jászi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetei népszerűek voltak a magyarországi nemzetiségi körökben, s a nyugati országok haladóbb publicistái, szociológusai is rokonszenvvel figyelték ezirányú működését. Ezért tartották a magyar uralkodó körök Jászit hazaellenesnek, aki a magyar nemzet szuverenitását akarja aláásni. Pedig Jászi nemzetiségi koncepciója egyáltalán nem ezt szolgálta, ellenkezőleg : kultúr-autonómia felfogása objektíve a magyarság uralkodó helyzetének biztosítását szolgálta, mint ahogy ő maga is figyelmeztetett erre. Kétségtelen tény, hogy az uralkodó osztályok ijesztőnek találták Jászi nézeteit : a nemzetiségek szabadságát, autonómiáját, majd önrendelkezését követelte, egyszersmind pedig az általános, titkos, egyenlő választójogot.

Ez a kettő együtt — ha nem csupán kulturális, hanem területi autonómiát, elszakadási jogot követelt volna a nemzetiségek számára — a magyar burzsoázia és földesúri osztály nemzetiségi elnyomó politikájának, az e területek feletti szupremáciának a végét jelentette volna. De láttuk : a Jászi-féle koncepció ellenkezőleg, a kulturális autonómia követelésével alkalmas lett volna levezetni a nemzetiségek területi követeléseit, s ezzel a nemzetiségi területek feletti szupremáciát védelmezte. Jászi könyvében a minimális nemzetiségi programmal együtt az erre vonatkozó felfogását is kifejtette.[650]

Jászi tehát nem a nemzetiségi kérdés következetes megoldásának volt a harcosa, hanem — minden, az uralkodó viszonyok elleni támadása mellett is — kiállt a nemzetiségi területek feletti *magyar szuverenitás, szupremácia megóvása mellett.* Támadta a „feudális" kényszerasszimilációs politikát, harcolt az erőszakos magyarosítás ellen, de

nem azért, hogy minden magyarosítást tagadjon, hanem azért, hogy e magyarosítási politikát jobb eszközökkel folytassák. A magyar nemzet és a magyar területen élő nemzetiségek viszonyában az asszimilációt tekintette perspektívának. Ezt a magyarosítási politikát „testvéri asszimilációnak" is nevezte. Arról írt egyik levelében — a politika szocialista irányát követelve —, hogy meg kell védeni a magyarság önállóságát a nemzetiségi izgatókkal szemben, „. . . testvérileg asszimilálva — gazdasága és kultúrája erejével a nemzetiségeket".[651] Harca a kényszermagyarosítás ellen : nem a magyarosítás, a beolvasztás politikáját ítélte el, nem az asszimiláció ellen foglalt állást, hanem liberális módjára a beolvasztás módja, a kényszermagyarosítás, az erőszakos politikai eszközök felhasználása ellen szállt síkra.

Ezzel az erőszakos politikával *modernebb, hatékonyabb asszimilációs politikát* állított szembe, amely szerinte sokkal alkalmasabb a nemzetiségi tömegek magyarosítására, mint a terroreszközök. Igen érdekes, hogy ebben a folyamatban milyen nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági faktornak. A gazdaság erejével akarta elérni a nemzetiségek asszimilációját. 1911-ben egyik cikkében például ezt írta : „A népek beolvasztása nem az erőszak műve, hanem a fejlettebb gazdasági életé és a kultúráé."[652] Ezt a véleményét válaszképpen írta a kényszerasszimiláció mellett síkraszálló s őt támadó Apáthy István cikkére.

Jászi az asszimilációt tehát a gazdasági élet erejével, illetve emellett elsősorban kulturális fejlődéssel tartotta elérhetőnek. „A magyarság beolvasztási munkáját csak a nemzetiségeknek is használó, becsületes kultúrpolitikával érheti el . . ."[653] — írta 1904-ben. Az eddig idézettekből is látható : Jászi az asszimilációt főként ideológiai fegyverekkel akarta elérni, nem hatalmi eszközök segítségével. Ezen belül is elsősorban a kulturális fejlődés kérdésének tartotta a magyarosítást, bár mint láttuk : hangsúlyozta a gazdasági tényező erejét is. A gazdasági élet és a műveltség — ezek a fegyverek segítik a magyar asszimilációs törekvéseket, a békés asszimiláció „az öntudatra ébredt népek szabad versenyéből"[654] bontakozhat csak ki.

A magyarosítási tervek mellett, a magyar szupremáciát hirdetve tette meg észrevételeit a magyar uralkodó osztályok esztelen nemzetiségi politikájával szemben — s mégis oly erősen támadták ezekért az észrevételekért. Jászit „nemzetietlennek", „hazaárulónak" titulálták — s közben ez a Jászi a magyarság hegemóniája, szupremáciája mellett érvelt.

1911-ben — miközben támadta Tiszáék elvakult politikáját — azt írta, hogy „a magyarság békés, kulturális hegemóniája még mindig

— és erősebben, mint valaha ! — biztosítva van a gazdasági és műveltségi élet érctényeiben".[655] Könyvében is a magyarság hegemóniájának biztosításáról írt, azt állítva : „A magyarság hegemóniája is csak úgy érthető meg, ha föltételezzük, hogy jelentékeny természetes, gazdasági és kulturális fölény birtokába jutott az ország többi nemzetiségei fölött."[656] „A nemzetiségek nyelvi és kulturális fejlődésének párhuzamosan kell haladnia a magyar nép anyagi, szellemi és erkölcsi megerősödésével"[657] — s itt nemcsak az lényeges, hogy a magyar nép anyagi fejlődését kérte számon az uralkodó osztályoktól, hanem az is, hogy a nemzetiségek fejlődését a magyar nép együttes fejlesztésével látta helyesnek. A magyarság „fölényét" igyekezett tehát „igazolni". Ez a magyar szupremácia ideológiai alapját jelentette a hivatalos tudomány számára is.

A radikalizmus, mindenekelőtt Jászi nemzetiségi koncepciója, a Magyarországon élő nemzetiségek problémáját csak a magyarság vezetésével látta megoldhatónak. A magyar állami szuverenitás, a magyarság történelmi vezető szerepe a nemzetiségi területek felett — ezek azok a bázisok, melyekről Jászi a nemzetiségi kérdés megoldásának tervét megrajzolta. A magyar szupremáciát, a magyarság vezető szerepét, valamint a szuverenitást mint a nemzetiségi proletariátus érdekét állította be. „A magyar, a tót, a német, az oláh proletariátus érdekei tökéletesen egyek, s ezeknek nincs oly érdeke, mely a magyar állam szuverenitásával és a magyarság történelmi vezető szerepével ellentétben volna."[658] Az állítás első oldala, mely a proletariátus alapvető érdekeinek azonosságát tartalmazza — feltétlenül igaz és helyeslendő. A megállapítás második oldala azonban már nem helyes. A magyar állam szuverenitása a nemzetiségi területek felett nem feltétlenül következik a proletárszolidaritásból, ellenkezőleg, a proletárszolidaritás éppen az elnyomott nemzetek számára a területi önállóság jogát, az önrendelkezési jogot követeli meg, az elszakadási jogot is beleértve. Más kérdés, hogy helyes-e, érdekében áll-e egy nemzetiségnek egy adott időben a területi elszakadás vagy sem ? Sok válfaja lehet az önrendelkezési jog gyakorlati megvalósításának, például a területi elszakadás, a föderatív államszervezet stb. Jászi a kulturális autonómiánál nem akart többet adni a nemzetiségi tömegek számára. Világosan megmondta, hogy még a föderatív államot is ellenzi.

Mindezek alapján a nemzetiségi kérdés megoldásában ilyen feladatot jelölt meg : „Lojális testvérkezet nyújtani a nemzetiségeknek, a szuverén magyar állam védelme alatt."[659] Jászi csak nyelvi, kulturális követeléseket látott szükségesnek. Nem az államalakítási törek-

vések dominálnak — írta —, hanem az anyanyelv iránti fokozott igények a nemzetiségi tömegekben. Nagyon helytelenítette később is az „egynyelvűség" merev védelmezését.[660] Síkraszállt a nemzetiségek egyenjogúsítása mellett — azonban ez csak a kulturális egyenjogúság területére vonatkozott. A kulturális fejlődésben a nemzetiségek a radikalizmus szerint jelentős szerepet töltenek be, s ezt még a magyarországi mostoha körülmények sem voltak képesek elhomályosítani, lehetetlenné tenni. „A magyarországi nemzetiségek kultúrképessége nem lehet vitás, ha látjuk, hogy minden mostoha körülmény, sőt erőszakos üldözés dacára egy ilyen figyelemre méltó gazdasági és irodalmi szervezetet hoztak létre"[661] — írta.

A magyar szupremácia védelmezésének egyik jellegzetes megnyilatkozása a *magyar állami egység védelmezése a föderalizmussal szemben.* Jászi még a föderatív államszervezetet sem volt hajlandó elfogadni, eddig sem jutott el a nemzetiségi jogokért vívott harcban. Azon vádak ellen, melyek őt a föderatív eszme terjesztésével illették, azt állította szembe, hogy „. . . . e sorok írójának szabad meggyőződése volt, hogy a nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése nemcsak nem visz föderációhoz, hanem ellenkezőleg, Magyarország egységének legbiztosabb alapja lehet".[662] S így kell értenünk azt a perspektívát is, melyet a nemzetiségi kérdés magyarországi megoldása kérdésében megrajzolt, melyben a nemzetiségi kérdés nagy mozgatóerejét látta : „A nemzetiségi kérdés a fejlődés lendítőkereke lesz, ha az itt élő hat nép vállvetve hozzálát Magyarország dús természeti és szellemi erőinek szervezéséhez és fejlesztéséhez."[663]

Már fentebb megmutattuk, hogy Jásziék nem az elszakadásban, hanem a nemzetiségek még szorosabb egybefogásában látták a fejlődés irányát. S a centrifugális erők hatásával szemben jogosan hangsúlyozták a demokratizálás centripetális jellegű erejét. Azonban a radikálisok a „demokrata érdekközösség" kialakításáról szóló terveiket a nemzetiségi mozgalmak tényleges területi elszakadási törekvéseivel megpróbálták szembeszegezni mint „a centrifugális törekvések leszerelésének . . . egy igaz ellenszerét"[664]. E tervek igen homályosak, megfoghatatlanok s a nemzeti mozgalmak számára elégtelenek voltak ahhoz, hogy ezt az álláspontot azok magukévá tehették volna. A demokratizálás, a nemzetiségi kérdés megoldásának követelményei az általános választójog hangoztatásához vezettek el csupán. Jászinak szinte valamennyi e tárgyban írt tanulmányán, írásán, könyvén végighúzódik a magyar nemzeti egység, állami egység védelmezése. Nem véletlenül hangsúlyozta a társadalmi haladás és a nemzeti egy-

ség összefüggésében a demokratikus nemzeti politika fontosságát: „A demokratikus nemzetiségi politika nemcsak a szociális haladás, de az állami egység biztosításának is a legfőbb követelménye Magyarországon."[665] Ez volt Jászi véleménye azokkal a vádaskodásokkal szemben, melyek Tiszáék oldaláról mint „hazaárulót" stb. érték.

Jászi a nemzetiségi kérdésben vallott álláspontjával is kifejezte a burzsoázia haladó rétegének kettősségét az éles politikai fordulatok idején, azok előestéjén. A nemzetiségi kérdésben vallott, a burzsoázia többi képviselőjével szemben viszonylag haladó nézetei, cselekedetei, már az akkori idők valóságos követelményeihez képest is *elavultak*, rég túlhaladottak voltak. De önálló útkeresésével — mint láttuk — nem egy esetben meghaladta még talán a szociáldemokrata pártban meglevő elképzeléseket is e problémával kapcsolatban.

Jászi nemzetiségi felfogása azonban már elavult, mint ahogyan az adott korban, a nemzetiségi tömegek fokozódó öntudatosodása viszonyai között, a nemzeti függetlenség követelése körülményei között feltétlenül elavult minden olyan megoldási javaslat, amely nem tartalmazza a nemzetiségek önrendelkezési jogát, egészen a területi elszakadási igény elismeréséig. A nemzetiségi kérdés megoldásának csak a lenini nemzetiségi politika adhatott ebben a korban kielégítő alapot. Jászi ettől messze elmaradt, a liberalizmus nemzetiségi koncepciójához nyúlt vissza, s bármennyire látta is a helyzet tarthatatlanságát, bármily élesen bélyegezte meg a magyar uralkodó osztályoknak a nemzetiségi tömegekkel szembeni bestiális kizsákmányoló, elnyomó tevékenységét, megoldási elképzelései anakronisztikusan hatottak, mert mire 1918 novemberében Jászi tolmácsolásában ezen javaslatok tényleg tárgyalási alapot jelenthettek, a nemzetiségi mozgalmak követelései régen túlnőttek rajtuk. Emlékezzünk Gábor Andor előbb idézett gondolatára, amelyben Jászit mint olyan reformert jellemezte, akinek reformjavaslatai felett elszállt az idő. „Mire ő kihirdette, akkor már nem lehetett őket megvalósítani"[666] — írta Jászi javaslatairól, reformjairól. S ez a legteljesebb mértékben érvényes nemzetiségi koncepciójára. Jászi maga is érezte ezt, s nemegyszer utalt arra, hogy az ő nemzetiségi koncepciója elkésett. Javaslatai nemcsak azért késtek, mert néhány évvel előbb nem kapott lehetőséget nemzetiségi reformeszméinek megvalósításához, hanem azért is, mert terveivel egész történelmi korszakkal maradt el. A proletárforradalom előestéjén, a nemzetiségi tömegek egyre fokozódó öntudatosodása, ébredése idején olyan javaslatokkal lépett fel, amelyek a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában alkalmasak lehettek a nemzetiségi probléma meg-

oldására, de az idő túlhaladt rajtuk. Ez összefügg a magyarországi általános viszonyokkal is, azzal, hogy Magyarországon a demokratizmus, a polgári demokrácia elemi követelményei hiányoztak, vagy azokat lépten-nyomon megsértették. Jászi egy-egy alkalommal felfogásának időszerűségéről maga is kétkedőn írt: „Hátha annak az angol publicistának van igaza (Ez valószínűleg a Scotus Viator néven író, erősen magyarellenes Seaton-Watson volt. — F. Gy.) — ki néhány hét előtt . . . ezeket a szavakat mondotta volt e sorok írójának: »Önnek uram igaza van, csakis a legszélesebbkörű demokrácia s elsősorban a Deák szellemében keresztülvitt nemzetiségi demokrácia mentheti meg Magyarországot.« Az is bizonyos, hogy a magyar radikalizmus nemzetiségi koncepciója . . . a történelmi fejlődés biztonságának a viszonylag sima megvalósíthatóságának előnyével bír." — Majd Jászi így idézi az angol publicistát, s ez a koncepció túlhaladott voltára utal. „Ámde én attól félek, hogy Önök elkéstek, képtelenek immár oly gyors tempóban demokratizálni Magyarországot, mint aminő a centrifugális erők leszerelésére szükséges volna . . . Vagy ötven évvel korábban kellett volna kezdeni"[667] — mondotta az angol újságíró. Ez az elavultság az egész Jászi-féle szociológia jellemző tulajdonsága, s legélesebben, legkiáltóbban, mindenki által tudottan mégis a nemzetiségi kérdésben mutatkozott meg ez a túlhaladottság. Ez abból adódik, hogy Jászi lehetőséget kapott nemzetiségi koncepciójának megvalósítására: 1918 októbere után Jászi mint a Károlyi-kormány minisztere a nemzetiségi ügyekkel foglalkozott. E munkássága során a Franchet d'Esperayvel folytatott tárgyalások, majd az aradi tárgyalások nyomán egészen nyilvánvalóvá vált széles körök és önmaga számára, hogy nemzetiségi politikája, egész koncepciója elavult. Nem lehet a szocializmus előestéjén a nemzetiségi kérdést a kialakuló kapitalizmus színvonalán megoldani — Jászi pedig ezt akarta. A nemzetiségi kérdést a szerinte minden baj fő okát jelentő feudalizmus elleni harcban, a kapitalizmus bázisán akarta megoldani. A radikalizmus fő hibája tehát — a feudalizmus maradványainak a túlbecsülése, a kapitalista viszonyok fel nem ismerése — a nemzeti kérdésben is jelentkezett. Magyarországon a kapitalizmus későn bár, de kialakult. E fejlődés útja nem volt egyenes és töretlen, jellegzetes porosz utas kapitalista fejlődés volt módosult formában, az osztrák elnyomással súlyosbítva.

Jászi nemzetiségi koncepciója — és egész szociológiája — a későn kialakuló, de világméretekben már régen kibontakozott s végórája felé közeledő kapitalizmus világnézetileg is elkésett terméke. A Jászi-

féle radikalizmus magán viseli *egyrészt* a magyar viszonyok elmaradottságának — a későn kialakuló, szabad pályára még teljesen ki nem jutott kapitalizálódás egészen anakronisztikusan ható — jegyeit, *másrészt* a túlérett kapitalizmusnak léte meghosszabbítására törekvésében kialakult ideológiai jegyeit, amelyek a marxizmus „kivédése" érdekében a legravaszabb, legkifinomultabb eszközöket tartalmazzák a marxizmus, a munkásmozgalom ellen. Ez a kettősség a nemzetiségi kérdés Jászi-féle koncepcióján is meglátszik, de ennél sokkal szélesebb érvényességi körű, nemcsak Jászira, nemcsak a polgári radikalizmus magyarországi képviselőire, hanem többé-kevésbé az egész magyar ideológiai életre is jellemző. (E kettősségre a szociáldemokrata ideológiában is ráakadhatunk — a proletárszocializmus általános, elvi hirdetése mellett a szociáldemokrata ideológusok a korabeli társadalmi folyamatokat a magyar viszonyok megtévesztő hatására a magyar kapitalizmus hajnalának tekintették, a kapitalista fejlődés időszerűségét vallották.)

A vizsgált korszakban lényegében nem változott a nemzetiségi kérdésben vallott Jászi-féle felfogás, de megítélésében lényeges különbséget kell tennünk 1918 október előtt és után. A fordulópontot a magyarországi forradalom jelentette. Ami Jászi nemzetiségi koncepciójában a Habsburg-monarchia Magyarországa körülményei közepette haladó, sőt forradalmi jelentőségű volt, az a Habsburgoktól megszabadult Magyarország dolgozó tömegei előtt már nem forradalmi, hanem legjobb esetben „semleges", de még inkább — s az idők folyásával, a forradalom továbbfejlődésével egészen egyértelműen — forradalomellenes nézetként jelentkezett.[668]

A nemzetiségi kérdés a magyar ideológiai-politikai életnek egyik legvitatottabb területévé vált.

Jászi nemzetiségi koncepciójának — megállapítható a kor dokumentumaiból — jelentős hatása volt. Sok észrevétel hangzott el mellette és ellene. Károlyi Mihály emlékirataiban arról a hatásról ír, amelyet Jászi nemzetiségi koncepciója tett rá. „A nemzetiségi kérdés állását senki olyan alaposan nem ismerte, mint ő . . . Jellemző, hogy ez alapvető politikai problémának legavatottabb ismerője a hivatalos politikában szerephez sem jutott."[669] Károlyi meleg szavakkal emlékezik meg arról is, hogy milyen nagy hatást gyakorolt rá Jászinak a nemzetiségi kérdésről írt könyve. Nem véletlen, hogy a magyar uralkodó osztályok oly vak gyűlölettel fordultak szembe Jászi személyével és nemzetiségi elképzeléseivel. Károlyi megírja, hogy Jászi a magyar szupremácia élvezői számára a legveszedelmesebb ember volt,

s lefesti, miként bírálták Jászi elképzeléseit. Károlyi — amikor a forradalom győzött — nemzetiségi politikájában Jászi elképzeléseire épített.[670] Jászi nemzetiségi kérdésben vallott nézetei miatt „veszedelmes ember" volt az uralkodó körök előtt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a támadás, melyet ezek a körök indítottak Jászi ellen. A „hivatalos Magyarország", a hivatalos tudomány urai, Rákosi Jenő és Concha Győző még a magyarországi októberi forradalom után is olyan pozíciókból támadták Jászit, amelyek ugyan „tudományosnak" tűnhetnek, de belőlük világosan kiemelkedik osztályfelfogásuk. Concha például arról beszélt Jászi terveivel kapcsolatban, hogy „Jászi ... alig tud az ember szabadságáról ... annál erősebben harcol az uralom, a hatalom ellen".[671] Rákosi Jenő pedig egyenesen arról írt, hogy „a közrend szempontjából, ha az emberek félreértenék Jászit és tanításait, s utasításait át akarnák vinni a gyakorlati politikába, nagyon kockázatos és veszedelmes kísérletekre vinne".[672] A Magyar Figyelő — amely Jászi és a radikalizmus elleni támadásokra specializálta magát — az 1910-es évek elejétől kezdve igen gyakran foglalkozott Jászival, támadva annak a nemzetiségi kérdés terén vallott felfogását. A Jászi-féle Keleti Svájc-felfogásra Herczeg Ferenc, Tisza lapjának szerkesztője azzal válaszolt — miután azt utópista elképzelésnek minősítette, amely egyes szociológusok szállóigéjévé vált az utóbbi időben —, hogy „ne zaklassanak minket többet a Keleti Svájc rögeszméjével".[673] Jászi e tárgyú nagy könyvével is „méltó módon" foglalkozott a Magyar Figyelő ; a „tudós" Réz Mihály professzor nagy cikket írt Jászi könyvének lejáratására.[674] Támadásának fő vonala : hibáztatja Jászit, mert osztályalapon vizsgálta a nemzetiségi kérdést, hogy így elhagyta objektivizmusa, demagóg kijelentéseket tett. Réz nagy tudományosan megállapította : a nemzetiségi kérdés nem osztálykérdés, hanem faji kérdés. Jászi elismerte, valóban osztályalapokon vizsgálta a nemzetiségi kérdést, ebben ő a legfontosabbnak éppen az osztályviszonyokat tartja.[675] Réz a Magyar Figyelő hasábjain többször is fejtegette, hogy a nemzetiségi kérdés faji kérdés, s ostorozta a radikálisokat, akik „ ... abból a tételből indulnak ki, hogy a nemzetiségi mozgalom voltaképpen osztálykérdés".[676] A Jászi elleni támadásokból kivette részét Tisza István is. Cikkében a magyar reakció álláspontját fejtette ki : „A helyes nemzetiségi politikának ... kérlelhetetlen következetességgel kell gyengítenie, visszászorítania, ha kell, megfékeznie a nemzeti egységre veszélyes törekvéseket, teljes erővel támogatni a hazafias irányzatot (Ez köztudomásúlag — Tisza nyelvezete szerint — a

nacionalista izgatást jelentette. — F. Gy.), s megtenni mindent, ami megszünteti a félreértéseket, orvosolja a sérelmeket."[677]

Réz Mihály és a Magyar Figyelő megkísérelte lehetetlenné tenni a Jászi-féle nemzetiségi felfogást. Réz kijelentette, hogy nem is vitatkozik, mert nincs miről vitáznia Jászival.[678] Jászi könyvéről csak annyit jegyzett meg, hogy csalódást okozott, mert Jászi nem bizonyított benne semmit. „Óhajtottuk volna a nemzetiségi kérdést részletesen s elvi alapon megjavítani. De ha a magyar és a közismert tényekkel szemben ezt az eljárást tapasztaljuk . . ., akkor hogy higgyünk a szerző külföldről hozott radikális ideológiájának."[679] Jászit tehát „külföldről importált" ideológia terjesztésével, a „tények meghamisításával", „tendenciózus előadásával", „elvont kitételek tudományosságával" stb. jellemzi Réz, belekapaszkodva Jászi kisebb hibáiba, azokat támadta, ugyanakkor a Jászi-féle felfogás fő vonaláról mélyen hallgatott, s főképpen nem beszélt a reakciós körök, a magyar uralkodó osztályok tényleges nemzetiségi politikájáról, annak aljasságairól. Tisza legalább nyíltan megírta véleményét erről, Réz még ezt sem tette meg.

Mezei Ernő Jászi ellen írt nagyszabású cikkében is jelentős helyet foglal el a radikális nemzetiségi felfogás bírálata. Mezei Jászit hazátlannak vádolta. „A főmester úr szóban és írásban olyan új magyar államot ajánl, melyet teljesen mentesítene minden nemzeti tartalomtól, amelyből kiküszöbölne minden nemzeti érzést és hagyományt is. . . . Nemzetet gyártana — nemzeti öntudat nélkül"[680] — szellemeskedett szellemtelenül a cikkíró.

Jellemző az a támadás, amelyet a Galilei Körben e tárgyban tartot. egyik előadásáért szenvedett el, ez díszére válik a Magyar Figyelőnek „Budapesten, az ország szívében, másfélezer egyetemi hallgató előtt (Ez egyébként mutatja Jászi előadásának óriási tömeghatását, ami nem lekicsinylendő dolog ! — F. Gy.) oly tendenciával lehetett beszélni, amelyet a legtúlzóbb nemzeti fanatizmus is nyugodtan a magáénak vallhat"[681] — írta a ragyogó tollú szerző, Magister. Igy nem is csodálkozhatunk, hogy nem szívesen vállalkozott a nacionalista körök által felizgatott erdélyi hallgatóság előtt a nemzetiségi kérdésről beszélni, olyan emberként jellemezve magát, akit a nacionalista sajtó annyiszor meggyanúsított, s nemzetiségi kérdésben vallott felfogása miatt annyiszor meghurcoltak.[682]

A reakció erőteljesen fellépett Jászi tevékenysége ellen. Nem véletlen, hogy amikor az 1918. évi októberi forradalom a levegőben lógott,

Andrássy még mindig erőteljesen tiltakozott Jászinak nemzetiségi miniszterré való kinevezése ellen.[683] Pedig Jászi talán egyedül volt alkalmas ebben az időben erre a posztra, ha nem is elméleti felfogásának, gyakorlati elképzelésének megvalósíthatóságáért, hanem politikai-erkölcsi tisztasága következtében, amely oly sokoldalúan jellemezte őt a nemzetiségi kérdés körüli harcokban. Bár van némi túlzás abban, amit Bíró Lajos erről írt, de lényegében igaz, hogy „... Jászi Oszkár ma úgyszólván a magyarság bizalmi embere a románokkal és tótokkal szemben is, de délszlávokkal és csehekkel szemben is, sőt (Károlyi Mihállyal és a szociáldemokratákkal együtt) az egész civilizált világgal szemben".[684] Jászi a Károlyi-kormány miniszereként a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott mint a nemzetiségek önrendelkezési jogának előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter. Ilyen minőségben egy sor tárgyalást folytatott a nemzetiségi mozgalmak képviselőivel. Aradon a románokkal, majd a szlovákok képviselőivel tárgyalt stb. E tárgyalások során vajmi kevés sikerrel próbálta meg nemzetiségi elképzeléseit érvényesíteni. Ez legélesebben az aradi tárgyalásokon tűnt ki: akkorra már világosan látszott, hogy a Jászi-féle elképzelés utópikus, anakronisztikus, a tényleges helyzet, a valós követelések messze túlhaladtak már azon. Nem a lenini, hanem a „wilsoni önrendelkezési jog híveként" tárgyalt a románokkal, s ennek megfelelő volt munkájának „eredménye" is.[685] Tárgyalásainak csődje mélyen megrázta Jászit. Ez is hozzájárult befolyásának rohamos csökkenéséhez, elszíntelenedéséhez. Jászi és a radikalizmus hamarosan kihullott a forradalom szekeréből.

Nem vezetett eredményre a szlovákokkal folytatott tanácskozás sem.[686] A csehek és szlovákok viszonyának nem kellő ismerete, a cseh vonzóerő lebecsülése hozzájárult ahhoz a helyzethez, hogy Jászi nem tudta reálisan megítélni a csehszlovákokkal szemben folytatandó politikát, s szép ábránd-terveket szőtt a szlovákságnak a magyarsággal való békés együttműködéséről. Nem a *divide et impera*, hanem a radikális demokratizálás az alapja a nemzetiségi kérdés megoldásának — hirdette Jászi a minisztertanács ülésein, de tevékenységéből nem születtek gyakorlati eredmények, paktumtervezetét az idő viharos gyorsasággal elsöpörte. A Wilson-féle elvek hirdetése a csőd politikája volt Jászi kezében. Renner nemzetiségi tervének bukásáról maga Jászi is beszélt már s ennek tulajdonította Aradon elszenvedett kudarcát is. Most is, mint már annyiszor, ez volt Jászi következtetése: „Csinálhatunk egy Keleti Svájcot, ennél jobbat nem kaphatunk."

Jászi a kormányból kiválva továbbra is a csőd útját járta a nemze-

tiségi kérdésben. „Én a wilsoni elvet akarom megvalósítani minden nemzetiség számára"[687] — mondta —, s mivel ez lehetetlenség volt, egész nemzetiségi koncepciója légvárként omlott össze. A reakció még ezekért az engedményeiért is erősen támadta Jászit, mocskolták szubjektíve becsületes, tiszta harcait.[688] Bíró nagyon erősen megközelíti a valóságot, amikor Jászi csődjét így fogalmazza meg: „Arra, hogy a Jászi nemzetiségi politikája kipróbáltassék, nem is került eddig rá a sor, . . . amikor a Jászi politikája végre érvényesülhetett volna, akkorra Magyarországnak nem volt többé mit adnia."[689] Jászinak a nagytőke ellen való fordulása is nagy szerepet játszott a sajtó uszító hadjáratában. Jászi sokat foglalkozott a magyarországi nemzetiségi viszonyok külföldi ferde értékelésének bírálatával, a Masaryk-féle felfogással vitázva megállapította, hogy nem lehet a népek önrendelkezési jogát imperializmusra felhasználni.[690] Az amerikai véleményekkel is külön cikkben foglalkozott ebben az időben.[691]

A magyar uralkodó körök nemzetiségi felfogásának és politikájának kritikája kapcsán Jászi élesen támadta a Magyarországon élő nemzetiségek elnyomását szolgáló *nacionalista* és soviniszta megnyilvánulásokat. Több írásában kifejezetten szembeszegült a nacionalizmussal, környezetét a nacionalizmus veszélyére figyelmeztette. „Mindenkit agyonnyom a nacionalista terrorizmus"[692] — írta egyik levelében. Nemcsak politikai szempontból tartotta igen károsnak a nacionalizmus mérgét, hanem a tudományos munkában is látta annak károsságát. „Arra vigyáznod kell, hogy a nacionalista levegő be ne férkőzzék házadba, mert az még tudományos szempontból is vészes lehetne."[693] A polgári radikalizmusnak — nemcsak Jászinak — egyik jellegzetes vonása volt a nacionalizmus elítélése, nemegyszer aktív küzdelmük a nacionalizmus ellen.

Jásziékat az uralkodó osztályok ideológusai a vallásellenesség vádja mellett elsősorban a hazaellenesség vádjával illették. A kizsákmányoló osztályok képviselői számára a nacionalizmus elleni támadás egyben a hazafiság támadását jelentette, mert számukra a patriotizmus csak nacionalizmust jelentett. Jászi egyik munkájában — amelyben egyébként erősen megközelítette az imperializmus lényeges jellemvonásainak feltárását — a burzsoázia helyzetének változásait vizsgálva megállapítja, hogy a hatalomra jutott burzsoázia hogyan fordult el szövetségesétől, a proletariátustól, megállapítja, hogy a „kapitalizmus mind újabb és újabb piacokra vágyik".[694] Ebből nő ki a gyarmatosítás, az imperializmus jelszava. Helyesen tárta fel, hogy „a patriotizmus nacionalizmussá fajul. A nemzeti lesz fő csatakiáltása min-

den maradi törekvésnek, és az elnyomott néposztályok minden újabb küzdelmét ... mint a haza elleni merényletet denunciálják."

Jászinak ez az elemzése helyesen tárta fel a nacionalizmus gazdasági és osztálygyökereit, megmutatva, hogy az uralkodó osztályok hogyan próbálják a nacionalizmussal megnyergelni a tömegekben mindig elevenen élő hazaszeretetet. Helyesen látta, hogy miként akarják felhasználni a nacionalizmust a haladó szociális mozgalmak eltiprására, miközben az osztálymozgalmakat a haza elleni merényletként ítélik meg.

A tömegek tudatának fejletlensége s a hamis tudat széleskörű lehetőséget nyújt a nacionalista méreggel való fertőzésre. Ennek eredményeként a fejletlen tudatú néptömegek nehéz helyzetük okait keresve és javítani akarva, nemegyszer „az idegen fajta" ellen támadtak. Ebben az összefüggésben is látható, milyen jelentős szerepe volt és van a marxizmusnak, amely következetesen leleplezi a nacionalizmus tartalmát, a mögötte meghúzódó osztályérdekeket. Jászi megállapítása, mely szerint a proletariátus elfordul a magyar sovinizmustól[695], a proletár ideológia ezen hatását mutatja (ugyanakkor Jászi nézeteiben is e törekvések igenlését láthatjuk).

Bár Jászi élesen nacionalizmusellenes volt, de nem értette meg a marxizmus internacionalista s egyben hazafias lényegét, mert miközben bírálja a nacionalizmust, élesen támadja a marxizmust a hazával kapcsolatos állásfoglalásáért, pontosabban a Jászi által félreértett állásfoglalásáért. Jászi ugyanis ismerte Marx és Engels nézeteit, de nem ismerte *jól* azokat. A Kommunista kiáltványban a munkásosztály és a haza viszonyának megfogalmazását valamiféle hazaellenes megnyilvánulásnak tekintette. Tény, hogy a burzsoázia minden lehető alkalmat megragadott a marxizmus diszkreditálására, ennek a tételnek félremagyarázására. A „közvélemény" előtt az a gondolat, hogy a munkásnak nincsen hazája a kapitalizmusban, olyan értelmezést kapott, hogy a munkások hazaellenesek, „hazátlan bitangok" stb. A marxizmus éppen ellenkezőleg, azt mutatta meg, hogy éppen a munkásosztály lehet igazán hazaszerető, mert harcol a kizsákmányolás ellen, mert küzd népe erejének szabad kibontakozásáért, a nemzeti szabadságért. Jászi azonban a marxizmus burzsoá „magyarázata" alapján fogadta el Marx gondolatát, s ezért vádolta a marxizmust hazaellenességgel.

„A történelmi materializmus ... nemzetellenes álláspontra helyezkedett"[696] — írta könyvében a marxizmust támadva. S ebből olyan következtetést is levont, hogy az „a proletariátus érdekét a nemzeti

érdekekkel ellentétesnek vélte, s így a *nemzeti kapcsolat megszüntetését követelte*". Jászi egészen primitív véleményét hasonlóképpen primitív érvvel próbálta alátámasztani: a nagy gondolkodók is elvesztik higgadtságukat. Jobb érvet nem talált otromba tévedésének „tudományos" alátámasztására. Nehéz elképzelni, hogy a nagy gondolkodók higgadtságának elvesztése alkalmas legyen egy olyan jelszó kigondolásához, amely Jászi szavaival élve is „végigzúgott Európán".

Jászi szocialista pártalapítási tervei során[697] igen nagy súlyt helyezett a marxizmus általa igen elítélt hibájának kijavítására, a „hazaellenességet" ki akarta dobni a marxizmusból, s a proletár hazafisággal akarta ezt pótolni. Erre támaszkodva követelte: „Agyon kell tiporni a hazátlanság vádját. Lángoló szavakkal kell bekiáltani a lelkekbe, hogy a mi internacionalizmusunk ugyanaz az internacionalizmus, mint az agráriusok, a cukorgyárak, a kartellek stb., azzal a különbséggel, hogy ez az internacionalizmus a népek javára van, nem pedig milliomosok zsebének megtömésére. És égő betűkkel kell szembeállítani a magyar proletár hazafiságát a Károlyiékkal szemben, mely tót napszámmal nyomorítja meg a magyarság színe-virágának egzisztenciáját."[698] Igen sokra tartotta ezt a „változtatást" a marxizmuson, mert ettől a szocializmus tömegbázisának nagyméretű szélesedését várta. „Mily éles fegyvert csavarnánk ki a szocializmus üldözőinek kezéből, hirdetve a . . . hazafiságot . . . a latifundiumok hazafiságával szemben."[699] A francia szocializmus hatalmas erejének forrását is abban látta, hogy a „hazafiatlansággal" szembefordulva a nemzet legjobbjai álltak a szocializmus ügyének szolgálatába. A hazafiatlanság vádja sok embert távoltart a szocializmus ügyétől.[700] Ezért is szakítani kell ezzel a felfogással, s meg kell mutatni a proletariátus, a szocializmus és a hazafiság egységét. „Ezzel a sokakat indokolatlanul sebző halálhörgéssel: *A proletariátusnak nincs hazája!* szakítani kell, s helyette szüntelenül azt kell hirdetni, *ami tényleg megfelel a valóságnak*, hogy mi nem hazát veszünk el, de hazát adunk elgyötört állatembereknek, kiknek csak pálinkájuk volt, de hazájuk nem."[701] Jászi úgy akarta *a szocializmus és a hazafiság* egységét bizonyítani, hogy közben a marxizmust támadta. Ennek során, igazának bizonyítására, még a Marx által nem túlságosan nagyra tartott Benthamot, a polgári liberalizmus egyik közismert képviselőjét is segítségül hívta. Jászi arra törekedett, hogy a szocializmus (mármint a saját sütetű szocializmusa) és a hazafiság egységét kimutassa. Miután jellemezte a *szocializmust*, kifejtette, hogy az nem ellentétes a *nemzetivel*. „A szocializmus és a nemzeti tiszta osztályérdek által el nem ferdített fogalma

között semmi néven nevezendő ellentét nincs." A szocializmust a nemzeti eszme fejlődésének termékeként, egyenes folytatásként tekintette. „A szocializmus egyenes folytatása a nagy nemzeti küzdelmek egyenlősítő, jobbágyfelszabadító s a kultúrát felemelő törekvéseinek."[702]

Jászi nagyon helyes következtetésre jutott, amikor megállapította, hogy a nemzeti eszmének egyedüli hordozója korában már csak a szocializmus lehet. Ez a megállapítás igen nagyra értékeli a szocialisták nemzeti küzdelmét, a függetlenségért vívott harcát. Cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy miközben a szocializmust hazátlannak tekintik, alig veszik észre, hogy az törvényes örököse a jobbágyfelszabadításért, az emberi jogokért (tehát a feudalizmus ellen) folyó nemzeti küzdelmeknek. Szembeállította a Kommunista kiáltvány tételét a huszadik század szocializmusával, s így állapította meg, hogy míg a Kommunista kiáltványban a nemzetietlen politika testesül meg (figyelmen kívül hagyva ennek a műnek igen nagy jelentőségű figyelmeztetéseit a proletariátus nemzeti jellegű feladatairól, arról, hogy az osztályharcot nemzeti méretekben kell megvívni stb.), addig a huszadik század elején „a szocializmus lényeges faktor a nemzeti életben".[703] Indokolásul Bebelre és Jaurèsre hivatkozik, mindkettőnek olyan nyilatkozatát idézi, melyekből kitűnik, hogy a szocialisták a német területi épséget, illetve a francia területet utolsó csepp vérig védeni fogják. Látható, hogy a későbbi szociálsovinizmus korai jegyeiért lelkesedett, s ennek alapján jutott el olyan megállapításhoz, hogy a nacionalizmussal szemben a szocializmus tiszta nemzeti irány. Erre a „tiszta hazafiságra", a kizsákmányoló érdekektől meg nem fertőzött szocialista hazafiságra igen sokszor hivatkozott korábban is. Szabó Ervint meggyőzni törekedve, egyik levelében hasonlóképpen arról írt, hogy „a szocializmus, a nemzetközi szociáldemokrácia programjában egyetlen olyan tétel sincs, mely egy fejlettebb . . . hazafisággal ellentétben volna. Persze, itt csak a tiszta érzésű hazafiságra gondolok. A magyar, a tót, a német, az oláh stb. proletár érdekei tökéletesen egyek."[704] Több helyütt beszélt arról, hogy a kizsákmányoló patriotizmust egy fejlettebbel kell helyettesíteni.

A nemzeti kérdés megoldásával, a kizsákmányolás megszüntetésével lehet csak elérni, hogy a proletárnak tényleg legyen hazája — erre a helyes következtetésre jutott el Jászi, nem látva, hogy a proletár és a haza viszonyát illetően a marxizmus is erre a következtetésre jutott. A Galilei Kör 1911-i márciusi ünnepségén elmondott beszédében Petőfi szellemében ostorozta a törpe klikket, a kizsákmányoló

kisebbséget, annak haza-fogalmával szembeállította a földosztó és jogkiterjesztő igazi hazát. Végső következtetésként elmondta, hogy az ifjúság feladata hirdetni: „... nincs haza ott, ahol a népnek földje nincs ... ahol a búzakalászos föld egy nagy része még mindig grófok és papok tulajdonában van, míg tízmillió ember kenyér nélkül kóborol a pusztaságban".[705]

Jászi az uralkodó osztályok hazájával a *tömegek hazáját* állította szembe. „Vállvetve a szervezett gyári munkássággal, hirdesse az egyetemi ifjúság, hogy nincs haza ott, ahol koldus, tanulatlan nép lakik."[706] Ugyanezt a gondolatot fejtette ki néhány évvel később írt cikkében is: „Nincs haza ott, ahol a népnek földje nincs."[707] S ugyanott megállapította, hogy *nem a haza ellen* hirdet harcot, *hanem az álhaza ellen*. Az elnyomó vármegyei, uzsorás és kényszermagyarosító szervezet nem a magyar haza. A radikalizmus tevékenysége nem hazát romboló, hanem hazát építő munka. Ez volt a válasza a radikális pártot hazátlansággal vádoló támadásokra. A radikalizmus hazafiságát állította szembe az uralkodó osztályok nacionalizmussá torzított álhazafiságával. „A mi hazafiságunk a nép anyagi, erkölcsi felemelése, a benne szunnyadó összes erők lehető legnagyobb produktivitása." „A nemzetközi szociáldemokrácia is belső lényegében hazafias párt, ellenben a feudális pártok, minden frázisuk dacára, hazafiatlanok. Ma már művelt ember nem vádolja hazafiatlansággal a szocializmust." S összegezte a radikalizmus viszonyát az uralkodó osztályok hazájához: A polgári radikalizmus „... nem a hazát támadja, hanem a hazafiság nagybérlőit, a feudális kiskirályokat, a háborúra heccelő militarizmust és kapitalizmust, a nemzetiségeket elnyomó vagy beolvasztani akaró osztályuralmat".[708]

Jászi a „hazátlan" munkásosztály hazához jutását nem egészen úgy képzelte el, ahogyan a marxizmus azt vallja. Korai könyvében a munkásosztály hazához jutását — Bernstein nyomán, amit egyébként lábjegyzetben maga is megemlített — az osztályok egyensúlyától, az osztálybéke állapotának bekövetkeztétől várta.

„Olyan mértékben, melyben a proletár is a hazájának egyenlő jogú és gazdasági erejű polgára lesz; olyan mértékben a proletárnak is lesz hazája, mert élvezve intézményeit, tudományát és művészetét, természeti szépségeit, mindinkább kifejlődnek benne azok a szálak, melyek az »otthon« költészetét kiteszik ..."[709] A nemzeti kérdés végleges megoldását a világállam kialakulásában látta, mert csak ez az állam nem vezet zsarnoksághoz.

Jászi munkájában a *nemzeti* állítása nem vezetett a *nemzetközi* taga-

dásához. A nemzetit — szemben a burzsoá nacionalizmussal, amelyet igen helytelenül feudális nacionalizmusnak tartott, mert a nacionalizmus kifejezetten a kapitalizmus terméke, a piac eredménye — az internacionálissal egységben ismerte el. Az internacionalizmus jelentőségét is látta Jászi, s erről több ízben hitet is tett. Az internacionalizmus volt és maradt tevékenységében, elméleti munkájában az alapvonal. Ezt elfogadta a marxizmusból is. Azonban éppen azért, mert támadták „hazátlan", hazaellenes álláspontja miatt, a hazához való viszonyt, a szocializmus és a radikalizmus hazafiságát fejtette ki alaposabban. Nem egy munkájában megmutatta a hazafiság és az internacionalizmus egységét. Igaz, nem fejtette ki internacionalizmusának osztálytartalmát, sőt egy nevezőre hozta a „mi" internacionalizmusunkat (amin a proletár internacionalizmust értette) a kartellek, a cukorgyárak, az agráriusok nemzetköziségével. Ezekkel magyarázta a proletár nemzetköziség jogosságát, de nem egy helyütt foglalkozott a hazafiság mellett a nemzetköziség jelentőségével, a hazafiság és nemzetköziség összefüggésével. A nacionalizmust bírálva 1911-ben például a következőképpen fejtette ki a hazafiság és a nemzetköziség, a nemzeti és az internacionális viszonyát: „A valóban kifejlődő életképes nemzeti ma már csak az internacionális himnuszában nőhet nagyra."[710]

A nemzetköziséget Jászi mint „az életet jobbátevő nemzetköziséget" jellemezte. Igazolta a proletárnemzetköziség létjogosultságát, s ezt a nemzetek közötti kapcsolatok kialakításával akarta elérni. „Mit jelent a nemzetköziség? Azt jelenti, hogy a gőzvasút, a villany, a telefon korában az egyes államok egymással érintkezésbe lépnek . . . Miért volna hazaárulás, ha a világ munkásnépe szövetkeznék nem az állam, a nemzet megtörésére, hanem sorsa javítására, a munkabérek emelésére, a munkaidő csökkentésére."[711]

Mindebből kitűnik, hogy Jászi felfogása kora nézeteihez képest a nemzeti kérdésben, s ezzel összefüggően a hazafiság és nemzetköziség terén, jelentős eredményt, fejlődést jelent. A marxizmusig el nem jutott polgári ideológia leghaladóbb nemzetfelfogását produkálta. Olyan helyzetbe került, hogy hozzáfoghatott elméleti nézeteinek gyakorlati érvényesítéséhez. De ez a gyakorlat csúfosan megcáfolta a Jászi-féle nézeteket, amelyek ugyan Magyarországon feltétlenül haladóak voltak, de a tudomány, a politika nemzetközi követelményeitől messze elmaradtak. A polgári ideológia haladó nézetei, elméletei és a polgári jellegű társadalmi tevékenység és gyakorlat szükségszerűen ellentmondásba kerülnek egymással. Hogyan lehetett *haladó* az *Magyarországon, ami nemzetközileg nézve már régen túlhaladott* volt? Úgy vált ez lehet-

ségessé, hogy Magyarországon a gazdasági, társadalmi viszonyok fejlődése messze elmaradt a nemzetközi fejlődéshez képest, a haladottabb tőkés országok helyzetéhez képest. Magyarország azonban nem élhetett elszigetelten, a nemzetközi haladástól függetlenül, márcsak azért sem, mert Ausztriától való függése ezt amúgy is lehetetlenné tette volna. A nemzetközi kapitalizmus eljutott fejlődésének utolsó fokára. Az imperializmus világrendszerré vált, s ez Magyarországra is hatással volt. A monopoltőke nemzetközi szervezetei kivetették hálójukat a magyar területekre, piacokra is, a monopoltőke társadalmi viszonyai érvényesültek a feudális elmaradottsággal tarkított kapitalizálódó Magyarországon. Ebben gyökerezik az értékelés kettőssége: egyrészt a magyar viszonyokhoz képest haladó s még talán a szociáldemokraták álláspontját is sokszor felülmúló, a kutatásokból feltáruló eredmények pozitív elméleti és politikai jelentősége; másrészt, a nemzetközi fejlettség színvonalán mérve elmaradott, ósdi, gyakorlatilag már megvalósíthatatlan, tehát haszontalan nézetek egész sora.

7. HÁBORÚ ÉS BÉKE

A radikálisok harca a nacionalizmus ellen összefonódott a háború ellen vívott küzdelemmel. Ebben a két évtizedben a háború sokat foglalkoztatta a kor társadalomtudományát. Erre a problémára a magyar polgári radikálisok is reagáltak, keresve a háború okait, elhárításuk lehetőségeit. Igen nagyra értékelték e kérdésben a munkásmozgalmat, a munkásosztály nemzetközi szolidaritását. A proletár internacionalizmus gyakorlati értelmét a háborúknak a munkásosztály nemzetközi összefogásával való megelőzésében látták.

A kapitalizmus társadalmi-gazdasági folyamatai, az imperializmus viszonyainak kialakulása érlelte a háborút. Világméretekben megindult a harc a föld újrafelosztásáért. Nem véletlen, hogy a háború okainak kutatásában a radikálisok eljutottak az imperializmus viszonyainak megsejtéséig (ha nem is teljes felismeréséig), az imperializmust nem szűkítve le annak politikai vonásaira, hanem az imperializmus gazdasági jegyei közül is látva egyeseket.[712] Tevékenységükön végighúzódott a háború elkerülése módozatainak vizsgálata, majd a háború kirobbanása után a megszüntetéséért vívott harc. Háborúellenes írásaik nem szüneteltek a háború alatt sem, bár elég kockázatos dolog volt ebben az időben a pacifizmust hirdetni.

A háborúhoz való viszony megvizsgálása nagyon fontos a társadalmi

haladáshoz való viszony megítélésében. Nem közömbös, hogy ilyen konkrét kérdésekben, mint a háború, mi volt a radikalizmus álláspontja, hiszen ezek a konkrét folyamatok eredményezik végeredményben a társadalom haladását.

A háború lényegét helyesen csak a materialista történetfelfogás fényében lehet tisztázni. A szociológia akkor jár helyes utakon, amikor a háború gazdasági-materiális okainak kutatásából indul ki. Jászi is akkor ért el eredményeket, amikor sikerült a történelmi materializmus szemléletét bizonyos fokig érvényesítenie.

Amikor azonban eltért a materialista történetfelfogás követelményeitől, óhatatlanul a tévedések útvesztőjébe jutott.

Jászi *materialista módon* kutatta a történelmet, amikor a háború *okainak objektív* voltát tárgyalta, kiemelve, hogy az elemi erővel sújtja le az emberiséget, a tömegeket. „A mai napig a háborúk a dolgozó népekre nézve valóságos elemi csapások voltak, melyekkel szemben éppoly kevéssé lehetett védekezni, mint a jégverés vagy földrengés ellen."[713]

A világháború éveiben annak megsejtéséig is eljutott, hogy a háború voltaképpen az *osztályharcnak* a megnyilvánulása, a háborúban osztályérdekek ütköznek össze.[714] Nagyon találóan írt arról, hogy a kizsákmányolás és a békeszeretet mily nehezen összeegyeztethető dolgok a kapitalista világban. Későbbi írásaiban is találunk olyan részeket, melyekből kitűnik, hogy a világháború okát mindenekelőtt gazdasági tényezőkben látta. Arról írt 1920-ban, hogy a világháború oka Közép- és Kelet-Európa elmaradott feudális állami és gazdasági szerkezete volt.[715] Ez helytelen, mert a háború oka nem Közép- és Kelet-Európában keresendő, hanem a világkapitalizmus, az imperializmus törvényszerűségében, illetőleg törvényszerűségeiben. Az is hibás — s ebben a kapitalizmus mentegetését láthatjuk a Tanácsköztársaság leverése után, a „kísérlet" sikertelensége után, a kapitalizmus védőjévé Jászitól —, hogy a világháború okait a feudalizmusban keresi s nem az imperializmusban. A feudalizmus — ez Jászi vesszőparipája. A feudalizmus szerinte minden bajnak, nyomorúságnak az oka, s a világháborút is ez eredményezte.

A háború kirobbanásában feltárta a pacifisták felelősségét, hibáit is, elsősorban azt, hogy a pacifizmus a tömegeket lebecsülte, s ez visszarettentette őket a háború elleni küzdelemben való részvételtől. A háború idején gyengeségéért többször bírálta írásaiban a pacifizmust, de soha nem fordult szembe azzal, *soha nem vált a háború hívévé.* A frázisos pacifizmussal az alkotó pacifizmust állította szembe,

a háború alatt írt, a szabadkőműves folyóiratban megjelent cikkében.[716] Jászi a békének a gazdasági feltételeit tekintette mindenekelőtt fontosaknak. A produktivitás és a forgalom növelése, a nagy területek egylelkűekké tétele — ebben látta a pacifizmus lényegét. De egy másik, valamivel korábbi cikkében az országok szabad fejlődését biztosító egyensúlyi állapotban jelölte meg a béke feltételét.[717] Ebben a felfogásban a geopolitika hatása érvényesült, amely elmélet Jászinak nem egy cikkében élénk helyeslésre talált. (Kjellén nézeteit nagy jelentőségű felfedezésként üdvözölte,[718] valamint Neumann Mittel-Europa-koncepcióját dicsérő cikkei is jelentek meg egy időben.[719])

Az eddigiekből is látható: Jásziék a háborúval kapcsolatban kialakult felfogásban bizonyos materialista gondolatokhoz s ezek segítségével pozitív eredményekhez is eljutottak. Ugyanakkor a háborút és békét nem tárgyalták valóságos szerepüknek, jelentőségüknek megfelelően. Ennek oka: nem látták a szoros összefüggést a kapitalizmus és a háború, a kapitalista rend objektív gazdasági törvényei és a háború között.

Jászi látta, hogy a háború törvényszerűség. Ugyanakkor írásaiban kifejtette, hogy a nemzetközi munkásmozgalom fejlettsége, a *proletár szolidaritás* feltétlenül megakadályozna egy háborút: lehetetlen a proletariátus akarata ellenére a háborút kirobbantani. Ebben látszik, hogy megsejtette az objektív, természeti folyamat, elemi csapás erejével bekövetkező háborúkkal szemben a tudatos, szervezett emberi cselekvés óriási erejét. Jászit a proletár szolidaritás nagy jelentőségének elismeréséhez mindenekelőtt a szindikalista nézetek nagyrabecsülése vezette, az, hogy a *szindikalizmus antimilitarista propagandájában* a háborúk megakadályozásának reális erejét vélte felismerni. 1911-ben írt cikkeiben lelkesedett különösen erőteljesen a háborúk elkerüléséért. „Ma már, a Balkánt és Oroszországot kivéve, lehetetlen európai államok között háborút csinálni" — írta egyik cikkében.[720] Ennek okát a munka és a tőke nemzetköziségében látta, valamint abban, hogy éppen ezért a háború a társadalom összeomlását idézné elő. Alig néhány hónappal később ugyanezt a véleményt ismételte meg egy másik írásában, azt hangoztatva, hogy Európában nem lehet háborút kirobbantani.[721] Miért? A fő ok a *néptömegek* cselekvése, akarata, erre utal cikkében. „Most először történik meg, hogy százezrei és millióii a testi munka embereinek nemcsak öntudatos, szervezett, tervszerű belpolitikát folytatnak, hanem azon a ponton vannak, hogy a háború évezredes sárkányát . . .

a nagy néptömegek egységes akaratából ledöfjék." A proletár összefogás, szervezettség, szolidaritás — a háború elleni harcnak legyőzhetetlen erői — vallotta Jászi. S milyen igaza volt: ha a proletár szolidaritás, szervezettség, s ennek vezetése alatt a néptömegek harca a háború ellen fordult volna, más lehetett volna az eredmény 1914-ben. Jászi még így lelkendezett: „Ilyen óriási szervezett tömegek, ilyen fegyelem és szellemi erők mellett valóban egy új korszak biztató tünete a világ proletárságának háborúellenes akarata." A francia és német proletariátus testvéri összefogását látta (amikor a két állam uralkodó osztályai háborút készítettek elő Marokkóban), ez lelkesítőleg hatott rá. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy „a népeket nem lehet többé vágóhídra vinni, nem lehet cézári dicsőségért . . . szervezett munkásokat egymással leöletni: a nacionalizmus humbugjainak a művelt proletár nem ül fel."[722]

Lelkes hangú írásban idézte az egyik francia szakszervezeti vezető felszólalását a berlini közös megmozduláson. Beszédében a francia vezető figyelmeztette az uralkodó osztályokat arra, hogy a fegyvert a nép érdekében az elnyomók ellen is lehet fordítani. Yvetot szavait idézi: „Csak kísértsétek még egyszer, ti birkafejűek, egyik népet a másik ellen izgatni . . . , fölfegyverezni, meg fogjátok látni, hogy a nép nem egészen másként fogja-e felhasználni a kezébe adott fegyvereket, mint ahogy ti akarnátok. Várjatok csak; vajon a népek nem egy másik ellenséget fognak-e megtámadni, mint amelyikre ti gondoltok? Harc az elnyomás, a kizsákmányolás, a bérrendszer ellen."[723] Ezek a szavak egyértelműen azt jelentik, hogy a proletár, ha kezébe fegyvert adnak, hogy háborúzzon, a fegyvert saját elnyomója ellen fogja fordítani. A radikalizmus sorsának, Jászi következetlenségének iróniája, hogy amikor erre a cselekedetre 1917 februárjában és októberében Oroszországban, valamint 1918 októberében Magyarországon sor került, nem értette meg, hogy egyedül ez az út vezet az adott helyzetben igazán a békéhez. A lenini politikáról írva különválasztotta a forradalmat a béke ügyétől. „A leninizmus nem különbékét jelent, hanem az összes frontok leszerelését és befelé fordítását: az általános proletárforradalmat" — írta 1917 júliusában a Világban.[724] Ebből olyan következtetést vont le — s itt van az értékelés hibája —, hogy „Lenin nem békeapostol (Tehát helyesen értve: Lenin nem a békéért küzd, nem ennek híve. — F. Gy.), de szocialista forradalmár!"

A háború azonban bekövetkezett, bármennyire is számítottak a radikálisok a proletár nemzetköziség erejére, arra hogy ez meg-

akadályozza egy általános világsztrájkkal vagy a fenyegető szocialista forradalommal a háború kirobbanását. Nagyon sokan a munkásmozgalom „igazi barátai" közül sietve hozzáfogtak temetni ezt, s a munkásmozgalom teljes csődjéről beszéltek. A közhangulat a szocialisták ellen fordult, mert azok (pl. Hervé) azt hirdették, hogy a proletariátus képes megakadályozni a háborút, s a háború mégis bekövetkezett. Vajon Jászi ezek soraihoz csatlakozott-e, mint a szocializmusnak oly sok ingadozó, megijedt polgári útitársa? Nem, kitartott eredeti nézete mellett, tagadta, hogy a háború a szocializmus csődjét jelentené. „A teljes proletár nemzetköziség talán csakugyan képes volna-e nagy eredmény elérésére — írta 1915-ben egyik cikkében —, de ma még csak egy nagyon részleges internacionalizmus létezik."[725] Nagyszerű sorokat írt le Jászi e cikkében, megsemmisítő kritikában részesítve a kishitű ingadozók szocializmus-ellenes károgását. „Ez a háború nem a munkás internacionalizmus csődjét, hanem csak azt jelenti, hogy ez még nem volt elég erős és kiépített."

A nemzetközi szocializmus — amelyről Jászi a háború nehéz éveiben is azt tartotta, hogy a világ legproduktívabb rétege — még nem volt képes megakadályozni a háború kirobbanását.[726]

Jászi nem egy helyütt eltért a materialista elemzés követelményeitől, s *idealisztikus módon*, az emberi *erkölcs* fejlettségének mérlegelésével tagadta a háborúk jövőbeni bekövetkezését. Helyes az, hogy harcolt a háborút dicsőítő, az uralkodó osztályokat szolgai módon kiszolgáló Prohászka ellen, de nem helyes, hogy etikai jellegű idealista módjára folytatta ezt a küzdelmet.[727]

„A társadalmi erőket eszünk és erkölcsiségünk meg fogja fékezni" — írta cikkében a háborúk megakadályozásáért folytatott harc erőit jellemezve. Itt már — világosan láthatóan — nem a háború materiális alapjainak felszámolásáért, hanem erkölcsi, eszmei tökéletesedéséért mint a háborúk megszüntetésének fő feltételeiért szállt síkra.

A háború elleni elvi harcának érdekes mozzanata, hogy támadta a háborúk létjogosultságának igazolásául mindig, ebben a háborúban is felsorakoztatott *malthusiánus* eszméket. E támadást a kapitalizmus alapjáról folytatta, s a kapitalizmust, a „jó kapitalizmust" akarta vele igazolni. Alig néhány hónappal a háború kirobbanása után egyik újságcikke jelentett vitairatot a malthusianizmus ellen, amelynek címét jellemzően így adta meg: „A háború prófétája."[728] Harcolt azon nézet ellen, mely szerint a háború tisztítótűz, mely egészségesebb, munkaképesebb, boldogulóbb emberiséget hoz létre. E nézetet embertelen, útszéli véleményként jellemezte. A malthusianizmus kritikájában na-

gyon jellemző módon Hertzka, Oppenheimer neveit emelte ki, a malthusianizmus szétzúzásában igazán éles fegyvert jelentő marxizmust egyszerűen meg sem említi. Nagyon általános, csak az elvont humanitás nevében szót emelő s éppen ezért objektíve az adott társadalom, tehát a kapitalizmus védelmezését szolgáló az a véleménye — s ebből látszik, hogy Jászi a malthusi nézeteket nem a dolgozó tömegek, nem a szocializmus oldaláról, hanem a kapitalizmus oldaláról támadta —, hogy „ahol a demokrácia és kultúra létminimuma képes volt haladó gazdasági és technikai életet teremteni, a nép szaporodását mindig meghaladta az ellátására szolgáló javak gyarapodása".[729] S Magyarországon is nagyobb jólét lehetne — vallotta helyesen — nemcsak az adott népesség számára, hanem 100 millió ember számára is. Ezt azonban a latifundiumok s a feudális viszonyok akadályozzák meg — s ebben van a tömeges kivándorlások oka is.

Jászi elméletileg tagadta a háborút, kirobbanása lehetőségét, azonban a háború előtti napokban látta, hogy elkerülhetetlenül bekövetkezik a világégés. Adyhoz írta levelében: „Néhány napos pihenés után indulok haza, telve kínzó aggodalommal és gyötrelmes izgalommal. Ha valami csoda nem jön, a világtörténelem legnagyobb katasztrófája előtt állunk."[730]

Ez az érzés nagyon is reálisan tükrözte a háború előtti helyzetet, s Jászi nagyon világosan látta meg, hogy ez a háború a világtörténelem addigi legnagyobb megrázkódtatásához vezet. Látta, hirdette, még a háború kirobbanása előtt, hogy a háború önmagában nem old, nem oldhat meg semmiféle társadalmi problémát. Csak az átalakulás, a demokratizálás viheti előre a társadalmat. Hiábavaló minden háborús beavatkozás, itt már csak a demokratizálás segít[731] — írta békés megoldást követelve. Még közvetlenül a háború előtti napok írásait is a háború elleni tiltakozás hangja tölti el. Messze van már az az idő, amikor Jászi a háború kirobbantása lehetetlenségéről írt, nagyon véres komolysággal jelent meg a háború kísértete Magyarország határán. A radikalizmus mint pacifista áramlat, a háború megelőzésére, megakadályozására hívta fel a közvéleményt.

A háború kirobbanását a haladó társadalmi erők, a nemzetközi munkásmozgalom nem tudták megakadályozni. Ebben gyengeségük mutatkozott meg (elsősorban a munkásmozgalom nagyfokú gyengesége). A radikalizmus sem tudott olyan jelentős erőt felmutatni Magyarországon, ami egyáltalán számításba jött volna a háború előestéjén. Bármilyen helyes is volt, hogy Jásziék a béke megőrzésére mozgósítottak, túlságosan gyenge volt az a hang, amit a tömegbefolyás

tömegbázis nélkül álló radikalizmus képviselt. A pacifizmus nem jelentett komoly akadályt a háborúra törő körök előtt. Az a pacifizmus, mely a XVI. és XVIII. században haladó, radikális gondolat volt, s nagy erkölcsi erőt jelentett mint Erasmus és Kant pacifizmusa, ebben az időben már túlhaladott volt s hatástalanná vált.

A Világban, mint a többi lapban is, a háború kirobbanása után felső parancsra egy időre eltűntek a háború ellen írt cikkek; lelkesítő hangú szózatok jelentek meg, melyek a háború támogatására mozgósították a közhangulatot. (Háború a békéért, népháború, szabadságharc stb. jelszavak röppentek fel a Világban is, amely azelőtt élesen támadta a háborút.) Jaszi ebben a kakofóniában nem hallatta a hangját. Egészen 1914 novemberéig hallgatott, ekkor jelent meg hosszú idő után ismét egy cikke a Világban. Ebben a cikkében indokolta, miért hallgatott addig? Azért, mert a progresszió látta, hogy szüneteltetnie kell a bírálatot. „Mert a progresszió elsősorban kritikát jelent, márpedig az élethalálharc óráiban nem szabad a bírálat szellemében lassítani vagy megosztani az érzelmeket. Ezért hallgatott el a magyar progresszív publicisztika nem egy munkása."[732] Írásában újra a belső kérdésekre fordítja a figyelmet, Magyarország demokratizálását követelve.

A radikalizmus egész háború alatti magatartására jellemző a háború elleni küzdelem. A háború tagadása, mielőbbi befejezésének követelése végigvonul írásaikon, politikai szerepléseiken. Különösen a szabadkőművesség kereteit, illetve publicisztikai lehetőségeiket, főként a Világot használták fel a polgári radikálisok a háború elleni harcra. Ez a réteg az osztrák—német orientációval szemben többnyire szemmelláthatóan a nyugati tőkés országok felé orientálódott ebben az időben is. Azonban helyenként találhatunk olyan megnyilvánulásokat is, az egyébként egyáltalán nem nagy németbarát Jaszi írásaiban is, amelyekből kitűnik, hogy átmenetileg a német orientáció támogatására vállalkoztak. A Mitteleuropa-koncepció körüli viták, állásfoglalások is ezt mutatták. A német hegemóniát segítette Jászi Kjellén geopolitikájának támogatásával, elismerésével is, amely tudvalevőleg a nagynémet uralom igényének elméleti kifejezése volt. Ennek az átmeneti fordulatnak egyik jele: „Előadó (Mármint Jászi. — F. Gy.) azt hiszi — írja a Világ egyik közleménye —, hogy ez a rettenetes háború Európa magasabb gazdasági és kulturális egységét fogja létrehozni Németország hegemóniája alatt, a közép-európai koncentráció pedig a legelhatározóbb lépés lesz az Európai Egyesült Államok felé."[733] Ez az orientáció azonban átmeneti kisiklást jelentett, s homlokegyenest ellenkezik a

polgári radikalizmus felfogásával, a háború alatti tevékenysége fő vonásával is. Ezen átmeneti kisiklás jelentőségét nemegyszer eltúlozták, s ezzel próbálták jellemezni a radikalizmus háború alatti magatartását.

De a radikalizmus háború alatti tevékenységére nem ez jellemző, hanem a háború ellen folyó szívós harc. Rengeteg cikk, előadás jelzi azt a békéért folyó küzdelmet, amelyet Jásziék ezekben az években egyre fokozódó erővel vívtak. Jászi például a békeakarat szervezésének szükségességéről írt cikket 1917 áprilisában azt hangoztatva, hogy „magukat a vérző, ínséges népeket kell egymáshoz közelebb hozni . . . békepropagandával". Jászi békepropagandáját nagyra értékelték a haladó körök, s hibáztatták azokat a csoportokat és a szabadkőművesség vezetőit, akik nem adták meg a legszélesebb lehetőségeket Jásziék tevékenysége számára. Az 1919 elején megtartott szabadkőművesi nagygyűlésnek egyik fő vitaproblémája ez volt. Jászi cikkei egymásután jelentek meg a békepropaganda jegyében (Békesejtelmek, Teremtő fejlődés, Elindult a Birnan erdője stb.).[734]

A békepropaganda hirdetőinek nehéz küzdelmet kellett vívni a viszonylag haladó körök, a szabadkőművesség vezetésében megnyilvánuló haladásellenes tendenciák ellen is. A „győzelmes háborúért dolgozó" Symbolikus Nagypáholy nem jelentett kellő lehetőséget a hathatós békeagitáció és propaganda számára.[735]

Jászi és csoportja erőteljes békepropaganda-akciókat indított ebben az időben. Különösen 1917—1918-ban volt erős ez a tevékenység. Jászinak 1917-ben megjelentetett Frázisos és alkotó pacifizmus c. cikke[736] azt a vezérgondolatot fejtegette a szabadkőművesség hivatalos folyóiratában, hogy miként dolgozzék a szabadkőművesség a béke érdekében.

Nagyon találóan fejtegette cikkében, hogy „túl sokat szavalnak és túl keveset gondolkodnak a békéért". A cikk élesen ostorozza azokat, akik „divatból" pacifisták. Valami pacifista alchimia fejlődött ki, mely azt hiszi, hogy elég . . . „néhány alapelv szerződéses kimondása, kötelező leszerelés . . . és itt van már a világbéke . . . Sajnos ez a pacifista alchimia szöges ellentétben van . . . a társadalmi törekvés alapvető törvényeivel, melyek azt mondják, hogy minden jogi szabályozás csődöt mond, melyet nem támogatnak reális fejlődési lehetőségek . . . Pacifismus non scit sic, sed nascitur".[737] Nagyon helyesen hadakozott egy elterjedő, béke melletti üres beszéd, a frázisos pacifizmus ellen, hiszen tettek nélkül, a béke melletti tettek nélkül a legszebb szavak is üresen hatnak. Sajnos, Jásziék köre közvetlenül nem

sokat tett maga sem a béke érdekében, a békét valami távolabbi együttműködés jegyében látva csak biztosítottnak. Nagyon helyes volt az a materialisztikus gondolat, amely szerint a békéért folytatott küzdelemben a társadalom reális fejlődési lehetőségeire kell támaszkodni. Jogi szabályozások csak akkor hoznak igazán eredményeket, ha azok a társadalmi fejlődés reális lehetőségeire épülnek. De mit értett Jászi a társadalmi fejlődés elérendő reális lehetőségein? Miben látta a béke érdekében folytatandó küzdelemben a feltételt, melyek megalapozzák a béke tartósságát? Itt már Jászi — helyes gondolatok mellett — megint idealista szemléletének rabjává válik, s „egylelkű népek" között látja csak lehetőnek a béke biztosítását. „Béke, a tartós béke, az örök béke csak olyan emberek között lehetséges, akiket a gazdasági és szellemi csere, az egyenértékű gazdasági és szellemi csere szálai fűznek össze. Béke csak olyan területen lehet, melynek egylelkű népei vannak."[738]

A szabadkőművesség keretei között végzett munkának, melyet a radikális páholyokban Jásziék végeztek, volt bizonyos eredménye. A radikálisok és szociáldemokraták hatására a szabadkőművesek kiutat kerestek a háborúból, erről tanúskodik például a Martinovics páholy egyik irata: „Határozat a magyar szabadkőművesség békeakciója dolgában."[739] A Martinovics páholy feladatául tűzi ki ez a határozat a szoros együttműködést más békét kívánó körökkel, a béke érdekében végzendő szervező munkát. „Lépjen összeköttetésbe a Martinovics páholy azokkal a páholyokkal, amelyek az annexió és kárpótlás nélküli béke érdekében ... intenzív működést óhajtanak kifejteni, alakítson ezekkel a páholyokkal propaganda bizottságot."[740]

Figyelemre méltó az *annexió és kárpótlás nélküli* béke követelése, amely tudvalevőleg ebben az időben a bolsevikok háborúellenes jelszavaként volt ismeretes. S ezt a követelést a határozat többször is megismételte, például abban a pontjában is, melyben rendkívüli szabadkőműves nagygyűlés összehívását követelte. „Minél előbb rendkívüli szabadkőműves nagygyűlés hívassék össze, amely az annexió és kárpótlás nélküli gyors béke érdekében állást foglal, és amely kimondja, hogy a minél előbb megkötendő béke elengedhetetlen előfeltétele Magyarország demokratizálódása és az általános, egyenlő, titkos, a nőkre is kiterjedő választójog törvénybe iktatására."[741] Majd a nemzetközi szabadkőművesség kapcsolatainak felhasználását is követelte a határozat, annak érdekében, hogy tudassa: a magyar szabadkőművesség „... magát az annexió és kárpótlás nélküli béke és a

legteljesebb demokrácia ügyével azonosítja".[742] A Martinovics páholy határozata egyben a nemzetközi szabadkőművesség békegyűlésének összehívását sürgette. A radikálisok és szocialisták Martinovics páholyának határozata nyomán nem történt jelentős intézkedés, de feltétlenül fontos megjegyezni, hogy ilyen kezdeményezések indultak ki a radikális burzsoázia, a Jászi-féle polgári radikalizmus oldaláról is.

A szabadkőművesség körében végzett munka eredményeképpen a forradalom előtti napokban ült össze néhány radikális páholy (a Martinovics, a Comenius és az Archimedes), hogy „közös munkán" megtárgyalják a háborúból való kibontakozás terén a szabadkőművesek tennivalóit.[743]

Jászi lelkes képviselője volt a pacifista irányzatnak, s ezt a haladó körök nagyra értékelték. 1919-ben, a szabadkőművesség nagygyűlésén ennek nagy jelentőségéről vitatkoztak pl. „1917. év második felében a profán életben (Ez a szabadkőművesek kifejezése annak jelölésére, hogy valami nem a szabadkőművesi keretek között történik. — F. Gy.) egy lelkes pacifista csoport, melynek látható vezetői Károlyi Mihály, Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Purjesz Lajos, Giesswein Sándor voltak (Eléggé vegyes összetételű ez a csoport, a marxista Szabó Ervintől a klérus ideológusaként szereplő Giessweinig a világnézeti színkép széles skálája képviselve volt benne. — F. Gy.) . . . a polgári társadalmat a német annexiós politika ellen és az azonnali béke mellett akarták befolyásolni".[744] A felszólaló Illés Marcell erősen támadta a Nagypáholyt, mert az nem támogatta kellőleg ezt a csoportot működésében, pedig ezzel még meg lehetett volna menteni az országot. De a Nagypáholy félt a kormánytól, a rendszabályozástól, s nem teljesítette kötelességét. E kérdésben nagy vita alakult ki, melynek során Balassa, a Nagypáholy egyik vezetője kifejtette, hogyan támadták a Nagypáholyt hivatalos körök azért, mert támogatták Jásziékat, akik „bolsevik eszméket hirdettek" a Világban, s nem voltak hajlandók denunciálni őket.[745]

A békéért folyó tevékeny munka egyre inkább a baloldal, a munkásmozgalom felé tolódott el. Ennek egyik legszemléletesebb megnyilvánulása a Galilei Kör egyre fokozódó, egészen a betiltásához vezető agitációs tevékenysége volt. Így a Galilei Kör tagjai röplapokat sokszorosítottak és osztottak, amelyek a háború beszüntetésére hívtak fel (pl. a Katonatestvérek c. röpirat).[746] A pacifista propagandamunka, különösen a sajtóban olyan méreteket öltött — mint a megelőzőkben egy néhány szemelvényes adat is mutatta —, hogy a kormány szigorú intézkedéseket foganatosított a pacifista írások betiltására. A Világ,

a Népszava és más haladó lapok egyre foghíjasabban jelentek meg, a cenzúra számtalan cikket — köztük Jászinak nem egy cikkét — nem engedte megjelenni. Az igazságügyminiszter által kiadott rendelkezésben olvashatjuk — s ez nagyon erősen áll a polgári radikálisok sajtótevékenységére is — , „ne engedélyezzenek olyan cikkeket, amelyek pacifista irányzatokat szolgálnak, . . . mert ezek ellenségeinkben azt a téves hitet kelthetik, hogy a háború továbbfolytatásához való erőnk és készségünk megcsökkent".[747]

A radikalizmus viszonya tehát tagadó volt a háborúhoz. A polgári radikalizmus Jászi-féle megfogalmazásában tagadta a háborút elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. Sok vonatkozásban helyesen kereste a háborút előidéző okokat — bár a feudalizmus maradványainak eltúlzott veszélye eltakarta a horizontot, a helyes látást megakadályozta, hogy a háború okait is lényegében „a sötét feudalizmusban" vélték felismerni —, mégis, nemegyszer a háború forrásainak vizsgálata során eljutottak az imperializmus megsejtéséig, bizonyos fokú felismeréséig.

RADIKALIZMUS ÉS SZOCIALIZMUS. RADIKALIZMUS ÉS KAPITALIZMUS. RADIKALIZMUS ÉS FEUDALIZMUS. A RADIKALIZMUS BURZSOÁ JELLEGE

Az előző fejezetben részletesen kifejtettük, hogy a magyarországi polgári radikalizmus eszmei-politikai tevékenységének kulcskérdése a társadalmi haladás volt. A társadalmi haladáshoz való viszony megértése nélkül nem lehet kellőképpen tisztázni a radikalizmus lényegét, társadalmi szerepét, politikai tevékenységét. A radikálisok társadalmi tevékenységüket a társadalmi haladásért vívott harc szolgálatába állították. Tisztáznunk kell, mit is jelentett a társadalmi haladás a polgári radikálisok elképzelésében, milyen társadalmi-gazdasági alakulatért harcoltak? A marxista pártok vezetésével küzdő proletariátus a kizsákmányolás felszámolását, a proletárdiktatúra segítségével a szocialista, a kommunista társadalom kivívását érti a társadalmi haladáson. Vajon ezt jelentette-e a polgári radikálisok számára is ez a fogalom? A társadalmi haladás értelmezésében megjelenik egyben a polgári radikalizmus osztálytartalma.

Sokszor lehetett találkozni olyan téves értékeléssel, amely szerint a polgári radikalizmus vagy egyes radikálisok — mint például Pikler Gyula vagy Jászi Oszkár — szocialisták. Ők maguk is nemegyszer ily módon jellemezték hovatartozásukat. Tisztáznunk kell: szocializmus-e a polgári radikalizmus? Mi a viszonya a polgári radikalizmusnak a szocializmushoz? A polgári radikálisok, amikor a feudalizmus ellen küzdenek, milyen célokat követnek?

1. A SZOCIALIZMUS ÉRTELMEZÉSE. JÁSZI „SZOCIALISTA ÚTJA"

Találkozhatunk még ma is olyan véleményekkel — főként Jászi volt követői, tanítványai között (pl. Csécsy Imre) —, amelyek Jászit mint szocialistát értékelik. Azonban ők maguk is hozzáfűzik legtöbbször azt a megjegyzést, hogy Jászit azért tekintik szocialistának, mert

szerintük a szocializmus nem azonos a marxista értelemben vett szocializmussal. Igaz, hogy a szocializmusnak számos válfaja, áramlata alakult ki az emberiség története során. A marxi szocializmus keletkezése idején is sokféle válfaja élt a szocialisztikus elképzeléseknek[748], nem is beszélve a marxizmus kialakulása előtti utópisztikus szocialista nézetekről. A marxizmus megvívta a harcát ezen szocialisztikus nézetek ellen, ennek eredményeként a múlt század utolsó évtizedeiben már világossá vált, hogy egyedül a marxi szocializmus képviseli valóban a proletariátus érdekeit. „A marxizmus már kétségkívül győzedelmeskedik a munkásmozgalom minden más ideológiáján" — írja Lenin.[749]

A szocializmusnak mint elméletnek és mint mozgalomnak számtalan válfaja van. De közülük egyedül a marxista szocializmus, a tudományos szocializmus áll tudományos elmélet, világnézet alapján, egyedül ez a szocializmus, a szó igazi értelmében. A tudományos szocializmus a történelmet materialista alapon tanulmányozva tudományos választ tud adni a társadalom fejlődésének kérdéseire, ki tudja jelölni az emberiség felemelkedésének útját, fel tudja tárni a proletariátus előtt álló harci feladatokat.

A szocializmus a marxizmus keletkezésével — s ezen belül is a marxista filozófia létrejöttével, a dialektikus materializmus kialakulásával s a materialista történelemszemlélet megszületésével — vált utópiából tudománnyá.[750] Ilyen értelemben lehet és kell elemeznünk ma már minden magát szocialistának valló nézetet.

Szocialista volt-e hát Jászi Oszkár? Osztály nélküli társadalomért harcolt-e, s a magántulajdon felszámolásáért küzdött-e, a szocializmus felépítését tűzte-e ki céljául? Ő maga önértékelésében, amelyet az emigrációban írt visszaemlékezéseiben adott meg — számba véve az 1918. évi októberi forradalom előtti Magyarország demokratikus erőit — arra a következtetésre jutott, hogy a gyenge, ellentétes erőkből álló radikális párton belül ő ún. „szabad szocialista" volt: „Szocialisták voltunk ugyan, de a marxista ortodoxia hibáit és tévedéseit egyre inkább felismertük. Világnézetünk a szociáldemokráciával szemben részint a szellemi munka alapvető szerepét vitatta a társadalomban, részint a földkérdésben látta a kapitalizmus alapokát, részint a szabad kooperációt hangsúlyozta, ... részint az osztályharcnak dogmaként hirdetését helytelenítette."[751] A továbbiakban megállapítja, hogy közel állt a Labour Partyhoz, de annál radikálisabb irányt képviselt, s az „igazságos kompromisszum előkészítését tervezte a munkásosztály és a polgárság között".

Ez az önértékelés is világosan megmutatja, hogy Jászi — ha szocialistának vallja is magát — voltaképpen nem szocialista, hanem a *kispolgári demokratizmus képviselője.* Ezt világosan kell látnunk, s a későbbiekben még részletesebben fogjuk dokumentálni, annál is inkább, mert Jászit nemegyszer „vádolták" azzal, hogy szocialista volt, sőt hogy a szocialista erők balszárnyán helyezkedett el.[752]

Jászi nem marxista, tehát nem szocialista a szónak szűkebb, tudományos értelmében, csupán annyiban szocialista, amennyiben a kispolgári szocializmus ebben az időben a szocializmus fogalomkörébe tartozik. Jászi nézeteiben világosan kifejeződik, hogy a kispolgári életmód híve, a kispolgári igények kifejezője. (Nem véletlen oly nagy rokonszenve Proudhon és Dühring iránt, akik a kispolgári ideológia legegyértelműbb képviselői voltak.)[753] Jászi maga is kifejti, hogy *szocializmusa nem a marxista szocializmusnak valamiféle válfaja, sajátos formája.* A polgári radikalizmus értékelésének, a szocializmushoz való viszonya tisztázásának külön füzetet szentelt[754], amelyben részletesen vizsgálja a radikalizmus és a marxista szocializmus közötti különbségeket. A füzet megvilágítja a marxi szocializmushoz mint elmélethez való viszony mellett a szocializmushoz mint munkásmozgalomhoz való viszonyt is. Ennek megfelelően külön pontban hasonlítja össze a radikális pártprogramot a szociáldemokrata programmal. Kifejti, hogy míg a radikalizmus főként a dolgozó „középosztályra" és a kisparasztságra épít, addig a szociáldemokrácia a munkásosztályban látja bázisát. Míg a radikalizmus a független paraszti termelés erkölcsi, gazdasági jelentőségét hangsúlyozza, addig a szociáldemokrácia a tőkekoncentrációt mint egyetemes irányt vallja. A radikalizmus a többtermelést, a földkérdést állítja előtérbe, a szociáldemokrácia pedig — Jászi szerint — az ipari szociálpolitikát, illetve az igazságos elosztást helyezi előtérbe. E gondolat is mutatja : mennyire nem ismeri Jászi a marxizmus lényegét, mennyire nem látja a magántulajdon elleni harcnak, illetve a proletárdiktatúrának a szerepét a marxizmus elméletében. E fejtegetésből az is kitűnik, hogy a revizionizmus mennyire megzavarta a radikálisok tisztánlátását, a marxizmust a vele rokonszenvezők közül sokan annak a revizionisták által meghamisított kiadásában ismerik meg.

A másik fontos észrevétel az önértékeléssel kapcsolatban, hogy a radikalizmus a földkérdést állítja előtérbe — ebben is kispolgári jellege fejeződik ki. Úgy vélik, hogy a radikalizmus az egyénnek az állammal szembeni jogait védelmezi, míg a szociáldemokrácia az állami szervezést helyezi előtérbe. Ebben a felfogásban is a revizionizmus hatása

érvényesül. A radikalizmus a szabadversenyt hangsúlyozza, az állami kényszer-szabályozással szemben. Itt világosan megmutatkozik a radikalizmus szocialistaellenes, burzsoá tartalma. Míg a szociáldemokrácia a kapitalizmus elleni nemzetközi harc szükségszerűségét hirdeti, addig a radikalizmus — Cobden és Bright nyomán — a világbékét csupán a vámok eltörlésével látja biztosítottnak. A szociáldemokrácia az egyén *gazdasági* érvényesülésére helyezi a súlyt, míg a radikalizmus azt vallja, hogy a *nemzetiségi* szabadság egyenértékű a gazdasági szabadsággal[755] — írta Jászi fent említett füzetében.

A radikalizmus programja „. . . fő vonásokban egybeesik a szociáldemokráciának úgynevezett átmeneti programjával, mely egyelőre nem a kollektivizmust akarja megvalósítani, hanem a jelen társadalmi rendben kíván a munkásosztály számára emberhez méltó és fejlődésképes elhelyezkedést biztosítani".[756]

Jászi kifejti, hogy a radikalizmus „nem disszidens szocializmus" (értsd: marxizmus), nem is félúton megállott szocializmus, nem is a szociáldemokráciának taktikai iránya, amellyel oly társadalmi rétegek megnyerését, felébresztését akarná elérni, amelyekhez a marxista szocializmus nem férkőzhet hozzá. Nem az intellektuális elemek szocializmusa, disszidens marxizmusa, nem valami átmeneti típus a szociáldemokrácia felé.[757] Nem, a radikalizmus mindezzel szemben olyan politikai irány, írja Jászi, „. . . melynek valami általánosabb fejlődéstani értelme és jelentősége van".[758]

Jászinak a szocializmusról alkotott véleménye általában nem egyértelmű, hol szocialistának nevezi magát — „szabad szocialistának" —, hol pedig tiltakozik azellen, hogy a szocializmussal kapcsolatba hozzák a radikalizmust.

Amennyiben Jászinál jelentkeznek a szocializmussal rokon gondolatok, szocializmusa tehát — kispolgári szocializmus. Ez is azt mutatja, hogy a *radikalizmus* a liberalizmus egyik válfaja. Baloldalibb annál, de mégis szoros kapcsolatban van a liberalizmussal. Igyekszik elhatárolni magát a liberalizmustól, amely a vezető tőkés érdekeltségekre, ipari és bankkapitalizmusra támaszkodik, de ugyanakkor a klasszikus liberalizmusban látja mind a radikalizmusnak, mind pedig a szocializmusnak, sőt a marxizmusnak a gyökereit is.[759]

A kispolgári szocialista csak a burzsoázia szemszögéből nézve áll a munkásosztály „mellett". A Kommunista Párt kiáltványában nagyon találó az a jellemzés, mely szerint „a burzsoázia szocializmusa éppen abban az állításban rejlik, hogy a burzsoák — a munkásosztály érdekében burzsoák".[760] A szocializmusnak Jásziék által adott értelmezése

lényegében nem megy túl ezen a burzsoá-liberális szocializmus-felfogáson.

Csécsy Jászinak egy 1918-as írásából idézi a szocializmus és a radikalizmus viszonyával kapcsolatos következő megjegyzését: „... végeredményben a radikálisok is szocialisták voltak, ha nem is marxi értelemben, és a szocialisták is a radikalizmust akarták". „Mindketten forradalmi célokat tűztek maguk elé, amelyeket azonban nem forradalmi eszközökkel, hanem egy gyökeres reformpolitika útján akartak megvalósítani."[761]

Jásziék a szocializmus lényegét a munka nélkül szerzett jövedelem megszüntetésében látják. De a munka nélkül szerzett jövedelem fogalma a radikálisok értelmezésében nagyon szűk, a burzsoázia túlnyomó többségének a jövedelme Jásziék szerint nem munka nélkül szerzett jövedelem. Ennek a megfogalmazásnak az éle a feudalizmus Jászi által sokat hangoztatott szörnyűségei ellen irányul, s a kiutat is a földprobléma georgeista módon való megoldásában, a nagy földbirtokosok megadóztatásában, a kisparaszti gazdaságok felvirágoztatásában, illetőleg dán mintára, parasztszövetkezetek szervezésében keresi.

Jászi már elég korán, 1918 előtti írásaiban is azt a véleményt képviseli, hogy a szocializmust el kell választani a proletár-osztályérdekektől, és szélesebb értelemben, mint valami kultúr-problémát kell kezelni. Sokat vitázik e kérdésről Szabó Ervinnel, akihez jó egynéhány levelet írt, ezekben ad hangot az ő általa vallott sajátos szocializmus-felfogásról. Egyik helyütt azt olvashatjuk, hogy „... a szocializmus már rég megszűnt az éhező néptömegek kizárólagos mozgalma lenni, hanem a *korszak kultúrproblémájává vált*. Az, ami egykor a reformáció, a reneszánsz, az enciklopédizmus volt. És egy boldogabb jövő ragyogó szintézise ez, mely a lelkeket egyre ellenállhatatlanabbul maga felé repíti. És ez a szocializmus erejének titka ..." A szocializmus „... nemcsak a legutolsó francia proletárt lelkesíti, de lelkesíti Anatole France-t is, a francia esprit királyát".[762]

Jászi a szocializmus fogalmát itt nagyon kiszélesíti. Ebben az értelmezésben a szocializmus nemcsak hogy nem a marxizmussal egysíkú áramlat, hanem a szocializmus körét a tudományos és utópikus szocializmus ismert körénél is szélesebben terjeszti ki, s osztályalapjától elszakítva általános kultúrmozgalomként tárgyalja. S ha máshol el is ismeri, hogy a szocializmus proletármozgalom — mert helyenként maga is ebben az értelemben ír róla —, ott is kísérletet tesz arra, hogy a szocializmust „általános emberi" mozgalommá, erkölcsi, esztétikai, tudományos szintézist tartalmazó mozgalommá alakítsa. „Egyetlen

új munkásszervezet többet ér, mint egy nagy csomó polgári szociálpolitika. *A szocializmusnak meg kell maradnia lényegében munkás- és forradalmi mozgalomnak.* A mi szerepünk nem lehet más, mint kiépíteni azt az egész, hatalmas világnézetet, mely a munkás milliókban ma még csak homályosan kavarog. Vigyáznunk kell, hogy az ne laposodjék el puszta bérkérdéssé, hanem egy *általános emberi mozgalom legyen*, mely tudományos, erkölcsi és esztétikai perspektívájával, ha nem is tud magához vonzani minden jó és emelkedett embert, de amely mindenkiben rokonszenvet ébreszt, aki az élet kis hitványságain felülemelkedni képes."[763]

A Jászi-féle szocializmus-értelmezésbe ily módon minden belefér, a szocializmus átfogó valami, ami többé nem csupán a kapitalizmus megdöntésére és a szocialista társadalom megteremtésére hivatott proletár-elmélet és -mozgalom — bár az is —, hanem valamiféle általános emberi kultúrmozgalom, olyasféle, mint a reneszánsz, a reformáció volt. Ezzel a felfogással valószínűleg azt kívánja elérni, hogy az a kultúrmozgalom, amely már nem proletármozgalom, burzsoá vezetéssel megőrizheti a kapitalizmust, vagy legalábbis annak a magántulajdonosi alapját. Teljes joggal írta tehát Révai József az Internacionáléban megjelent cikkében, Jászit értékelve, hogy „a radikális párt tehát a magántulajdon és a szabadverseny alapján áll" — s ez lehetővé teszi, hogy azok a tőkés körök, melyek nem tudnak a Károlyi-párthoz fordulni, megtalálják számításukat Jászinál is. „A radikalizmus programjából . . . a tagoknak egyedül a magántulajdon »szentsége« a fontos. Nem bánják, ha Jászi szellemi és erkölcsi erőket emleget, hadd emlegessen — hiszen a magántulajdon alapján áll." S így Jászi — tiszteletre méltó törekvései ellenére is, amelyek előreláthatóan eredménytelenek lesznek, „. . . a kapitalizmus, a tőke, a profitérdek leplezetlen védelmezőjévé válhat".[764]

Jászi már a század elején eljut a szocializmus szükségességének felismeréséhez. Már 1903-ban kijelenti : „Ha a jelek nem csalnak, ebben az országban még nagy szükség lesz minden szocialista ideológiára."[765] 1904-ben ír arról, hogy a szocializmus problémája „. . . egyre szilárdabban áll előttem, nemcsak mint politikai óhaj, de mint tudományos kényszerűség is".[766] S innen vezet el egyenesen az út ahhoz a felfogáshoz, hogy a szocializmust mint általános emberi mozgalmat értékeli.

Különösen nagy szerepet tulajdonít Jászi — főleg késői írásaiban — a szocializmusban a *szövetkezeteknek*. E tekintetben is nagyon ingadozó a véleménye. A szocializmus eljövetelét főként paraszti szövetkezetek létesítésében látja, sőt továbbmegy és — valószínűleg a pa-

raszti szövetkezetek analógiájára — munkás-termelőszövetkezetek létrehozásában látja a szocializmus megvalósulásának feltételét. „... Az egész szocializmus problémája semmi egyéb, mint a kapitalizmus kiszorítása munkás-termelőszövetkezetek útján."[767] Néhány nappal e sorok után arról ír — s ebben a szocializmusról alkotott nézeteinek quintesszenciája jelenik meg —, hogy „... meg kell szüntetni a szélsőséges vagyoni ellentéteket *minden munka nélküli jövedelem és erőszaktulajdon fokozatos kiküszöbölésével*" — organikus reformok útján.[768] Ez a szocializmus tehát a burzsoá szocializmus körébe tartozik, a kapitalista rendet védő „szocializmus" — bármennyire hangsúlyozza is időnként szerzője a kapitalista társadalom kiszorításának a szükségességét. Ez a burzsoá szemlélet elsősorban kispolgári oldalát tolja előtérbe, a kistulajdonosok, kispolgárok „rebellióját" tükrözi az uralkodó osztályok nyílt erőszakával szemben.

Így lehet tehát valósagos értékükön mérni Jászi gyakori kijelentéseit, amelyekben szocialistának nyilvánította magat.

Szabó Ervinhez írt levelei nagyon figyelemre méltóak e vonatkozásban. Szabó Ervin szocialista voltáról írja, hogy „az igen mélyen gyökerezik Benned, és nélküle élni már nem tudnál, éppoly kevéssé, mint Bódog [Somló] vagy én, anélkül a reménysugár nélkül, mely belőle árad".[769]

Jászi magát nem egy helyen mint tudományos szocialistát jellemzi, és visszautasítja az utópizmust, azonban ebben sem következetes, mert hol szocialistának mondja magát, hol pedig amellett kardoskodik, hogy a radikalizmus nem szocializmus, nem is valami afelé vezető út. Ellentmondó nyilatkozataival akkora zavart keltett maga körül, hogy sokan valóban szocialistának tartották.

Helyenként annak felismeréséig is eljut, hogy a társadalmi bajok kijavítása a szocializmustól függ. Hitet tesz amellett, hogy minden a szocializmuson múlik, hogy a jelenlegi helyzetből, a kapitalizmusba hajló feudalizmusból, annak pártjaitól semmi jó nem származhat, csak a szocializmus teremthet rendet.[770] Rádöbben arra is, hogy olyan feladatokat is a szocializmusnak kell elvégeznie, amelyeket nyugaton a polgárság már régen elvégzett. Vagyis egyes utalásokból arra következtethetünk, hogy Jászi észrevette : *Magyarországon a demokratikus feladatok is csak a szocializmus talaján oldhatók meg.*[771] 1910 előtt keletkezett egyes írásai azt mutatják, hogy Jászi ebben az időben még a szocializmustól várta a javulást. Úgy látja, hogy a feudalizmus elleni harc is csak akkor lehet eredményes, ha a szocialista követelések bázisáról, azok erőivel folyik az. Ennek értékét csökkenti, ha figyelembe

vesszük, mit ért Jászi a szocializmuson. Ismerve a szocializmusról alkotott kispolgári elképzeléseit, melyek már ebben az időszakban is jellemzőek voltak, láthatjuk, hogy a közeledés a nagyszerű lenini koncepció felé,[772] amelyben Lenin zseniális éleslátással tárta fel a proletariátus szerepét a demokratikus forradalomban, valamint a demokratikus és a szocialista feladatok összekapcsolásának szükségességét — Jászi nézeteiben csupán *felszíni közeledést* jelentenek, mert Jászi a szocializmust valamiféle kapitalisztikus, a magántulajdon alapján álló képződményként képzeli el.

Jászi még 1910 előtt megváltoztatja ezt a véleményét, ebben jelentős szerepet játszhatott az 1905—1907. évi oroszországi forradalom elbukása, melyhez Jászi sok reményt fűzött — s az óhajtott szocializmustól egyre jobban visszacsúszik a kapitalizmus egyértelmű, nyílt védelméhez. Már 1908-ban arról ír — Szabó Ervin egyik cikkét értékelve, hogy a szocializmushoz kapcsolódik életének egyik legkínosabb dezillúziója.[773] A forradalom bukása után a csalódott kispolgár elfordul a szocializmustól — ismert kép ez a munkásmozgalom történetében.

Jászi útja : a „szocialista" elfordul a szocializmustól, egyre inkább a polgári demokratikus feladatok kihangsúlyozását tartja szükségesnek munkáiban, egészen a magántulajdon szentségének propagálásáig. Egyre világosabbá válik műveiben, hogy a radikálisok, Jászi Oszkárral az élen, nem a szocializmust akarják, hanem a kapitalizmust. A radikális párt megalakulása utáni időben, különösen 1917—1918-ban, egyre több olyan cikk jelenik meg, amelyek ezt a tendenciát egyértelműen, nyíltan feltárják. Ezt a célt szolgálta Jászinak már fentebb idézett brosúrája, valamint egy sor cikk a Világban, Jászi, Szende tollából. E cikkek egyértelműen elhatárolják a radikalizmust a szocializmustól. Az elhatárolási alap a magántulajdon, a kapitalizmus védelmezése. Jászi nézeteinek megváltozását „jobbról" örömmel fogadták azok, akik korábban erőteljesen bírálták szocialista beállítottsága miatt.[774]

Az osztályhelyzetét kifejező szocializmusellenességétől egyenes út vezet a kommunizmusellenességéhez. A bolsevizmus, a kommunizmus ellen, amióta csak megismerte, mindig a legélesebben hadakozott. Már a szocializmustól is elhatárolta a radikalizmust. Azellen azonban különösen élesen tiltakozott, amikor bolsevik nézetek terjesztésével kezdték vádolni a radikálisokat, s személyesen őt magát is.[775] Nézeteivel, tevékenységével harcolt a bolsevizmus ellen, az orosz bolsevikok ellen, de különösen élesen lépett fel a magyar kommunistákkal szem-

ben. Emlékirataiban világosan látható, mily erőteljesen támadta a kommunistákat.[776] Ez egyáltalán nem meglepő, hanem a szocializmussal kapcsolatos nézeteiből fakad. Bécsi emigrációja idején már a szocializmus iránti barátsága is csak harmadik helyen következik a sorban. „Mi, a pacifizmus, a demokrácia és a szocializmus barátai" — mondja magáról és elvbarátairól, a fegyver és erőszak ellen hadakozva, amelyek véleménye szerint a „bolsevizmus rákos betegségéhez" vezetnek el.[777]

2. A RADIKALIZMUS VISZONYA A PROLETARIÁTUSHOZ, A MUNKÁSMOZGALOMHOZ

A szocializmushoz való viszonynak fontos összetevője : *viszonya a proletariátushoz.* Jászi ezen a téren igen messze jutott el, talán e tekintetben tett a legtöbbet. A munkásosztály szeretete, s ennek következtében a munkásosztály törekvéseivel való politikai szövetség — ezek Jászi egész életművének — talán a legpozitívabb vonásai e korban.

Nem egy írásában tesz tanúságot arról, hogy felismerte : a munkásosztály a forradalmi mozgalmak kovásza, a munkásosztály tevékenysége a felemelkedésért vívott harc alapja.[778]

Büszkén írja egyik levelében, hogy a munkásosztály mellett szilárdan kitart : „S ellenére minden hangulatnak — úgy érzem, hogy *mereven* hű maradtam a lelkem legmélyebb tendenciáihoz : az igazsághoz és a kizsákmányolt néposztályok szeretetéhez."[779]

Nemcsak „általában" áll Jászi a munkásosztály, a kizsákmányolt néposztályok mellé, hanem sok gyakorlati cselekedettel is igyekszik hozzájárulni a munkásosztály felemelkedéséhez.

Sokat tesz a munkások felvilágosítása érdekében. A Társadalomtudományi Társaság által szervezett munkástanfolyamokon előadásokat tart, 1903-ban.[780] (Ezek a munkástanfolyamok ugyan ez időben még a hírhedt Wolfner Pál nagytőkés irányítása alatt állottak, aki a Társadalomtudományi Társaság szétrobbantására irányuló reakciós puccskísérletet is szervezte, s akit 1906-ban zártak ki a Társaságból a radikálisok, elsősorban Jászi közbelépésére.)

Később a munkástanfolyamok külön szervezeti keretet kaptak a Társadalomtudományi Szabad Iskola falai között, amelynek hosszú időn keresztül Jászi volt az igazgatója.[781] Jászi itt is sok előadást tartott a munkástanfolyamok részére, s mint azt későbbi jelek mutatják, nem eredménytelenül. Jászi a munkások oktatását, felvilágosítását

„a szellemi és testi munka igazán benső és testvéri szövetsége"[782] példájaként értékeli.

Jásziék ez irányú tevékenysége egyenesen következik abból a nézetükből, amely szerint igazi kultúra csak a nagy néptömegek szellemi felemelése mellett lehetséges.[783]

A Társadalomtudományi Szabad Iskolában a polgári radikálisok együttműködtek a szociáldemokratákkal. Az intézmény vezetése egyébként viszonylag széles körre támaszkodott. Jásziék közreműködésre szólították fel a legtöbb számottevő progresszív intézményt, a szakszervezetektől kezdve a Társadalomtudományi Társaságon át a Galilei Körig. Bekapcsolódott az iskola munkájába a szabadkőművesség is, a radikális páholyok tevékenységének, s nem utolsósorban éppen Jászi agitációjának hatására. A szervezett munkásság képezte a szabadiskola hallgatóságának legjelentősebb részét. Az iskola célját a radikálisok — az egyes szabadkőműves páholyhoz intézett felhívásban többek között a következőkben jelölték meg: „Célunk ... a *szervezett munkásság* oktatása körül történt eredményes kísérleteket rendszeres intézmény kereteben továbbfejleszteni, és ekként a munkásság elitjét előkészíteni a magasabb ... tanfolyamok sikeres hallgatására."[784] Ebben részben kitunik Jászi célja a munkásoktatással. Nyilvánvaló, hogy felmerül a *munkásarisztokrácia* fejlesztésének gondolata is, az említett *munkáselit* a munkásarisztokrácia fejlesztését is célozza, nemcsak a munkásság szellemi felemelését. Szándéka azonban tiszteletre méltó, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a szociáldemokrata párt alig tett valamit a munkásosztály kulturális színvonalának emeléséért, a polgári Jászi fogott hozzá a munkások műveléséhez, ő tartott és tartatott előadásokat arról, hogy mi a kapitalizmus, hogyan keletkezett a kapitalizmus, mi a szociológia stb. „Nem annyira konkrét ismeretekre van szükség, hanem arra, hogy a munkásság képes legyen törekvéseit a tudomány szempontjából megítélni és bírálni"[785] — írja a Kelet c. szabadkőműves folyóiratban 1906-ban megjelent cikkében.

A szabadiskolákon kívül is sok munkáselőadást tartott. Ő tanítja először szemináriumszerűen a szocialista diákokat, s örömmel írja Somlónak: „Látod, nekem most legszebb órám, mikor hetven szocialista diákomat (Jászi szövegében: diákjaimat) tanítom, s látom, hogy lesik az igét s megértenek."[786] Jászi helyeslő hangon ír a munkásmozgalom erősödéséről, több cikkében foglalkozik május elseje jelentőségével, majd forró hangú cikkben emlékezik meg az *1912. évi május 23-i forradalmi megmozdulásról*. Erről a napról azt írja, hogy „1848

óta a magyar történelem legnagyobb napja".[787] Jelentőségéről szólva megállapítja, hogy az orosz forradalmat nem számítva „nem volt ennél nagyszerűbb politikai tömegfelkelés Európában az utolsó évtized munkásmozgalmaiban". A lelkesedés mellett azonban Jászinak imponál a szociáldemokrata pártvezetőség opportunista megalkuvása is ; pozitív eredményként könyveli el, hogy pontosan keresztülvitték a pártvezetőség elhatározását a munka újrafelvételére. Örül a munkásmozgalom fejlődésének, s ebben a megmozdulásban azt látja, hogy a magyar munkásosztály „szellemi színvonal és forradalmi elem dolgában kiállja a versenyt" bármely európai ország munkásságával. Cikkében eljut ahhoz a következtetéshez — s ez igen nagy jelentőségű, felülemelkedik a burzsoá demokratikus színvonalon —, hogy „az új proletár lélek . . . az ország legnagyobb, legáldozatkészebb, legimpozánsabb ereje, s pártja, a szociáldemokrata párt a legfélelmetesebb politikai hatalommá vált".[788] Jászi a továbbiakban ezzel az eseménnyel is az általános választójog szükségességét akarja igazolni.

Jászinak ezt a fent idézett cikkét, mely a Huszadik Század 1912. évfolyamában jelent meg, a szociáldemokraták is kiadták, A vérkeresztség napja c. gyűjteményben, a Világosság kiadásában. Jellemző a szociáldemokratákra, hogy Jászi cikke az egyik leghaladóbb cikk az egész gyűjteményben. Lelkes hangon beszél Jászi a munkásmozgalom fejlődéséről, erősödéséről, s egyik cikkében kijelenti, hogy éppen ez az a novum, amely a kort más korszaktól megkülönbözteti.[789]

Jászi a szerkesztése alatt álló lapnál, illetőleg a vezetése alatt álló intézményeknél segíti a marxistákat. A Társadalomtudományi Társaság működési teret adott nemcsak Jászinak, de például Szabó Ervinnek, Varga Jenőnek, Fogarasi Bélának, Bolgár Eleknek is. A Társaság mellett a Huszadik Század volt az a fórum, ahol — hála a „tudományos objektivitásnak" — minden irány és így a marxizmus képviselői is megszólalhattak. A szabadiskolában teret kaptak a marxista előadók is. Jászi szerkesztői működésének idejére esik a marxista szerzők tevékenységének a fokozódása a Huszadik Században. Csécsy is utal erre egyik cikkében.[790]

Ellentmondásos, vitatható jelentőségű ez a kapcsolat ugyan, de meg kell említenünk, hogy az akkori munkásmozgalom elméletileg is igen sokat merített a polgári radikalizmus világnézetéből, különösképpen Jászi nézeteiből. A szociáldemokrácia a magyar társadalom alapvető kérdéseiben átveszi a polgári radikalizmus nézeteit, és ezeket közvetíti a munkástömegek felé a Társadalomtudományi Szabad Iskolán, a Huszadik Századon stb. keresztül. Világnézetileg a radikalizmus te-

hát a szociáldemokráciát is táplálta, nem egy vonatkozásban jó értelemben, például a nemzetiségi kérdésben, szövetségi kérdésben messzebb is ment a szociáldemokráciánál.

Jászi nemegyszer adott hangot annak a meggyőződésének — főként 1905-ben, franciaországi tartózkodása és az orosz forradalom hatására, valamint 1911-ben —, hogy a *kapitalizmus pusztulása szükségszerű.*

„Nem kételkedtünk benne — írja Jászi visszatekintve az elmúlt években kialakult felfogására —, hogy a rövid idő múlva diadalmas szocializmus tabula rasát csinálva, a feudális állapotokból egyszerre fog átvezetni bennünket a kommunista gazdaságot folytató művelt népeknek gazdag, kulturális és szabad testvéri szövetségébe."[791] Később megjegyzi, hogy ezek utópikus elképzelések voltak, s le kell szállni az élet reális talajára. 1911-ben megjelenik a Huszadik Század hasábjain egy cikke, melynek címe: A kapitalista társadalom felbomlása.[792] E cikkének fő gondolata, hogy a kapitalizmusnak kétségkívül el kell pusztulnia, még tisztázásra vár, milyen társadalom fogja felváltani, és főleg, hogyan megy végbe az átalakulási folyamat. Ez a cikke még az 1905-ben Párizsban tett látogatásának utóhangja, amint maga is megjegyzi cikke elején. A kapitalizmus felbomlásának jeleit látta a szindikalizmus franciaországi nagyarányú terjedésében és az antimilitarista mozgalom széleskörű térfoglalásában. Megállapítja, fönntartva hat évvel azelőtti véleményét: „Az a forradalom, mely Európa minden fejlettebb ipari államában készül, lényegében *antimilitáris* forradalom a tőke hatalmának megtörésére."[793] Úgy látja, hogy ez a tendencia azóta is egyre erősödött a munkásmozgalomban. Ugyanakkor arra a meglepő és félrevezető következtetésre jutott a fejlődés okait kutatva, hogy nem a munkanélküli tömegek, a fokozódó elnyomorodás vezet a munkásmozgalom forradalmi fejlődéséhez, hanem a szervezett munkásarisztokrácia életstandardjának rendkívüli felemelkedése.[794] A munkásmozgalom forradalmasodását az általános sztrájk gondolatának elterjedésében látja. Ez fogja szerinte a kapitalista világot kapitulációra kényszeríteni, a tömeges munkabeszüntetés lesz a kapitalista társadalom felbomlásának fő oka. (Jászi ebben az időben erősen közeledik a szindikalizmus felé a franciaországi erős szindikalista hatás eredményeként.) Néhány jelentős sztrájk elemzéséből levonja a következtetést: „Mi más ez, mint a teljes felbomlás képe? A termelés és szétosztás teljes zavara."[795] „Két dolog vált világossá e sztrájkok nyomán — írja. — Az egyik az, hogy a kapitalista államok között többet háború el nem képzelhető. Egy ilyen sztrájk háborús időben nemcsak a kapitalizmusnak, de a legfőbb politikai

hatalomnak is azonnali felfordulást jelentene. A másik, hogy valóságos, általános sztrájkot, az összes szakmák közös, országos sztrájkját egy fejlett kapitalista állam többé elviselni nem képes. Egy-két hét alatt beállana a teljes *debacle*, a tökéletes összeroskadás."[796] Az általános sztrájk a munkásság győzelmét hozná, ebben biztos Jászi. Az idő a munkásságnak kedvez, hiszen napról napra nő a munkásmozgalom ereje, szervezettsége. Eljut ahhoz a felismeréshez is, hogy a munkásságnak érdeke a kapitalizmus megdöntése, mert a kapitalizmus nem tudja megjavítani a munkások életviszonyait. Nagyon fontos és figyelemre méltó Jászinak ez az állásfoglalása, mivel ellentétben áll általában ismert nézeteivel. Míg általában a kapitalizmust, a kapitalista kezdeményezést védi, e sorokban elismeri, hogy a kapitalizmus csak ideiglenesen tudja kielégíteni reformjaival a munkásosztály igényeit: „A kapitalizmus a dolog természete szerint a szociális kérdést nem oldhatja meg; csak palliatíve, mérséklőleg, ideig-óráig lecsendesítőleg hathat."[797] Jászi teljesen a szindikalizmus szemszögéből szemléli a tőkés állam szerepét is, nem látja a tőkés államhatalom megsemmisítésének szükségességét, a proletárdiktatúráért folytatott harc szükségességét. Azt a következtetést vonja le, hogy „... a proletariátus és a kapitalizmus végső küzdelme végeredményben a hadsereg magatartásán fog eldőlni".[798] Vagyis: Jászi szerint a szindikalizmusnak a leglényegesebb vonása az antimilitarizmus.

Ezek után Jászi cikkében a hadsereg elemzésébe bocsátkozik, megkísérli, hogy a hadsereget elválassza a kapitalizmus gazdasági rendjétől, és önálló, független intézménynek tünteti fel. Meglepő és egyben megdöbbentő fordulattal bizonygatja, hogy a hadsereg nem ideológia (mintha a marxisták valaha is ideológiának tekintették volna a hadsereget), hanem éppen olyan súlyos realitás, mint maga a gazdasági élet.[799]

Tovább ködösítve a hadsereg lényegét, a következőképpen jellemzi: „Nem a gazdasági élet reflexe ez, hanem olyan ősi, eredeti, különálló valami, mint a nemi ösztön, ... melyeket a gazdasági élet ezerszeresen befolyásol ugyan, de melyek nem az ökonómiai szükséglet kedvéért valók."[800] A háborús reflexről mint konkrét tényezőről ír. Jászinak feltétlenül szüksége volt arra, hogy ugyanakkor, amikor váteszi módon feltárja a tőkés társadalom felbomlásának szükségszerűségét, annak legerősebb védelmezőjét, fegyveres erőszakapparátusát elválassza létének alapjától, gazdasági bázisától (amelynek a hadsereg egyébként nem „ideológiai" tükröződése, hanem egyik legjelentősebb intézménye, védelmezője). A háború rémétől megszabadulni vágyó pacifista

szólal meg itt Jásziban, aki hajlandó elvetni a kapitalizmus legfőbb védelmezőjét, a hadsereget.

A hadsereg szerepének ezzel az értékelésével magyarázza meg az *antimilitarizmus* jogosságát. Ebből jut el arra a következtetésre, hogy „ezért fog a forradalmi szocialista irány egyre hevesebben az antimilitarizmus vizeire terelődni".[801] Az antimilitarista propaganda sikere meggyőződése szerint a parasztság meggyőzésétől függ, tehát a parasztság szervezésében látja a fő feladatot az antimilitarista munka terén. Helyes meglátás az, hogy a munkásmozgalomnak szövetségesre van szüksége, s ha szűken is, az antimilitarista propagandával kapcsolatban — de látja, hogy a siker feltétele; erős szövetségestárs a munkásosztály mellett. „Az antimilitarista propaganda sikere attól függ, hogy a paraszt lakosság érzelmeit minő hévvel lehet a hadsereg, vagy ami ezzel egyet jelent, a mai gazdasági rend ellen megmozgatni? Míg a paraszt a feudalizmus érdekkörében van (itt Jászi „megfeledkezik" arról, hogy a parasztság a kapitalizmus idején nem a feudalizmus tartaléka, hanem az azellen valaha harcolt burzsoáziáé! — F. Gy.), az ipari munkásság harca kilátástalan, mivel a veszély órájában a feudalizmus és a kapitalizmus egy zárt falanxot fog alkotni, amelynek hadserege épp a parasztság lesz."[802] A munkás-paraszt szövetség eszméjének ily módon való tárgyalása igen nagy horderejű dolog volt, főleg a korabeli Magyarországon, ahol, mint tudjuk, a szociáldemokrata párt édes-keveset tett a parasztság megnyerése érdekében, sőt lemondott róla mint szövetségesről. Mint ismeretes, a II. Internacionálé általában nem nagy súlyt helyezett a potenciális szövetségesek, így a parasztság megnyerésére sem. Ez a tény csak növeli Jászi gondolatainak értékét. Jászi fogalmazása nem pontos, nem emeli ki a dolgozó parasztságot, főként a szegényparasztságot, amely osztályérdekeinél fogva leginkább egyértelműen képes a szocialista forradalomért együtt harcolni a proletariátussal.

Az elmondottakból Jászi levonja a következtetést: „Ezekből a szempontokból nézve, a kapitalista társadalom közeli összeomlása kikerülhetetlennek látszik. A munkástársadalom számbeli szaporodása, anyagi és erkölcsi fejlődése, egyre fokozódó forradalmi szelleme, egyre szélesebbkörű és öntudatosabb antimilitarista propagandája olyan elementáris erők, melyekkel szemben a másik oldalon egyetlen egy olyan tényezőt sem látok munkában, mely ezt a folyamatot hosszabb időre feltartóztathatná."[803] Majd azzal folytatja, hogy a szocialista áramlatoknak eddigi fő problémája a kapitalista társadalom

megdöntése volt. Véleménye szerint ezt új kérdésfeltevéssel kell felcserélni. A kapitalista társadalom felbomlása immár nem probléma többé : előttünk van, óráról órára, szinte kísérteties gyorsasággal halad előre. A kérdés az, hogy mi lesz ennek helyében? „Miként és hogyan fogja a diadalmas, szervezett munkásarisztokrácia a letűnő régi rendet egy újjal és jobbal helyettesíteni? . . . Az új rend körvonalai még bizonytalanok, s a legégetőbb problémái a mai kutatásnak, de az az egy biztos, hogy ez az új rend csak a szabad földből indulhat ki."[804]

3. JÁSZI ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A szocializmushoz, a munkásmozgalomhoz való viszony megértésének fontos kérdése : a radikálisok és a szociáldemokrata párt közötti kapcsolatok alakulása. A radikalizmus a szociáldemokratáknak is elméleti érvekkel szolgált. A radikalizmus és a szociáldemokrata párt, a szociáldemokraták közötti viszony bonyolult és ellentmondásos. A radikalizmus sok kérdésben meghaladta a szociáldemokraták elméleti és főleg politikai állásfoglalását, ugyanakkor, amikor a radikalizmus elméletileg eklektikus termék volt, amely a marxizmust tagadta, s amely igen-igen messze volt értékben a marxizmustól. A radikalizmus mindenesetre szorította a szociáldemokratákat — s nem egy esetben „balról" történt ez a szorítás, nem pedig „jobb oldalról". Erről a viszonyról állapítja meg Szabó Imre, hogy „A reformista szociáldemokraták lényegében együtt haladnak ezzel a polgári radikalizmussal, és fel sem vették a küzdelmet az ilyesfajta álláspontok ellen, sőt azt is hagyták, hogy a polgári radikálisok vegyék kézbe a munkásság oktatását. Pikler joggal hivatkozhatott Pécsett a szabadtanítás országos kongresszusán (1907-ben) arra, hogy a munkásosztály helyesli az ő nézeteit — legalábbis a revizionista vezetők Pikler nézeteinek a munkásság körében való fejtegetését megakadályozni, Piklerrel vitába szállni nem igyekeztek."[805] Ehhez még hozzá kell fűznünk, hogy ez legalább ennyire érvényes volt Jászi nézeteire is, amely nézetek nem mindig estek egybe a „csak tudós" Piklerével, hiszen Jászi mint politikus is többször együtt haladt — például a választójog kérdésében — a szociáldemokratákkal. Ebből a véleményből továbbá nem tűnik ki, hogy a radikálisok nemegyszer „balról" álltak a szociáldemokratáktól.

A szociáldemokraták tehát ideológiailag merítettek a radikálisoktól Jásziék gyakran igyekeztek elméletileg megalapozni a szociáldemokraták által kitűzött feladatokat. Fényes Samu lapja erre fel is hívja a figyelmet, a választójog körüli harcok kapcsán.[806] A Huszadik Század elméleti irányvonalát nemegyszer jellemezték úgy, hogy az teoretikus érveket szolgáltat a szociáldemokraták számára. Maga Jászi is felfigyelt arra, hogy milyen közel került egy időben a Népszava a Huszadik Századhoz.[807] Egyébként Jászi a Népszaváról, az egész szociáldemokrata pártról, különösen annak vezetéséről nem nagy véleménnyel volt.

A polgári radikális párt létrehozását megelőző időkben nagy viták folytak, különösen a Martinovics páholyon belül a párt létjogosultságáról, munkája irányáról. Jászi a vitát bevezető előadásában a Martinovics páholy 1913. október 31. ülésén kifejtette, hogy a párt nem erőtlenítené a szociáldemokrata párt munkáját.[808] A radikális párt célja az, hogy a polgári osztályban a proletariátus mozgalmával párhuzamos mozgásokat váltson ki — hangoztatta Jászi.

A radikalizmus, és konkrétan Jászi is, sok vonatkozásban segítette a szociáldemokratákat, sokszor azonban igen élesen szembefordult velük, sőt a szociáldemokrata pártot az adott összetétele, vezetése mellett alkalmatlannak tartotta a magyar munkásosztály vezetésére. Élesen bírálta a szociáldemokrata pártot, de nem a revizionizmusáért — amelyért joggal érhette volna bírálat —, hanem a „dogmatizmusért". A revizionizmust helyesli Jászi, s ezért nem bírálja a szociáldemokrata párt egész vonalát. Ebből is kitűnik, hogy ez a bírálat burzsoá oldalról éri a munkásmozgalmat.

Jászi kiváltképp gyakran bírálta a szociáldemokrata vezetést. Keserű hangon írja egyik levelében Szabó Ervinnek, a szocializmusról vallott, már ismert nézeteit kifejtve : „Csak mi volnánk arra kárhoztatva, hogy szocializmusunk pusztán a nagy nyomorgókból álljon, néhány szellemileg és erkölcsileg félművelt vezérrel . . ., akik, ha egy Szabó Ervinük akad, a kis szatócsok bornírtságával félnek tőle vagy irigykednek rá." S azzal folytatja : „Nem, Édes Ervin, ez nem lehet így" — ehhez „új vezérek (kellenek) a felfrissített pártban".[809]

Egy másik levelében hasonló módon igen lesújtó módon nyilatkozik a szociáldemokrata pártvezetésről, amely — bár a párt nem jutott parlamenti mandátumhoz — már „elsajátította" a parlamenti pártok minden ocsmányságát.[810] Jászi — egy új párt körvonalait alakítgatva — ezt írja Szabó Ervinnek egyik levelében a szociál-

demokrata pártról: „Igen, hogy magyar szocializmus legyen, ahhoz új program és új emberek szükségesek. Főleg új emberek, mert a program lényegében a régi, csak a taktika fog változni. De ezek az emberek! Hidd el, édes Ervinem, nagy történelmi mozgalmat nem csinálhatnak inferioris vezérek, nekem pedig a jelenlegi táborkar . . . valóságos kultúrpofon, ha szóba állok velük."[811]

Amikor a szociáldemokrata pártot bírálja, helyesen ismeri fel, hogy ezt a bírálatot kívülállóként eredményesen nem végezheti el. „Kívülről nem lehet átgyúrni egy pártot. Az embernek be kell állni a harc közepébe és kikergetni a kufárokat. Amíg ezt nem tehetjük, hiábavaló minden."[812] De ő maga sohasem lépett be a szociáldemokrata párt soraiba, sem korai működése során, amikor Szabó Ervinnel, Kunfival közvetlen kapcsolatban állott, sem később a forradalom idején, de az emigráció éveiben sem. (Nem így mások, például Madzsar József, aki kommunista, vagy Szende Pál, aki szociáldemokrata lett az emigráció során.)

A szociáldemokrata pártban — általános felfogására jellemző módon — az „ortodox marxistaság bűneit" véli felfedezni. A magyar szociáldemokrata pártról, amely az ausztromarxizmusnak, a revizionizmusnak egyik leghívebb követője és letéteményese volt, ugyancsak furcsa a revizionizmusellenesség, az ún. „ortodox" marxistaság vádját hallani. Pedig Jászinak ez fájt, s nem a revizionizmus eluralkodása a munkásmozgalomban, a pártban.

A szociáldemokrata párt bírálatában egyre élesebb hangot használ és jogosan háborodik fel a vezetés ellen. 1907-ben azt írja, hogy „a pártból ijesztő erkölcsi és szellemi tünetekkel találkoztam . . ."[813] 1908-ban arról ír, hogy a pártban milyen nagy bajok vannak. „A párt körül rettenetes állapotok uralkodnak. Teljes erkölcsi demoralizáció. Én nagyon reménytelennek látom a magyar intellektuelek és a szocialisták harcát."[814] Ez a folyamat elvezet oda, hogy 1916-ban — teljesen jogosan — a szociáldemokrácia válságáról beszél, látva magatartásukat a világháborúval[815] kapcsolatban. A szociáldemokráciával való szembefordulás után érthető, hogy Jászi természetesen még élesebben harcolt a *kommunisták, a bolsevikok ellen.* Előfordult, hogy Jászit bolseviknak tekintették. 1919. január 22-én a Világban jelent meg egy cikk, amelyben élesen tiltakoztak azon vélemény ellen, mintha Jászi bolsevik volna.[816] Román lapok egy ideig Jászit a bolsevik mozgalom vezetőjének könyvelték el.

Pedig Jászi mindig egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy menynyire szemben áll a bolsevik mozgalommal. Rágalmazta, szidalmazta

a kommunistákat, ahol módja volt rá. A bolsevizmussal mint egyedül hathatós orvosságot a radikalizmust állította szembe. „A bolsevizmus ellen egyetlen komoly orvosság van — írta Jászi a Világban —, a bátor radikális politika, amely megvalósítja a szocializmusnak életképes tartalmát."[817] Mit értett Jászi a szocializmus életképes tartalmán? Emlékszünk még azokra a fejtegetésekre, melyekben Jászi szocializmusfelfogását vizsgáltuk. Hogy tévedés ne legyen e tekintetben, még egyszer összefoglaljuk — Jászi szavaival —, mit tekintett ő maga a szocializmus életképes tartalmának abban az időben, 1918 decemberében, amikor már tényleg napirenden volt a szocializmusért folytatott közvetlen harc.

Jászi — Károlyi Mihályhoz, 1918. december 10-én küldött levelében, amelyben lemond miniszteri tisztségéről — összefoglalja ezt az „életképes tartalmat". „Az ellenforradalom és anarchia (A kommunizmust tartja anarchiának. — F. Gy.) kettős veszélye között a kormánynak . . . csak egy feladata lehet: szívósan kitartani a radikális politika mellett, tekintet nélkül bármely kül- vagy belpolitikai látszatelőnyre . . . Megvalósítani a széles néptömegek törekvéséből mindazt, ami Magyarország mai gazdasági és szellemi fejlettségi foka mellett megvalósítható. Vagyis: a teljes politikai demokrácián túl: a latifundiumok feldarabolása. Lehetőleg értékadóval és szövetkezeti rendszerrel kombinálva, az egyéni kezdeményezés alól kinőtt üzemek államosítása, a többi nagyüzemekben pedig méltányos részesedés az állam, a munkások és tulajdonosok között, a dolgozók legmesszebbmenőbb szociális védelme az egész vonalon . . . Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható. Tehát meg kell valósítani a szocializmusnak már ma is életképes és komoly tartalmát, de óvakodni kell minden terrortól, erőszakoskodástól . . . demagógiától."[818]

Ez tehát a feladat Jászi szerint a bolsevizmus leküzdésében. A feladatokat a legjellemzőbb revizionista és utópista nézetekből kombinálta össze Jászi.

A bolsevizmust gyalázza Jászi, azt állítva, hogy „A bolsevizmus azoknak az embereknek a kommunizmusa, akiket a háború annyira gyűlölködőkké, annyira fanatikusokká tett, hogy továbbra is a háború eszközeire esküsznek fel. (A bolsevizmus) nem a békés fejlődés eszközeivel . . . hanem az erőszak fegyverével . . . akar új társadalmi rendet! . . . Ezzel szemben mi az alkotó politikát akarjuk megvalósítani."[819] Jászit egyáltalán nem zavarja — minden valószínűség szerint nem is tud róla —, hogy a bolsevizmus a munkásmozgalomban

mint politikai áramlat, a bolsevik párt pedig mint önálló politikai párt, mint a proletariátus forradalmi élcsapata, jóval a világháború előtt létrejött. Tehát nem igaz, már történelmileg sem, hogy a bolsevizmus a háború által fanatikusokká és gyűlölködőkké, erőszakosakká vált emberek kommunizmusa. S ez nem igaz a magyar bolsevikok esetében sem, akik kétségtelenül a háború alatt ismerkedtek össze a forradalmi marxizmus, a leninizmus hatalmas fegyverével, a háború, a hadifogság nehéz éveiben váltak bolsevikokká, kommunistákká.

Jászi nem titkolja kommunistaellenességét, az emigráció éveiben is sok írásában hangoztatja. Nem tagadja, hogy a kommunizmusnak mindig nyílt ellensége volt.[820] Amikor azonban a kommunizmus valósága közvetlen napirendre került, az ajtón dörömbölt, Jászi objektivista módon így válaszolt: „Ezt is ki kell próbálni." „A kommunista kísérlet mögött lappangó világtörténelmi erőket mi tisztán látjuk, s nincs okunk tőle félni vagy megriadni. A kommunizmus nemzetközi programja ma az egyedüli járható út... A kommunizmust ki kell próbálni."[821] Jászi a Tanácsköztársaságot mint valami kísérletet tekintette, s „tudósi objektivitásával" arra törekedett, hogy „ez a kísérlet tisztán, zavaró körülményektől menten" folyjék le, s ennek érdekében — pártját feloszlatva — felszólította a radikális párt volt tagjait, hogy lojálisan végezzék munkájukat a Tanácsköztársaság javára.

4. MARXIZMUS VAGY REVIZIONIZMUS? REVIZIONIZMUS ÉS SZINDIKALIZMUS. JÁSZI REVIZIONISTA JELLEGŰ SZOCIALISTA PÁRTALAKÍTÁSI TERVE

A következőkben meg kell vizsgálnunk *Jászi elméleti viszonyát a marxizmushoz, a marxista szocializmushoz.* Láttuk az eddigiekben Jászi véleményét általában a szocializmusról, viszonyát a munkásosztályhoz, a munkásmozgalomhoz, a szociáldemokrata párthoz, a kommunistákhoz. A következőkben a munkásosztály elméletéhez, tudományához, a marxizmushoz való viszonyt kell tüzetesebben szemügyre vennünk. A marxizmushoz való viszony egy oldalát; a marxista filozófiához való viszonyt már elemeztük. A soron következő feladatunk a marxizmus egészéhez való viszony vizsgálata. Amint Jászi filozófiai állásfoglalására az antimarxizmus volt jel-

lemző, ugyanúgy az egész marxizmussal szemben elutasító az álláspontja.

A marxizmushoz mint elmélethez viszonyának lényege a *revizionizmushoz való vonzódás*. Jászi a revizionizmust dicséri, s az „ortodox" marxizmus számára nem talál elég szidalmazó kifejezést, nem tud róla eléggé elítélőleg beszélni. Mindenkit, aki a marxizmus forradalmi lényegéhez ragaszkodik, egyszerűen „dogmatikusnak" nevez, a marxizmushoz való ragaszkodást biblia-exegézisként csúfolja. Jászit mindenekelőtt a marxizmus „új válfaja", „legmodernebb formája", a marxizmus lényegét burzsoá módon meghamisító revizionizmus érdekli.[822] Ebben a sznob polgár „utolsó szó" felfogása is jelentkezik: nem azt nézi, mi a jó, hanem azt, hogy mi a legutolsó, a divatos vélemény valamiről.

Nem egy olyan megnyilvánulással találkozhatunk Jászi írásaiban, amely azt mutatja, hogy azonosítja magát a *revizionizmussal*. Mi ennek az oka? Egyik oka az, hogy a marxizmus igen erős hatással volt a kor haladó embereire, így Jászira is, de a revizionista áramlat jelentette számára a marxizmus legkevésbé veszélyes, burzsoá lényе számára elfogadható formáját. A revizionizmus összeegyeztethetővé tette a marxizmust Jászi kedvelt Kantjával, a polgári filozófiával és szociológiával. A másik ok az, hogy Jászi nem ismerte jól a marxizmust, nem az eredeti műveket olvasta, hanem a revizionisták célzatos, meghamisított kommentárjai útján ismerkedett meg Marx és Engels műveivel.

Jászi tevékenységét egészen egyértelműen jellemzi, hogy egész életében támadja a marxizmust. Egy fontos példa: Jászi egyértelműen tagadja, mindenütt gúnyolni igyekszik a marxizmus gazdasági tanainak egyik lényeges elemét, az elnyomorodási elméletet. A proletariátus elnyomorodása tény, legfeljebb Jászi nem érti, mit jelent. Marx elméletét meghamisítva úgy tünteti fel, mintha Marx „végső nyomorról", teljes pusztulásról írna. Holott erről szó sincsen Marxnál. S Jászi örvendezve bizonygatja, hogy ennek az elméletnek már egyáltalán nincsen híve.[823]

Különösen élesen támadta a marxi tanítást — mint már utaltunk rá előbb — a Kommunista Párt kiáltványának azért a kitételéért, amelyet egyébként teljesen félreértett, hogy a proletárnak nincs hazája. Ezt a „Marx-féle homokzsákot", „a nemzetietlen, illetőleg hazaellenes pózt" ki akarja dobni a szocializmus általa tervezett léghajójából.[824] Sok helyütt kifejti — ez egyik legtöbbször visszatérő nézete —, hogy a marxizmus hazafiatlansági felfogását el kell vetni,

s helyesen utal is arra, hogy a proletárok a legigazabb hazafiak. Ebben is megmutatkozik, hogy Jászi ezt az egész problémát nem értette meg világosan. Igaza van, amikor a hazafiasságot összeegyezteti az internacionalizmussal, de ezt úgy teszi — s ebben már egyáltalán nincsen igaza —, mintha Marx felfogása nem ez lett volna, s ő, Jászi követelné, hogy az elavult Marx-nézetet vessék el, cseréljék fel az ő helyesebb nézetével.

Még egyik legjobb barátja, a marxista Szabó Ervin előtt sem rejti véka alá — s ez világosan kitűnik leveleiből, írásaiból —, hogy milyen élesen szemben áll a marxizmussal. Egyik levelében a marxizmusról, az „ortodoxiáról" úgy ír, mint bibliamagyarázatról, s a Neue Zeit ellen röppent fel hatalmas dörgedelmeket.[825] Marx-fetisizmust emleget, amely őt undorral tölti el, különösen akkor, ha forradalmárok kezében jelent „fétist" Marx tana.

A marxizmus csődjéről ír — ki tudja immár hányadikként a marxizmus történetében. A marxizmust, mint doktrinát, szembeállítja az élettel, a valósággal — ez is olyan dolog, ami gyakran fordul elő a marxizmus történetében —, s kijelenti, hogy a marxizmus újra csődöt mondott. Megállapítja: „A szocializmus az egyetlen politikai párt, mely megengedheti magának azt a luxust, hogy becsületes tudományt csináljon, s ha valaki kutat, s nem politizál, ne exegézist csináljon, de kauzalitást keressen. Úgy, mint Marx tette volt."[826] Az, hogy Jászi a dogmatizmus ellen emeli fel szavát: nagyon helyes. A dogmatizmus a marxizmus lényegével ellentétes. De minthogy a revizionizmus általános támadása idején kezdi hangoztatni, hogy Marxhoz ragaszkodni valamiféle biblia-exegézis, Marx-fetisizmus stb. — ez objektíve a revizionizmust segíti. Visszaél a marxizmus antidogmatikus voltával, a marxizmussal szemben akkor is, ha objektíve helyes szempontok állnak álláspontja mögött, ha százszor is hangoztatja, hogy úgy kell az életet, a tényeket, a kauzalitást kutatni, mint „Marx tette volt".

Amikor a Huszadik Századot Gratz Gusztáv azzal vádolta, hogy az a szocializmusnak legridegebb, legdoktrinérebb irányát képviseli, a szerkesztőség válaszában a leghatározottabban tiltakozott ezen vád ellen, s kifejtette, hogy az egyoldalú német marxista tanokkal szemben mindig a legújabb szocialista nézeteknek — tehát nevén nevezve — a revizionizmusnak adott helyet.[827]

Marxizmusellenességének sokszor adta tanújelét Jászi a marxizmushoz ragaszkodók elleni gyalázkodásával is. E gyalázkodás kapcsán találta ki a „Marx-kérődzők és osztályharc-rikkancsok"

jelzőt, amellyel a Marxhoz ragaszkodókat „tisztelte meg". Elég sok zavart okozott ez a kifejezés Szabó Ervinhez fűződő barátságában is. Jászi ugyan nem rá vonatkoztatta ezt a jelzőt, de Szabó — teljes joggal — mint marxista, magára is értette Jászi gyalázkodását. Ezután nagy magyarázkodás következett, amelynek során Jászi indokolta e díszes jelző használatát. Egyik levelében elismeri, hogy hibázott, mert Lagardelle-ékkel foglalkozik, amikor használja, ami összekeveredhet ezzel, a nem rájuk vonatkozó véleményével. (Lagardelle-ről Szabó Ervin köztudomásúlag igen jó véleménnyel volt.) A „Marx-kérődző" és „osztályharc-rikkancs" jelzői nem Lagardelle-ékre vonatkoztak, hanem egy egészen más kategóriára — írta Szabó Ervinnek. „Ez a vágás másoknak szól, annak a lármázó, tudatlan, szemtelen, pökhendi hadnak, mely nemcsak otthon létezik, hanem itt is (tehát Párizsban), s mely megrágalmaz mindenkit, aki nem bömböli az ő forradalmár »logomachiájukat«". De itt hibázott — írja, — mert ezt a véleményét össze lehet téveszteni előző, Lagardelle-ékre vonatkozó ítéletével. Azzal folytatta, hogy Lagardelle-ék is nagy haladást jelentenek a Marx-kérődzőkkel szemben.[828] Az bántja Jászit — mint másutt írja —, hogy ezek a „mérsékelt szocializmust" támadták, Jaurès, France stb. politikáját, s ezért nevezte őket „Marx-kérődzőknek". (Jászi nyilvánvalóan magára gondolt eközben, az ő állásfoglalását is valami „mérsékelt szocializmusnak" tekinthette, amely ellen mint „szocializmus" ellen a marxisták tényleg teljes joggal léphettek fel.)

Jászinak ez az írása komoly zavart okozott. Erre elég felhozni példának Kunfi levelét Szabó Ervinhez.[829]

Az eddigiekből világosan látható, hogy Jászi élesen antimarxista volt, és nézeteit hangoztatta is. A marxizmusból csak annak revizionista felfogását találta elfogadhatónak. Jászi saját magát nemegyszer revizionistának nevezte. Szabó Ervinhez írta: „. . . Meggyőződésem, hogy a revizionizmus és az ortodoxia harca egy eredendő bűnben laborál: az őszinteség hiányában. Vagy hisz valaki az összeroskadás és a forradalom lehetőségében, vagy nem. Ezen fordul meg az egész dolog. *Én, aki nem hiszek, csak revizionista lehetek.*"[830] (Kiemelés tőlem. — F. Gy.) Jászi értékelésében erre a kapcsolatra helyesen mutat rá Szabó Imre idézett könyvében. Főleg államelméleti vonatkozásban örül nagyon Jászi ennek a szellemi közelségnek. Az állam kooperatív jellegét Bernstein is elismeri. Igen közel kerül Bernstein álláspontjához Jászi, a forradalomhoz való viszony tekintetében is, átveszi a marxizmussal szembeforduló opportunista revizionizmus jelszavait,

eszméit.[831] A revizionizmus mellett és az „ortodox marxizmus" ellen nyilatkozik A történelmi materializmus állambölcselete c. könyvében is.

Hasonló nézeteket fejt ki négy év múltán, 1907-ben a Budapesti Naplóban a szocializmus taktikájáról szóló cikkeiben is, ahol első helyen említi a revizionizmust, bár ekkor még közelebb áll a szindikalizmushoz, s azt a revizionizmussal össze akarja egyeztetni. Ez új az 1905—1906-os véleményével szemben, amikor még élesen szembeállította a revizionizmust a szindikalizmussal, s arról írt, hogy Bernsteint az élet Franciaországban nyilvánvalóan megcáfolta. 1907-ben „elemzi" cikkében, mi különbözteti meg az „ortodox" marxizmustól a revizionizmust, s a cikkből kitűnik, hogy továbbra is a revizionizmus mellett s a marxizmus ellen foglal állást.[832]

Jászi következetlen volt a revizionizmushoz való viszonyában. Eklekticizmusa 1905—1907 között a szindikalizmus felé vezette. Különösen az 1905. évi franciaországi tartózkodása hatott ebben az irányban. Ekkor még ideiglenesen a revizionizmussal is szembefordult, de ez a hatás nem bizonyult tartósnak.

Jászi sokat foglalkozik a munkásmozgalom taktikai feladataival, irányaival. Sokszor tárgyalja a revizionizmus, a szindikalizmus problémáit. A Budapesti Napló „Szabadgondolat" mellékletében cikksorozatot ír a munkásmozgalom taktikájáról, a revizionizmus és a szindikalizmus szintézisét követelve. Különösen a már említett franciaországi út, a szindikalizmus legerősebb osztagaival való találkozás kelt nagy hatást Jásziban, bár azt megelőzően is vitatkozott már Szabó Ervinnel e kérdésről. (Tudvalevő, hogy Szabó Ervinnek, aki a magyar munkásmozgalom egyik legkiemelkedőbb alakja, s akinek szerepét még ma sem becsüljük meg eléggé — filozófiai-elméleti tévedései mellett —, egyik legnagyobb hibája az volt, hogy az opportunista szociáldemokraták elleni harc során a szindikalizmus hirdetőjévé vált.) Jászi Somlóhoz írt egyik párizsi levelében utal arra, hogy egyre közeledik Szabó Ervin álláspontjához, a szindikalizmushoz. „A politika tekintetében egyre jobban közeledem Ervin álláspontjához. Semmi parlamenti taktika vagy összeműködés. Meg kell maradni forradalmi pártnak ... A nagy és végleges átalakulást a munkásoknak kell megcsinálni: szindikátusaikkal, általános sztrájkkal és antimilitarista propagandával."[833] Szabó Ervinnel is közli ezt a közeledést: rámutat arra, hogy taktikája helyességéről meggyőződött.[834] Levelciben is sokat vitatkozik a feladatokról, s a Párizsból 1905-ben írt valamennyi levelében az az álláspontja, hogy a fő feladatok a szindikalizmus által

hirdetett pontok : a hadsereg aláaknázása antimilitarista propagandával, az általános sztrájk előkészítése. Többször rámutat a parlamenti munka posványára, s ezek a bírálatok a munkásmozgalomban érvényesülő opportunizmussal szemben sokszor igen élesek. „. . . A parlamenti munka csak holmi cselédpénztár mindenütt."[835] Nem ez a feladat, hanem hadseregellenes munka, az osztályöntudat növelése, a proletariátus gazdasági és szellemi erőinek fejlesztése. Helyesli, hogy Szabó Ervin elsősorban ezt tartja „valódi szocialista munkának". Ezeket a nézeteket önti formába abban a cikkben, amelyet 1905-ben közölt a Huszadik Században (lásd 793. jegyzet). A cikket így ismerteti Szabó Ervinnel : „Az egész cikk *a fő dologban igazolása a Te felfogásodnak a szocializmusról*, melyet velem szemben odahaza vitattál.(A cikk) egész rokonszenvével a forradalmi, mi több, antimilitarista irányhoz fordul, hogy abban látja a jövőt, hogy elítéli a revizionizmust . . . s nyíltan kimutatja, hogy a bernsteinizmus Franciaországban nagy kudarcot vallott. Gyerekes ostobaságnak tartom én is a parlamenti munkát, a nagy néptömegek öntudatos forradalmi harca nélkül, sőt elismertem cikkemben is, hogy azé a harcé az eredmény oroszlánrésze." Majd így folytatja : „. . . álláspontom még a legközelebb a Mouvement Socialiste szelleméhez áll (Politikai szelleméhez, ne feledjük ! — F. Gy.) . . . Ennek folytán *politikaï téren . . . majdnem teljesen egyek vagyunk* . . ."[836] Ennek alapja : „Volt hozzá bátorságom szakitani reformista múltammal, s a nagy nyugati helyzetet egészen úgy értékelni, mint ahogy Te tetted, mikor én még nem értettelek meg".

Jászinál itt bizonyos revizionizmusellenes hangokat lehet megfigyelni. Annál is érdekesebb ez, mert előtte is, utána is visszatér a revizionizmus helyeslésére — bár későbbi írásaiban is megmarad még bizonyos szindikalista utócsengés, különösen az előzőekben részletesen ismertetett 1911-i cikkben. Mi az oka a revizionizmussal való ideiglenes szembefordulásnak ? A személyes franciaországi élmények mögött mélyebben ható ok az 1905-i forradalmi mozgalmak hatása, amelyek megrázták Oroszországot, s amelyeknek szele messzire hatott.

A forradalmi helyzet elcsitulásával Jászi már nem áll ilyen egyértelműen a szindikalizmus „forradalmi" követelései mellé. A forradalmi hullámot követő apály idején, 1907-ben írt, a Budapesti Naplóban megjelent cikkeiben, amelyek a munkásmozgalom taktikai irányait vizsgálták, a szindikalizmusról alkotott véleménye már nem olyan egyértelmű, mint 1905-ben írt leveleiben, cikkeiben tapasztalható. „. . . *Túlzott elméletükben* (Itt már „túlzott" a szindikalizmus elmélete. — F. Gy.) az igazságnak egy jó darabja van : erős szakszervezeti

mozgalom nélküli parlamenti szocializmus meddő, és a kapitalista hadsereg mellett minden szocialista eszmény utópia."[837]

Itt már az az álláspontja, hogy annak a helyzetnek kialakulásában, amelyet a szindikalizmus tevékenysége alapjául felhasznál, a parlamenti harcok teremtették meg a feltételeket.

A szindikalizmus tárgyalása során eljut a „revizionista szindikalisták" hibrid képletéhez, amellyel Szabó Ervin álláspontja is rokon. Jászi helyesel Labriola véleményének, amely szerint a szocializmus ugyan az egyedüli tudományos politika, de szükség van a vitatkozásra, nem lehet szerzetesi szellemet vinni a munkásmozgalomba. Ez tökéletesen igaz, hiszen a marxizmus lényegéből fakad dogmatizmusellenessége. Miért volt akkor szüksége Labriolának ennek hangoztatására — és miért kellett ezt visszhangszerűen utánamondania Jásznak? Azért, mert a „kritika szabadságát", a marxizmus kétségbevonásának, a marxizmus revizionista meghamisításának „szabadságát" követelte ezzel az ürüggyel.

Arra is rámutat Jászi a szocialista taktikáról írt cikksorozatában, hogy a munkásmozgalomnak a polgári demokratikus követelésekért is harcolnia kell. E harc során nem nélkülözheti a parlamentet. A szocialista akció — munkás, forradalmi jellegű. S ez fejeződik ki Jászi véleménye szerint az action directe-ben, az antimilitarista propagandában. De a szocialista akció eredményének a *többtermelést* kell célul kitűznie. A magyar politikának a szocializmus fog új erőt adni, ez lesz az alapja a földkérdés és a nemzetiségi kérdés megoldásának.

Jászi vissza-visszatért a szindikalizmushoz. Láttuk: volt olyan periódusa, amikor elfogadta a szindikalizmus alapvető követeléseit. Az elfogadott irányzatokhoz mindig hozzáfűzte saját megjegyzéseit, észrevételeit, így járt el a szindikalizmus esetében is. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy az alapvető feladatok mellett rá és körére milyen sajátos intellektuel-feladatok hárulnak — és a szindikalizmusba is belevegyítette a maga sajátos „kultúr-szocializmusát". „Mi intellektuelek, nem tehetünk egyebet — írja Somló Bódoghoz intézett levelében, melyben hírül adja, hogy elfogadja Szabó Ervin szindikalista álláspontját — mint hirdetni és terjeszteni az új világnézet integrális képét. Eszményeket festeni, utópiákat csinálni, tudományt csinálni, művészetet csinálni szocialista szellemben és alapon. S ha bekerülünk a parlamentbe, folytatni kell ezt a politikát, ostorozni a jelenlegi rendet. Kimutatni, hogy az szörnyű, ostoba és erkölcstelen."[838] Hasonló módon fogalmazza meg ezt a feladatot abban a levélben is, melyben Szabó Ervinhez fordul: „Mi intellektuelek, azon dolgozunk, hogy azt,

ami a nagy néptömegekben félig szintén él, egy integrális világnézetté gyúrjuk át, s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat."[839]

Jászi a szindikalista módszerekhez közeledve sem jut el anarchista nézetekhez. Érdemes megvizsgálni, hogy miért nem lép tovább az anarchizmus felé? Ennek egyik, valószínűleg fő oka az állam iránti babonás tisztelete. Más országokban és Magyarországon is tekintélyes számban jutottak el az adott társadalmi renddel elégedetlen, a szocializmussal kacérkodó intellektuelek anarchista nézetekhez. Az az út is, amelyen Jászi járt, elvezethetett volna ide, ha Jászi nem lett volna az államnak, az „örök, az osztályok feletti" államnak olyan heves védelmezője. A megelőző részben foglalkoztunk Jászi államelméleti nézeteivel, s láttuk, hogy azok lényege: az állam a társadalom állandó velejárója; az osztálytársadalmak idején az uralkodó osztályok kihasználják az államot önző céljaikra, azt kell elérni, hogy az állam megtisztuljon minden ilyen lerakódástól, amelyek csak „történeti" és nem „logikai" alkotórészei az államnak. Ez a viszony az államhoz nyilvánvalóan összeférhetetlen az anarchizmussal, amelynek lényege mindenfajta állam tagadása.

Jászi is ismerkedett az anarchizmussal. Franciaországban jártában részt vett anarchista gyűlésen. Megvetően írta Szabó Ervinnek, hogy mennyire lenézi az anarchistákat.[840] Somlóhoz írja ugyancsak Párizsból: „A politika boszorkánykonyhájába még alig van betekintésem. De kétségtelen, hogy a munkásvezérek legtöbbje az anarchizmussal rokonszenvezik. Minduntalan kitörések az állam ellen!"[841] — írja fájdalmasan, és ez fáj Jászinak, bornírt társaságnak nevezi az anarchistákat.

A szindikalizmust Jászi taktikai irányként, s nem tudományos szocialista elméleti irányként kezeli. Meg is írja egyik cikkében, Szabó Ervin könyvének ismertetése kapcsán: „Én is hiszem, hogy a szindikalista irány a szocialista realitás egyik oldala, s nem mint tudományos igazság, de mint *küzdelmi hit*, elsőrendű fontossággal bír."[842] Jászi a kapitalizmus pusztulását főként a szindikalizmus szemszögéből látja szükségszerűnek. A kapitalista rend menthetetlen összeomlása nem kétséges számára. A francia szociológiában is a kapitalizmus menthetetlen pusztulásának elméleti termékét látja. „Tudják meg tehát, hogy miként lehet Franciaországban szabadon beszélni. És értsék meg, hogy ott, ahol így lehet szabadon beszélni, az uralkodó társadalom vége felé tart" — írja Szabó Ervinhez küldött levelében, a francia szociológiát méltatva.[843]

De nemcsak a szindikalizmus talajáról látja, hogy a kapitalizmusnak menthetetlenül vége. Szabó Ervinnel 1903-ban folytatott vitái idején, amikor még nem hatott rá a szindikalizmus, Méray-Horváth egyik könyvének szocialista „jóslatain" lelkesedik fel, aki Magyarország látható történelme c. tanulmányában felvázolta Magyarország történetét a közeli 20—25 évre. „S micsoda jóslatok ! 25 év alatt kialakul az európai világállam a szocializmus teljes diadalával, az összes cézári struktúrák teljes pusztulásával."[844]

Jászi tehát tudja, pontosabban sejti, hogy a kapitalizmus pusztulásra van ítélve. Hogyan megy végbe ez a folyamat ? Mi az oka a pusztulásnak ? — ezekre a kérdésekre azonban nem tud, nem is akar feleletet adni. Nem akar, mert a helyes, valóban tudományos elemzés alapján kialakítandó felelet — a szocialista forradalom mint egyedül helyes út — a revizionizmust cáfolná, de cáfolná a szindikalizmust is, amely a szocialista forradalmat szintén meg akarja kerülni.

Arra a felismerésre, amelyre Jászi a korabeli viszonyok mellett jutott, hogy a kapitalizmus szükségszerűen elpusztul, napjainkban a haladó burzsoáziának nem egy kiemelkedő képviselője jutott el (pl. Thomas Mann). A kapitalizmus eltűnik, ez világos. De hogyan, milyen úton ? Mi követi ? A burzsoá osztályhelyzetéből fakadó értetlenséggel áll e kérdésekkel szemben.

Jászi ragaszkodása a munkásosztályhoz, aktív tevékenysége annak felemelése érdekében nem is maradt teljesen eredmény nélkül. Jászi kilépett 1911-ben a Világ szerkesztőségéből. Egyes szabadkőműves körök ezt a lépést szoros összefüggésben látták Jászi és a munkások között kialakult kapcsolatokkal, azzal, hogy Jászi iránt sok munkásban szimpátia alakult ki, s amikor a Népszava az általános választójog kérdésében az obstrukció szükségességét hirdette, a Világ pedig ezt ellenezte, Jászi inkább kilépett a laptól, pedig annak egyik legfőbb szellemi irányítója volt.[845]

A „tévelygések", „kirándulások" után Jászi vissza-visszatért alapvető revizionista felfogásához, de a revizionizmushoz való viszonyában is következetlen.

Egyes esetekben arra törekszik, hogy a revizionizmus lényegét elkendőzze, a revizionizmusnak a marxizmussal való szembenállását kendőzze. „Egy ortodox marxista nem más — írja egyik cikkében —, mint egy forradalmi nyelvet beszélő revizionista. De mikor tenni kell — ortodox marxista és revizionista ugyanabban a keretben marad, tüzes vagy alapos ellenzéki beszédet mond a fennálló rend ellen."[846]

E kijelentésben — amellett, hogy a revizionizmus és a marxizmus

ellentétének eltüntetésére irányuló törekvés, a két irányzatnak szofista módon való összekeverése figyelhető meg — egyszersmind kora ún. „ortodox" marxistáinak nagyon lényeges hibájára is rámutat: néhány kivételtől eltekintve ugyanis tényleg az ellenzéki beszédek körén belül maradtak, ha még oly tüzesek is voltak azok. Ennek ismeretében tudjuk igazán értékelni Lenin és a bolsevikok nagyszerű harcát, melynek eredményeként az oroszországi proletariátus alkalmassá vált arra, hogy a világtörténelemben először szabadítsa fel magát a tőke járma és egyben minden kizsákmányolás alól.

Jászi nemegyszer beszél arról, hogy az evolucionizmus mellett a revolucionizmust is szükségesnek tartja. Így például egyik Somlóhoz írt levelének lényeges megállapítása, hogy „úgy a kérlelhetetlen revolucionista, mint az alkalmazkodó revizionista taktikát egymás mellett szükségesnek tartom".[847] A revizionizmust Jászi „megfejeli" valamiféle forradalmi vagy annak látszó kérlelhetetlen revolucionista taktika szükségességével. Láttuk már, hogy a Budapesti Naplóban 1907-ben írt cikkeiben sem elégszik meg kizárólag a revizionizmussal, arra törekszik, hogy azt a szindikalizmussal közös nevezőre hozza írásában, valamiféle szindikalista revizionizmus, illetőleg revizionista szindikalizmus szintézisére törekszik. Ez a szintézis — éppen úgy, mint 1905-ben a szindikalizmus felé fordulása — csak kitérő volt. Alapvetően a revizionizmus vonzotta. Nemcsak 1905 előtt volt a revizionizmus Jászinak a szocializmushoz, a marxizmushoz való viszonyának fő vonala. Ezt bizonyítják nemcsak az előbbi hivatkozások, a történelmi materializmusról szóló könyvének iránya, anyaga, hanem számos levél is. A revizionizmus végigkíséri a vizsgált időszak alatt egész működését. A revizionizmushoz való viszony egyrészt ideológiailag határozta meg a marxizmushoz való viszonyát, másrészt jelentős impulzust adott politikai tevékenységéhez is.[848]

A revizionista koncepció vezette el Jászit a szocializmusnak valamiféle kultúrszocializmussá való átalakításához. Ő maga írta Somlónak 1908-ban: „Egy egész új ideológia megalkotásáról van szó, valami kultúrszocializmusról, mely nem veri a mellét, hogy történelmi materialista, vagy osztályharcos, hanem mely művelt emberekhez szól nyugat-európai nyelven. . . . Ahogy Jaurès egy időben dolgozott."[849] Jaurès hosszú ideig volt Jászi szemében a munkásvezér ideálja. Ahogy Jaurès dolgozik, vélekedik — ez volt mérvadó az ő számára is.

Jaurès szakítása az „ortodox marxista dogmákkal" — ez az, ami vonzza Jászit, vagyis éppen a revizionizmus Jaurès munkásságában. Régi meggyőződéseként már 1904-ben ír arról, hogy szükség van a ma-

gyar szocializmus revíziójára. Már akkor Jaurès módjára kívánja a szocializmus revízióját keresztülvinni. „Itt nem lesz addig nagy . . . akció, míg el nem jön a mozgalom Jaurèse, aki szakít az ortodox dogmákkal" — írja az MSZDP-ről.[850] Egy későbbi levelében kifejti, hogy a „szocializmus revíziója már egy egész precíz tudományos rendszert öltött bennem".[851] (Hogy mi e rendszer fő tartalma, azt nagy vonalakban a 824. sz. jegyzetben idézett 1904. október 19-i levelében találhatjuk meg.)

A revizionista állásfoglalás gyakorlati-politikai eredménye Jászi *pártalapítási terve* volt. A szociáldemokrata párt bírálatától jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy új szocialista pártra van szükség, amely leküzdi a szociáldemokraták által elkövetett hibákat. Ez a párt kifejezetten revizionista politikát folytatna, valamiféle értelmiségi, intellektuel körök számára is elfogadható szocialista párt volna. Egyik levelében pártja leendő irányvonalát jellemezve írja, hogy „miért nem lehetne egy magyar szocialista párt, miként Jaurès «Partie Socialiste Française»-je ?[852] A pártra vonatkozó terveit Somlóhoz és Szabó Ervinhez intézett leveleiben fejti ki. E levelek főleg 1904 végéről keltezettek, 1904 októberétől kezdődnek, s Jászi párizsi tartózkodásába is belenyúlnak. Sok vita folyt le közöttük ezen elképzelések körül. Sajnos, Szabó Ervin válaszlevelei nem állnak rendelkezésünkre, csak következtetni lehet, hogyan válaszolt Jászi leveleire. Hasonlóképpen nincsen adatunk arra vonatkozólag sem, hogy Somló hogyan fogadta a párt terveit. Ebből a pártból sohasem lett valóság, csak elképzelések alakultak ki létrehozására vonatkozólag, de maga az elgondolás fontos kortörténeti tanulság, a radikalizmus, valamint a radikalizmus és szocializmus viszonyának jellemzéséhez.

A pártalapítási tervre vonatkozó első jelek az 1904-i október 19-i, Somlóhoz intézett levelében találhatók meg. Somlóhoz és Szabó Ervinhez ezt követően írt leveleiben részletesen foglalkozik e tervekkel. E levelekből kitűnik, hogy milyen programot kívánt adni az új pártnak. „. . . a katasztrófa helyébe bevezeti a reformizmus gondolatát" — jelenti ki. Fontosnak tartja a mozgalom beleillesztését a történelmi fejlődésbe — a Deák-féle nemzetiségi törvény alapján. A program fő követelései : az általános választó jog ; az egyesülési és gyülekezési szabadság ; a nemzetiségi törvény végrehajtása ; a népi közigazgatás kialakítása ; az egyházi javak államosítása a nagy stallumok megszüntetésével, de a nép papjainak tisztességes ellátásával ; az önálló vámterület (tehát nem a nemzeti függetlenség elérését tűzték ki célul, hanem Ausztria—Magyarországon belül az önálló vámterületet) —

ezeket írta volna Jászi pártja zászlajára. Jászi egész koncepciójára jellemző, hogy a polgári átalakulás — tehát burzsoá célok — érdekében hajlandó lemondani a nemzeti függetlenségről, a magyar szabadságharc nagyszerű hagyományairól is. A fent ismertetett program a közvetlen célkitűzéseket tartalmazza, emellett a legmesszebbmenő szocialista kultúrpolitikáért kell hogy síkraszálljon a párt. Kifejti Jászi, hogy mindezek a követelések nagyjában megtalálhatók a szociáldemokrata párt programjában is, csak ki kell emelni ezeket a pontokat. Határozottan kijelenti, hogy a szocializmust csak a távoli jövőben lehet várni, s a szocializmus a munkásság anyagi és szellemi jólétének az emelkedése útján kerülhet napirendre, — tehát a kapitalizmus reformjáért kell harcolni, amely a munkások anyagi és szellemi jólétére irányul. „De hangsúlyozni kellene — írja levelében — épp olyan nyíltan és lojálisan, hogy a jövő kollektív társadalma csakis a munkásság anyagi és szellemi regenerációjával érhető el, s nyíltan el kell dobni minden összeroskadási elméletet" — s azzal folytatja, hogy „mindenekelőtt nyíltan elismerni a magyar állam szuverenitását".[853]

Jászi a tervezett párt létjogosultságát vitathatatlannak tekinti Magyarországon, a Jaurès-féle francia párt mintájára és analógiájára. „Ha az egységes, hatalmas Franciaországban jogosult a Parti Socialiste Française, mennyire indokoltabb volna nálunk egy, a fenti alapokon szervezendő *magyar szocialista párt*!"[854] Egyik levelében visszatér Jászi ezekre a problémákra, megállapítva, hogy „Nem kellene eldobni a szocializmus programjából semmit, ami abban lényeges, csak ki kellene dobni néhány értelmét vesztett német tradíciót . . . Magyarországon egyelőre nem lehet kollektivizmusra gondolni, nem lehet a hadsereg elleni propagandára gondolni, mert nincs meg a legelemibb gyülekezési, politikai szabadság sem."[855] Itt látszik már a revizionista alapokon tervezett párt elképzelésére a szindikalizmus hatása is.

A revizionizmus erősödő politikai hatása érződött meg abban is — a pártalapítási tervek mellett —, hogy Jászi, aki a parlamentről előzőleg legtöbbször lebecsülőleg nyilatkozott, eljutott a parlamenti tevékenység követeléséig, odáig, hogy a proletárok aktív közreműködését igényli a törvényhozásban.[856]

Jászi — mint előbb már részletesen ismertettük — tervezett szocialista pártjával lényegében polgári jellegű követeléseket akar megvalósítani. Az általános választójog, a papi javak szekularizációja, a népies önkormányzat, a teljes gyülekezési, egyesülési, szólás- és sajtószabadság követelése, nem egyebek, mint polgári demokratikus reformok. De még ezen demokratikus reformok keresztülvihetőségét is kétke-

déssel vette Jászi. Igy írt erről: „Még azt sem tudom, hogy ezek a «demokratikus» reformok megvalósíthatók lesznek-e a jelenben. Nem is ez kell nekem, hanem mentől több tribune, az agitáció minél több alkalma és lehetősége."[857] Nagyon érdekes Jászinak ez a megnyilatkozása, mert azt mutatja, hogy erősen közeledik a proletariátus sajátos politikai módszerei felé, az agitáció céljaira kívánja felhasználni a demokratikus szabadságjogok adta kereteket, lehetőségeket.

5. JÁSZI ÉS A „LATEINERSÉG"

Jászi Szabó Ervinnel folytatott levelezésében sokat vitatkozott az alakítandó pártról. Említettük már, hogy nem maradtak meg Szabó Ervin válaszlevelei Jászihoz. De Jászi egyik leveléből kitűnik, milyen pontokban szállt vitába Szabó Ervin Jászi elképzeléseivel. Főként a párt osztályjellegének feloldására irányuló elgondolásokat támadta. Jászi ugyanis a *proletárbázis helyett* saját körére, az ún. *lateinerekre* kívánt építeni. A „lateinerek" megnyerését „nyugat-európai nyelven", a marxizmus „szalonképessé tételével", főként a „hazafiatlanság dogmájának" elvetésével kísérelte meg.

Jászi a lateinereket szellemi proletariátusnak tekinti. Szabó Ervinhez írt levelében, amelyben pártalapítási elképzeléseit ismerteti, arról beszél, hogy az intellektuelek jelentős része közeledik a szocializmus felé, ami igaz volt, hiszen az értelmiség jelentős része abban a korban a nyugati országokban is erőteljesen közeledett a szocializmus tanításai felé. Ezt viszont azzal indokolta — ami már nem volt így egészen igaz —, hogy ez a közeledés természetes, hiszen a lateinerek legalább 70%-a már a proletariátus anyagi bizonytalanságában él. S amikor Szabó Ervin támadja ezt az osztályalap-tévesztést, helyesen védi álláspontját: „Kereken tagadnom kell azt, hogy a lateinerek túlnyomó többségének érdekei — materiális érdekei is — ellentétben volnának a mieinkkel. Ellenkezőleg. Ismétlem: Nincs Magyarországon 20 000 ember, akinek a jelenlegi rend érdeke volna. Csak fel [kell] őket (A lateinereket. — F. Gy.) világosítani, s megértetni, hogy miről van szó."[858]

Erősen védi intellektueljeit Szabó Ervin érvelésével szemben, s hallatlanul eltúlozza az értelmiség szerepét. Az értelmiségi körökben (főként bizonyos értelmiségi csoportokban, amelyek a proletariátushoz közelebb állnak) tényleg van forradalmiság, de ez a forradalmiság csak akkor bontakozhat ki teljesen, ha az értelmiség forradalmasodó

elemei a proletariátus szilárd, következetes vezetésével vívják harcukat, s ez a vezetés ellensúlyozza, egyben lefaragja az értelmiségiek soraiban megnyilvánuló ingadozást, túlhajtásokat. Jászi azonban elsősorban az ún. „lateinerekre" építi a maga terveit, s ezt azzal indokolja, hogy „. . . csak intellektuális és morális *teljes értékek* emelhetik fel a mozgalmat nálunk is, mint a nyugaton".[859] Párizsi tartózkodása idején, a szindikalizmus hatására még fokozottabban harcol az intellektuelek érvényesüléséért a munkásmozgalomban.[860]

Jászi nemcsak a szindikalizmus hatása alatt, nemcsak korai éveiben, amikor a munkásmozgalommal még erősebben kacérkodott, vállalkozott a szellemi proletariátus, sőt, kifejezetten a „lateiner-proletariátus" létezésének bizonyítására — s tegyük hozzá, érdekeinek kifejezésére —, hanem jóval később, a Polgári Radikális Párt megteremtése utáni napon is „lateiner-proletariátusként" jellemzi a sztrájkoló patikusokat. Ebben az időben azonban már erőteljesebben érvényesül az egyértelmű kapitalista tendencia a problémák megoldására, az osztályharc helyzetétől elszakított absztrakt törekvés az „ország produktív erőinek fokozására", a „többtermelésre".[861] Az intellektuelekhez való viszonyában mutatkozik meg a polgári radikalizmusnak egy általános tendenciája. *Az értelmiség, intellektuel elemek szerepének, jelentőségének eltúlzása a munkásmozgalom keretei között,* általában az értelmiség, az intellektuelek szerepének mértéktelen felnagyítása a társadalmi haladásért folyó harcban: kifejezi a polgári radikálisok igényét a mozgalom vezetésére: a munkásmozgalom vezetésére, illetve még szélesebben a társadalmi haladásért, fejlődésért folyó harc vezetésére. Ebben — a probléma osztálytartalmát nézve — az a kapitalista jellegű tendencia érvényesül, hogy az imperializmus viszonyai között az elmaradott országokban — így Magyarországon is —, a burzsoá értelmiségnek egy viszonylag haladó része magához akarja ragadni a haladásért folyó harc vezetését, olyan helyzetben, amikor már objektíve képtelen ezt a harcot következetesen végigvinni, nem mintha nem kívánná harcának eredményét, de nem kívánja következetesen magát a harcot, mivel azzal a veszéllyel jár, hogy a harcban, a fejlődésért vívott küzdelemben alaperőt képező proletariátus túlnő a mozgalomban a burzsoázián, annak törekvésein. Ebben a helyzetben törekszik a burzsoáziának egy jellegzetes, viszonylag szűk csoportja, képviselője a mozgalom vezetését a kezébe kaparintani, a burzsoáziának, a burzsoá értelmiségnek az a része, mely magát „középosztálynak", „lateinernek" stb. nevezi, amely réteg a kis- és középburzsoázia érdekeit

igyekszik kifejezésre juttatni. A „szellemi proletariátus", a „lateiner proletariátus" stb. kifejezések maguk is mutatják, hogy a proletariátussal egy színvonalra kívánják helyezni a burzsoáziának ezt a sajátos rétegét, hogy ez a réteg magához ragadhassa a vezetést. Ennek ideológiai, politikai kifejeződése a polgári radikalizmus általában, s az különösen Jászi munkásságában, ez a sok ingadozásnak az alapoka, az egymással ellentétes vélemények gyökere, a csapongás, a felemásság eredete. Nem egyszerűen polgári felelőtlenségnek, még kevésbé Jászi személyes tulajdonságának kell betudnunk ezt a jelenséget, hanem osztályokokban, olyan okokban van a gyökere, melyek általában érvényesülnek az imperializmus idején a kapitalista fejlődés kezdetleges fokán álló országokban, s kiváltképp érvényesül ez Magyarországon, ahol egy sor sajátos tényező tarkítja az amúgy is elég bonyolult helyzetet.

Jászi az értelmiség szerepének túlhangsúlyozásában szembetalálja magát a szociáldemokrata pártban meglevő, elég éles értelmiségellenes hangulattal. A szociáldemokrata vezetők között elterjedt szektás felfogás — amelyet élesen bírált Jászi több, Szabó Ervinhez írt levelében — egyrészt egyik legfőbb oka volt a szociáldemokrata vezetés elleni éles kifakadásainak, másrészt erőteljesen hozzájárulhatott az ellentétes végletnek, az értelmiség, az intellektuális elemek szerepe túlhangsúlyozásának, illetve a túlhangsúlyozás Jásziban egyébként is meglevő tendenciájának elhatalmasodásához.

Jászi további tevékenységében, különösen az 1910-es évek közepe tájától, egyre távolabb került a munkásmozgalomtól, bár a választójog kérdésében a szociáldemokrata párttal végig együttműködött. Polgári jellegű, de radikális felfogású mozgalma a nagyburzsoá körök támogatására nem számíthatott.[862] Egyre erőteljesebben hangsúlyozta a szellemi munka jelentőségét, különösen 1918 felé, ezzel igyekezvén megnyerni mozgalma számára az intellektuel köröket, amelyek azonban igen gyéren mozdultak meg Jásziék szavára.

Sokat foglalkoztak a radikálisok még a szabadkőművesség keretei között is az 1910-es évek elején az intellektuelek, például a tanítók problémájával. Igaz, hogy a tanítók jelentős szerepet játszanak minden társadalmi mozgalomban, különösen áll ez a szocializmusra. Jászi helyesen és jogosan írja egyik cikkében és mondja egyik előadásában, hogy „a tanítóknak öntudatra kell ébredniük, hogy az utolsó grófi lakáj helyéről a független Magyarország első emberévé emelkedjenek . . . szervezzék a becsapott, a föld és bankuzsorával kizsarolt népet".[863]

Jászi különösen 1918—1919-ben tevékenykedik sokat az intelligencia megnyerésén. Számos cikkben ír a szellemi munka helyzetéről, felemelésének szükségességéről. Adatunk van arra, hogy létre akarta hozni az értelmiségnek valamiféle internacionáléját.[864]

Milyen *bázissal* rendelkezett ezek szerint a radikalizmus? Volt bizonyos burzsoá bázisuk is, főleg a kis- és középburzsoázia soraiban. A „szellemi munkások", tehát Jászi értelmezésében a magyar burzsoá értelmiség megnyerésére irányuló törekvés azonban vajmi kevés sikerrel járt. Hiába írta Jászi 1918-ban, hogy „a radikalizmus személyi alapjai a dolgozó szellemi középosztályból kerülnek ki . . .", a radikalizmus hordozói „a dolgozó intelligencia, a kvalifikált szellemi munka emberei".[865] A radikalizmus bázisa elsősorban nem innen, hanem a munkásosztályból került ki. A radikalizmus eredményei az 1900-as években elsősorban ezzel a kapcsolattal magyarázhatók meg, míg az 1910-es években a hanyatlás oka is nem utolsósorban a munkásmozgalomtól való eltávolodásával magyarázható meg.

A radikalizmus közeledését a munkásmozgalomhoz a szocialisták szívesen fogadták. Így például a Szocializmus szerkesztését átvevő Kunfi is — tudatosan támogatta ezt a szimbiózist.[866] Helyesen jellemezte azzal a helyzetet Fényes Samu, hogy Jásziék csoportja a polgári pártok aklain kívül, a szocializmussal atyafiságban bolyong.[867] Felfedezték, hogy a radikalizmusnak, Jásziék csoportjának önálló szociális bázisa nincsen, tömegbázisát a munkásmozgalom biztosítja. A radikális párt bázisát kutatva a Magyar Figyelő 1913. április 1-i számában kimutatta, hogy a radikalizmus ereje a szocialista munkásság erejében van: „A magyar radikalizmus annyit ér, amennyit a szervezett munkásság nyom." Más cikkekben is feltárták a radikalizmus és a munkásmozgalom közötti szoros kapcsolatot.[868] A radikalizmus igazán csak a munkásmozgalomra számíthatott, amikor attól elszakadni igyekezett, a Geától elszakadt Antheus módjára megfogyatkozott erőiben.

Jászi hadakozása a „lateinerekért", azok vezető szerepének biztosításáért nem járt az általa várt eredménnyel. Szabó Ervin joggal vitatta az intellektuelekről zengett himnuszok igazát a Jászi-féle pártalakítási tervek kapcsán. Szabó Ervin helyesen mutatott rá az értelmiségnek a kapitalizmus viszonyai közötti alapvetően tőkés jellegére. Arról írt — s ezt Jászi vitatta —, hogy a „lateinerek" az uralkodó osztályokhoz csatlakoztak, azokhoz fűzik őket érdekeik.

Jászi több alkalommal vitatkozott Szabó Ervinnel a *szövetséges kérdésről* is.

A munkásmozgalom egyik leglényegesebb kérdése az, hogy mennyire sikerül a párt, a munkásosztály mellett megfelelő tartalékokat felsorakoztatni, megfelelő szövetségesekkel együttműködni. Jászi nem egy vonatkozásban meghaladta e téren a szindikalizmus által erősen korlátozott Szabó Ervint. Jászi éppen Szabó Ervin egyik könyvének ismertetése során bírálta azt a felfogást, hogy a „munkásmozgalom csak a munkások mozgalma, és fegyvere a közvetlen akció".[869] Arra figyelmeztet a Világban megjelent cikkében : „Igaz, hogy minden nagy történelmi mozgalmat rendszerint egy feltörekvő, homogén, saját céljaival tisztában levő osztály határozza meg, de . . . minden osztályküzdelembe az outsiderek légiója is belevegyül . . . Sok millió kispolgár, paraszt, intellektuel . . . úgy érzi, hogy a feltörekvő proletariátus mozgalmában őreá nézve is fokozottabb anyagi életlehetőségek rejlenek." Ebben a gondolatban nem fejeződik ugyan ki egyértelműen, hogy a proletariátus saját kizsákmányoltsága ellen küzdve egyben minden kizsákmányolás ellen harcol, de helyesen ismeri fel Jászi, hogy a paraszti, kispolgári rétegeknek a proletariátussal szövetségben kell harcolniok jobb sorsukért. A proletariátusnak szüksége van e harcban a nem proletár dolgozó tömegek támogatására, szövetségére. Így folytatja : „A jövőt jelentő zászlót nemcsak a küzdő osztály viszi diadalra — arra egymaga erőtlen volna —, hanem idegen osztályokhoz tartozó elnyomottak is." Jászi helyesen küzd a szindikalizmussal szorosan összefüggő szektáriánus, elzárkózó nézetek ellen, s egyben megmutatja az osztályszövetség reális alapját az anyagi érdekek közösségében, s a szövetség szükségszerűségét tárgyalja a forradalomban. „Minthogy az ipari munkásosztály egymaga még erőtlen, egyesíteni kell minden rendelkezésre álló erőt" — írta már 1905-ben. A társadalmi változások lényegét is abban látja — az uralom megragadása mellett —, hogy minél több osztályt be kell oltani a jövő társadalom szérumával.[870] Itt azonban igen szélesre akarja már nyitni a kapukat, olyan erőket is bevonna, amelyek nyilvánvalóan munkásellenes tevékenységet fejtenek ki. (Pl. a keresztényszocialistákat.) Persze saját szemszögéből nézve ki is nyithatja, mert az átalakulást mély pszichikai folyamatként, a szellemi és erkölcsi értékek átalakulásaként fogja fel.

Helyesen harcol már ekkor a munkásmozgalomba behatolt lassal-

leánus szemlélet ellen, amely „egyetlen reakciós tömegként" fogja fel a munkásosztályon kívüli egyéb társadalmi erőket. Ez azért is fontos, mert köztudomású, hogy a szociáldemokraták, a II. Internacionálé nem nagy gondot fordított a szövetséges kérdésére. „Nem lehet azt mondani — írja Jászi Szabóhoz —, hogy mi, 400 000 vagy egymillió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat. Csak nekünk szabad szocialistának lenni. Ti 15 vagy 20 millió, csak ellenünk lehettek."[871] Persze nem elsősorban a munkásparaszt szövetség jelentősége miatt emeli ki a szövetségi kérdés jelentőségét, az a hátsó gondolat vezeti, hogy a saját különleges „szocializmusát" fogadtassa el ezen érvek által. Már ebben a levelében az intellektuel-szocializmus szükségességéről ír.

A szövetségi kérdés jelentősége implicite benne van a haladás erőinek számbavételében is, amelyet egyik cikkében 1907-ben adott Jászi.[872] A munkások, parasztok és a szellemi munkások hármasságában látja mindenekelőtt az alapvető erőket, s ez hasonló módon jelentkezik Jászi 1914. évi véleményeként is.[873]

Jásziék közeledése a szocializmus felé, mint már jeleztük, a reakciós körökből, az uralkodó osztályokból vad dühöt váltott ki, túlságosan forradalminak tűnt a reakciós körök számára. Főként a Magyar Figyelő mint „elméleti" lap, s az Alkotmány mint politikai lap részéről záporoztak a támadások Jásziék ellen. Herczeg Ferenc csipkelődő piszkálódásai[874] és más cikkírók (Mezei Ernő stb.) támadásai,[875] Réz Mihály „tudományos" írásai Jásziék ellen: egy-egy adalék a radikalizmus hatásának lemérésére, olyan jelek, melyek azt mutatják, hogy az uralkodó körök féltek, tartottak az általuk egyébként annyira lenézett „doktor uraktól". Az imperializmus szakaszában a feudalizmussal lepaktáló nagyburzsoázia félelme mutatkozott meg ezekben a támadásokban, amelyet a munkásmozgalom és a radikalizmus között kialakult szövetségtől való félelem váltott ki, mivel Jásziék a polgárság és munkásság együttműködését hirdették.

A burzsoázia és a proletariátus közötti együttműködés megvalósítása: ez volt Jászi vágyálma, ez volt a szocializmus felé tett lépéseinek célja, ez volt az általa tervezett párt tevékenységének fő iránya is. Ebben az osztályegyüttműködésre irányuló tevékenységben elsősorban az osztályharcot félretoló revizionizmusnak félre nem ismerhető hatása mutatkozik meg. Ez az együttműködés volt Jásziék szemében az egyébként általában véve helyesen hirdetett osztályszövetségnek a konkrét célja.

Ennek az együttműködésnek — bár a forradalom előtti közvetlen

szakaszban a munkásosztály céljaitól eltérő tendenciái miatt nagy károkat okozó eredményei lehetnek — Jásziék tevékenysége nyomán kétségkívül igen sok pozitív hatás is volt. Jásziék munkássága végeredményben segítette a munkásmozgalmat. Maguk valósították meg a munkásosztály és a polgárság egy rétege szövetsége, együttműködése általuk sokat hangoztatott elvét. S ez az együttműködés, pártszövetség a radikális párt és a szociáldemokrata párt között, s azt megelőzőleg is, a munkásmozgalom politikai, elméleti szolgálata Jásziék által : a radikalizmus legpozitívabb oldala. Ezt az sem rontja le, hogy az SZDP vezetősége reformista beállítottságú volt. A radikálisoknak nem kellett letérniök polgári alapjukról, hiszen partnerük is sokban hasonló alapról, oldalról tárgyalt velük.

Mint már láttuk, főként a feudalizmus elleni harcban szólították a radikálisok közös harcra a munkásosztályt. Nézeteik szerint — a demokratikus átalakulást kell először végrehajtani, hogy a proletariátus szocialista céljaiért folyó küzdelemhez megfelelő feltételek legyenek biztosítva. Erőteljes polgári osztályra van szükség, hogy ne a munkásosztálynak kelljen elvégeznie a polgárság helyett azt a munkát, amellyel a polgári demokratikus követeléseket ki fogják vívni.[876] Könyvünk egy más részében már tárgyaltuk, hogy mennyiben helyesek ezek a nézetek. A lényeg az, hogy az imperializmus idején a demokratikus célkitűzéseket nem tudná már egyedül megvalósítani a polgárság, csak a munkásosztály harcol következetesen a demokratikus feladatokért.

A burzsoázia és a proletariátus összefogását hirdető reformista, revizionista nézet azonban elfedi az antagonizmust a két alapvető osztály közt. Jászi burzsoá alapon, „harmadik utas" módjára elrejti az ellentéteket. Az összefogásban a vezető szerepet a burzsoázia számára vindikálja — holott nyilvánvaló, hogy a legkövetkezetesebb, legszilárdabb harcos a régi társadalom ellen csak a munkásosztály lehet. Ez a beállítás erősen lerontja a munkásosztály felé való közeledésük értékét. Azt vallja, hogy a munkásosztály csak a radikális polgárság vezetésével küzdhet az új, modern — lényegében kapitalista — Magyarország megteremtéséért.

Jásziék sok cikket írtak a radikális polgárság és a szocialista munkásság közös harcainak szükségességéről.[877] A két osztály tervszerű együttműködésének kialakításáért küzdenek a Martinovics szabadkőműves páholy létrehozásával is.[878] Ez a páholy önmagában, létezésével is tanúbizonyságát adta annak, hogy a radikálisok igyekeznek összefogni a szociáldemokratákkal. Ez volt a két alapvető erő a páholyban.

A szociáldemokráciában is volt hajlandóság az együttműködésre. A szabadkőművesség keretében különösen sokoldalúan működtek együtt a radikális polgársággal. Ezt az együttműködést a szociáldemokrata párt határozatilag szüntette meg 1918-ban.[879] A gyakorlati együttműködés főként a *választójogi küzdelemben* valósult meg. Erre az együttműködésre a szociáldemokrata vezetők egyenesen felhívták a radikális polgárságot, így például Diener-Dénes.[880] Számos gyűlést tartott az SZDP a radikálisokkal együtt.[881]

A feudális maradványok elleni harchoz — vagy amint Jászi mondja: a feudalizmus elleni harcban — Jászi szükségesnek látta, hogy az alapvető erőt képező munkásmozgalom mellett, vele szövetségben kialakítsák a szervezett polgárság mozgalmát is.[882] A politikai változások eredményétől Jászi azt várta, hogy az új alkotmányban együtt jut hatalomhoz az öntudatos munkásság és a polgárság.[883] A közös harc, a vállvetett haladás szükségességéről ugyancsak sok cikk jelent meg Jászi tollából. „Majdnem mindenütt a burzsoá és proletár elemek új koalícióját látjuk a halottnak hitt, de a valójában még mindig a nemzeti fejlődést (akadályozó) feudalizmus és klerikalizmus ellen."[884]

A választójogért folyó harcban elvileg és szervezetileg is egységesen léptek fel a radikálisok és a szociáldemokraták. A polgárság szervezkedését, a munkásosztállyal való összefogását Jászi a német példa alapján is követeli. S az összefogást Jászi a sztrájkkal kapcsolatosan is szükségesnek látja. Az összefogásban a dolgozó falu és a dolgozó város összefogását látja, megfeledkezve arról, hogy a város és falu is antagonisztikusan állnak szemben egymással a kapitalizmusban.[885]

A kéttalajúság, a polgári és egyben munkás érdekekért való harc feltűnt a radikalizmus ellenségeinek is, a Magyar Figyelő élesen bírálta Jászit ezért a kettősségért.[886]

7. SZOCIALIZMUS VAGY KAPITALIZMUS? A RADIKÁLISOK AZ IMPERIALIZMUSRÓL

Végezetül, a szocializmus és a radikalizmus viszonyának vizsgálatához meg kell még néznünk, vajon a radikálisok *a szocializmusért harcolnak-e, a kapitalista társadalom ellen folytatják-e valóban harcukat*?

A polgári radikalizmus alapjában véve tőkés jellegű társadalmi képződmény. A szocialista társadalom megteremtését valójában sohasem tekintette céljának.

Kétségtelen, hogy a radikalizmus elméletében és gyakorlatában

vannak antikapitalista tendenciák is. Nem egy helyütt a kapitalizmus kritikáját, mégpedig éles kritikáját olvashatjuk Jászi és a többiek munkáiban. Főleg a kapitalizmus következetlenségeit, a feudalizmussal való megalkuvását bírálták igen élesen Jásziék. Helyenként egészen élesen fejti ki kapitalizmust bíráló megjegyzéseit.[887] A kapitalizmust bírálja azért is, mert az „a társadalmi ellentétek kiéleződésére" vezet, amit a burzsoá egyáltalán nem óhajt.[888] De a kapitalizmust bíráló megjegyzései egyre ritkulnak és elhalkulnak, különösen a radikális párt megalakulása után.

Támadásainak célpontja nemegyszer az imperializmussal összefonódó feudalizmus. Jászi írásaiban nemegyszer bukkant fel „az *imperializmus*", gyakran hirdeti meg az imperializmus elleni harcot, de távolról sem a lenini értelemben vett imperializmus ellen. Valami sajátos imperializmusfelfogás ez, amely amellett, hogy a modern imperializmus nem egy lényeges elemét is tartalmazza — azt mutatja, hogy az imperializmus általában a területszerzési, hatalmi törekvéseket, a feudalizmusból kinövő, éppen csak kifejlődő kapitalizmust, a kereskedelmi tőkéből kifejlődő kezdeti kapitalizmust jelenti. S ennyiben, ilyen értelemben feltétlenül helyes Révai József megállapítása : a radikalizmus nem látta meg az imperializmust, s erősen anakronisztikusan hat kizárólag a feudalizmus elleni hadakozásuk az imperializmus korszakában, bármennyire is hangoztatják — az előbbi értelemben — helyenként az imperializmust.

Jászi írásainak többségében az imperializmus ebben az értelemben szerepel. Katonai-dinasztikus imperializmusként tárgyalja[889] például, tehát az imperializmust a közismert hibás felfogás szerint a felépítmény területén keresi, elválasztva a gazdasági alapban bekövetkezett változásoktól. Különösen az osztrák imperializmusról, annak törekvéseiről, területszerzési igényeiről ír Jászi oly módon, mint katonai imperializmusról. De az osztrák imperializmus katonai törekvései gazdasági forrásokból táplálkoztak, nem a katonai jellegű intézkedések, igények voltak az elsődlegesek, hanem gazdasági, társadalmi okokból fakadtak.

A radikalizmus, amennyiben néha gazdasági téren kereste is az imperializmust, mint „kereskedelmi imperializmust" jellemezte.[890] Időnként Jászi az imperializmust mint *uzsorakapitalizmust* tárgyalta. Ebben a kifejezésben már egészen világosan megmutatkozik az imperializmus anakronisztikus felfogása. A magyarországi feudalizmussal összefonódott tőkés körökről általában ilyen formában nyilatkozik

írásaiban. Megjegyzendő, hogy a magyar kapitalizmus imperializmusba áthajlása tényleg rendelkezett ilyen sajátossággal, már a kapitalizmus kialakulásának fő útját is ebben lehet megjelölni. A magyarországi kapitalizmus kibontakozásának fő útja a kereskedelemben bekövetkező tőkefelhalmozásban jelentkezett.[891] (Jászi közel fél évszázadot tévedett a magyar kapitalizmus megítélésében. Így nagyon elavult, amit erről a problémáról Jásznál találunk.) Többnyire a feudalizmust kiszolgáló, azzal összefonódó uzsoratőkét támadja Jászi írásaiban az imperializmus kapcsán. Az uzsorakapitalizmust szembeállította az ipari kapitalizmussal, az uzsorakapitalizmust ostorozta, mint amely korrupt, az ázsiai viszonyokkal kibékülő és fő akadálya a „komoly ipari tőke" meggyökeresedésének. „Az uzsorakapitalizmus milliókat csinál ebből az ázsiai nemtörődömségből, az ipari kapitalizmus nem tud mellette megélni."[892] A radikalizmusnak pedig éppen ez az ipari kapitalizmus kell, annak érdekeit fejezi ki eszméivel. Jellemző erre az imperializmusfelfogásra, hogy nem látja a világ területi felosztottságát, illetőleg a törekvést az egyenlőtlen fejlődés következtében a mind újabb és újabb felosztásra.[893] Ezért tartotta a háborút lehetetlennek. A tőke teljes internacionalizmusáról írt Jászi, nem látva, hogy a tőke „internacionalizmusa" mennyire ellentmondásos, hogyan fonódik össze a kozmopolitizmus, a tőke „internacionalizmusa" a legélesebb uszítással, a nacionalizmussal, területrablási és háborús szándékkal.

Azt látták a radikálisok, hogy a kapitalizmus világrendszer, amelynek fejlesztését ők maguk is akarták, segítették. De nem látták a kapitalista rendszer belső törvényszerűségeit, alkatelemeinek egyenlőtlen fejlődését, amely áthúzza a tőkés összefogást, szembe állítja egymással az egyes tőkés csoportokat, háborúkat robbant ki közöttük.

Hogy mennyire nem látta az imperializmus lényegét, gazdasági gyökereit, mutatja, hogy Jászi erőteljesen síkraszállt az USA Pánamerika-terve mellett,[894] azt állítva, hogy az nem valamiféle imperialista fogás, nem azt jelenti, hogy az USA be akarja kebelezni a gyengébb államokat. A Pánamerika-terv a polgári öntudat magas fokának felel meg — vallotta Jászi. Ez a felfogás felelt meg Páneurópa koncepciójának, az Európai vagy Dunai Egyesült Államok Jászi-féle tervének.

Láthattuk az eddigiekből, hogy Jászi imperializmusa nem azonos a Lenin által elemzett imperializmussal, hanem több vonatkozásban a korai kapitalizmus uzsorakapitalizmusa.

Midőn kimutattuk a Jászi-féle radikális imperializmus-felfogás lényegét, fő vonalát, nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy ugyan-

akkor ez az irányzat nagyon sokban megsejtette az imperializmust, annak bizonyos megnyilvánulásait, jellemző vonásait. S ezért nem lehet teljesen elfogadni Révai József erre vonatkozó véleményét.

Az imperializmus bizonyos jegyeinek megsejtésével találhatjuk szembe magunkat például Jászi korai cikkének, az 1905-ben írt Szocializmus és hazafiságnak olvasásakor. Az imperializmus osztályerőinek nagyon találó s a burzsoá szemléletet messze meghaladó elemzését találhatjuk ebben a cikkben. Arról ír, hogy régen a polgárság és a proletariátus a nemzeti eszmék mámorában szövetkeztek a feudalizmus, közös kizsákmányolójuk ellen. (Jellemző itt az egyenlőségjel a polgárság és a proletariátus mint egyaránt kizsákmányolt erők között. — F. Gy.) A polgárság győzelme után azonban „. . . fegyvertársát, a proletariátust cserbenhagyva, az alkotmány régi elemeivel őt kielégítő kompromisszumot kötött, az immár közös ellenség, a mindkettőjüket ostromló vagyontalanok ellen". Majd az új helyzetet azzal jellemezte, nagyon helyesen a gazdasági gyökereket feltárni szándékozva, hogy „A kapitalizmus mindig új és új piacokra vágyik. (Ebben bizonyos megközelítése jelentkezik ugyan az egyenlőtlen fejlődés elvének, de nem határozott, konzekvens ez a fogalmazás sem. — F. Gy.) Lehetőleg olcsó munkaerőt kíván, s minden hatalmi erővel igyekszik meggazdagodni a barbár törzsek és gyengébb nemzetek rovására." Jászi ezzel magyarázta az imperializmus, a gyarmatosítás új vonását. A következőkben Jászi levonta a tanulságot ebből a helyzetből a nemzetiségi kérdés számára.[895]

Az imperializmusnak mint monopolkapitalizmusnak nem egy jellemző jegyét megsejtette Jászi, s ez nemcsak a fentebb említett cikkében mutatkozott meg, hanem másutt is, például a Verseny és monopólium című előadásában a Társadalomtudományi Szabad Iskola hallgatói részére.[896] Ugyanazt a problémát tárgyalta a Beszélgetések a szocializmusról című kötete is, amelyben kifejtette, hogy a verseny a monopóliumokhoz vezetett. A monopóliumok mérgező, a fejlődést akadályozó szerepéről is sokat olvashatunk a radikálisoknál. A monopóliumokkal a tiszta és szabad verseny követelményeit állította szembe Jászi írásaiban. Egyik írásában kifejezetten gazdasági imperializmusról beszél, tehát nem helyes az a vélemény, hogy csak a felépítmény területén látta az imperializmust. „Új magyar publicisztikára van szükség — írta Jászi egy előszóban —, amely számol a gazdasági és militarista imperializmus minden újabb előnyomulásával."[897]

Nagyon érdekes, hogy az imperializmus mint monopolkapitalizmus egyes gazdasági vonásainak feltárásában Jászi addig jutott el, hogy

egyik írásában a tőke koncentrációjának folyamatát írta le. „Az ipari tőke egyre kevesebbek kezében halmozódik fel, s egyre növekedni fog a birtoktalan proletárok serege, kik mind határozottabb szervezetekbe tömörülve napról napra öntudatosabban és fegyelmezettebben veendik fel a harcot a tőke ellen . . ."[898] Jászi sokat írt a banktőke szerepéről, de nem vette észre a fináncoligarchia kialakulását. Korlátozottan látta az imperializmusnak még helyesen felismert vonásait is.

Íme : ez a radikalizmus ellentmondásos véleménye az imperializmusról.

A társadalmi haladásnak útja Jásziék számára nem a kapitalizmus, az imperializmus elleni támadás volt, hanem „minden baj oka, a feudalizmus" ellen akartak harcolni. A társadalmi fejlődés irányát a kapitalizmus kialakításában, szabad kibontakozásában látta.

A szocializmusért folyik ez a harc ? Nem, a harc célja a jobb kapitalizmus megteremtése, jobbik esetben valamiféle utópikus elképzelés. Az „uzsorakapitalizmus" helyett kispolgári utópiákkal kevert ipari, modern kapitalizmus létrehozására törekszik.

Nemegyszer ír arról, hogy egy ésszerűbb társadalmi rend felé kell törekedni. De hová vezet ez az út ? Ez a kérdés jogos, mert erre a radikálisok nagyon homályos, utópikus feleleteket adnak.[899] Vér és erőszak nélkül halad a fejlődés egy olyan stádium felé, amikor már nem lesz munka nélküli jövedelem (a kapitalizmus reformját jelenti ez), gyökeres reform, társadalmi átalakulás, kizárólag a többtermelés fejlesztése útján és nem társadalmi forradalom útján következik be ez az új, magasabb társadalmi rend. A feudalizmussal összefonódott plutokrácia ellen is ír olykor egy-egy élesebb megjegyzést Jászi. Időnként a feudalizmus mellett a kapitalizmus végső óráit is elkezdi számlálni, még utolsó cikkeiben is. De ekkor is a kapitalizmus kinövései ellen folytatja a harcot és nem a kapitalizmus ellen. Ezt mutatják a feudalizmus és a plutokrácia összefonódásáról írt gondolatai.[900] Nagyon világosan fejezi ki magát a Bolsevizmus vagy polgári radikalizmus című cikkében : „A kartellek szigorú állami ellenőrzése és a munkások részeltetése a nagy üzemek profitjában"[901] feladatáról ír, itt már világosan a liberális polgár módjára.

Még egyszer le kell szögeznünk mindezek alapján : a radikalizmus nem a kapitalizmus ellen, a szocializmusért küzd, nem része a szocialista munkásmozgalomnak, s nem helyezkedik a proletárszocializmus elméleti alapjára. Jászi tehát nem volt szocialista. Jásziék, a polgári radikálisok „szocializmusa", a munkásosztály harcai, a szocializmus ügye iránti megértést jelentette csupán.[902]

A polgári radikalizmus eddigi vizsgálata azt mutatta, hogy ha a radikalizmus időnként, egyes kérdésekben bírálja is a kapitalizmust, annak alapjait nem támadja, lényegében a kapitalizmus keretei közötti reformok érdekében bírál, s nem törekszik felszámolására. Ebben mutatkozik meg mindenekelőtt a polgári radikalizmus *„polgári"* jellege. Egyáltalán nem „radikális" az a mód, ahogyan a kapitalizmusból eredő bajok ellen állást foglalnak. Miben van mégis a polgári radikalizmus *„radikális"* jellege? A polgári radikalizmus nevét elsősorban a feudális viszonyok „radikális" bírálatával, a feudalizmus elleni harccal vívta ki.

Jásziék a kapitalizmus egyes kinövéseinek bírálata mellett főként a feudális maradványok felszámolásáért, a szabad kapitalista fejlődés biztosításáért harcoltak. Amennyiben a radikálisok a munkásmozgalommal kapcsolatot építettek ki, ez is mindenekelőtt a múlt kritikáját célozta, kapcsolatuk a feudális viszonyok felszámolása terén volt a legsokoldalúbb, s leginkább azon politikai eszközök kimunkálásában (pl. az általános, titkos választójog) realizálódott, amelyek elsősorban a feudális kötöttségek maradványait voltak hivatva elhárítani.

A századforduló Magyarországában a polgári radikálisok harca a végig nem vitt polgári átalakulás folytatásáért, a feudalizmus ellen : feltétlenül pozitív — s egyik legpozitívabb oldala a radikalizmusnak. A feudalizmus maradványai elleni küzdelem végigvonul a radikalizmus tevékenységén, a radikalizmus minden képviselője azonos állásponton van e tekintetben. Ez az az összekötő kapocs, amely egybeötvözi a legkülönfélébb eszmei, politikai célokat követő radikálisokat. Ez fűzi egybe például Jászit a marxizmushoz sokkal közelebb álló Szendével stb. A feudalizmus-kritika tehát a radikalizmus „radikális" oldala.

A feudalizmus maradványai elleni harc sem volt azonban következetes, a radikálisok nem látták a feudális viszonyokat a maguk teljes valóságában, összefonódásukat az imperializmusba hajló kapitalizmussal. Látják már, hogy a magyarországi helyzetre jellemző : a feudalizmus összeszövődik kapitalista viszonyokkal. De nem értik ezt a kapitalizmust, nem látják a monopolkapitalista tendenciáit, csupán valamiféle korai kapitalizmust, uzsorakapitalizmust látnak, amely a feudalizmus bűneit tetézi. Ebből következik : minthogy *nem látnak tisztán a feudalizmus kérdésében, nem tudnak helyesen harcolni ellene.* Hiszen a feudalizmus legvisszataszítóbb vonásai jelennek meg ebben

az időben is, és hatásukat megsokszorozza, hogy az imperializmussal egybefonódó feudalizmus bűnei. Aki ezt a sajátosságot nem látja, nem tud helyesen harcolni a feudális maradványok ellen sem. Ez a korlátja főként a feudális maradványok ellen folytatott egyébként fontos és helyes harcuknak. A feudalizmus éles kritikája a magyar uralkodó osztályok heves gyűlöletét váltotta ki. Ez is mutatja, hogy Jásziék jó irányba mérték csapásaikat. De eredményesebb lehetett volna küzdelmük, ha szilárdabb elméleti alapról folyik, illetőleg, ha biztonságosabb politikai bázissal rendelkezik a polgári radikalizmus.

A feudális viszonyok elleni küzdelem alapjában, fő vonalaiban pozitív megítélése mellett fel kell tárni azt is, hogy a feudalizmus bűneinek Jásziék által történt mértéktelen eltúlzása eltakarja a horizontot, minden társadalmi és egyéni baj okát a feudalizmusban keresték, s ezáltal a kapitalizmus bűneinek csökkentéséhez kellő álbizonyítékot szolgáltattak. Ha valaki a társadalmi viszonyok közül indokolatlanul kiemeli annak egyes oldalait, természetszerűleg eltorzul az egész elemzés, s az egyébként önmagában helyesen értékelt rész is az egészben feloldódva torzképpé válik. A feudalizmus túlhangsúlyozása szükségszerűen eltorzítja a radikalizmus által adott egész társadalmi képet: az egyoldalúan kiemelkedő feudalizmus eltakarja a kapitalizmust. Így azután harcuk egyben a kapitalizmus védelmezésének a funkcióját is ellátja, elterelve a figyelmet a tőkés társadalom tőkés jellegéből egyenesen folyó jelenségekről, ezekért is a feudális viszonyokat okolva.

A feudalizmus megítélésének ez a módja húzódik végig Jászi írásain is. Felhívja a figyelmet a feudalizmus maradványainak súlyára, következményeire, leleplezi a feudális viszonyok galádságát, harcra hív ezen viszonyok ellen. De hogyan kell harcolni a feudalizmus ellen? Mi a harc iránya? Mi fogja felváltani a feudális viszonyokat? Jászi válasza ezekre a kérdésekre erősen lerontja a harc pozitív értékét, sőt áthághatatlan korlátokat állít a feudalizmus maradványainak következetes felszámolása elé is. Céljuk a kapitalizmus szabad fejlődése, s ez a cél az imperializmus világrendszerré válása periódusában, a szocialista forradalom előestéjén, nemcsak túl szűk, de egyben megvalósíthatatlan is. A feudális maradványokat végig következetesen felszámolni *csak* a szocializmusért folytatott harc perspektívájában lehet. A feudalizmushoz való viszonyban megmutatkozik a *polgári radikalizmus egész felemássága, ellentmondásos jellege*, csapongó volta. Nem tudja következetesen végigvezetni elképzeléseit, céljai csak homályosan rajzolódnak ki — nem is lehet következetes, mert ennek eredményeképpen a szándékaival éppen ellentétes következtetéshez, illetve

eredményhez jutna el. Osztályérdek fejeződik ki abban a tényben, hogy a radikálisok a kerülőutakat, a felemás megoldásokat keresik. Jásziék harcolnak a kizsákmányolás ellen, de ezt felemás módon teszik, azzal, hogy a kizsákmányolás feudális formáját tekintik fő veszélynek. Jászi több írásában a munkásság kizsákmányolt voltát is elismeri ugyan, s szót emel ez ellen is, mégis a kizsákmányolás csaknem egyértelműen a feudális kizsákmányolásra redukálódik a radikalizmus számára.

A polgári radikalizmus egyik alapvető téveszméje éppen a feudális maradványok túlértékelésében van. Ez a nézet összetalálkozott a szociáldemokrata vezetők opportunista politikájának ideológiai alapjaival is a feudalizmus jelentőségének túlértékelésében. Ez mutatkozik meg például a szabadgondolkozó Rubin egyik cikkében, amelyben kifejti, hogy „az ipari nép . . . a nagybirtokkal állott szemben, mindenki más csak statisztált".[903] Egész rablólovag-elméletet dolgoztak ki, amellyel a magyarországi helyzetben minden bajt, a nyomort, önkényeskedést a feudalizmus nyakára akarták varrni. Jászi írja egyik cikkében, hogy az uralkodó osztályok „. . . osztályösztön éberségével már ma megérzik, hogy a parasztok ásója és a rablólovagok kardja nemsokára újra összeütközik — mint már annyiszor a történelemben". Majd arról beszél, hogy „az úr és paraszt ellentéte nem a városi polgár és a földművelő ellentétét jelenti, hanem a feudális rablólovagok és az üldözött parasztok középkori harcát".[904]

Jászi Tisza István személyében látja a feudális rablólovag megtestesítőjét. Kihasznál minden lehetőséget Tisza rablólovag-mivoltának bizonyításához. Eljut egészen addig a következtetésig, hogy „ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja". Jászi minden bajt a feudalizmusra, a latifundiumok létezésére igyekszik visszavezetni. „. . . Szellemi visszamaradottságunk egy . . . okra vezethető vissza — a morbus latifundiira" — mondotta a Társadalomtudományi Társaság 1906 augusztusi rendkívüli közgyűlésén[905], amelyen a radikális irányzat szakított Andrássyékkal, megszüntetve a „szimbiózist" a reakciós körökkel, az uralkodó osztályok ideológiai képviselőivel.

A feudalizmusból adódik Jásziék szerint például az, hogy olyan gyenge a magyar egyetemeken folyó oktatás. Nem tanárok, hanem nagyságos urak oktatnak ezeken az egyetemeken. „Egész egyetemünket a klerikalizmus és a feudális osztályuralom inficiálta" — írja egyik cikkében. S levonja azt a következtetést, hogy Magyarország kulturális életének fellendítéséhez elsősorban a feudális béklyókat kell

eltávolítani. „Valóban kultúra csak úgy lesz Magyarországon, ha a nagyságos urak országából a tanárok országa lesz."[906] Vagyis Jászi a nagyságos urak feudális uralma elleni harcban látja a kulturális fejlődés biztosítékát.

Hasonlóképpen : a feudalizmust — jól figyeljük meg : a feudalizmust, és nem az imperialista kapitalizmust ! — tekinti az első világháborút kirobbantó fő tényezőnek. A háborús helyzet éleződését úgy értékeli, hogy „az osztrák—magyar feudalizmus ... volt az, aki múló osztályérdekeivel állandóan növelte a háborús gyűlöletet a balkáni népekkel szemben".

S levonja a következtetést is : „A trónörököspár ravatalánál a történelmi tetemrehívás egyetlen igazi bűnöst állíthat a világ közvéleménye elé : az osztrák—magyar feudalizmus ez !"[907] Ugyanerről ír a magyar kormánynak Franchet d'Esperayhoz intézett memorandumában is. „Ezt a háborút a feudális Magyarország csinálta, mely a porosz militarizmussal szövetkezve lángba borította Európát."[908]

A kivezető utat egyedül a demokratizálásban, a feudális kötöttségek felszámolásában látja. Tanulságos megfigyelni, hova vezet el a szűk látókörű értékelés. A háború előidéző okai közül a leglényegesebb : a területek újrafelosztására törekvés kiesik Jászi látóköréből, s a háború okát torz módon egyedül a feudalizmusban látja.

Jászi még a népszaporodás nem kielégítő mértékét is a feudalizmussal magyarázta. Eljut ahhoz a következtetéshez a Világnak egy körkérdésére adott nyilatkozatában, hogy a feudalizmus legyőzése a feltétele a születések emelkedésének.[909] Már szinte nevetségszámba megy az a nagy igyekezet, amellyel mindent — az egyébként éppen elég bűnt elkövetett — feudalizmus nyakába kíván varrni Jászi.

A „feudalizmus elleni harc" zászlaja alatt Jásziék a nemzeti függetlenség ügyét háttérbe szorítják, esetenként szembe is állítják a polgári demokratikus átalakulással, az utóbbi mellett szállva síkra. Találkozhatunk olyan megfontolással is, amely szerint a nemzeti függetlenségnek a feltétele a demokratikus átalakulás, az önállóság, a függetlenség kivívásának fő feltétele a Széchenyi által sokszor hangoztatott gazdasági megerősödésben van. Nem ismerte fel, hogy a feudalizmus maradványait felszámolni és a nemzeti függetlenséget kivívni: egységes, oszthatatlan feladat — ezt kezdte meg 1848. Jászi szembeállítja a demokratizmust a „kuruckodással", amelyen a nemzeti függetlenségért vívott harcot érti. Egy cikkében a nemzeti függetlenség problémáját úgy jellemzi, mint a feudális reakció elterelő akcióinak egyikét.[910] Vannak azonban egyes olyan helyek Jásziék írásaiban, ame-

lyekben a magyar függetlenség jelentőségét, a Gross-Österreich-koncepció veszélyét stb. feltárja.

A nemzetiségi kérdést illetően helyesen tárja fel Jászi annak eredetét a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet viszonyai között, de majdnem teljes egészében a feudalizmus elleni harc problémájának tekinti. Helyesen jegyzi azonban meg egyik írásában, amelyben az uralkodó osztályok gyalázatos nemzetiségi elnyomó politikája ellen száll síkra, hogy sokkal kevésbé veszélyezteti a magyar államiságot a nemzetiségi kérdés megoldása, a kis Balkán-államok függetlenségi törekvése, mint a Gross-Österreich-felfogás.[911] A feudalizmus jelentőségének eltúlzása a fő mondanivalója Jászi főmesteri programbeszédének is, amelyet a Martinovics páholyban mondott el, s amely bejárta az egész szabadkőművességet, sőt, a beszéd felverte hullámok messze túl gyűrűztek a szabadkőművesi körökön is.

Ebben a beszédben Jászi egyik alapvető kérdésként elemzi: milyen szerepe, jelentősége van a múlt fejlődése ismeretének a társadalom fejlődése megértésében. Kifejti nézetét, amely szerint a jelen reakciós eszméit a múlt reakciós eszméi támogatják. Ebben a beszédében is a „rablófeudalizmus" Jászi-féle gondolata foglalja el a fő helyet.[912] A magyar viszonyokat a pap, a bankár, a katona mellett a rengeteg földbirtok erejével jellemzi.[913]

Jászi a „magyar feudalizmus" kipellengérezésére törekszik. A nemzetközi közvélemény előtt kell pellengérre állítani a korrupt magyar feudalizmust — vallja. Nem véletlen így, hogy Jászit a magyar uralkodó osztályok hevesen támadták, hazaárulónak bélyegezték.

Jászi a feudalizmus maradványai elleni harcban a nemzetköziség jelentőségét hangsúlyozza. Nagy szerepet tulajdonított a felvilágosításnak is a feudalizmus leküzdésében. Szellemileg kell felszabadítani az embereket, amellett, hogy gazdaságilag kell őket megerősíteni. A latifundiumok parcellázása, a nép nyelvén tanító iskola: ezek a fő eszközök Jászi szerint a feudalizmus felszámolásához.[914]

Már kifejtettük, hogy Jászi a *társadalmi haladásért* folyó harcot leegyszerűsítette, s azonosította a *feudalizmus elleni* harccal. A társadalmi haladás tartalmát egyedül a feudalizmus elleni harcban látta, s ehhez eszközként az általános választójogot tekintette. A társadalmi haladás fogalmának tartalma — írja Jászi egyik cikkében — harc a feudalizmus ellen, „harc a hitbizomány és a holtkéz uralma ellen".[915]

Jászi nem egy írásában ad számot arról, hogy milyen elmaradott állapotok jellemzik Magyarországot. Arról ír, hogy a harc ezellen: erkölcsi kötelesség. „... Én azt tartom — írja egy helyütt —, hogy

nálunk Hunniában az édes megelégedettség a nyugalom vagy a butaság, vagy az erkölcsi durvaság jele."[916]

Hasonlóan nyilatkozik Hatvanyhoz írt egyik levelében: „Borzasztó ocsmány világ ez, barátom, melyben élünk. És igen sovány vigasz, hogy mindig ilyen ocsmány volt ez a világ. De végre Szerbia még sokkal ocsmányabb, mint Anglia ... (S ezt a nézetét jó kozmopolita színben viszi tovább. — F. Gy.) Én igazán nem értlek Téged. Ha én Te volnék, Hunniába csak megszállni járnék és szívnám künn a civilizációt ... Mégis talán Neked van igazad."[917] Szabó Ervinhez intézett leveleiben is több helyütt teszi szóvá a magyar állapotokat, a feudalizmus mérhetetlenül korrupt voltát, az abszolutista színezetű tendenciákat, a nacionalista törekvéseket. „Itt szürke, nyomott világ van. Nyegle nacionalizmus s buta, tervtelen abszolutizmus ..."[918]

A magyar helyzet jellemzésénél Jászi az akkori rendszert a kötött földdel s az ebből adódó viszonyokkal azonosítja. „A mai rendszer — mondotta egy népgyűlési beszédében — a kötött földön és a kibérelt lelkiismereten alapszik."[919] Jászi nagy barátjához, Ady Endréhez intézett leveleiben is így kesereg a kor állapotairól: „Ahova az ember csak nyúl; csupa seb és csupa betyárság. Itt mindent megmérgeztek, megvettek és agyonpanamáztak. Itt alig van orvosság."[920]

Látható az elmondottak alapján: Jászi igen sokszor ír a feudalizmus számlájára olyan mozzanatokat, amelyek nem feltétlenül a feudalizmus jellemzői, sőt esetleg éppen a kapitalizmus létéből adódnak. Igy például az, hogy minden pénzviszonnyá, áruvá válik, megvásárolható, az áruviszonyok körének kiterjedése — ez éppen a kapitalizmust jellemzi. Aki e korban úgy akar a feudalizmus maradványai ellen harcolni, hogy mindezt annak a rovására írja, nem tud hatékonyan küzdeni a feudalizmus tényleges viszonyai ellen.

Jászi a feudalizmus elleni harcban kijelöli a fő területeket is, amelyeken támadni kell. Ki ellen kell a radikalizmusnak harcolni?

Jászi felhívja a figyelmet a feudális urak taktikai fogásaira, a közjogi csalétekre, eszközökre, formulákra, melyek a nép félrevezetésére szolgálnak. A közjogi csalétekben látja a „hatalomból kizárt polgári osztály" kijátszásának fő módszereit is.

Miután az ellenséget a feudalizmusban jelölte meg, Jászi nem mozgósít a kapitalizmus elleni harcra. Megmarad a nagy földbirtok, az ezerholdak s különösen a latifundiumok s az egyházi holtkézbirtokok ostorozásánál. A hazafiság nacionalista eltorzítása ellen is ebben az összefüggésben harcol. Nem a haza ellen kell harcolni — hirdeti nagyon helyesen írásaiban, beszédeiben —, hanem az ellen, hogy a *feudális*

urak kisajátítják a hazát a maguk számára. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a gentry hazával szemben nem szabad megfeledkezni a földfelosztó és jogkiterjesztő igazi hazáról. S a hazátlanságot egyenértékűnek tekinti a nép földtelenségével.[921] Ebben a kérdésben álláspontja egészen közel kerül a marxizmushoz.

A feudalizmus elleni harc során különösen erőteljesen küzdött Jászi a klerikalizmus ellen.[922] A klérus tevékenységének bírálata, a klerikalizmus elleni támadások — végighúzódnak tevékenységén, noha egyébként jelentős fordulatot tesz a vallás irányában. A klerikalizmus, az egyház, főként a katolikus egyház elleni küzdelmeiről már előzőleg, a valláshoz való viszonyának vizsgálata során beszéltünk.

9. A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS A KAPITALIZMUS

A feudalizmus a radikálisok szemében általában nem mint „tiszta feudalizmus" jelentkezik. A feudalizmus mellett látják a kapitalizmus egyes jelenségeit, ezek ellen is harcba szállnak. Harcuk azonban — amint már láttuk — nem a kifejlett kapitalizmus ellen, hanem a kezdetleges kapitalizmus ellen, az uzsora stb. ellen irányul. A „latifundiumok és a banktőke" szövetségében látják az elnyomó osztályuralom megtestesülését. Egyik könyvében például Jászi részletesen kifejti, hogy a dualizmus alkotmányjogi rendszere mennyire kedvez a magyar feudalizmusnak és a banktőke uralmának.[923] De a kapitalizmus elleni egyes megnyilvánulások nem érintik alapjában a kapitalizmust, ellenkezőleg, a kapitalizmus régi formái ellen harcolva, a figyelmet azokra tereli, objektíve a modern kapitalizmus veszélyeinek elkendőzését eredményezi. S ez nem is véletlen, mert a radikalizmus — *polgári* radikalizmus lévén — a polgári társadalom s a kapitalizmus szabadabb kibontakozását kívánta szolgálni.

Jászi igen messzire jutott el a „demokrácia" absztrakt követelésében, olyannyira, hogy még a „szociális királyság" igen kétes értékű elképzelése is felmerült fejében.[924] A magyar függetlenség biztosítékait is a kapitalista fejlődésben látja. „Csak erős, hatalmas gyáripar és a független parasztgazdák milliói tehetik függetlenné és erőssé . . . [Magyarországot]. Csakis a füstölgő gyárak ezreiből, a független parasztbirtokok millióiból és a független munkásosztály batallionjaiból születhetik meg az a Magyarország, amelyben minden ember, faj, vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül boldogulhat."[925] Megadja tehát a *kapitalizmus* teljes *kifejlesztésének programját*, ebben látva a

feudalizmusból kivezető utat. Ez önmagában lehet haladó követelés, de az 1900-as években, az imperializmus rendszerében már visszahúzó, konzervatív.

Jászi még 1919 februárjában a kapitalista fejlődésben látja a helyes utat. Ugyanakkor, amikor már felismeri a nagy magánüzemek államosításának és a bankok állami ellenőrzésének szükségességét, nem ismeri el a proletárhatalom létjogosultságát. Leninben és Wilsonban látja a fejlődés fő tendenciáinak megtestesülését, de mindkettőt egyoldalúnak tekinti, s a fejlődés útját továbbra is a föld felszabadításában és a munkanélküli jövedelem megszüntetésében látja.[926] A kapitalista fejlődés utópikus kispolgári elképzelése ez a felfogás, amely a kistulajdonos szemében „munka nélküli" jövedelmek megszüntetését követeli: a bankárok, földesurak, uzsorások és hasonló elemek gazdagságának forrásait kívánja elreteszelni. A földek felszabadításának Henry George-féle eszméjében is a kispolgári utópia jelentkezik, amely objektíve a kapitalista termelési viszonyok rögzítését, konzerválását szolgálja. „A munka nélküli jövedelemből" nagy gonddal hagyja ki a modern kapitalizmus „produktív" tőkéseit, akik „termelnek, irányítanak". A „feudalizmus romjain" Jásziék a jogállam, a népies önkormányzat felépítését tűzik ki célul.[927] A polgári radikalizmus a gyáripar, az intenzív városi élet megteremtésére törekszik.

A kapitalista tendencia világosan megmutatkozik Jászinak a kapitalizmus fejlettebb fokán álló nyugati országokhoz *való viszonyában is*. Nagyfokú Nyugat-imádat húzódik végig írásain, elképzelésein. Ez az imádat a Nyugaton kibontakozott kapitalizmust s nem a nyugati országok fejlett munkásmozgalmát illeti. A kapitalizmus eredményei kápráztatták el Jászit, s nem az ezen kapitalista viszonyok ellen küzdő tömegek harca. Kétségtelen, Nyugat messze elöl járt Magyarországhoz vagy akár az Osztrák—Magyar Monarchiához képest is. Volt mit tanulni a Nyugattól a technikai, a kulturális, a politikai fejlődés stb. terén. Pozitív Jászi európai látókörre törekvése a szűk provincializmussal szemben. De elsősorban nem ez a tanulási vágy volt az, ami Jászit a Nyugat felé vonzotta, s ún. „európéer" tendenciákat fejlesztett ki benne, hanem a Nyugat habzsolásában a kapitalizmus iránti vonzalom mutatkozik meg benne. S ez már nem pozitív, hanem negatív jelenség.

A Nyugat iránti túlzott vonzalom nyilvánul meg híres jelszavában: az „*ex occidente lux*"-ban is, melyet csak az oroszországi forradalmak előestéjén váltott fel egy időre az „*ex oriente lux*" jelszava.[928]

Már korai írásaiban gyakran foglalkozik a Nyugat nagy szerepével,

s ez az előbb tárgyalt értelemben értendő. A „művelt Nyugat" iránti rajongásának korán hangot ad. A magyar életet szerinte csak a Nyugat élete torzképének lehet tekinteni.[929] Nagyon jellemző, amit a radikalizmus egyik kiemelkedő képviselője, Somló levelében e vonatkozásban írt: „Nekünk, nyugati magyaroknak talán mégis a tudományos munka a legjobb" . . . „Abban a csalódásban ringat, mintha a Nyugatba, s a civilizációba való bekapcsolás vágyát megvalósítaná."[930]

A nyugati kultúr- és ideológiai fejlődés példakép a magyar radikalizmus számára. Ez a fejlődés kapitalista jellegű. Igy kell értékelnünk Jászinak azt a megnyilatkozását, amely szerint „sohasem voltunk annyira benn a nyugat-európai kultúrfejlődés árjában, mint jelenleg".[931] A nyugat-európai szociológia adja az impulzust a radikálisok számára egész tevékenységükhöz. Nem csupán az Institut Solvay adott példát Jásziéknak a Társadalomtudományi Szabad Iskola megszervezéséhez, nemcsak a szabadgondolkodó mozgalom adott példát a magyar szabadgondolkodás, s különösen a Galilei Kör megszervezőinek, hanem a modern polgári szociológia elterjedése teremtette meg az alapot a magyar szociológusok tevékenységéhez is.

Jásziék nem tekinthetők egyszerűen a nyugati szociológusok epigonjainak. Nem egyszerű provinciális szerep jutott nekik. Nem lehet például Jászit Spencer vagy Durkheim epigonjának nevezni, annak ellenére, hogy kétségkívül sokat merített ezekből a szociológusokból. Nem egyszerű provinciális tevékenység az, amelyet a magyar polgári radikálisok kifejtettek, működésük visszhangja is nagyobb volt annál, mint amit egy „vidéki" jellegű, provinciális körű tevékenység kiválthat. A magyar radikalizmus — noha politikai súlya végeredményben az 1918-as októberi forradalom végrehajtásában igen csekély volt — elméleti-politikai működésével a forradalom előkészítésében széleskörű visszhangot váltott ki. Nemcsak a munkásmozgalom vezérkarával, Kautskyval és másokkal tartottak fenn kapcsolatot (elsősorban a revizionizmus felé orientálódtak, amelynek vezére, Bernstein többször fordult meg a radikálisok köreiben), hanem koruk minden jelentősebb haladó tudósához eljutottak írásaikkal, személyesen, s hatásuk kétségkívül jelentékeny volt.

A radikalizmus magyarországi képviselői elsősorban a nyugati szociológiából táplálkoztak. Ennek Jászi így adott kifejezést: „Csak természetes, hogy mi, kik a XIX. század végének és a XX. század elejének szociológiáját és szocializmusát tanulmányozzuk, eszmékben egyek vagyunk azokkal, akik a nagy nyugati demokráciák avantgarde küzdelmeit vezetik!"[932]

Jászi Nyugat-orientációját szabadkőművesi programjában világosan feltárta: „... mi, akik lényegileg a már meglevő nyugati iparos és polgári, avagy mezőgazdasági és parasztdemokráciák mintájára akarjuk a régi feudális magyar államot megreformálni" ...[933]

Ez a Nyugat felé fordulás jelentkezett 1918—1919-ben is, ez nagyban megszabta a radikálisok politikai orientációját. Igy elsősorban a hírhedt Wilson-féle kezdeményezés mellé kötötte le a polgári radikálisokat, szembefordítva őket az átmenetileg jelentkező keleti tájékozódással, s nemcsak földrajzi fogalmakat tartalmazó, de politikai orientációban is jelentős szerepet játszó „ex oriente lux" felfogással, amely az 1917-es februári oroszországi forradalom után vált Jászi tájékozódásának kifejezőjévé. A nyugati tájékozódás kapitalista jellegű. Ez a tendencia teljesen kibontakozott a Tanácsköztársaság bukása után: a radikálisok, beleértve Jászit is, teljesen elkötelezték magukat a nyugati tőkés köröknek.

Jászi a kapitalista fejlődés irányát — Kossuth nyomán — a Dunai Egyesült Államok létrehozásában jelöli meg. Egy időben helyettesíti azt a nagynémet imperialista terveket propagáló Neumann-féle Mittel-Europa-koncepcióval, majd ennek lényegét felismerve, s előrelátva a monarchia csődjét, visszafordul a Dunai Egyesült Államokhoz. A Jászi-féle „Keleti Svájc" eszmének egyik kiegészítő része ez az elképzelés volt: Magyarországot akarta a keleti Svájccá kiépíteni.[934]

A polgári radikalizmus kapitalista tendenciája egyre világosabbá válik maguk előtt a radikálisok előtt is. Kiváltképp 1914 után, s még inkább 1918—1919-ben írnak és szólnak erről sokat. A kezdeti útkeresések, tévelygések, csapongások után kevesebb a vargabetű. Ennek fő oka a forradalom közelsége, majd megvalósulása, ez kijózanítja a radikálisokat „szocialista illúzióikból". Jelentős tényezőként járul ehhez az is, hogy a radikálisok ezzel is igyekeznek gyökeret ereszteni a polgárság, középpolgárság körében. Szende Pál írja a Világban, nehogy félreértsék a radikalizmus vezetőinek korábbi „szocialista" csapongásait. „A radikális párt polgári párt" — emeli ki Szende[935], s hogy semmiféle tévedés ne legyen, hozzáfűzi, hogy „a polgári radikális párt a kapitalisztikus fejlődés alapján áll". Bár programatikus cikkében hangsúlyozza, hogy a radikális párt együtt kíván haladni a munkásosztály szervezeteivel, a munkássággal, de egyúttal kiemeli, hogy a radikalizmus a „polgárság különböző rétegeire támaszkodik". A munkássággal való együttműködés területe: a demokratikus feladatokért való harc.

Szende cikkében szofista módon „intézi el" a radikalizmus és a kapitalizmus viszonyát, oly módon, hogy a kecske is jóllakjék, de a káposzta is megmaradjon. Kapitalista alapon is áll, nehogy a polgári körök megrémüljenek a radikalizmus „szocializmusától", amely azzal a képzettársítással jár együtt, hogy a szocializmus a magántulajdon megszüntetését követeli — de nem is áll kapitalista alapon, „ha kapitalizmus alatt a nagytőke korlátlan politikai és gazdasági uralmát kell érteni", s megállapítja, hogy ebben az értelmezésben a radikalizmus *antikapitalista*. Ez utóbbi megállapításban az jut kifejezésre, hogy igyekeznek megtartani azoknak a köröknek a bizalmát is, amelyeket a radikalizmus viszonylagosan radikális jellege vonzott, amelyek a kapitalizmus elleni harcost látták Jászban és társaiban. Főképpen a munkások bizalmának megtartását szolgálta ez a revizionizmus hatása alatt felemás módon, a kapitalizmus kinövéseinek lefaragását ígérő kapitalista jellegű program.

A biztonság kedvéért Szende ezek után mindenesetre még egyszer kijelentette: „A radikális párt a magántulajdon alapján áll." A radikális párt és a többi, szintén a magántulajdon alapján álló párt közötti különbséget abban jelölte meg, hogy „A radikális párt a többi polgári pártokkal szemben a jövő pártja, . . ." „. . . a fejlődésnek gyorsabb ütemét óhajtja."[936] Hol van már ez a megállapítás attól a Jászi-féle mondattól, amelyben a polgári rend átmeneti jellegéről írt, s amelyben azt fejtegette, hogy egyformán távol állnak az agrárfeudalizmustól és az ipari tőkétől. Egyre egyértelműbbé válik, hogy a radikalizmus a kapitalizmus érdekében tevékenykedik, s ezt azzal sem lehet leplezni, hogy Jászi *citoyen*ként jellemzi saját magát és mozgalmát, szembeállítva a *burzsoával*.[937]

A kapitalizmus kapitalizmus marad, ha a legszebb utópiákkal tarkítják is a kapitalizmus útját. A tőkés tőkés marad, ha százszor letörlik is róla a burzsoá elnevezést. Kétségtelen, hogy a radikalizmusra nem volt ez minden időben jellemző. A radikalizmus nemegyszer fordult szembe a kapitalizmussal, különösen olyankor, amikor a kapitalizmus aljasságai nyilvánvalókká váltak, például 1912. május 23-án. S ezt világosan kell látni, mert ennek nem kellő ismeretében torz értékelést adnánk a radikalizmus Jászi-féle irányáról.

A feudalizmus elleni harcban a radikalizmus erőteljesen harcolt *a burzsoá demokratikus szabadságjogok* biztosításáért, illetve kivívásáért. Különösen a szabadkőműves körökben fejtett ki erőteljes tevékenységet a szabadságjogok kivívása érdekében. Igy például a Symbolikus Nagypáholy szövetségtanácsában — amelynek Jászi tagja volt — fel-

szólalt a demokratikus szabadságjogok érdekében. A jegyzőkönyvben („munkatáblában") olvashatjuk, hogy Jászi a Martinovics páholy nevében hangsúlyozza, mindig támogatták a legkorlátlanabb sajtó-, vitatkozási és gondolatszabadságot, egyénileg még a legnagyobb veszedelmek közepette is.[938] A Keletben is hasonlóképpen propagálta az emberi szabadságjogokért való harcot.[939] A demokratikus szabadságjogokért vívott harc komoly szerepet töltött be a magyar demokrácia politikai programjának részletes kidolgozásában is.[940]

10. JÁSZI ÉS A MAGÁNTULAJDON

A radikalizmus feudalizmus-kritikájának kapitalista jellege erőteljesen kiemelkedik, ha megvizsgáljuk a radikalizmusnak a *magántulajdon*hoz való viszonyát. Találóan jellemezte ezt a viszonyt Révai József az Internacionálé 1. számában megjelent cikkében. „A radikális párt tehát a magántulajdon és a szabadverseny alapján áll . . . a tagoknak egyedül a magántulajdon »szentsége« a fontos." Nem bánják, ha Jászi szellemi és erkölcsi erőket emleget, hadd emlegessen — hiszen a magántulajdon alapján áll.[941] A magántulajdonhoz való viszony ilyen értelmű jellemzése a forradalom előtti, alatti időszakban vált lehetségessé. Jászi ezt megelőzően eléggé kacskaringós utat tett meg a magántulajdon körül, hol kitartott a magántulajdon szükségessége mellett, hol a magántulajdon ellen szólalt fel. Felemás állásfoglalása mögött is meghúzódott azonban, hogy végső fokon, legszélsőségesebb ingadozásai közepette is a magántulajdon volt számára a kiindulási pont. Ez jutott kifejezésre a szabadversenyhez való viszonyában is. A magántulajdon védelmezése gyakran a kistulajdon védelmezésének formájában jelentkezett, ami önmagában is felemás állásfoglalás, hiszen a kis magántulajdon kapitalista viszonyok közepette szükségszerűen vezet el a tőkés tulajdonhoz és a proletarizálódáshoz. Jászi műveiben, írásaiban a szabadverseny fenntartása mellett szállt síkra. Az októberi forradalom előtti hetekben, hónapokban már világosan a magántulajdon alapján álló, a szabadversenyért lelkesedő Jászi áll előttünk. Jászi s az általa képviselt irány is méltán tiltakozik azellen, hogy kommunistasággal vádolják őt, hiszen ahhoz a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos gyökeresen ellentétes állásfoglalása folytán ténylegesen semmi köze nincsen.

A magántulajdonhoz való viszonya alapján védekezik Jászi a bolsevizmus vádja ellen. Elsorolja pártja követeléseit, majd megállapítja,

hogy ilyen követeléseket Nyugaton mindenütt . . . „. . . polgári pártok vettek programba, s külföldön többé-kevésbé meg is valósítottak. Mindezen követelményeket pedig a magántulajdon alapján lehet megoldani."[942] Joggal vonja le a következtetést fejtegetéseiből — amelyekben a szirupos emberbaráti elképzelések csúcspontjaként azt javasolja, hogy a munkásokat a nagytőkések részeltessék profitjukból —, hogy ezeknek az elképzeléseknek „a kommunizmushoz semmi közük sincs". A szabadverseny, a szabadkereskedelem hangoztatása biztos mérőeszköz minden olyan esetben, amikor a világos színvallás hiányzik. A szabadkereskedelemhez való ragaszkodás a kapitalista hitvallása. Csak utalni szeretnék arra a már ismertetett véleményre, amelyet ugyane tárgyban a radikalizmus neves alakja, Szende Pál képviselt, a radikális párt magántulajdonhoz való viszonyát jellemezve.

Eddig viszonylag egyszerű volna a kép, a történelmileg megtett úton felmerült minden ellentmondás mellett is. De amikor Jászi és Szende is világosan kifejtik azt, hogy *a radikalizmus a magántulajdon alapján áll*, mindketten olyan megkötéseket fűznek hozzá, melyek bizonyos mértékig ellentétesek megállapításaikkal.

Jászi a magántulajdon szentségét hangsúlyozva hozzáfűzi, hogy „csak az a magántulajdon szent, mely becsületes munkából ered, vagy melyet legalábbis produktív munka tart fent".[943] Egyben igazságos adózást követel, s a hadimegrendelésekből meggazdagodottak aljasságai ellen hadakozik. Jászi 1918-ban kijelenti: „A magántulajdon nem szent, mert nem ismerek el más szentséget, mint az emberi életet és becsületet."[944] Hasonló, a magántulajdonhoz való egyértelmű viszonnyal ellentétes kijelentéseket tett Szende is. Miután kinyilatkoztatta, hogy a radikális párt a magántulajdon alapján áll — a következő mondata így hangzott: „A radikális párt tisztában van azzal is, hogy a magántulajdon mai rendszere és a vagyoneloszlások ebből folyó egyenlőtlensége előbb-utóbb a mai társadalom szétrobbantásához és anarchiájához vezet."[945]

Ezek a gondolatok egyáltalán nincsenek zavartalan összhangban az előbb ismertetett megállapításokkal. Ezeknek az ellentmondásoknak figyelemre méltó következményei voltak. Például Jászi lehetetlenné tételéhez 1918 végén, 1919 elején a Vázsonyihoz közel álló burzsoá lap, az Az Est is hozzájárult. A Világban megjelent közlemény is tanúskodik erről. „Jászi a radikális párt végrehajtó bizottsága legutóbbi ülésén a magántulajdonról beszélt. Ebben a beszédben

rálépett a nagytőke és nagybirtok tyúkszemére, mert nem volt hajlandó felesküdni a magántulajdon szentségének dogmájára."[946] S a burzsoá sajtó elég élesen támadta is ezért Jászit. Mégpedig a régi hangnemben, ahogyan Tiszáék támadták őt. S azzal folytatódik a cikk, hogy Jászi „. . . olyanokat mondott, ami megnyugtathat minden dolgozó polgárt, munkást, ami védi a becsületes munka tiszta szerzeményeit, de a nagybirtok, a nagytőke, a holtkézi birtok háta lúdbőrös lett tőle". A tőle megszokott felemás állásfoglalás kiváltotta a támadást jobbról az ellenforradalom és balról a forradalom oldaláról is. A magántulajdonnal kapcsolatos vélemény akkor válik érthetővé, ha tudjuk, hogy Jászi nem a nagyburzsoázia képviselője, sőt a nagytőkével ellentétes tendenciák kifejezője. Nem védelmezi a nagytőkét, sőt annak felszámolását követeli. De védi a kistulajdont a kartellek, trösztök stb. tulajdonával szemben. Ebből is világossá válik, hogy Jászi visszafelé tekinget, a régmúlt, régen letűnt kistulajdont szeretné uralmába visszaállítani. Ez utópisztikus elképzelés. A kistulajdon helyreállítása a kispolgári ábrándok vissza-visszatérő refrénje a századforduló után is. Nem azért kispolgár Jászi, mert a „marxi dogmákkal" szembefordul, hanem azért fordul szembe kispolgár módjára a marxizmussal, mert kistulajdonosi szemüvegen át látja az egész világot. Az alap a magántulajdon — Jászi és az egész radikalizmus életében. A magántulajdon igazságtalan elosztását kívánják reformok útján megváltoztatni, „igazságos" elosztást biztosítva.

•

11. A TÖBBTERMELÉS

A radikalizmus végső soron egyértelműen kapitalista tendenciája mutatkozik meg abban is, hogy Jásziék a magántulajdon felszámolása helyett a *többtermelésre való* törekvést, a produktivitás fokozását látják feladatuknak. Ez helyes célkitűzés, ha a többtermelést, a produktivitás fokozását arra kívánják felhasználni, hogy a dolgozó tömegek életét megjavítsák. A többtermelés a szocializmus objektív és szubjektív bázisát növeli a termelőerőknek és a munkásosztálynak fejlesztésével. De a többtermelésre való törekvés megfér a kapitalizmus keretei között is, főként akkor, ha a produktivitás fokozását — a termelőerők fejlesztésének szférájában — szembeállítják a termelési viszonyok megváltoztatásának szükségszerűségével, a tényleges többtermelés lehetőségeit biztosító társadalmi forradalommal. Igy

a többtermelési agitáció szubjektíve a forradalom elkerülését, levezetését szolgálja.

Jászinál a radikalizmus kapitalista tendenciája éppen ebben mutatkozott meg. A Társadalomtudományi Társaság válsága c. cikkben a Huszadik Század szerkesztősége már 1906-ban a produktív munkában a társadalmi osztályok fajsúlyának megfelelő elhelyezkedésében látja a választóvizet. A társadalmi harcok gyújtópontját a produktív munka és az improduktív munka közötti összecsapásban látták. A produktív munka összecsap a munka nélküli jövedelemmel, s a produktív munkának a produktivitását kell még tovább növelni. „Az intenzív népies kultúra" jelentőségét oly módon magyarázza, hogy az a demokratizálódásnak, a többtermelésnek az alapja.[947]

Jászi maga összefoglaló jellegű munkájában, a radikalizmust a többtermeléssel jellemzi. „A radikalizmus a dolgozó középosztályok anyagi, szellemi és erkölcsi többtermelésre irányuló mozgalma, amely politikailag támogatni kíván minden olyan törekvést, mely a produktív erők fejlesztésére, szervezésére, a munka nélküli jövedelmek kiküszöbölésére törekszik."[948] A radikalizmus tőkés jellege — a dolgozó középosztályok emlegetése ellenére — világosan kitűnik az előbbi meghatározásból.

A szocializmus és a radikalizmus közötti különbségek egyik fő területét maga is éppen ebben jelölte meg: a radikalizmus a többtermelésre törekszik, az osztandó fokozására — míg a szocializmus „az igazságos megosztásra", tehát a termelési viszonyok megváltoztatására. A többtermeléssel mint célkitűzéssel Jászi a burzsoázia igényeit fejezi ki, hiszen a tőkés számára a többtermelés a több profitot jelenti, s főként amikor a többtermelés, a produktivitás fokozása az „igazságos megosztás" helyett jelentkezik. Jászi a burzsoázia, mégpedig e tekintetben az egész burzsoázia, tehát a nagyburzsoázia helyeslésével is találkozik. Minden tőkésnek az a vágyálma, hogy a társadalom fejlődését a tömegek csak úgy tekintsék, hogy többet kell termelni, s ne törődjenek azzal, hogy milyen lesz a termék elosztása.

Világosan kimutatható tehát a produktivitás növelésének Jászi-féle jelszavában a tőkés tartalom. A feudalizmus béklyóinak szétvetése azért fontos, hogy a kapitalisták szájízének megfelelően növekedjék a társadalom produktivitása. Ennek a nézetnek a megvalósítására törekedett Jászi az októberi magyarországi polgári demokratikus forradalom győzelme után, amely a hatalomhoz segítette a radikálisokat. Jászi a magántulajdon lényegében érintetlenül hagyása mellett

(bár láttuk, hogy a legnagyobb üzemek államosítása mellett volt) a többtermelés, a produktivitás fokozásának a követelését állította előtérbe.

A többtermelésnek ilyen beállítása — a többtermelés, mint a társadalmi fejlődés fő célja, anélkül, hogy megjelölné, hogy ez a többtermelés milyen termelési viszonyok keretei között történjék — végeredményben kétségen kívül kapitalista jellegű többtermelést jelentett.

Jászi szerint a többtermelés tendenciája a munkásság felszabadításának útja is. Arról ír, hogy a tények „. . . bizonyítják, hogy a munkásság felszabadulása lehetséges . . . mert a munkás egyéniségének felszabadulása végeredményben a *produkció fokozását* jelenti".[949] S bár igaz, hogy a többtermelés a tőke koncentrációja mellett a munka koncentrációját is eredményezi, hozzájárul a proletariátus erősödéséhez — e felfogásból mégis az következik, hogy a proletariátus „felszabadítása" nem a szocialista forradalom feladata, hanem *közvetlenül* a többtermelés ügye. S eljut Jászi ahhoz a megállapításhoz, hogy „a termelés fokozása az egyetlen, biztos lehető, elképzelhető alapja a szociális kérdés megoldásának. Többet, olcsóbban, intelligensebb és rendszeretőbb emberanyaggal termelni: ez a haladás egyedüli lehető útja."

A produktivitás növelése együttjár az „intenzív népies kultúra" kialakításával, a dolgozó tömegek kulturáltságának emelésével.

Az anyagi többtermelés mellett az intenzív népies kultúrára, valamint az erkölcsi többtermelésre hivatkozás Jászi etikai jellegű idealizmusát, újkantianizmusát mutatja, amely politikai törekvései mögött megbúvik.

„Szocializmusának" jellegét is megvilágítja a radikalizmusnak ezen meghatározása. A munka nélküli jövedelmek megszüntetése minden produktív erő támogatása révén: magában foglalja a tőkések támogatásának koncepcióját, mivel tudjuk, hogy Jászi a tőkéseket — kivéve a banktőke és uzsoratőke embereit — produktív embereknek tekinti.

A radikalizmusnak a többtermeléssel kapcsolatos eszméi a szabadkőművesek soraiban is erősen elterjedtek. Igy például az Archimedes páholy is a többtermelést, a produktivitás emelését tűzte ki fő célul.

Feladat, hogy „az országban a fejlődés lehetőségét biztosítsuk, és csak meg is közelítsük azt a szabadkőművesi ideált, hogy a születéssel, ranggal és vagyonnal járó jogok megszűnésével az igazi produktív munka nyerjen itt érvényesülést".[950]

A radikalizmus harca a feudalizmus ellen azt eredményezte, hogy Jásziék igen sokat foglalkoztak az *agrárkérdéssel*. (Különösen Dániel Arnold dolgozta be magát alaposan e kérdésbe, s legtovább jutott megoldásában.) A földproblémában látták a feudalizmus elleni harc kulcskérdését. Tény, hogy a földért folyó harc a magyar parasztság egyik legégetőbb társadalmi problémája volt, s a feudális maradványok Magyarországon a legmerevebb gátat jelentették a parasztság igényeinek kielégítése előtt. A nagybirtok szerepe azonban Magyarországon is jelentősen megváltozott a kapitalizmus porosz-utas fejlődésével. Ebben az időben már nem lehet a nagybirtok létét leegyszerűsítve feudális viszonyként elkönyvelni, mint ahogyan a radikálisok helytelenül tették. Csak a feudalizmusban látni a földkérdés megoldatlanságát: helytelen, nem veszi figyelembe ez a felfogás a kapitalizálódási folyamatot. Ez a hibás nézet vezette el Jászit Henry George és Opperheimer agrárfelfogásához, bár ezeket a nézeteket sem osztotta teljesen, de erősen a hatásuk alá került.

Ezen korlátok, fogyatékosságok mellett is látnunk kell azonban azt, hogy Jászi és a radikalizmus általában *balról* bírált — s harcolt a földkérdésben — e kérdésben politikai felfogásában lényegesen messzebbre jutva, mint elméletileg. Földet követelt a parasztság számára, ami valóban óriási jelentőségű társadalmi változásokat hozott volna magával. Agrárprogramjában nagy helyet foglalt el a föld felosztásának követelése.

Jászi egyik cikkében arról ír, hogy az agrárforradalom, a szövetkezetek létesítése, a többtermelés: „. . . csakis ez a reform tépheti ki gyökerestül minden gazdasági, erkölcsi és politikai nyavalyák legmélyebb okát: a feudalizmust és a vele szövetkezett uzsorát".[951] Jászi mindenesetre tagadja, hogy a paraszti földéhség a paraszti magántulajdonosi tendenciákat jelentené. Szövetkezetek létesítését s a szövetkezeti gondolat alapján parcellázást javasol.

Feltétlenül pozitív Jászi és a radikálisok agrárfelfogásában, hogy látják: a parasztság földkövetelése teljesen jogos, s maguk is küzdenek e követelések teljesítéséért. A Dél c. szabadkőműves lap közölte Jászi 1910. április 21-i beszédét, amelyben kijelentette, hogy „a magyar parasztság, sőt a nemzetiségi parasztság is átérti, hogy neki joga van a földhöz, melyet ma lekötve tartanak a hitbizományok, míg ő a munkaalkalom híján kénytelen kivándorolni".[952] A radikálisok nem tudták a magyar parasztság számára a földet kiharcolni. Hiába sietett

Jászi elméletileg Áchim András és elvtársai támogatására, hiába igyekezett később a maga polgári eszközeivel küzdeni a föld szétosztásáért. Sőt, amikor miniszterként az októberi polgári demokratikus forradalom kormányának tagja volt, akkor sem tudta elérni, hogy a föld a parasztság kezébe kerüljön. De amikor a Szovjetunió nagyszerű proletár internacionalista tette, Magyarországnak a fasiszta elnyomás alól való felszabadítása és a magyar kommunisták áldozatos harca nyomán a magyar parasztság a felszabadulás után kézbe kapta a magyar földet, s amikor a párt segítségével ezt a földet meg tudta tartani, védeni a reakciós körök támadásaival szemben — gondolnunk kell Jászik harcaira. Minden hi bája, korlátozottsága ellenére feltétlen elismerést érdemel az a törekvés, amely a földet végre jogos tulajdonosai kezére akarta juttatni.

Jászi írásaiban szembeállítja a földosztás követelését a marxizmussal, azt állítva, hogy az tagadja a földosztást. Szerinte Marx tévedett, amikor a koncentrálódást a kapitalista mezőgazdaság fejlődési törvényszerűségének tekintette. A revizionizmus álláspontjának igazát elsősorban ebben a kérdésben próbálja bizonygatni. A föld szociológiája c. cikkében, amelyben Dániel egyik könyvét ismertette, részletesen foglalkozik Eduard David és Franz Oppenheimer nézeteinek jelentőségével a marxizmus elméletével szemben.[953]

Az Új Magyarország felé c. könyvében is[954] foglalkozott Jászi ezzel a problémával. Szembeszáll az olyan állításokkal, mintha a szocializmus szerint a földosztás antiszociális intézkedés volna, mintha a földkérdés megoldását szembe lehetne állítani azzal az egyébként — az ő szemében is érvényes — marxista nézettel, hogy a nagyüzemé a jövő. Azt írja, hogy mások az ipar és megint mások a mezőgazdaság fejlődésének törvényei. A mezőgazdasági nagyüzem másként keletkezik, mint az ipari nagyüzem. S kiemeli — felhasználva Marx Tőkéjének az eredeti tőkefelhalmozásról írt részleteit —, hogy a mezőgazdasági nagyüzem keletkezése szorosan összefügg az erőszak alkalmazásával.

Figyelemre méltó, hogy Jászi, aki egyébként nagyon elítélőleg írt a bolsevik mozgalomról, igen nagyra értékeli Lenin munkásságát, az emberiség egyik legnagyobbjának tekinti, s ebben tekintélyes szerepet játszott az, hogy Lenin — Jászi szerint azért, mert szakított a marxizmus merev doktrinájával — földet osztott a parasztságnak.

A radikálisok tehát a föld felosztását hirdetik.[955] A magyar politika alapproblémájának a birtokpolitikát tekintve, azt a parcellázásban látják megvalósulni, mert a mezőgazdasági koncentráció — Jászi felfogása szerint — végleg halottnak tekinthető. „Nagyarányú

parcellázási politika, nagyarányú szövetkezeti akcióval: ez ma a mi életkérdésünk" — írja egyik levelében. A földosztás, a dán mintára való nagystílű gazdálkodással, a szövetkezéssel együtt, ebben jelöli meg a feladatokat Jászi. Sokat ír a földosztásról, hogy fel kell számolni a nagybirtokot. A föld „felszabadításában" a szocializmus kialakulásának is fő tényezőjét látja. A „szabad föld társadalmáról" álmodik. Hogyan történjék a föld felosztása? Erre sokféle elképzelés van. A földjáradék megszüntetésében, a parasztság földhözjuttatásában, a szövetkezetek szervezésében látja az utat.[956]

A magyarországi földkérdés néhány érdekes adatának ismertetése, a magyar feudalizmus kritikája kapcsán megjegyzi Jászi, hogy a parasztság földvágyában kizárólag a megélhetés vágya jelentkezik, s nincsen benne semmiféle hajlam a magántulajdon iránt. Jól tudjuk, hogy a paraszti kistulajdon, a föld-magántulajdon fokozatilag különbözik ugyan a tőkés magántulajdontól, de magántulajdon. Jászi előtt a kapitalista agrárfejlődés modern változata állott példaként, különösen megragadta a dán parasztság élete; ezt az utat igen sokszor javasolta a magyar agrárkérdés megoldására is. A művelt, városias dán paraszt nyílt, bátor kultúrember — mondja —, nem sunyi, alázatos, mint a magyar paraszt. Ez az ő ideálja.

Virágzó paraszti ország megteremtése lebeg Jászi szemei előtt. A parasztságban látja a magyar demokrácia jövőjének letéteményesét. Különösen sokat foglalkozik a radikális párt megalakulásától kezdve a parasztság helyzetének vizsgálatával,[957] főként azért, mert pártjának bázisát „lateinerek" mellett elsősorban a parasztság tömegeiből akarja toborozni (magyar és nemzetiségi parasztságból). A parasztság szervezésével foglalkoztak a radikálisok a szabadkőművesség keretei között is.[958] Későbbi visszaemlékezéseiben is ír Jászi e kérdésről mint olyanról, amely alapvető volt egész politikájukban.[959] A radikális pártot a szociáldemokráciától elválasztó egyik lényeges pontként Jászi később is a parasztsághoz való viszony kérdését tekintette.[960] Igen pozitív — szemben az SZDP alapvetően hibás, elutasító álláspontjával — a parasztkérdés jelentőségének felismerése. Felfogásuk negatív vonása, hogy a parasztkérdés megoldásának kapitalisztikus jellegű tervét adják. A Jászi-féle agrárfelfogásban főként a georgeizmus nyilatkozott meg, de nem csupán annak hatására jutott Jászi erre a nézetre.[961] A radikalizmus feudalizmus elleni harcának tartalma, iránya világosan jelentkezik a földkérdésben elfoglalt álláspontban is, megmutatkozik benne a radikalizmus kapitalista jellege és korlátja is.

A radikalizmus polgári jellege alapjában véve már keletkezésétől kezdve kimutatható, végigvonult egész történetén. Ez a jelleg azonban korai fejlődési szakaszában, az 1900-as évek elején, az első évtized végéig még nem tűnik ki egészen egyértelműen, hanem főként a huszadik század második évtizedében kerül napvilágra. Ezekben az években Jászi tollából olyan írások jelennek meg, amelyek a *polgárság ébresztését* célozzák, illetőleg a polgárság szervezkedését követelik.

Jászinak a polgárság szervezésére irányuló törekvése a radikalizmus kapitalista jellegét bizonyítja, a radikalizmus eszméinek politikai vetületét tekintve is. A polgárság szervezésének gondolata ettől az időtől kezdve kerül egyre jobban előtérbe, s mindinkább megérik Jásziban az a meggyőződés, hogy ehhez *önálló politikai párt szükséges.*

Ezekben az években Jásziék a feudalizmus elleni harc elsőrendű feladatát a *választójog* megreformálásáért vívott küzdelemben látták. Nagy lendülettel vetették magukat a harcba, járták az országot, gyűlések tömegét tartották[962], brosúrákat, cikkek légióját írták az általános, titkos választójog érdekében. A választójogi harc során szoros együttműködést építettek ki a szociáldemokrata párt vezetőségével. Jászi 1911-ben egy, a választójogi harc vitelének módjával kapcsolatos taktikai kérdésben összekülönbözött a Világ szerkesztőségével, és a szociáldemokrata párt hivatalos napilapja, a Népszava hasábjain fejtette ki nézeteit az általános választójogért vívott harc módszeréről.[963] E cikkekben a parlamenti obstrukciók szükségessége mellett szállt síkra. A Reform Klub, s ezt megelőzően az Általános Választójogi Liga működésében a polgári radikálisok képviselői az ellenzéki pártokkal és főleg a szociáldemokrata párttal szorosan együttműködtek.

Más kérdés, hogy mi vezette ebben a harcban Jásziékat. Miért támogatták Kristóffyékat s miért hadakoztak egyáltalán a választójogért? Jászi — ez korábbi leveleiből egyértelműen kitűnik — egyáltalán nem óhajtott politikai tevékenységet kifejteni. Megírta például Somlónak, hogy nem vágyakozik parlamenti mandátum után, s mégis harcolt a választójog kiterjesztéséért. Arra is van másrészt adat, hogy Jászi bizonyos feltételek között kívánta a mandátumot. Somlóhoz írta 1905. július 20-i levelében: „Azon gondolkodom, ne törekedjek-e a mandátumra mint «független szocialista« (ami most nemzetiségi vidékeken sikerülhetne), s ne szenteljem magamat teljesen az ügynek, mely bizony sokkal, de sokkal fontosabb, mint minden alkotmányvéde-

lem . . .” „A taktikám az volna, hogy kényszerítenem a koalíciót a választójogra.”[964] S arról ír — mily ellentétes ez a megelőző állásfoglalásokkal „. . . nem tudom, hogy a tiszta tudomány ki tudna-e elégíteni? . . .”[965]

A „független szocialista”, a mandátumszerzési törekvés, a politikai élet felé fordulás — mindez közvetlenül összefügg Jászi franciaországi útjával, annak hatásával.

Mégsem ez az alapvető motívum a választójogért folytatott küzdelemben, ez csak ideiglenes hatás. Jászi felismerte — s ez igen nagy érdeme, sok vonatkozásban messze meghaladta korának nem egy munkásmozgalmi teoretikusát, s a magyar szociáldemokrata párt vezetőinek elképzeléseit is —, hogy *a munkásokat fel kell szabadítani a választójogi bűvölet alól.* Egy brosúrával kapcsolatban jegyezte meg : „Én nem becsülöm ugyan távolról sem annyira az általános választójog értékét, hogy mindennél fontosabbnak tartanám . . . Megvalósulását főként azért kívánom, mert 1. kiábrándítaná a munkásosztályt a politikai harcról táplált illúziókból (Ezen az általános választójog iránti illúziót értette Jászi. — F. Gy.), 2. ezzel hasznosabb célok felé volna ereje irányítható. A túlnyomó többség szemében (Ez a szociáldemokrata párt vezetését jelentette. — F. Gy.) azonban ez a legmagasabb feladat, s így nem lehet mást tenni, mint a megvalósulását siettetni.”[966]

Ennek a levélrésznek a tartalma nagyon fontos, eszerint a választójog elméletileg nem sokat mond Jászi számára, mégis erőteljesen harcol kivívásáért. Mi ennek az oka ? A munkásmozgalom, főleg a revizionizmus hatására nagyon eltolódott azon irányba a századforduló éveiben, hogy a parlamenti harcot állítsa előtérbe a munkások forradalmi harca elé helyezve. A magyar szociáldemokraták szemében is elsőrendű jelentőségű a parlamenti harc s ennek feltétele : az általános választójog kivívása.[967] Jászi nem értett ezzel egyet, de látta : a munkásmozgalom vezetői többségének szemében ez a legfontosabb feladat, s nem is lehet mást tenni, mint siettetni megvalósulását. Törekedett is arra, hogy siettesse az általános választójog kivívását[968], teljes erőbedobással küzdött érte lapjában, a Világban, a Huszadik Század hasábjain, s a szabadkőművesség kereteit is igyekezett e célra felhasználni (eleget támadták is érte a szabadkőművesség soraiban levő reakciós, konzervatív elemek).

Ugyanakkor nagyon fontos az a felismerés, hogy az általános választójog jelentőségét nem szabad túlbecsülni, s kivívása elsősorban

arra jó, az államgépezet valamelyes gyengítési lehetősége mellett, hogy a munkásokat kiábrándítsa az azzal kapcsolatos illúziójukból.

Az azonban már nem világos, hogy mit kíván Jászi ezen illúzió helyébe állítani? Az, hogy ezáltal a munkásmozgalom ereje hasznosabb célok felé fordítható, még nem válasz arra, hogy mik is ezek a hasznosabb célok? Többtermelési agitáció? Kultúrszocializmus? — valószínű, hogy ezek a „hasznosabb célok", melyekről ebben a levélben ír, az ismert Jászi-féle szocializmus-elképzeléseknek megfelelően. De az is könnyen lehetséges, hogy ebben a levélben a hasznosabb célokon a szindikalizmus hatására még az általános sztrájkot, az antimilitarista agitációt és propagandát értette. Jászi természetesen látta, hogy milyen erőteljesen bontakozik ki az ellenzéki körök választójogi tevékenysége. Saját tevékenységét ennek sodrába állította, s összekötötte a maga nemzetiségi felfogásával; az általános választójog kivívása a nemzetiségiek számára is nagy jelentőségű változást eredményezett volna. Jászi ugyan maga nem követelte a nemzetek önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig, de az általános választójog megadása a nemzetiségiek számára könnyen ide vezethetett volna.

Kétségtelen: Jászi felismerte, hogy kora napi politikai mozgalmai közül az egyik legszélesebb tömeget átfogó mozgalom az általános választójogért folyó harc. „Az általános választójog véglegesen a politikai élet középpontjába nyomult, s az »utolsó csata« előtt állunk."[969] S bár ez az utolsó csata nem volt az utolsó, mert 1918. október 31-ig nem sikerült döntő változást elérni a meglevő helyzethez képest, mégis az általános választójogért folyó harc során sikerült jelentős erőfeszítésekkel legalább azt a politikai erőt kikovácsolni, amelynek végül nem kis szerepe volt 1918 októberében. Az októberi forradalom során ezek az erők ragadták magukhoz a hatalmat az országban, s a választójogi harc — ha maga a választójog illuzórikus cél volt is, s ha a harc célját nem is érte el — összekovácsolta politikailag azokat a politikai köröket (szociáldemokrata párt, Károlyi politikai környezete és pártja, Jásziék köre), melyek a kommunistákon kívül a forradalomban jelentős szerepet játszottak.

Jásziék a feudalizmus elleni harc lényeges elemének tekintették az általános választójog kivívását. A feudalizmus erőinek legyűrésében azonban nem a „parlamenti illemszabályok" szerinti játék volt a döntő — a tények megmutatták, hogy Tisza Istvánék milyen jól tudtak játszani ezekkel az illemszabályokkal —, hanem a tömegek forradalmi cselekvése. A feudalizmus maradványainak felszámolása felé 1918 ok-

tóberében, majd 1919 márciusában nem valamiféle választójogi intézkedés vagy választás, hanem a tömegek forradalmi cselekvése hajtotta előre a történelmet.

A választójog kivívása elkerülhetetlenül egybefonódik a *közélet demokratizmusának* fokozásával — vallotta Jászi. Valóban, az általános választójog kivívása több tőkés országban fokozódó demokratizmust eredményez, annak ellenére, hogy az uralkodó osztályok ott és úgy igyekeznek ezt a demokratizmust megnyirbálni, ahol és ahogy csak képesek rá. A választójog kiterjesztésétől éppen azért féltek annyira az uralkodó osztályok, mert a demokratizmus kiterjedését eredményezte volna, s ettől nagyon tartottak az ország ügyeit arisztokratikus szellemben intéző, vezető osztályok.[970] Nem véletlenül tartottak attól Tisza „ideológusai", hogy a választójogi törekvések nem célt jelentenek a radikálisok, az általános választójogért küzdők számára, hanem eszközt, egy sokkal szélesebbkörű átalakulás előkészítésének eszközét. Réz Mihály egyik cikkében ennek alapján a „magyar nemzet felszámolására való törekvéssel" vádolta a radikálisokat[971] — s ha a „magyar nemzeten" a Tisza Istvánok magyar nemzetét kell érteni, akkor teljes joggal tarthatott ettől Réz, Tisza lapjának egyik vezető „tudósa".

Jelen összefüggésben nem lehet részletesen kifejteni Jásziéknak a választójoggal kapcsolatos állásfoglalását és tevékenységét. Csak a legszűkebben, az általános politikai tevékenység körébe vágó problémákat kívántam érinteni, amelyek segítséget adnak a feudalizmushoz való viszonyuk alaposabb megértéséhez. Az eddig kifejtettek csak csekély betekintést nyújtanak mindabba a széleskörű tevékenységbe, amelyet Jászi például a szabadkőművesség keretében fejtett ki az általános választójog érdekében. De ebből is kitűnik, hogy milyen aktív politikai tevékenységet fejtett ki Jászi már korai munkássága idején is, amikor még tartózkodott a napi politikától, amikor még azon az állásponton volt, hogy nem foglalkozik pártpolitikával, hanem főként tudományos munkával fog bekapcsolódni az ország felemelkedéséért folytatott harcba. Itt jegyzem meg, hogy Jászi a szabadkőművesség keretei között is többször kifejtette, hogy nem politizál, sőt bizonygatta, hogy a választójogi harcban való részvétel nem ütközik a szabadkőművesi alapelvvel, amely a szabadkőművesség intézményén belül a politikától való tartózkodást írja elő. A szabadkőműves páholyok, főleg a radikális páholyok, intézményesen kapcsolódtak bele az általános választójogért folyó harcba. Ezt azonban Jásziék nem tekintették politikának, a politikával való foglalkozás fogalmát leszűkítet-

ték a napi pártpolitikai tevékenység fogalmára. Ez nyilvánvalóan téves nézet.

A politikai tevékenységnek ettől a fokától hosszú út vezetett el addig az időpontig, amikor Jászi már tudatosan a *politikai célokat helyezte előtérbe*, s céljai elérését politikai párt szervezésével látta megvalósíthatónak.

14. A POLGÁRSÁG SZERVEZÉSE. A POLGÁRI RADIKÁLIS PÁRT LÉTREHOZÁSA

A halottnak vélt polgárság felélesztése, megszervezése, ütőképes állapotba hozása — ezek voltak Jászi céljai. Programadónak lehet tekinteni 1911-ben írt cikkét, melynek címe : A polgárság ébredése. Mint elítélendő politikai dogmát emlegeti azt a nézetet, mely szerint a polgárság és vele együtt a liberalizmus holt tényezők. A proletármozgalom fejlődése és a reakció szervezkedése (reakción persze csak a feudális erőket érti Jászi) — ez a két pólus dominál, s ezek között a polgárság mintha teljesen tehetetlen volna. Jászi így szűri le nézeteinek konklúzióját: „Csak reakció és forradalom van."[972] Megtoldja azzal a megállapítással, hogy e nézetek szerint a polgárság kibékült egykori ellenségeivel, a nagybirtokkal és a klerikalizmussal, a közös ellenség, a szociáldemokrácia ellen. Jászi e nézetekről úgy beszél, mint helytelenekről, amelyeket az élet már eldobott.

Helytelen az a szemlélet, amely a burzsoáziát a reakció és a forradalom között valamiféle harmadik, semleges tényezőnek tekinti. A feudalizmus túlbecsüléséből adódik, hogy Jászi nem ismeri fel a valóságos, történelmileg kialakult erőviszonyokat, s a feudalizmussal szemben álló homogén erőt keresi úgy, ahogyan az még a harmadik rend képében 1789 előtt kialakult. Nem látja, hogy 1789 óta, jó néhány évtized telt el, s ezek az évtizedek nem múltak el nyomtalanul a burzsoáziának a feudalizmushoz való viszonya felett sem. Az a kiegészítés azonban, amely szerint a burzsoázia megalkuszik a feudális erőkkel, nagyon is helytálló. Az új viszonyok közepette a burzsoázia, látva a megerősödő munkásmozgalmat, nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy akár semleges szerepet vállaljon, s még kevésbé azt, hogy a munkások mellé álljon ebben a harcban. Igaz, hogy az új közös ellenség, a munkásosztály, a munkásmozgalom, a szociáldemokrácia mérhetetlen félelemmel tölti el a burzsoáziát, még az olyan elmaradott viszonyok között levő országokban is, amelyekben — mint Oroszországban és Magyarországon is — a feudális osztályok

kezében van a politikai hatalom tekintélyes része. Lenin az oroszországi viszonyok elemzéséből erre a következtetésre jutott — s ez a hasonló viszonyok közepette élő Magyarországra is érvényes.[973] Jászi tévedett akkor, mikor a polgárságot mint halottat értékelte, legalábbis úgy látta, hogy a magyar helyzetben a polgárság nem játszik jelentős szerepet. Nem látta, hogy a magyar burzsoázia — s nemcsak a banktőke, hanem jóformán az egész magyar burzsoázia — mennyire összefonódott a feudalizmussal. A magyar burzsoázia ezzel, a porosz úthoz hasonló kapitalista fejlődésben játszott sajátos szerepével jelentős tényező volt, semmiképpen nem lehet tehetetlen erőnek tekinteni a proletariátus és a reakció (Jászi szerint a feudalizmus) harcában. A proletariátus és a reakció harca a proletariátus, valamint az arisztokrácia és a burzsoázia egyesült erői között folyt. Más kérdés, hogy a burzsoáziának, különösen a burzsoá értelmiségnek egyes elemei, rétegei, ha korlátozottan, ingadozva, következetlenül is, de a proletariátus mellé álltak, mint például Jászi, s hadakoztak a nagyburzsoázia munkásellenes tevékenysége ellen. Ez nem változtat azon, hogy a burzsoázia mint osztály, bármennyire is fékezte előretörését a feudális körök reakciós politikája, a munkásosztály gazdasági, politikai és kulturális elnyomásának fő képviselője volt. Ennek az az alapja, hogy a burzsoázia mint osztály kizsákmányolja a proletárok osztályát. Ezt Jászi nem látta, s ebből adódtak a burzsoázia szerepét illető helytelen értékelései, amelyek akkor is helytelenek, ha a „burzsoáziát" behelyettesíti a „polgársággal", a citoyennel, azt kívánva ezzel kifejezni, hogy a nagyburzsoáziával szemben a középburzsoáziát („középosztályt") s mindenekelőtt a burzsoá értelmiséget érti polgárságon.

A polgárság ébredése — pontosabban ébresztése — Jászinak azt a törekvését testesíti meg, hogy politikai céljaihoz tömegbázist találjon. Miután elfordult a munkásmozgalomtól, a „szocialista orientáció" után egyre inkább a polgárság felé fordul, ott keres befogadást nézetei számára. De az az ellentmondásos viszony, amely a polgársághoz is fűzi, megakadályozza, hogy a polgárság elfogadja nézeteit. Persze itt az alapvető akadály a polgárság osztályhelyzete, hiszen a burzsoáziának a munkásmozgalom felé fordulás még annyira sem érdeke, mint amennyire Jászi nézetei, tevékenysége alapján elképzelhető lenne.

Téves Jászinak az az értékelése, amely szerint a magyar burzsoázia „cseléd-személyzet-számba" megy.[974] A magyar burzsoáziát úgy értékelni, mintha az csak a gentry kiszolgálója lenne, arra mutat, mintha a burzsoáziát a korai burzsoáziával azonosítaná, mintha a

feudalizmus virágkorában éppenhogy kialakuló burzsoáziát keresné a ma burzsoáziájában. Jászinak ez az elképzelése — a „cseléd-személyzet-számba" menő burzsoáziáról — megint csak azt mutatja, hogy szociológusunk a *régmúlt társadalmak életét vetíti át a mára*, a huszadik század elejének Magyarországát a kialakuló kapitalizmus korával azonosítja. Ez a vizsgálati mód pedig még akkor sem helyes, ha — mint Magyarországon is — a feudális erők tényleg nagyobbak, mint más, fejlettebb országokban, ha a burzsoázia felett tényleg ott terpeszkedik még — bár már közel sem régi hatalmában és pompájában — a feudális társadalom jellegzetes politikai hierarchiája. A magyarországi viszonyok kapitalista jellegének fel nem ismerése, a magyar kapitalizmus lebecsülése, a feudalizmus erőinek túlértékelése, csak a feudalizmusból kinövekedő uzsora-kapitalizmus veszélyének elismerése Magyarországon : ez az eredendő hibája az egész Jászi-féle társadalomfelfogásnak, s ezzel a homályos képlettel kavarodik össze a kapitalizmus teljes fejlődéséért — s ami talán e vonatkozásban Jásziék előtt a legfontosabb — a tőkésosztály kizárólagos politikai hatalmának megszerzéséért (Jásziék megfogalmazásában a kisemmizett polgárság jogos politikai igényeinek kielégítéséért) folytatott küzdelem. Ennek a harcnak fontos részét jelentette a polgárság (mármint a középburzsoázia, az ún. középosztály) tömörítése, amelytől Jászi segítséget várt. Jászi elsősorban a polgárságban látja az osztályuralom elnyomottját, ami eléggé meglepő egy olyan tudós és politikus tollából, aki ismeri a marxizmust, látja az életet, s látja a proletariátus helyzetét, elnyomottságát. A polgári demokráciáért harcolva, a harc fő tényezőjeként értékeli a „lateiner proletariátust". A magyar demokrácia forrásait vizsgálva arra az eredményre jut, hogy ezeket a következő erők alkotják : Először : „. . . az aránytalanul nagy lateiner-proletariátus. Magyarországon az osztályuralom súlyát elsősorban a modern értelmiségi középosztály sínyli meg . . ." Másodszor „. . . a nyomorgó mezőgazdasági munkás és a kisparasztosztály . . ." (s arra utal itt Jászi, hogy Áchim András esete erősen megmutatta, milyen hatalmas energia rejlik ezen tömegekben). Harmadszor „. . . a vármegyei osztályuralom és a dőre kényszermagyarosítás által vérig üldözött nemzetiségi nép és intelligencia". Majd azzal folytatja (meglepő a sorrend) : „A magyar demokrácia negyedik gyökere az ipari munkásosztály talajából táplálkozik. Összeköttetése a három előbbivel oly szilárd és természetes, hogy el sem képzelhető oly körülmény, mely szerves együttműködésüket megakadályozhatná."[975]

A demokrácia erőinek eme felsorolásából is látszik Jászi orientációja. Míg kezdetben elsősorban a proletariátustól várt mindent, attól, hogy a szocializmus fog tabula rasát csinálni — most már a „lateiner-proletariátusban" látja a demokrácia fő erejét, mert szerinte az szenved a legtöbbet a reakció osztályuralmától. Polgári orientációja tehát világos. Második helyen a parasztságnak a polgárság tartalékaként való megszervezését tartja szükségesnek. Láttuk az előzőkben, hogy Jásziék a földkérdésnek általában mily nagy szerepet tulajdonítottak a szociális problémák megoldásában, s ehhez még hozzá kell fűznünk, hogy a kapitalizmus kialakulásának viszonyai közepette mily nagy szerepet játszott az a tényező, hogy a burzsoázia támaszkodhatott a parasztságra, amelyet felszabadított a feudalizmus kötöttsége alól. Azt is tudjuk már, hogy Jászi milyen szívesen nyúlt vissza a korai kapitalizmus viszonyaihoz, mily szívesen alkalmazta annak struktúráját saját korára. Harmadik helyen Jászi a nemzetiségi tömegek szervezését említi. Itt tehát ismét a polgári jellegű feladatok kerülnek előtérbe, nemcsak azért, mert Jászi kifejezetten ki is emeli a nemzetiségi intelligencia szervezésének jelentőségét, s ez az intelligencia a kialakuló burzsoáziát jelenti a nemzetiségi vidékeken, hanem magának a nemzetiségi kérdésnek a Jászi-féle felfogásából is az következik, hogy polgári jellegű feladatról van szó. A proletariátust mint negyedik tényezőt jelöli meg, s olyan gyökérként kezeli, amely szilárd kapcsolatban van az előző hárommal. Ebben megmutatkozik az a tendencia, hogy Jászi a demokratikus feladatok megoldására polgári és proletár erők szervezeteinek összefogását szorgalmazza, a proletariátussal együtt kíván harcolni a feudális maradványok ellen.

Az erők ilyen felméréséből érthető, hogy Jászi előbb-utóbb arra a meggyőződésre jutott, hogy a feudalizmus elleni harca csak akkor lehet sikeres, ha közvetlen politikai útra lép, ha pártpolitikai tevékenységet is fejt ki a feudalizmus erői ellen. Így jut el egy radikális polgári párt megszervezésének szükségességéig. Széleskörű vita előzte meg a párt megalakulását. Különösen a Világ hasábjain jelent meg sok olyan írás, amelyben Jászi — és mások is köréből — egy radikális polgári párt megalakulásának szükségességét fejtegették. Ilyen volt például a Világban Jászi Ellenforradalom c. cikke[976], amelyben a Tisza-féle politikai garázdálkodással szemben megállapítja, hogy a kibontakozás egyedüli útja a polgári radikális párt megteremtése. Jászi és köre különösen sokat vitatkoztak a pártalapításról a szabadkőművesség berkeiben.

A radikális párt megteremtésének gondolata egyébként már régen megfogant Jászi agyában, már 1904-ben írt erről a tervéről Szabó Ervinnek.[977] 1907-ben a Huszadik Század hasábjain is vitatkozott erről a problémáról Diener-Dénes Józseffel. Jászi már ekkor kezdte megfogalmazni a párt programját is. A polgári radikalizmus eszmei elődeit itt is — sok más forrás utalásai szerint — a klasszikus polgári liberalizmusban jelölte meg. Már ekkor az agrárprogramot tekintette egész terve legfontosabb részének. Diener-Dénesnek, aki szemére veti, hogy „kispolgári programot" ad, Jászi azzal válaszol, hogy a latifundiumok felosztása „kispolgári program", de sok híve van.

Hosszú út vezetett addig, amíg Jászi politikai párthoz jutott el. Ezt megelőzően egy politikai párthoz sem csatlakozott, bár egy ideig közel állott a szociáldemokrata párthoz, s úgyszintén egy ideig a Haladó Pártba való belépés gondolatával is kacérkodott[978], belépésére azonban nem került sor.[979] Igaz, hogy már ebben az időben felmerült a pártalapítás gondolata, a választójoggal kapcsolatban, s azért nem lépett be Kristóffy pártjába, mert akkor még szocialistának vallotta magát — de hosszú út vezetett el addig, míg nemhogy szocialistának nem tartotta magát, hanem kifejezetten polgári párt létrehozásáért szállt síkra.

1914 júniusában ért meg a helyzet arra, hogy a radikálisok politikai párttá szerveződjenek, addig a napi politikában csak szétszórtan vettek részt, vagy sehogyan sem kapcsolódtak bele. Ekkorra azonban kiderült, hogy másként nem tudják elérni politikai céljaikat, a radikalizmus egyéb eszközei, szervezetei nem pótolhatják a politikai pártot. Jászi a radikális párt megteremtése érdekében intenzív tevékenységet fejtett ki, amit a Magyar Figyelő gúnyolódó hangon, de elismert.[980] Jászi ez időben maga sokat ír arról, hogy mennyire leköti erejét a radikális párt megteremtése.[981]

A Martinovics páholyban vita folyt még a szociáldemokraták között is a párt létjogosultságára vonatkozólag. Kunfi és Rónai ellentétes véleményen voltak e kérdésben. Kunfi — Szendével vitatkozva — megállapítja: „A polgári radikalizmus számára a legalkalmasabb talajnak még mindig a szabadkőművességet tartja. A radikális polgári párt megalakítására vonatkozó eszmét nem látja objektív érvekkel kellőleg megalapozottnak." Majd azzal folytatta, hogy a pártalakításra elégséges alap csak akkor volna, „... ha sikerülne megnyerni a parasztságot és a polgári rétegeket, ezt azonban felette problematikusnak tartja". Nézete szerint „a propaganda és felvilágosítás munkája végzendő tovább fáradhatatlanul". Rónai — Kunfi

véleményével szembeszállva — kijelentette: „A polgári radikális pártra vonatkozólag nem osztja Kunfi aggályait, mert nézete szerint az intellektueleken kívül oly széles rétegek is megnyerhetők, amelyeket a szocializmus nem tud meghódítani."[982] Ezzel Jászi kedvelt, sokat hangoztatott érvét ismétli: olyan feladatot tud ellátni a radikális párt, amelyet a szociáldemokraták nem tudnak elvégezni, olyan rétegek felé fordul, amelyeket azok nem tudnak megnyerni. Bár később Jászi változtatott véleményén, ezen viták során elég sokszor került elő ez az érv. Jászi ekkor azzal reagált a vitára, hogy később terjedelmesebb előadásban szándékszik foglalkozni a pártalakítás problémájával.

A párt létrehozása előtt — mint már említettük — a szabadkőművesség soraiban széleskörű vita bontakozott ki erről a témáról: a Martinovics páholyban lefolytatott vita során tényleg Jászi tartott vitaindító előadást, majd több „elsőfokú munkát" szenteltek Jászi előterjesztésének megvitatására. Jászi 1913. október 31-én tartott előadásának a címe: A szabadkőművesség céljai és egy radikális polgári párt alakítása. Amint a Martinovics páholynak az 1913. évi munkáról készített évi jelentése értékeli, az előadás és a vita a magyar radikális mozgalom legfontosabb és legsürgősebb feladatát: a radikális mozgalomnak egy politikai párt keretében való tömörítését tárgyalta.[983] Beszél a jelentés arról is, hogy a magyar társadalom osztálytagozódása alapján milyen erőkre támaszkodhat a megalapítandó új párt. Nemcsak a városi polgárságra, hanem a parasztság bizonyos rétegeire és a nemzetiségi tömegekre is támaszkodik a radikalizmus — írja a jelentés. A kiterjedt vita közel két hónapig tartott, s a radikálisokon kívül a páholy több szociáldemokrata tagja is részt vett benne.

A vita a páholyban[984] főként arról folyt, hogy *mi legyen a párt osztály- és tömegbázisa*, valamint, hogy mi legyen a viszonya a szociáldemokrata párthoz. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatosan természetesen vitára került a párt létjogosultságának kérdése is. Szende Pál a radikális párt tömegbázisát szűkebbnek látta, mint Jászi, ő tudniillik „csak az iparból és kereskedelemből élő polgárságtól reméli, hogy kialakulhat a polgári radikális párt". Kunfi felszólalásában arról beszélt, hogy ez a pártalakulás a szociáldemokrata pártnak nem válik hasznára. Nem látja a toborzási területeket, a bázist. Kifejtette — s ebben tökéletesen igaza is volt —, hogy a proletariátus inkább a szociáldemokrata párthoz csatlakozik majd, mint a radikális párthoz, a burzsoáziához. A falvakból sem várhat sokat a radikális

párt — mondotta Kunfi — s „ha a munkásság nem tudott a falvakba kimenni, akkor a polgárság sem fog tudni kimenni". Ebből igaz volt az, hogy a radikálisok sem mentek el a parasztok közé, nem tudták őket megnyerni. Az azonban már nem igaz, hogy éppúgy nem tud kimenni, mint a szociáldemokraták, mert a szociáldemokrata párt elvileg is kevés gondot fordított a parasztság között végzendő munkára. A szociáldemokrata párt bázisát féltette a leendő radikális párttól Pogány is, aki attól tartott, hogy az intellektuelek belépése a radikális pártba egyben „a szociáldemokrata párt vesztesége lenne, amit az nem szívesen nézne".

A vitában olyan érvek is szerepeltek — s ezek már Jászi egészen korai írásaiban is gyakran előfordultak —, melyek szerint a radikális pártra azért van szükség, mert a szociáldemokrata párt nem tud még a munkások problémáival is foglalkozni, ha a demokratikus, polgári követelésekért kell harcolnia. Rédei József ezt úgy fogalmazta meg : „Ha a munkásosztály izoláltan áll, kénytelen polgári követelésekért síkraszállni . . . kell a radikális párt, hogy tehermentesítse a szociáldemokrata pártot, nehogy ez polgári párttá süllyedjen."[985] Székely Imre, aki a kisegzisztenciák miatt a szociáldemokratákkal való összeütközéstől tartott, úgy foglalt állást a radikális párt megteremtése ügyében, hogy „ha másképp nem, a szociáldemokrata pártnak kellene ilyen pártot kreálni".

Jászi már előzetesen foglalkozott egy részletes program tervezetével, 1911-ben több páholy közös munkával fogott hozzá egy ún. radikális program kidolgozásához.[986]

A programból, s az előzetes vitákból is kiviláglik : a radikalizmus egyáltalában nem a marxizmus alapján fejlődött. Székely Imre aggodalmai csak részben megalapozottak, hogy tudniillik „a mi marxi ideológiánk éppen nem alkalmas a polgárság reprezentálására".[987] Ez az aggodalom nem indokolt azért, mert a radikális párt a kapitalizmus eszméit és nem a marxi proletár szocializmus eszméit terjesztette. A radikális párt terveiben, céljaiban és későbbi tevékenységében szemben állott a marxizmussal. Annyiban azonban mégis indokolt volt a félelem, hogy a polgárság tudatában Jászi csakugyan többé-kevésbé marxistaszámba ment. S ezért nem véletlen, hogy Jászi — mint az előzőkben már beszéltünk róla — újra és újra támadott a marxizmus ellen, ismételten elhatárolta a radikalizmust a marxizmustól.

A szabadkőművesség keretet adott a radikálisok működése számára, a szabadkőművességbe való bekapcsolódásuk a szükséges

működési feltételek megteremtését célozta. Bekapcsolódásuk kiélezte a szabadkőművességen belüli harcokat, megteremtette a konzervatív tendenciákkal szemben az ún. progresszív szabadkőművesség bázisát. Ugyanez a keret biztosította a lehetőséget a radikális párt létrehozásához is.[988] A radikális párt 1914. június 6-án alakult meg.[989] A párt antifeudális polgári jellege megalakulásától kezdve egyértelmű volt. Jászi a megalakuláskor mondott beszédében is erőteljesen aláhúzta ezt a vonást: „Az ország munkás-polgárságának szüksége van egy olyan pártra, mely elsősorban az ő érdekeit szolgálja, szemben a feudális, klerikális és bank-kapitalista érdekekkel."[990] S ugyanazon vonást emeli ki az a röpirat is, amelyet a radikális párt 1918-ban adott ki: „A radikális párt azért alakult, hogy a nagyurak és a bankárok uralma alól felszabadítsa a polgárságot."[991]

A radikális párt céljait ismertetve, a megalakuláskor is, később is így határozta meg Jászi a párt bázisát, célját: „A polgári demokrácia szellemében szervezné az ország összes haladó, de nem szocialista rétegeit . . . a kispolgári, paraszt és nemzetiségi tömegeket világos öntudattal szervezhetné oly célokból, hogy az ipari szocializmussal és a történelmi pártok igazán liberális elemeivel szövetkezve egyesült rohammal vegye be a feudalizmus és a klerikalizmus citadelláját."[992] Az „ipari" jelző azért kell Jászinak, hogy a marxizmus megrágalmazhassa azzal, hogy a mezőgazdasági fejlődést nem helyesen értékeli, valamint azért, hogy a parasztságot a maga hálójába vonhassa, hogy a „mezőgazdasági szocializmust" szembeállíthassa az „ipari szocializmussal". Hasonlóképpen ír Jászi egy hónappal későbbi cikkében:[993] a polgárság szükségleteként jellemzi a radikális pártot, amely a radikális polgárság egy pártba való tömörítésére lesz hivatott. A radikális pártot progresszív, demokratikus törekvések zászlóvivőjeként hozzák létre. Ez a párt párhuzamos Vázsonyi demokrata pártjával, de az idegenkedik tőle (sőt később a legádázabb ellenfelévé válik). A párt elnökségének első ülésén — az elnök: Jászi — már a radikális párt elleni támadásokról volt szó. Az OMGE lapja, a Köztelek éles támadást intézett a radikálisok ellen.[994] Támadta a radikális pártot Vázsonyi is, a szociáldemokrata párt ellenben Vázsonyi ellen, a radikális párt mellett foglalt állást.[995] Justh Gyula helyeselte a radikális párt létrehozását, bár véleménye szerint helyesebb lett volna ezt akkorra halasztani, amikor a „jogrend már helyreállt". Vázsonyi hazafiatlansággal, vallásellenességgel vádolta Jásziékat, nyilvánvalóan azért, hogy a polgári közvélemény előtt lehetetlenné tegye a radikális pártot, s megfossza alapvető bázisától. Vázsonyiék bojkottálni próbálják a

radikális pártot : erre Jászi felszólítja a választójogi blokkban egyesült ellenzéki pártokat : ne hagyják magukat félrevezetni Vázsonyitól. Jászi megígéri : A radikális párt nem alkuszik meg.[996]

Válaszoltak Jásziék azoknak az aggályaira is, akik attól tartottak, hogy a radikális párt az ellenzéki pártoktól akar területet hódítani. Bíró kifejti, hogy a radikális párt nem gyengíteni, hanem éppen erősíteni akarja az ellenzéki pártokat.[997] A radikalizmus a saját céljai eléréséért kifejtendő tevékenységének szövetségesét látja a munkásmozgalomban. Jászi közel egy évtizeddel a radikális párt megalakítása előtt már így ír : „A polgári radikalizmus a munkásosztályban nagy törekvései megvalósításának leghatalmasabb szövetségesét . . ."[998] látja. Ezt a kérdést azonban megfordítva reális és helyes feltenni : ki kinek a szövetségese ? S ha az osztály-erőviszonyokat, az erők tényleges megoszlását, az egyes szervezetek által kitűzött célokat reálisan vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a radikálisok lépnek szövetségre a munkásmozgalommal. A társadalmi fejlődés objektív menete szempontjából nem a munkásmozgalom támogatja a radikalizmust, hanem fordított a helyzet : a radikálisok adta támogatás a munkásmozgalomnak jelentős. Helyes Jászi véleménye, hogy nem különböző alkotmányvédő szervezeteket kell kitalálni, mert az alkotmány egyetlen védőbástyája „az egész felfegyverzett, érdekeit jól felfogó nép". Ebben a helyes felismerésben azonban (amely nyilvánvalóan Engels A család, a magántulajdon és az állam eredete c. könyvének ismeretéből fakad) Jászi már nem a radikalizmus érdekeiben munkálkodó népet mutatja be. Amit Rédei, előbb ismertetett felszólalásában — a Martinovics páholy vitájában[999] — mondott, Jászi már 1907. évi cikkében felvetette, azt tudniillik, hogy a radikalizmus és a szociáldemokrácia viszonyának úgy kell alakulnia, hogy a radikalizmus mentesítse a szociáldemokráciát a polgári követelésekért vívott harc alól, mert különben a szociáldemokrácia elveszítené munkás jellegét.[1000] Igaz, hogy a magyar szociáldemokraták tényleg túlsúlyban nem munkás jellegű feladatokkal foglalkoztak — mint a választójog stb.— , s ebből a szempontból feltétlenül jogos és a munkásmozgalom érdekeit szem előtt tartó volt Jászi nézete. De megnyilvánulása nem volt egészen önzetlen, az érdekszféráját féltő polgári ideológus és politikus szólalt meg benne, aki attól tart, hogy a munkásmozgalom a polgári jellegű feladatok megoldásába is beavatkozik. Pedig a munkásmozgalomnak — az akkori helyzetben — egyik legfőbb feladata a demokratikus és szocialista követelésekért folyó harc helyes összekapcsolása volt, amint arra Lenin a századforduló körül számos esetben utalt. A magyar szociál-

pemokraták nem így dolgoztak, hanem elsősorban a polgári jellegű feladatokért való harcot vállaltak magukra, s ezért jogos az az észrevétel, hogy ez az út a szociáldemokrácia elpolgáriasodásához vezet, azt eredményezi, hogy a szociáldemokraták a polgári radikalizmus szélső balszárnyává válnak. Jászi véleménye nem volt alap nélküli, hiszen nem egy szociáldemokrata közeledett nagyon erősen a polgári radikalizmus felé, mind ideológiailag, mind konkrét politikai kérdésekben. (Kunfi, Ágoston, Rónai stb.)

Jászi több helyen is a munkásság segítségére siető polgári szervezkedésről ír : a demokratikus feladatokért küzdő munkásmozgalmat segítő polgárság feladatait hangoztatja. A polgári radikalizmus a munkásmozgalmat nem a szocialista, hanem a demokratikus jellegű feladatok kivívásában, pontosabban polgári demokratikus jellegű vívmányokért folyó harcban kívánja segíteni. „A munkásság már évek óta tűzvonalban áll. A munkás bataillonok már nagyszerű lendülettel ostromolják a középkori maradiság várait. Most a polgári munka emberein a sor, hogy hatalmas hadseregbe szerveződve mindazok támogatására siessünk, akik az ország demokratikus átalakulásáért harcolnak."[1001]

A polgári radikális párt a polgári Magyarország megalapozásáért akar harcolni — olvashatjuk a Felhívásban. Ez a célkitűzés világosan kidomborodik a párt programjában, a programban foglalt feladatokban is. Ezeknek a feladatoknak a tőkés jellege egyértelmű, mint azt már elemeztük. Figyelemre méltó, hogy az alapjában polgári jellegű követelések mellett — amelyek közül igen sok valóban a kor égető szükségletei közé tartozott, s ténylegesen haladó követelést jelentett — utolsóként ugyan, de szerepel a munkássággal való szövetség gondolata is, amely tisztán polgári pártoknál ilyen formában elég ritkán fordul elő.

Jászi és társai a polgári radikális párt megalakítása utáni időben élénk agitatív tevékenység során magyarázták pártjuk tőkés jellegét. Jászi például Szegeden mondott beszédében az új párt ellen irányuló támadásokra válaszolva — e támadások főleg hazátlannak, vallástalannak bélyegezték a radikálisokat — kifejtette, hogy a radikális párt a feudalizmus, a klerikalizmus ellen támad, s nem a vallás ellen. A radikalizmus feudalizmusellenessége emelkedik ki ebből a beszédből is — mint oly sok más ebben az időszakban elhangzott beszédből vagy megjelent cikkből.[1002]

Nem áll módunkban a radikális párt tevékenységét s ebben a kapitalista jellegű mozzanatokat bemutatni. Ugyanígy az adott keretek

között arra sincsen lehetőségünk, hogy a radikálisok, elsősorban Jászi politikai tevékenységét, szerepét részletesen vizsgáljuk.

Célunk a radikális párt tőkés jellegének bemutatása volt csupán, annak a dokumentálása, hogy miképpen realizálódnak a radikálisok, Jásziék által kifejtette eszmék a politikai cselekvésben, mit jelent a politikai élet porondján a radikalizmus feudalizmusellenessége. Az eddigiek kétségen kívül bizonyítják : a feudalizmusellenesség lényege polgári ; a radikalizmus a kapitalizmus oldaláról támadja a feudalizmust. A feudalizmus maradványai ellen azonban ebben az időben már Magyarországon — sok más országgal együtt — csak a szocializmus pozíciójából lehetett következetes harcot folytatni. Ez összefügg a társadalmi fejlődés „torlódásával". A nem szocialista pozíciókból kiinduló polgári radikalizmus — s különösen politikai szervezete, a radikális párt — nem tudhatott következetesen harcolni a feudalizmus maradványai ellen sem.

A radikális párt jellegével összefüggésben még néhány problémát kell érintenünk. Ez a párt — legalábbis vezetőinek nyilatkozatai szerint — nem óhajtott foglalkozni a napi politikai kérdésekkel. Az ilyen megnyilvánulás elég meglepő politikai párt részéről. Jászi például a radikális párt megalakulásakor így jellemezte pártját : „. . . doktriner párt vagyunk és azok is akarunk maradni !"[1003] Majd kifejtette, hogy nem a napi politikából indulnak ki, hanem a nemzetközi elméletekből tanultak, a törvények ismeretére építenek. Nagyon jellemző ez a megnyilatkozás. Doktrinerség — ez egyik legjellemzőbb vonása Jásziék tevékenységének. Az elméletnek a gyakorlattól való elszakítása — bármily hangosan nyilatkoznak is a radikálisok a dogmatizmus ellen — a doktriner dogmatizmusnak egyik legjellegzetesebb sajátossága. Jászi elszakadt a gyakorlattól, az elmélet művelésében igen gyakran figyelmen kívül hagyta a gyakorlat igényeit. „Szobatudósnak" csúfolták őt ellenfelei — s ő öntudatosan vállalta azt a jelzőt, a doktrinerséget mint pártja jellemző vonását. Doktrinersége nem csupán — és nem elsősorban — azt jelentette, hogy tevékenységében elméleti tételekből indult ki, mint ahogy azt saját maga gondolta. Ez a doktrinerség lényegében dogmatizmus volt, régi viszonyok között helytálló tételeknek mechanikus átvetítése egy újabb kor viszonyaira. Ez legvilágosabban a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontján figyelhető meg. Amit Jászi e téren hirdetett, az az 50—100 évvel korábbi periódusnak nagy vívmánya lett volna. Korában azonban ezek a nézetek az 50—100 év előtti elképzelések újramelegítését jelentették, s bármennyire is támadta értük Jászit a magyar reakció, s még ha haladást is jelen-

tettek volna az elmaradott magyar viszonyok között — már anakronizmusként hatottak. Olyan tételeket újítottak fel, amelyeken az idő, az élet már régen túlnőtt, amely követelések már nem elégítették ki a tényleges igényeket.

Jellemző, hogy bár a radikális párt polgári párt volt, a *reakciós körök féltek tőle mint forradalmi párttól*, főleg vezetőinek elméleti nézetei miatt. Hogy mennyire nem forradalmi párt, az az előzőkből világosan kitűnik. Az uralkodó osztályok s ezek politikai képviselői mégis nemegyszer jobban féltek a radikális párttól, mint a szociáldemokrata párttól. Amikor például a radikális párt megalakult, a Katolikus Néppárt (Apponyi, Szmrecsányi) azt követelte, hogy az ellenzék közösítse ki a radikális pártot. Tisza nagy örömmel fogadta az ellenzéki pártok között végbemenő differenciálódást. A szociáldemokrata párt — az ellenzék másik pártja — szembefordult a néppárttal, érthetetlennek tartotta ezt a döntést, hiszen a néppárt az ellenzéki blokkban a szociáldemokrata párttal együttműködik, ezek szerint a néppárt jobban tart a radikális párttól, mint a szociáldemokrata párttól.[1004]

Jellemző, hogy a radikális párt megalakulásának hírére hogyan igyekeztek a vezető szabadkőműves körök a radikális párttal való kapcsolattól, illetve az érte viselt felelősségtől szabadulni. Bókay „nagymester" egyik cikkében kifejtette, hogy a radikális párt nem a szabadkőművesség pártja — s azzal érvelt, hogy a szabadkőművesség nem csatlakozik egy párthoz sem. „A sajtó bizonyos orgánumai a radikális pártot, mint olyant tüntették fel, mely a magyar szabadkőművességnek pártja. Merítették ezt abból a körülményből, hogy néhány testvérünk buzgólkodott annak megalapításában"[1005] — mentegetődzik Bókay.

Ez az „elszakadási" törekvés nagyon szorosan összefügg azzal, hogy — amint azt az előbbiekben láttuk — 1918 elején a magyarországi helyzet kiéleződött. Katonai, rendőri szervek Jásziék, a radikálisok után mint „bolsevikok" után kezdtek szaglászni éppen Bókaynál. Jásziék denunciálását követelték. Erre az időre esett továbbá a híres „Galilei-per", amellyel a „jól értesült körök" ugyancsak összefüggésbe hozták a szabadkőművességet, s ennek a gyanúnak az alapja mindenekelőtt a radikálisok és a Galilei Kör tevékenysége közötti szoros kapcsolat volt. A radikális pártot, Jászi környezetét valamiféle forradalmi csoportnak tartották, bár ténylegesen nem volt forradalmi jellegű.

A radikális párt és a Galilei Kör viszonyában is ez az együttműködési alap : a kapitalizmus elméleti és politikai bázisán kívánják Jásziék az

együttműködést fejleszteni. Mielőtt a radikális párt létrejött, a polgári radikálisok, s nem utolsósorban maga Jászi is, szoros kapcsolatban állottak a Galilei Körrel. Megalakulásától kezdve támogatták a Galilei Kört, igyekeztek eszmei befolyásuk alá vonni. Ennek a mozgalomnak óriási jelentőségét kezdettől fogva látták, s bár a galileisták forradalmisága nem volt ínyükre a reformizmus felé hajló, a forradalmiságot elfogadni nem tudó radikálisoknak, intenzíven részt vettek a kör munkájában. Jászi ünnepi beszédei majdnem annyira hozzátartoztak a Galilei Kör március 15-i ünnepségeihez, mint Ady forradalmi köszöntői. Jászi jónéhány előadást tartott a Galilei Körben, különösen a nemzetiségi kérdésről szóló előadásai voltak emlékezetesek. Nem véletlen, hogy Jászi főként erről a témáról tartott előadásokat a Galilei Körben — hiszen ez volt elméletének viszonylag leghaladóbb, politikai következményeiben feltétlenül legradikálisabb része, s ezzel tudott a forradalmi galileista ifjúságra komoly hatást gyakorolni.

A radikalizmus a munkásság erejére támaszkodik, s ezért akaratán kívül nemritkán kerül szembe a polgárság érdekeivel. 1912. május 23. meleghangú méltatása például a burzsoázia köreiben nagy elítélő visszhangot váltott ki Jászival szemben. A polgári radikalizmusnak nemegyszer polgárságellenes beállítottságát nagyon találóan jellemezte a Magyar Figyelő egyik cikke — a cikk egyébként a radikális párt meglevő, gyenge polgári bázisát kívánta még tovább szűkíteni. „Amit eddigelé a polgárság politikai és társadalmi szervezésének nevében cselekedtek, alkalmasabb volt a polgári erők szétforgácsolására, mintsem egyesítésére"[1006] — írja a cikk. S ez fáj Tisza̋éknak főleg, nem az, hogy a radikalizmus polgári, hogy a polgárság erőit nem a feudalizmussal való kompromisszumra akarja szervezni Jászi, hanem ellenkezőleg, ez ellen a kompromisszum ellen. A radikálisok a polgárság önálló politikai erőként való fellépését szorgalmazzák, objektív hatásként azonban nemegyszer — éppen ezért — a megalkuvó polgárság érdekei ellen szólnak és tesznek a polgári radikalizmus képviselői. S nem minden alap nélkül nevezi ugyanez a cikk ebben a vonatkozásban a polgári radikalizmust vörös radikalizmusnak — arra utalva, hogy mennyire nem támaszkodhatnak a polgári radikálisok a nagyburzsoázia erőire.

A kapitalizmus erősítésére létrejött egy polgári radikális párt, amely a sors furcsa iróniája folytán igen kevéssé támaszkodhatott éppen a polgárságra, s a polgári demokratikus követelésekért vívott harcban is annyiban tudott csak erőt képviselni, amennyiben a munkásmozgalom biztosított megfelelő bázist számára. Tény, hogy Jásziék soha

nem tudták megnyerni az általuk oly nagyra tartott „polgári középosztályt", a százszor megénekelt „lateiner-proletariátust", s ebben nem csupán az egyébként jelentős tényezőt képező antiszemita uszítás játszott szerepet, hanem elsősorban a polgári radikalizmus valóságos funkciója, mérhetetlenül ellentmondásos volta, amely egyáltalán nem vonzotta a „jól szituált" polgárokat a forradalmársággal kacérkodó radikálisok közé.

Mint az I. fejezetben már láttuk, a polgárság szervezése nem csupán a radikális pártban történt. A radikális párt mint a polgárság szervezésének egyik legkoncentráltabb politikai fóruma mellett a polgári radikálisok a polgárság szervezésének számtalan más formáját is kialakították, felhasználták. Főként *eszméik propagálására* teremtettek széleskörű lehetőségeket különféle szervezetek létrehozásával, a Huszadik Századdal, a Társadalomtudományi Társasággal, a Társadalomtudományi Szabad Iskolával, a Világgal, illetőleg egyes szervezetekbe (szabadkőművesség, Galilei Kör stb.) való bekapcsolódással.

A radikalizmus forradalomellenessége — amelyet már részletesen elemeztünk — a magyarországi 1918-i októberi forradalom idején kulminált. Ez a forradalom a radikálisokat minden forradalmi frázisuk ellenére is eléggé váratlanul érte, s Jászi a forradalom lecsendesítését tűzte ki célul.

A forradalomellenesség ebben az időben még nem volt kifejezetten ellenforradalmi jellegű Jásziék tevékenységében. Az ellenforradalom és a forradalom továbbfejlesztése ellen egyaránt akartak harcolni. Ennek a kettősségnek azonban az idők folyamán szükségszerűen egyértelmű ellenforradalmisághoz kellett vezetnie, s el is jutottak ide — ha nem is a Tanácsköztársaság idején, de az utána következő emigrációs időkben. Főként Jászi amerikai tartózkodása idején ért be ez a felfogás, amely Jászit a második világháború után egyértelműen ellenforradalmi, népi demokrácia ellenes állásfoglaláshoz juttatta el.

Az a szociológus, aki úgy lelkesedett a társadalmi haladásért — a társadalmi haladás, fejlődés akadályozóinak táborába állott. Az a politikus, aki oly sokszor írt nagyszerű szavakat a munkásmozgalom nagyságáról, perspektívájáról, aki valaha a szocializmustól várt mindent — amikor hazája tényleg a szocializmus útjára lépett, a szocializmus ádáz ellenségeit erősítette. Jászit kommunizmusellenessége, bolsevikellenessége, majd szovjetellenessége logikusan vitte az általa előzőleg hirdetett eszmék elvetéséhez. Ilyen tartalmú cikkek szép számban jelentek meg a Bécsi Magyar Ujságban, majd amerikai emigrációja idején a Századunkban és egyéb helyeken. Olyan messze veze-

tett el Jászi útja, hogy sokan közvetlen munkatársai közül is szembefordultak vele. Zsolt Béla a Haladásban nagy cikkben fordult szembe mesterével[1007], hasonlóképpen búcsúzott Jászitól Kende Zsigmond egyik cikkében.[1008] A magyar népi demokrácia diszkreditálása, a népi demokráciaellenes erők melletti kiállása betetőzte útját, ez lett korábban is megtalálható forradalomellenes nézeteinek végső kicsengése.

Végezetül még egy problémát kell megvizsgálnunk : vajon mi a viszony a *radikalizmus és a liberalizmus között?* Vannak olyan nézetek, melyek mechanikusan azonosítják a polgári radikalizmust a liberalizmussal. Hasonlóképpen találkozhatunk nemegyszer merev elválasztásukkal is. Mindkét nézet egyoldalú, helytelen. Tény, hogy a radikalizmus nem azonos a polgári liberalizmussal, annak klasszikus formájával, noha Jásziék nagy nosztalgiával fordulnak a liberalizmus nagysága felé, s eszmeileg is igen sokat merítenek — különösen az 1910-es évek vége felé — a klasszikus liberalizmusból, Cobden és Bright tanaiból. A radikalizmus és liberalizmus teljes azonosítása helytelen, s ahhoz az eléggé durva tévedéshez vezet el, hogy a Tisza-féle felfogás és a Jászi-féle felfogás között csak árnyalati különbség látszik, noha osztályalapra, tartalomra, következményére nézve szöges ellentét van e két irányzat között. Igaz, hogy nagyon szoros a kapcsolat a liberalizmus és a radikalizmus között. Igaz azonban az is, hogy a radikálisok sok tekintetben — főleg a munkásmozgalomhoz való viszonyukban — meghaladták a klasszikus liberalizmust.[1009]

A radikalizmus a liberalizmusból indult ki, abból merített. Jászinak Benthamról szóló elismerő szavai erre mutatnak. Nemegyszer találkozhatunk a radikálisok írásaiban a klasszikus liberalizmus utáni sóvárgással. A liberalizmus nagy eredményeinek, vívmányainak visszasorvasztása fáj Jászinak.[1010] Nemcsak általában a liberalizmus, hanem különösen a doktrinerek Deák- és Eötvös-féle nemzeti liberalizmusának helyreállításáról álmodozott Jászi. A magyar liberalizmus tönkretételéért nem tudja eléggé megbélyegző szavakkal illetni a polgári közvéleményt.[1011] A reakciós körök „liberalizmusa" ellen nemegyszer kikel. Ebből is a régi liberális polgárság iránti nosztalgiája szól. Mindebből az látszik, hogy Jászi szívesen helyreállítaná a liberalizmust régi formájában. (Írásaiban általában tapasztalható anakronisztikus megoldásokra törekvés. Itt is ez látszik, a régi liberalizmust „megreformált" formában szeretné feleleveníteni.) Ugyanakkor Jászi több ízben elhatárolta magát a liberalizmustól. Arra ugyan felhívja a figyelmet, hogy a szociáldemokrácia is a klasszikus liberalizmusból merít[1012] (amiből csupán annyi az igaz, hogy a marxizmus egyik elméleti forrása

a klasszikus angol politikai gazdaságtan volt, de nem Bentham stb. posványos nézetei), de több ízben bizonyítgatja, hogy a radikalizmus mennyire nem azonos a liberalizmussal, amelyet az uralkodó osztályok messzemenően lejárattak.

A polgári radikalizmus tehát a huszadik század első évtizedeinek olyan ideológiai-politikai áramlata, amely létezésének alapját a kapitalizmus sajátos magyarországi fejlődéséből merítette. Ez az áramlat végső soron a kapitalizmus érdekeit képviselte, s éppen ezért a proletariátus céljait s elméleti nézeteit, mindenekelőtt a marxizmust bírálta. Egyben az uralkodó társadalmi rend ellen is hadakozott, olyan harcot folytatott, amely nézeteinek hitelességét támogatta a reakciós jellegű, a szocializmussal szembeforduló tevékenységben is. Marxizmus-kritikája sokban hasonló az oroszországi „legális marxizmus" antimarxizmusához, de ez a hasonlóság nem ad alapot arra, hogy a polgári radikalizmust a „legális marxizmus" magyarországi megfelelőjének tekintsük.

BEFEJEZÉS HELYETT

Az eddigi vizsgálódások eredményei összegezése után még egy kérdést kell tisztáznunk : vajon a polgári radikalizmust lehet-e valamiféle marxistának látszó ideológiának, a magyar „legális marxizmusnak"[1013] tekinteni? Van-e alap arra, hogy az azonosságot vagy legalábbis a rokonságot megállapítsuk a „legális marxizmus" és a magyar polgári radikalizmus között?

A radikalizmus — az eddigi tapasztalataink mutatják — sem általános filozófiai, társadalomfilozófiai, szociológiai nézetei, sem politikai felfogása alapján nem tekinthető a marxizmussal rokon ideológiának.

A polgári radikalizmus nem marxizmus, nem nevezhető még „legális marxizmusnak" sem. A legális marxizmus mint ideológiai-politikai áramlat sajátos társadalmi feltételekből nőtt ki, a cári Oroszország társadalmi viszonyaiból fakadt. Oroszország a századforduló körüli években a világ forradalmi mozgalmainak a centrumává vált. A cári önkényuralom elleni harcban született meg az igazán forradalmi munkásmozgalom, a munkásosztály élcsapat-pártja, ez a társadalom volt a táplálója a marxizmus továbbfejlődésének, a leninizmusnak. A forradalmi marxizmus terjedése, ereje, a forradalmi helyzet kifejlődése jellemző a korszak Oroszországára. A cári abszolutizmus ezt a forradalmi fejlődést érthető módon elnyomta, illegalitásba szorította.

A valóban forradalmi s ezért illegalitásba kényszerített munkásmozgalommal, a forradalmi marxizmussal *szemben* jelentkezett a „legális marxizmus", a burzsoázia sajátos védekezéseként a marxizmus ellen. A „legális marxisták" — Sztruve, Tugan-Baranovszkij — ugyan egyes kérdésekben, például a narodnyikság elleni harcban, együtt haladtak a munkásmozgalommal, marxistákkal, Leninnel, Plehanovval, de törekvésük ekkor is a marxizmus veszélyes eszméinek leszerelése, megszelídítése volt. A „legális marxizmus" arra törekedett, hogy „szalonképessé" tegye a marxizmust, eltagadja annak valóban forradalmi tartalmát.[1014] Olyan elmélet tehát, amely tagadja a pártosságot,

objektivista alapon : absztrakt, a proletárdiktatúra követelését zászlajára tűző marxizmussal szemben a legélesebb ellentétben álló elmélet.

A „legális marxisták" mindig büszkék voltak arra, hogy őket „nem kötik a marxi dogmák" — ők végeredményben a revizionizmus közvetítői voltak, a marxizmus revizionista meghamisítására építették ún. „legális marxizmusukat".

Ennek az áramlatnak a fő képviselői, mindenekelőtt Sztruve, eljutottak a cárizmus védelmezéséig, a cárizmussal megalkuvó liberális burzsoázia álláspontjára, nyílt burzsoá politikához. Sztruve a kadetpárt vezéralakja volt, a bolsevikok, a forradalom legkíméletlenebb ellensége.

A „legális marxizmus" létezésének legfőbb feltételei : 1. tényleges forradalmi erő, forradalmi mozgalom és elmélet létezése, 2. olyan forradalmi marxista elmélet és mozgalom, amely éppen ezért nem létezhet legalitásban, hanem törvényen kívül van helyezve. Ehhez képest jöhetett létre a „legális marxizmus".

Sok rokonvonás tapasztalható a „legális marxizmus" és a magyarországi polgári radikalizmus között. Meg kell azonban vizsgálni : *kialakultak-e ezek a feltételek a századforduló Magyarországán?* E vizsgálódás eredményeként megállapítható, hogy a gazdasági-politikai viszonyok eltérő voltából következően egyik lényeges feltétel sem volt meg.

A századforduló-korabeli Magyarországon nincsen ténylegesen forradalmi erő, következetesen forradalmi mozgalom, újtípusú marxista párt. A marxizmus Magyarországon főként meghamisítva mint revizionizmus található meg. Ezzel összefügg, hogy ezt a mozgalmat, ezt az elméletet — ha támadják is az uralkodó osztályok — nem helyezték törvényen kívül. Az SZDP — bár nem parlamenti párt — legális keretek között dolgozik, terjeszti eszméit.

E feltételek híján illuzórikus volna a polgári radikalizmust minden hasonlósága mellett is — „legális marxizmus"-nak, valamiféle „magyar legális marxizmusnak" is tekinteni.

A polgári radikalizmus funkciói sok vonatkozásban rokon-jellegűek a „legális marxizmuséval". Akárcsak az orosz „legális marxizmus", a polgári radikalizmus is a polgárságnak a marxizmus elleni védekezésében, ennek eszközeként jött létre. Fő feladata : elterelni a figyelmet a forradalmi marxizmusról, vagy legalábbis felcserélni azt valamiféle „liberalizált marxizmussal". A marxizmus körüli nagy igyekezetükkel azonban felhívják a figyelmet egyáltalán a marxizmus létére.

Midőn harcolnak a marxizmus ellen, „cáfolják" azt, felhívják a *polgári, értelmiségi körök* figyelmét rá. Objektíve hozzájárul tehát a *marxizmus magyarországi elterjedéséhez.* Marx : Zsidókérdés c. műve pl. a Huszadik Században megjelent. A polgári értelmiséggel elsősorban a radikálisok ismertették meg Marx művét. Jásziék szoros kapcsolatban voltak a Marx—Engels Válogatott műveit kiadó Szabó Ervinnel, Kunfi Zsigmonddal. Amikor gyakorta alkalmazták a marxizmus, a történelmi materializmus követelményeit, néha-néha hivatkoztak is a „forrásra" — ezáltal is figyelmeztetve a marxizmus jelentőségére.

Egyben azonban megállapítandó az is, hogy Jásziék a meghamisított marxizmussal, a revizionizmussal foglalkoznak, „nyugat-európai nyelven" közvetítik a polgári értelmiség ízlésének megfelelően átalakított, szalonképessé tett marxizmust. A pszichologizálgatással megszelídített marxizmus „egyoldalúságait lecsiszolta" Jászi, de még így sem volt számára megfelelő ; a hamis marxizmustól is elfordul, s híveit a divatos polgári szociológia, valamint a neokantianizmus felé terelte.

A polgári radikalizmus, amikor a marxizmussal foglalkozik, rendszerint azonosítja azt valamiféle vulgár-materializmussal. Ez is a marxizmus lejáratásának ravasz eszköze. Ők is gyakorta kísérleteznek Stammler ismert „bírálati módszereivel" — vagyis megpróbálják kimutatni, hogy logikailag képtelenség a marxizmus álláspontja, mert egyrészt a szocializmus szükségszerű bekövetkeztét hirdeti, másrészt azonban harcba hívja pártja a proletariátust a szocializmusért.[1015]

A polgárság körében hasonló tendenciák más országokban is megfigyelhetők. A revizionista hamisítások üdvözlése, a forradalmi marxizmus szalonképessé tétele — a forradalmi proletariátustól megrémült burzsoáziának gyakori fegyvere. Nem jogosít ez fel azonban, hogy ezeket a polgári szociológiai áramlatokat valamiféle szocializmusnak vagy „legális marxizmus"-nak tekintsük, az osztályharc, a forradalmi mozgalom eltérő feltételei, lényeges különbsége miatt.

JEGYZETEK

1. Jászi: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Bécs 1921. 30. l. A szerző kifejti, hogy a radikális párton *belül* is sokrétűen rétegeződött a polgári radikalizmus, nem is beszélve arról, hogy az e néven ismert mozgalomhoz nem egy szocialista vagy később szocialistává, marxistává vált ember is csatlakozott, akik a radikális pártnak nem voltak tagjai.
2. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. aug. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.) A Huszadik Századról írta Jászi Somlónak: „Vasárnap Gratz Gusztávnál megbeszéltük a folyóirat tervét. (Gratzot már régebben ismerem, s egyike a legszimpatikusabb embereknek.) Havonta egyszer jelennék meg, 4 ívnyi terjedelemben. A szerkesztő mellett egy 12—15 tagú bizottság működnék. A lap címét illetőleg szóba jött a Huszadik Század elnevezés." — Jászi Somló Bódoghoz intézett 1899. szept. 25-i levelében (O. SZ. K. Kézirattár.) arról írt, hogy a Mester (Pikler Gyula) támogatását kéri a laphoz.
3. Szabó Ervin a Huszadik Század egyik szerkesztője volt. Ezt bizonyítják a hozzá intézett levelek. Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1903. ápr. 13. (P. I. Arch. 507/42/3. sz. levél.); Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1903. nov. 14. (P. I. Arch. 507/42/8. sz. levél.) — Kunfi ebben az időben Szabó Ervinhez mint a Huszadik Század szerkesztőjéhez címezte leveleit. Kunfi levele Szabó Ervinhez. 1903. (P. I. Arch. 507/8/1., 2. sz. levél.) Kunfi nagyra becsülte a Huszadik Századot, sokkal jobbnak tartotta, mint az általa szerkesztett Szocializmust, az SZDP elméleti folyóiratát.
4. A Társadalmi Lexikon, amely a Népszava kiadásában, 1928-ban jelent meg, téves adatokat közöl, amikor azt állítja, hogy a T. T. tagjai, annak megalakulása után rövid időre alapították meg a Huszadik Századot. Éppen fordítva: a Huszadik Század egyéves működése volt az alapja a T. T. létrehozásának.
5. Helyesen értékeli a Társadalmi Lexikon, hogy 1906-tól, a szakadástól kezdve — amelynek eredményeképp az egyesület elnöke Pikler, alelnöke Szabó Ervin, főtitkára Jászi lett —, „a T. T. központja volt minden szellemi törekvésnek, mely a haladás és a nyugati kultúra ügyét szolgálta Magyarországon." — A szakadás előkészítése érdekében erőteljes tevékenységet fejtettek ki 1906-ban a polgári radikálisok. Szabó Ervinhez 1906. jún. 17-én írt levelében (P. I. Arch. 507/33/57. sz. levél) Jászi követelte: „Keressetek olyan módozatot,

mely a választmányi ülésen a Huszadik Század és a Társaság viszonyát véglegesen tisztázza. (Kifejtendő többek között, hogy a Társaságot mindennél jobban épp a Huszadik Század tette népszerűvé.)" Ennek értékét megértjük, ha a Huszadik Század körüli harcokat látjuk, Gratzék támadását a Huszadik Század ellen, s Jásziék egyre fokozódó tevékenységét a Huszadik Század fejlesztése érdekében. — Nagy segítséget jelentett a T. T. erősítéséhez az a publicisztikai munka, amelyet Ady fejtett ki. A Társaság forradalmi jelentőségéről írva, azt „az intellektuális és az élettel számoló élet oázisaként" értékelte. (Ady: Egy könyv és egy munka. Budapesti Napló 1905. febr. 16.) — A T. T. jelentőségét mutatja, hogy a reakciós körök „kontra-társaságot" szerveztek ellene, a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, Apáthy, Wolfner közreműködésével. (Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. febr. 13. P. I. Arch. 507/33/c/62. sz. levél.) Ezt a kontra-egyesületet erősen támadta a T. T. mellé álló Népszava is A tudomány cégére alatt c. cikkben. (Népszava 1911. nov. 29.) — A T. T.-ben bekövetkezett szakadás jegyzőkönyvét részletesen adja a Huszadik Század 1906. 2. kötetében, valamint a Budapesti Napló 1906. júliusi számaiban is. A T. T. fejlődéséről adatszerű anyagot közöl a Haladás c. lapban 1946. ápr. 20-án megjelent cikk: A T. T. viszontagságai.

6. Jászi volt a T. SZ. I. megteremtésének egyik legfőbb szorgalmazója. Már 1905-ben megfogamzott Jásziban a gondolat, hogy a szociológia oktatására szükséges egy külön szervezet, minthogy az egyetemeken nem kap helyet. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. jún. 4. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Örvendenék, ha a Társadalomtudományi Társaság Szabad Egyeteme egy amolyan brüsszeli harcos iskola volna." Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. okt. 12. (P. I. Arch. 507/33/b/43. sz. levél.) „A Collège libre des sciences sociales terve egyre fontosabbnak látszik előttem. A jelek legalább azt mutatják, hogy létezik egy ilyen szükséglet. Így pl. a szocialista egyetemi hallgatók minden irányítás nélkül kóborolnak, s engem kérnek, hogy hetenként egy este adjak nekik valami szociológiai szemináriumfélét." Később ezt el is kezdte Jászi. 1906 áprilisában már a felhívások kiküldéséről levelezett Szabó Ervinnel. (1906. ápr. 11., P. I. Arch. 507/33/c/55. sz. levél.) „A szabadiskolára a napokban mennek ki a felhívások. Heves klerikális támadásokra számíthatunk." — A szabadiskolát Jászi kezdeményezte, s megnyerte számára a szabadkőművességet, felhasználta a szabadiskola fejlesztésére szabadkőműves lehetőségeit. Előadást tartott a szabadiskola szükségességéről a Demokratia páholyban, s ezt a Demokratia páholy könyvtára brosúra formájában ki is adta. A szabadiskola 1906. okt. 15-én elkezdte a munkáját, jelentős szabadkőműves támogatással. Sok tanulni vágyó munkás is bekapcsolódott a szabadiskola munkájába. Erről az iskola évenkénti, a Huszadik Század mellékleteként megjelenő évi jelentéseiben igen részletesen felsorolt bőséges adatokat találhatunk. — Jászi agitációja nem maradt hatástalan: a Demokratia páholy a szabadkőművesség támogatását kérő körlevelet adott ki. Felhívást adott ki az iskola támogatására, alapító és pártoló tagként való részvételre. A Demok-

ratia páholy a Jászi előadása alapján kibocsátott felhívásában a szabadiskola irányát a következőkben jelölte meg: „A Társadalomtudományi Szabad Iskola arra fog törekedni, hogy a modern szociológiát és segédtudományait mindazokkal megismertesse, kik át vannak hatva a természettudományi alapon nyugvó társadalomtudomány jelentőségétől . . . Humanitárius intézmény lesz, midőn mindenkinek megnyitja a tudás jótéteményeit. Progresszív intézmény lesz mindenekfelett, mert a társadalmi haladás szent ügyét mi sem szolgálja jobban, mint a modern szociológiai ismeretek terjesztése, a vallási és metafizikai téveszmék helyett." Ezt a hármas célt a Demokratia páholy felhívása mint a szabadkőművesség hármas célját jelölte meg s a Jászi-féle T. SZ. I. irányát a szabadkőművesség céljaival egybevágóként jellemezte. — Egyes páholyok beléptek a pártoló tagok sorába, pl. a győri Philantropia páholy 1906. jún. 6-án. A kolozsvári Unió páholy 1906. máj. 31-én kelt iratában sikert kíván a szabadiskolának, és legteljesebb érdeklődéséről biztosítja. A Galilei páholy 1906. máj. 24-én támogatásáról biztosítja a T. SZ. I.-t; a fiúmei Sirius páholy 1906. okt. 20-i írásában a legmelegebb érdeklődéséről ad hírt, s kéri, hogy a szabadiskola küldje meg előadásainak szövegét a páholy számára. Az aradi Összetartás páholy 1906 októberében örömének ad kifejezést az iskola létrejöttén, sőt még a kifejezetten konzervatív pozsonyi Testvériség páholy is örömmel üdvözli, bár kijelenti, hogy az iskolát anyagilag nem támogatja. — Jászi aláírásával a T. SZ. I. 1912. nov. 1-én levelet intézett a Demokratia páholyhoz, felpanaszolva, hogy nem kap elég támogatást a szabadkőművességtől. Nem kap állami szubvenciót, nem építhet vagyonos tagjainak támogatására, éppen ezért kéri a szabadkőművesség segítségét. „A legutóbbi években a Galilei páholyt kivéve (amely a szabadkőművesség előtt a szabadiskolát képviselte), a szabadkőművesség a szabadiskolát alig részesítette anyagi segítségben. Azon a ponton vagyunk, hogy döntenünk kell afelett, hogy ezt a szabadkőműves kezdeményezésre alakult egyik legrégibb szabadoktatási intézményt anyagi erők híján beszüntessük-e?" (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 25. cs. 140/1912. sz.) — A Jászi által szervezett szabadiskola hosszú utat tett meg. Hallgatói között nagy számban találhatók az egyetemi hallgatók legjobbjai. Az I. évfolyamra 59 tudományegyetemi, 10 műegyetemi, 3 főiskolai hallgató, 14 egyetemet végzett ifjú iratkozott be (a szociáldemokraták által elhanyagolt ifjúsági rétegre, diákságra a polgári radikalizmus hatása ebben erősen megmutatkozott), valamint szakszervezetek által szervezett munkások. Érdemes a T. SZ. I. jelentéseit forgatni, például a Huszadik Század 1908. 2. köt. mellékleteként megjelent T. SZ. I. évi jelentést, mely statisztikai kimutatások alapján a munkások részvételét vizsgálta az iskola oktatásában. A Népszava tudósítójának több belépőt biztosítottak. (P. I. Arch. T. SZ. I.) A T. SZ. I. tudatosan törekedett munkás bázisának szélesítésére. Jászi pl. egyik írásában leszögezte, hogy a T. SZ. I. a polgárságé, de a munkásságé is, tanítja a „munkásság tömegeit is, sőt részben őrájuk támaszkodik". (Kelet 1907. 47. l.) — Jellemző a munkásmozgalommal (sajnos annak revizionista képviselőivel) való

szoros kapcsolat: a T. SZ. I. előadásaira nemegyszer a nemzetközi munkásmozgalom kimagasló, neves képviselőit, munkásvezetőket hívtak meg. „Az SZ. I. megnyitására Vandervelde afrikai útja folytán Jaurès-t hívjuk meg. A levelek ma mennek el a Párt útján, s talán Te közvetíthetnéd kérésünket." Jászi levele Szabó Ervinhez. 1908. szept. 5. (P. I. Arch. 507/33/c/69. sz. levél.) — A szoros kapcsolat a munkásmozgalommal, az időnként radikálissá váló hang fokozta az uralkodó osztályok ellenszenvét a T. SZ. I. iránt, amely végül a háború alatt a T. SZ. I. betiltásához vezetett. (P. I. Arch. XV/1/1917/30—31. sz. levél.) Jásziék a Martinovics páholyhoz intézett levélben jellemezték e helyzetet: az iskola „... egy előadásciklusban Európának a világháború előtti gazdasági és kultúrpolitikai viszonyait óhajtotta tudományosan megvilágítani. Ezért az egész tanfolyamot a rendőrség betiltotta ... A rendőrségnek ezt a határozatát a belügyminiszter úr jóváhagyta ... Nem kell bővebben kifejteni azt a munkát, amelyet a T. SZ. I. a múltban kifejtett, és azt a hivatást, amelyet a mai szomorú időkben kell teljesítenie. A hatóságok üldözéseinek kitéve ...."

7. A polgári radikálisok Jászi vezetésével vonultak be a szabadkőművességbe. Ez az ötlet már 1905. szept. 25-én Somló Bódoghoz írt levelében felmerült. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Az R. testvérek hívnak bennünket. Csináljunk egy külön kifejezetten szocialista páholyt, amelyből új vért öntünk a már-már megmerevedett szervezetbe, kihasználva annak szervezeti és anyagi lehetőségeit, céljaink érdekében." De a radikálisok először a Demokratia páholyba léptek be, s nem hoztak még létre külön páholyt. Verő György: A Demokratia páholy 25 éve. Zárt csoportban jönnek a szociológusok. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy.) Jászi felvételi kérelme (önéletrajzával) a Demokratia páholyhoz 1906. febr. 24-ről van keltezve. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy.) Igen hamar ellentétek robbantak ki azonban a viszonylag ugyan haladó, de konzervatív elemekkel eléggé telített Demokratia páholyban a szociológusok bevonulása után. A „szociológus testvérek modortalanságáról" egész bűnlajstromot írt össze Österreicher Mór a Dél c. szabadkőműves folyóiratban 1908. márc. 22-én. (O. L. Szabadkőművesség.) — Jásziék gondolata, a különálló szocialista szabadkőműves páholyról két év után nagy harcok közepette valósult meg. Nyolc radikális és szocialista szabadkőműves a Demokratia páholyból „fedezését kérte" új páholy létrehozása céljából. Jászi aktívan részt vett ebben a folyamatban. Ez kitűnik abból a felhívásból is, amelyet a megalakuló Martinovics páholy bocsátott ki a belépni szándékozók számára. Ebben a felhívásban a Jásziék által sokszor propagált eszmék kaptak hangot: „A Martinovics Szabadkőműves Páholy a magyarországi szabadkőművesség progresszivitását ez idő szerint a következő törekvésekben keresi: 1. Általános titkos, egyenlő választójog úgy az országgyűlési képviselők választásánál, mint a községi és törvényhatósági önkormányzatokban. 2. Teljes gyülekezési, egyesülési, sajtó- és vallásszabadság. 3. Az egyház és az államnak úgy az intézményekben, mint a működésekben teljes

szétválasztása. 4. A hitbizományok eltörlése, a szekularizáció, az állam kisajátítási joga a latifundiumokkal szemben. 5. A munkásosztály öntudatra ébresztése, anyagi, szellemi, erkölcsi megerősítése. 6. Gyökeres adóreform a monopóliumok és fogyasztóadók fokozatos visszafejlesztése mellett, a progresszív adózás következetes keresztülvitelével. 7. A nemzetiségi béke helyreállítása, a nemzetiségi kérdésnek megfelelő gazdasági, szociális és kultúrpolitika útján, a demokrácia szellemében való megoldása. 8. Általános, ingyenes és világi közoktatás. Emellett szabad társadalmi úton is intenzív természettudományi, szociológiai és esztétikai kultúra terjesztése. Realizálásának végső célját a művelt, gazdag és modern Magyarország megteremtésében látjuk." (O. L. Szabadkőművesség. Martinovics páholy.) — A Martinovics páholy 1908. jún. 10-i iratában olvashatjuk, hogy máj. 27-én nyolc, volt Demokratia páholytag megkezdte a munkát a Martinovics páholyban, s engedélykérését a Nagypáholy szövetségtanácsa elé terjeszti. Nagy vita volt az engedély megadása körül a szövetségtanács ülésén. Többen ellenezték, hogy a Nagypáholy engedélyezze az új páholy létrehozását. A Kelet is számot adott a vitáról. „A Demokratia páholy nyolc tagja . . . (többek között) Jászi Oszkár . . . fedezést kértek és kaptak páholyalapítás céljából. A nevezett testvérek az új páholyt, amelynek »Martinovics« nevet adtak, meg is alakították, és Zigány Zoltánt választották főmesterré . . . A szövetségtanács e hó 13-án tartott ülésén foglalkozott az üggyel, és élénk vita után 23 szavazattal 16 ellen megadta az új páholynak az ideiglenes munkaengedélyt . . ." (Kelet 1908. 226. l.) — Jásziék célul tűzték ki a szabadkőművességnek a radikalizmus irányába való fejlesztését. A Martinovics páholy főmesterévé választása után elmondott nagy programbeszédének (1911. febr. 3. A Progresszió c. folyóirat mellékleteként megjelent a szöveg) is ez volt a vonala, majd később is több ízben hangot adott elgondolásának. Pl. a Martinovics páholy 1912. okt. 11-én tartott „elsőfokú munkájáról" készült „építészeti rajzban" (jegyzőkönyv) olvashatjuk, hogy Jászi felszólalásában arról szólt: „A szabadkőművességnek a radikalizmus irányában kell haladnia." „A radikális szabadkőművességnek nem szabad letérnie az eddigi útról" — s egy radikális szabadkőművesi sajtóorgánum létrehozását sürgette. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 227/1912. 130. sz. építészeti rajz.) Mit jelentett ez a radikális irány? A minden haladó törekvésre érzékenyen reagáló reakciós körök örömmel vették tudomásul már Jászi főmesteri programbeszédében, hogy elképzelései polgári és nem szocialista irányúak. „Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Jászi Oszkár nem a szocialisták módjára, hanem a demokrácia irányában tartja jelenlegi állapotainkat megreformálandóknak." (Apáthy István: A magyar szabadkőművesség egysége. Unió páholy. 1911. máj. 2.) — Jászi programbeszéde körül igen éles harc alakult ki, a konzervatív páholyok támadták a radikalizmus vonalát, főként Jászi beszédét. A Hungária páholy pl. ezt írta a Nagypáholyhoz: „Nem vagyunk meggyőződve sem az általános választójognak, sem a szekularizációnak világboldogító erejéről, sem a reformklubnak nélkülözhetetlen szükségességéről, sem arról, hogy a Társadalomtudományi

Társaság a Magyar Társadalomtudományi Egyesület elé helyezendő, aminthogy teljesen elhibázottnak véljük a Galilei Kör és a Szabad Iskola agresszív működését, a tudományosság cégére alatt . . . a nemzeti iránnyal ellenkező, vallásellenes . . . kereszténységellenes izgatását." Dél 1911. ápr. 30. (O. L. Szabadkőművesség.) — Jászi és a polgári radikálisok a vizsgált korszakban végig a szabadkőművesség soraiban maradtak. (A szociáldemokraták 1918-ban az SZDP határozatára kiléptek a szabadkőműves páholyokból.) De nemegyszer merült fel a radikálisokban is a kétely: megfelel-e a szabadkőművesség a radikalizmus céljainak? A Martinovics páholy 1914. jan. 23-i elsőfokú munkáján készült „építészeti rajzban" olvashatjuk Jászi felszólalását: „Súlyos lelkiismereti aggodalmait fejezi ki afölött, hogy annyi megrázkódtatás, megszégyenítés és hűtlenség után, mely a szabadkőművesség részéről érte a progressziót, benn maradhatnak-e a szövetségben? A magyar szabadkőművesség vidéken cselédsorba került. Ha csakugyan lehetetlen a program számára megnyerni, válasszunk más formát és módot arra, hogy céljainkat szolgáljuk . . . Nem tesz indítványt, csupán egy hangulatnak adott kifejezést. Nincs ellenére, hogy még egy intenzív kísérletet tegyünk. Az eszményi határozatokból azonban ebben a szövetségben már elég volt!" (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 24/1914. 128. sz.) Biró Lajos — aki Jászi egyik közvetlen munkatársa volt — a Délben bírálta fölényes gúnnyal a szabadkőművesség karitatív törekvéseit, tatarozásnak és pepecselésnek nevezi. De Jásziék a szabadkőművesség keretei között maradtak, mivel ellentéteik ellenére fel tudták használni a radikalizmus céljaira. Erről ad számot a szabadkőművesek 1920-ban készült betűsoros névjegyzéke is. A Magyar Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hivatalos kiadás. Kiadja a M. kir. Belügyminiszter. Bp. 1920. III. l. (O. L. Szabadkőművesség.)

8. Sokat támadták Jásziékat, mert a radikalizmust bevitték a szabadkőművességbe, megzavarták az ott honoló „idilli" nyugalmat. Ezért támadta 1911-ben Polónyi Géza az országgyűlés ülésén, ezért hadakozott Tisza István lapja, a Magyar Figyelő huzamosan a radikalizmus, a „szabadkőművességet felhasználó idegen invázió ellen". Mezei: Új államépítők c. cikkében, melyet Jászi főmesteri programbeszéde „ihletett", a Magyar Figyelő 1911. 1. számában írta: „. . . a szabadkőművesség félreesőbb területére valami idegen inváziónak kellett törnie . . . a szabadkőművesség előbb olyan csendes titkos műhelyei a szenvedelmes nyilvános agitáció örökké forrongó kohóivá változtak át . . . az általános szavazati jog propagandája érdekében országos ligákat és általános társadalmi klubokat hoztak létre, napilapot is alapítottak, amely a szabadkőművesség nevével és cégével . . . tanítja ország-világnak az új szociológiai evangélium tételeit." Felteszi a reakció által oly sokszor hangoztatott kérdést: „Mi köze a szabadkőművességnek a hazai fattyú-radikalizmushoz?" (427—428. l.) Ugyanez az alapvonala Herczeg Ferenc A radikális nemzetiségi politika c. cikkének. (Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 345. l.) Észrevették azt a forrongást, ami a polgári radikalizmusnak a sza-

badkőművesség soraiban történő aktív tevékenység nyomán alakult ki, s vádolták a szabadkőműveseket: miért tűrik meg, miért vállalnak közösséget ilyen államellenes izgatással?

9. A Világ voltaképpen a szabadkőművesség soraiból nőtt ki, az Eötvös páholy néhány vezetője, elsősorban Bálint Lajos nevéhez fűződik a napilap megalapítása. Jásziék eredetileg a Budapesti Napló megszerzését tervezték hosszú időn át, azonban ez a terv nem sikerült. A lap gondolata Jásziban már régen megfogamzott, úgy érezte, hogy a nem kielégítően vezetett Népszava nem ad elég kibontakozási lehetőséget, teret a munkásmozgalom felé közeledő értelmiség részére. Somló Bódoghoz írt egyik levelét idézem ezzel kapcsolatban (1908. máj. 28. O. SZ. K. Kézirattár.): „A Népszava annyira szűkkeblű és bornírt, a lelkek erjedő elégedetlensége annyira gyarapszik, hogy egy jól megcsinált, modern nyugat-európai lap, szocialista szellemű — dogmák és frazeológia nélkül —, tudományos és finom ízlésű: azt hisszük, utat tör magának." Nagyon érdekes, hogy tervezett lapját milyen osztályalapról akarta Jászi kialakítani. „Valószínűleg számíthatnánk a gyárosok nagyobb méretű támogatására — folytatja a levelet —, mert az ipari kapitalizmus megteremtése lesz egyik fő programpontunk." — A Világ megjelenését eleinte hevesen ellenezték a polgári radikálisok. Bálint Lajos 1910. jan. 23-án, alig valamivel a lap megjelenése előtt még arról szólt, hogy reménykedik a radikálisok közreműködésében. „Hisszük és várjuk, hogy a Jászi Oszkárok . . . Kunfi Zsigmondok . . . ott lesznek majd annál a háborúnál, amelyet a klerikalizmus ellen fog vívni a tervbe vett napilap." S valóban, az idők folyamán a polgári radikalizmus szócsövévé vált az a lap, melynek megjelenését Jásziék eleinte akadályozták. Jászi maga a szerkesztőségi munkában vett részt. A lap belső munkatársai: Yartin (Nyitrai József) és Gerő Ödön szerkesztők, Bölöni, Gábor, Jászi, Schwimmer, Soltész, zömük a radikalizmus nyílt képviselője volt a szabadkőműves mozgalomban. A Világ eleinte erősen ingadozott. Bár Jászi 1910. aug. 31-én Szabó Ervinhez írt levelében még arról szólt, hogy „a Világ, úgy látszik, felénk közeledik jobban" (P. I. Arch. 507/33/c./79. sz. levél), később már nem ilyen egyértelmű a Világ közeledése a radikalizmus felé. Jászi kifejtette, hogy a lapot okvetlenül fenn kell tartani. Szükséges, hogy támogassa azt minden szabadkőműves, legalább annyira — jegyezte meg malíciózusan —, mint az anti-szabadkőműves lapokat. „A Világ vagy radikális lesz, és még radikálisabb lesz, vagy elpusztul" — írta —, „a Világ egységesen radikális lesz, ha a szabadkőművesség radikalizmusa elég erős lesz." Bírálólag jegyezte meg, hogy a Világ nem használja ki eléggé a rendelkezésére álló szabadkőműves erőket. Jászi 1911 végén kilépett a Világ szerkesztőségéből, a választójogi harc egy taktikai kérdése, az obstrukció értékelésében támadt ellentétek miatt. Ekkor a Népszavában írta meg véleményét. Később azonban ismét visszatért, s az egész periódus végéig rendszeresen írta cikkeit a Világ számára, bár egyes vonatkozásokban a későbbiekben is bírálta a Világ álláspontját — így például a háborúhoz való viszony kérdésében.

10. Jászi és a polgári radikálisok szoros kapcsolatban álltak a Galilei Körrel, és az ifjúság haladó szellemben való nevelésére törekedtek. A Galilei Kör nem volt sem a radikálisok szervezete — messze túlnőtt forradalmiságában a polgári radikalizmuson egyes csoportjainak tevékenysége, különösen azoké, amelyek a munkásmozgalom forradalmi kommunista szárnyával kerültek összeköttetésbe —, sem szabadkőműves szervezet, bár a szabadkőműves páholyok gyakran emlegették azt is „szabadkőműves alkotásként", olyan szervezetként, amely a szabadkőművesség számára az utánpótlást biztosítja. Szervezetileg a Galilei Kör a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének főiskolai csoportja volt. Létrejöttében igen nagy szerepe volt a szabadtanítás 1907-ben Pécsett tartott nagyszabású kongresszusának, amely felvonultatta a szabadgondolkodás híveit a reakciós tudománypolitika képviselőivel szemben. A kongresszuson a szociáldemokraták teljesen együtt haladtak a radikálisokkal. A kongresszus után nagy hajsza indult Pikler ellen, aki egyetemi tanár volt, s ez a hajsza az egyetemi ifjúság amúgy is szervezkedő haladó rétegeiben meggyorsította a mozgást, amely végeredményben a Galilei Kör létrehozásához vezetett. Érdemes idézni a Galilei Kör felhívását a diákokhoz: „Élet és tudomány között ellentét van — így tanítja az egyetem. Azok hirdetik ezeket a hamis igéket, akik nem akarnak a tudományba életet vinni, nehogy a tudományt belevigyük az életünkbe. A jelenkor nagy íróiról, tudósairól és gondolkodóiról mit sem tudunk. Darwin és Spencer, Marx és Haeckel, Tolsztoj, Renan, Nietzsche a tantervben nem szerepelnek . . . Az európai államok viszonyáról, a jobbágyfelszabadításról és a földkérdés mai állásáról, a modern társadalmak szerkezetéről és osztályharcairól, az egyház és állam elválasztásáról semmit sem tanulunk. A jelen és annak ideáljai, a leszármazástan győzelme a teremtés naiv hite felett, az egyetemes fejlődés és determinizmus diadala a kinyilatkoztatás, a lélek halhatatlansága és a szabad akarat kártékony meséi felett: ezek azok a nagy felfedezések, az emberi elmének egész világnézetünket átalakító büszke vívmányai, amelyeket félig elhallgatni, félig meghamisítani az egyetemi tanszékek nagy részének feladata." (A Galilei Kör felhívása, 1909. ápr. 23. O. L. Szabadkőművesség, 48. cs. 71/1909.) — Jászi és köre számos előadást tartott, sok vitában vett részt az ifjúság között. A Galilei Kör március 15-i emlékünnepein az első években éppúgy elmaradhatatlanok voltak Jászi emlékbeszédei, mint Adynak a Körhöz intézett ünnepi költeményei. Jászi előadásai, vitái nagyrészt a nemzetiségi kérdés körül zajlottak le a Galilei Körben. — Szoros kapcsolata volt Jászinak a Körrel, de feltétlenül túlzás a Bécsi Magyar Ujság egyik cikkének az az állítása, amely Jászit a Galilei Kör vezéreként tiszteli meg. (Ady Endre galileista. Bécsi Magyar Ujság 1920. okt. 10.) — Jászitól a fiatal galileisták fokozatosan eltávolodtak és mindinkább a proletárszocializmus, a marxizmus felé közeledtek. Ez az út vezetett a galileisták közvetlen forradalmi megnyilvánulásaiig (röplapkészítés és terjesztés, agitáció stb.), amelyekről Jászi minden valószínűség szerint nem is tudott. A Galilei Körrel sokat foglalkozott a szabadkőművesség, védőszárnyai alá vette, anyagilag támogatta, bár nem

mindig adta meg neki a szükséges támogatást. Érdekes, hogy éppen Jászi támadta ezért igen élesen a szabadkőművességet, hogy az nem segíti kellőképpen a Galilei Kört. „Oly szervezetben, mely évente 150 000 K-t ad ki jótékony s egyéb célokra, a Galilei Kör nem tud meleg szobát kapni." (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 24/1914. 128. sz. építészeti rajz, 1914. jan. 23.) — A Galilei Kör mintegy központjává vált a haladó értelmiségnek, főképpen az egyetemi ifjúságnak. — A polgári radikálisok sokrétűen tevékenykedtek, s igyekeztek befolyásuk alá vonni a különféle haladó szervezeteket, pl. a Reform-klubot, a Választójogi Ligát, amelyeknek tevékenységében a radikalizmus jelentős szerepet játszott.

11. Jászi: Emlékezéseim. Látóhatár 1957. I—IV. 59—70. l.
12. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 1. l.
13. Uo.
14. Jászi: Művészet és erkölcs. Bp. 1904.
15. I. m. Előszó. IX. l.
16. I. m. 51. l. „Az individualisták, élükön Spencerrel, azt tanítják, hogy az emberiség életpályája lassú, fokozatos átmenet, az emberi természet lassú átalakulása, az állati múlt és a harcban töltött évmilliók által kifejlesztett végső egoista tulajdonságokból . . . Ez a fejlődésmenet az objektív szemlélődő előtt kétséges nem lehet."
17. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. ápr. 2. (O. SZ. K. Kézirattár.)
18. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. aug. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.)
19. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. okt. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.)
20. Jászi: A szerves társadalomelmélet. Bp. 1901. 1—16. l.
21. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. dec. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.)
22. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. dec. 18. (O. SZ. K. Kézirattár.)
23. Huszadik Század 1903. 1. köt. 254. l.
24. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. Előszó. IX. l.
25. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 12. (P. I. Arch. 507/33/b/316. sz. levél.)
26. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. aug. 2. (O. SZ. K. Kézirattár.)
27. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/b/37. sz. levél.)
28. Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955. 226. l.
29. Jászi: A radikális párt. Világ 1914. jún. 7.
30. Világ 1914. jún. 14.
31. Pikler Gyula egyetemi tanár. (P. I. Arch. Károlyi-per iratai. 43. fond./1/30.)
32. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1900. jún. 17. (O. SZ. K. Kézirattár.)
33. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1900. júl. 4. (O. SZ. K. Kézirattár.)
34. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. júl. 22. (O. SZ. K. Kézirattár.)

35. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. aug. 12. (P. I. Arch. 507/33/c/66. sz. levél.)
36. Jászi 1907-ben Somló Bódoghoz írt levelei sokat foglalkoznak a közte és Pikler között fennállott ellentétekkel.
37. Méray-Horváth Károly levele Somló Bódoghoz. (O. SZ. K. Kézirattár.)
38. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. márc. 27. (O. SZ. K. Kézirattár.)
39. Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad. 264. l.
40. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 1. l.
41. Vö. Bernstein: Ami a marxizmusban maradandó (Bp. 1914.) c. brosúrájával. (Galilei Kör Kvtára. 12. sz.)
42. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/b/37. sz. levél.)
43. Uo.
44. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1908. febr. 22. (O. SZ. K. Kézirattár.)
45. Uo. „Szeretnék is alaposan közgazdaságtant tanulni. Végre mégis ez a szociológia legreálisabb darabja."
46. Lukács György: Az ész trónfosztása. Bp. 1956.
47. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. 2. kiad. Bp. 1908.
48. Jászi: Materialisták. Világ 1911. márc. 19.
49. Jászi: Szende Pál, az ember, a munkás, a harcos. Századunk 1934. 313—320. l.
50. Polányi: Mach Ernő. Szocializmus 1908—1909. 238—240. l. A cikk dicshimnusz Machról, aki „megvonta a tudomány és metafizika határát". A Keletben is hasonló nyilatkozatok jelentek meg Machról. „Mach Ernő, korunk egyik legkiválóbb tudósaként" szerepel a Kelet 1911. okt.-i számában. (309. l.)
Lóránd Jenő: A tudományos megismerés határai c. cikkében (Kelet 1911. nov. 375. l.) ugyanez a tendencia érvényesült, valamint Jászi levelében a Demokratia páholyhoz. 1908. dec. 10-én.
51. A Szabadgondolat a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének és a Galilei Körnek; a Kelet a szabadkőműves Symbolikus Nagypáholynak volt a folyóirata. A Dél egy időben a Kelettel mint hivatalos szabadkőműves folyóirattal szemben jelent meg — ellenzéki színezettel.
52. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, Archimedes páholy munkatáblája, 57. cs. 2792—1912.
53. A monizmus mint vallás. Dél 1913. nov. 15. O. L. Szabadkőművesség. „Ostwald tanár Berlinben nyilvános előadást tartott, amelyben a monizmust mint a kereszténység utódját tárgyalja. Azt igyekezett kimutatni, hogy ennek az új uralkodónak minden tulajdonsága megvan a régi felváltására . . . értékben, mélységben és erkölcsi hatásában (azt) felülmúlja . . ." A Kelet és a Dél szabadkőműves

lapok más helyütt is beszámoltak monista jellegű megmozdulásokról, pl. a Kelet 1914 áprilisi számában egy Haeckel-estélyről adott hírt, a Dél 1911. okt. 30-i számában A hit és tudás harca c. cikkében az első monista kongresszusról számolt be a szabadkőműves nyilvánosságnak. Erről egyébként a Világ is írt 1911. szept. 13-i számában A monizmus alapja c. cikkben, majd Ostwald a Próféta c. cikkben, 1911. okt. 29-én.

54. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 1. l.

55. Uo.

56. Durkheim: A szociológia módszere. Bp. 1917. (Kultúra és Tudomány.) Az egész munkán a „társadalmi tény" vizsgálata, meghatározásának problémái húzódnak végig. Vö. Kedrov: A tudományok osztályozása. Voproszi Filoszofii 1955. 1. sz. „A természetfilozófusoknak azzal a korábbi állításával szemben, hogy a filozófia a »tudományok tudománya«, a pozitivisták azt állították, hogy a »tudomány maga a filozófia«, és így nincs szükség semmiféle külön filozófiára. A pozitivisták azonban, bár szavakban mindenféle filozófiát elvetettek, a valóságban csak az élenjáró, a haladó filozófiát utasították el, és ilyen vagy olyan formában Berkeleynek, Hume-nak, Kantnak és a múlt többi filozófusának rég elvetett filozófiai rendszereihez csatlakoztak."

57. Méray-Horváth — aki a biologizáló iránynak egyik legprominensebb és egyben legtúlzóbb képviselője volt — kifejti: „Ha nem tudományos felfedezés — írja egyik elgondolásáról —, úgy ez is filozófia, és akkor nincs jelentősége . . . hisz én nem filozófiát akartam . . . Így van ez minden természettudománnyal: ha az ember egyszer beleáll, akkor kiállhatatlan előtte minden ideológia." Méray-Horváth levele Somló Bódoghoz. 1904. jan. 7. (O. SZ. K. Kézirattár.)

58. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. okt. 9. (O. SZ. K. Kézirattár.)

59. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. febr. 16. (O. SZ. K. Kézirattár.)

60. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. márc. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Egyre elviselhetetlenebbül érzem a szociológia Newtonjának és Darwinjának hiányát." Sok Darwin-ünnepséget, előadást tartottak, főleg 1906-ban, a szabadkőművesség keretében is, mint ez a Comenius páholy anyagából kitűnik. (O. L. Szabadkőművesség, Comenius páholy iratai.) A Demokratia páholy lapot tervezett Darwin címmel, Fülöp Zsigmond szerkesztésében. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 199/1912.)

61. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1908. jan. 14. (O. SZ. K. Kézirattár.)

62. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. márc. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Úgy látom, az én szellemi jövőm is egyre világosabban alakul ki: a Sombartok, a Loriák, a Büchnerek irányában."

63. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. okt. 9. (O. SZ. K. Kézirattár.)

64. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. márc. 1. (O. SZ. K. Kézirattár.)

65. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. márc. 12. (P. I. Arch. 507/33/b/31. sz. levél.)
66. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. márc. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.)
67. Jászi levele Szabó Ervinhez, Párizs, 1905. márc. 12. (P. I. Arch. 507/33/b/31. sz. levél.)
68. Uo.
69. Uo.
70. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. ápr. 8. (P. I. Arch. 507/33/b/34. sz. levél.)
71. Uo.
72. Jászi: A történelmi materializmus induktív igazolása. Huszadik Század 1906. 2. köt. 274—283. l.
73. Jászi: Le Bon: Az emberi fejlődés antiracionális tényezői. Huszadik Század 1912. 1. köt. 106—108. l.
74. Uo. 106. l. Az idézetet Jászi Le Bon könyvéből vette (176. l.), ahol a szerző kijelentette: „Azok az eszmék, melyek a tömegeket befolyásolni képesek, nem racionális eszmék, hanem eszmék formájában kifejezett érzelmek." „Le Bon a szocializmust is a »hit birodalmába« tartozónak véli. Le Bon a misztikus lelki alapot tekinti nemcsak az egyéni élet, de a társadalom fő kormányzójának is" — írta Jászi Le Bont jellemezve. Jászi is hasonló nézetre jutott a magyarországi forradalmakról írt visszaemlékezéseiben, amelyben a bolsevikok, a magyar kommunisták hősies harcainak forrásául a hitet jelölte meg.
75. Jászi: Le Bon: A politika lélektana. Huszadik Század 1911. 1. köt. 114. l.
76. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 11. (O. SZ. K. Kézirattár.)
77. Uo.
78. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. ápr. 8. (P. I. Arch. 507/33/b sz. levél.)
79. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. febr. 21. (P. I. Arch. 507/33/b/29. sz. levél.)
80. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 2. l.
81. Jászi: Mi a radikalizmus? Bp. 1918. 8. l.
82. Jászi: Frázisos és alkotó pacifizmus. Kelet 1917. nov. 223. l. Jászi beszéde a radikális párt nagygyűlésén.
83. A bolsevikizmus vádja. Világ 1918. máj. 28.
84. Jászi: A föld szociológiája. Világ 1911. jún. 4. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 27. Henry George-ról Marx Sorgéhoz intézett levelében írt 1881. jún. 20-án. (Idézi a Szocializmus 1912—1913. 239—240. l.) A Galilei Kör Könyvtárának 14. sz. füzete, Beszélgetés Henry George-ról, a föld- és adóreformról c. jelent meg 1919-ben. Vö. a Huszadik Század 1909. 1. köt. 98—101. l. cikkében. Vámvédelem vagy szabadkereskedelem.
85. Vö. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad.

86. Masaryk : Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxizmus (Bécs, 1899.) c. könyve nagy szerepet játszott Jászi marxista ismereteiben.

87. Szabó Imre : A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad.

88. Internacionálé. 1. sz. 1919. jan. 1. A cikk megállapítja, hogy a radikalizmus a magántulajdon és a szabadverseny alapján áll. A magántulajdon szentsége a lényeg, emellett megférnek Jászi szellemi és erkölcsi erőkről szóló prédikációi is.

89. Uo.

90. Révai : Szabó Ervin. *Lásd :* Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 61. l.

91. I. m. 61. l.

92. I. m. 62. l.

93. I. m. 64. l.

94. I. m. 62. l.

95. I. m. 63. l.

96. Számuely Tibor : Mi történt Magyarországon? Számuely : Riadó. Moszkva—Leningrád 1933. Bp. 1957.

97. Elvégeztetett. Szociális forradalom 1918. okt. 23. Az MSZDP 1918. okt. 8-i kiáltványát bírálja a cikk. Jellemző, hogy az abban foglalt 10 pontot Jászi is elfogadja, a követelések olyanok, hogy azokat Jászi is megadhatta volna (általános választójog, béke, a nemzetiségek anyanyelvre vonatkozó követeléseinek elismerése, a közigazgatás demokratizálása, agrárreform, progresszív adópolitika, 8 órás munkanap — ezek a radikálisok követelései is). Az SZDP a forradalom előestéjén ezt a polgári programot adta ki.

98. Félúton nincs megállás. Szociális Forradalom.

99. Osztályharcot ! Vörös Ujság 1918. dec. 7.

100. Államválság. Vörös Ujság 1918. dec. 14.

101. Diener-Dénes : Leszámolás Jászi Oszkárral. A Munka Szemléje 1907. máj. 31. 19. sz. Diener-Dénes egy polgári radikális párt létrehozásával kapcsolatban vitázott Jászival a Népszava és a Munka Szemléje hasábjain 1907 májusában. Jászi ellenzi ezt a szerinte „Kristóffy által sugallt" pártot Diener-Dénes azzal vádolja Jászit, hogy Méray-Horváth befolyása alá került, s ezért ellenzi a Polgári Radikális Pártot, amelyet ekkoriban Diener-Dénes biztatására létre is hoztak. Május 25-i nyilatkozatában Jászi 5—6 ember éretlen puccsának nyilvánítja a pártalakítást. A Népszavában jún. 5-én a polgári radikálisok egy csoportja nyilatkozott, majd jún. 15-én az új párt programjáról találhatunk közleményt. Az új párt lapja a Virradás volt. Egy ideig lézengett a párt, kb. 1908-ig. Diener május 31-i cikkében Jászi lelki alkatával akar magyarázatot adni, aki szerinte temperamentummal teli, gyakran forradalmi ötletei vannak — de hiányzik belőle a tudományos és politikai világosság. „Jászi romantikus, nem is két, hanem három lelkű. Sok akarás van benne, de nem tudja mit akar.

Ugyanabban az időben a legellentmondóbb dolgokat hirdeti, tudományos megismerése eredményeképpen." (2. l.) Elmondja, hogy egyik cikksorozatát pl. „a történelmi materializmus apoteózisával kezdte, aztán annak elégtelenségét mutatta ki, és végül ismét annak apoteózisával fejezte be".

102. I. m. 3. l. Elismeri Jászi érdemeit a T. T. körül, „. . . mégis legélesebben tiltakoznom kell az ellen, hogy ő és a teoretikus radikálisok a legkisebb mértékben is a szocializmus ügyét előbbre vitték volna. Sőt, ellenkezőleg, a szocializmus vállán másztak magasra, amennyiben a marxisztikus talajról a szociológiára igyekeztek átcseppenni."

103. Gábor Andor: Itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint. Bécs 1923. Gábor Andor pamfletje Jászi bolsevikellenes nézeteit cáfolja, teszi nevetségessé. Jászit a következő pontok alapján támadja: 1. tudatlan; a „bolsevikok erkölcsi válságáról" beszél, de nem mond semmi tényt; 2. keveri a fogalmakat: a bolsevizmust és a bolsevikok csoportját; 3. osztályok feletti morált keres. Nem ismeri a marxizmus nézeteit az erkölcsről, s mégis bírálja; 4. nincs olyan bolsevik, aki erkölcsi nézeteként azt vallaná, amit Jászi a szájába ad; 5. Jászi a marxizmussal áll szemben, gúnyolja az „igazi marxi próféciát", a bolsevik vezetőket és tömegeket; 6. Jászi siratja a szociálforradalmárokat.

104. I. m. 11—12. l. „A Jászi-irányzat nagyon alkalmas annak a bemutatására, hogy a forradalom mai szakaszán a polgári radikalizmus mennyire minden ízében ellenforradalmi, s hogy a forradalmi munkásság ma már mennyire nem számíthat a túlsó partról semminő támasztékra és segítségre."

105. I. m. 12. l. „Annak illusztrálására is kitűnő Jászi akármelyik írása, hogy a polgári radikalizmus ingván-lengvén jobb- és baloldal között, nem mervén sem itt, sem ott állást foglalni: hogy ezt megtehesse, milyen gondolatzavarokba hajszolja önmagát, extra gondolatzavarokba, hiszen ez a polgári radikalizmus a zavaros gondolkodásra amúgy is, rendes körülmények között is hajlamos . . . A jászizmus gomolygó anyag-ködülete is minden ponton ugyanazt a keveredést, ugyanazt a sokféleséget ábrázolja. Tartalma ugyanaz a tartalmatlanság." Jászit másutt olyan emberként jellemzi, aki vezér tömeg nélkül, ideológus, aki még nem döntötte el, hogy melyik gondolatirány követője, politikus, akinek ideáit a Károlyi-éra abszolúte megvalósította. (56—57. l.)

106. I. m. 79—82. l. „Nem a bolsevizmussal van baja Jászinak, hanem a marxizmussal magával. Ő az egyetlen az egész magyar forradalmi emigráció ellenforradalmárai között, aki ösztönösen érzi, hogy nem lehet valaki marxista és antibolsevik . . . marxizmusellenessége teszi antikommunistává. Jászi antimarxista. Felvetődik a probléma: Miért halad együtt Jászi a marxistákkal? — mert ezek marxizmusa álmarxizmus. Jászi nem azért antimarxista, mert a marxi gondolatmenetet nem helyesli, hanem azért, mert az eredményétől irtózik."

107. I. m. 95. l.

108. I. m. 129—132. l.

109. Szabó Imre: i. m. Mérei: Polgári radikalizmus Magyarországon. 1900—1919. Bp. 1947.

110. Szabad Nép 1947. ápr. 20.

111. Csécsy: Válasz egy förmedvényre. Huszadik Század 1947. 2. köt. 160—163. l. Jászi: A Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt. 4. l.

112. Csécsy: i. m. 162. l.

113. Fényes Samu: Úttörő és a Népszava. Úttörő 1912. 32. sz. 11. l. „Szembe kell szállnom Jászival, mert az uzsora- és finánckapitalizmusról kitalált... elmélete marxizmusellenes és tudománytalan, mert új antiszemitizmusával a szocializmus szelleme és a szociáldemokrata párt érdeke ellen vétett." Ez a lényege Fényes: Kedves ifjú barátom, Jászi Oszkár c. cikkének is. (Úttörő 1912. 28. sz.)

114. Csécsy: Hátsó gondolatok nélkül. Haladás 1945. okt. 13. „Ady, Jászi hirdették legelőször, hogy a nemzetiségi kérdés békés és gyors megoldása nélkül a történelmi Magyarország nem maradhat fenn."

115. Polányi: A radikalizmus programja és célja. Szeged 1919. Jászit mint magányos és kimagasló férfiút, mint új Széchenyit jellemzi.

116. Bíró Lajos: A radikális párt. Világ 1914. máj. 28.

117. Bíró: A Dunai Egyesült Államok. Világ 1918. okt. 3.

118. Bíró: Reálpolitika. Világ 1919. jan. 5.

119. Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. München 1923. 304. old.

120. I. m. 305. l. „Híve, lelkes követője volt az egész haladó intellektuális magyar ifjúság... olyan nagy hatást gyakorolt, amely hasonlít Masaryknak a cseh ifjúságra gyakorolt hatására."

121. Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 125. és 155. l.

122. I. m. 404—405. l. A szerző kifejti, hogy a radikális párt közeledett a szocializmus szélsőséges elemei felé. Jászit mint „szabad szocialistát" jellemzi. Egyben helyesen mutatta meg a polgári radikalizmus és a városi polgárság viszonyát, azt, hogy a városi polgárság távol tartotta magát a radikalizmustól.

123. A budapesti egyetem. Világ 1919. jan. 23. A cikket abból az alkalomból írták, mikor Jászit egyetemi tanárnak nevezték ki.

124. Hodzsa Milán előadása a Galilei Körben. Világ 1911. máj. 7.

125. Világ 1914. jún. Agramer Tageblatt: „A még fiatal Jászi Oszkár az, aki a Társadalomtudományi Egyesületben élénk tevékenységet fejtett ki, és akinek Magyarországon és Horvátországban is egyaránt jóhangzású a neve, szószólója a magyar—horvát megértésnek, demokratikus alapon." A Bosnische Post is hasonlóan ír.

126. Dula Máté, a szlovák nemzeti párt elnökének levele Jászi Oszkár szerkesztőhöz. (O. L. Nemzetiségi Minisztérium. 59. cs. VII./30/1918.)

127. Nemzetiségi vádak és érvek Magyarország integritása ellen. Gesztesi Gyula összeállítása. (O. L. Nemzetiségi Minisztérium. IX./676/1918. dec. 3.) (P. I. Arch. KÜM. 49. fond. 1919. II. 21. l.)

128. I. m. (Gesztesi összeállítása) 28. l.

129. Uo.

130. Bécsi Magyar Újság 1923. 114. sz.

131. Borsody István: Egy szlovák politikus emlékiratai. Látóhatár 1956. 2. sz. „A korabeli magyar politikai eszmék világában csak egy oázist fedezett fel: Jászi Oszkár Huszadik Századát".

132. Jászi Oszkár segíteni akar Magyarország népén. Bécsi Magyar Újság 1923. szept. 29. A New York Timesnak adott nyilatkozatból.

133. Varannai Aurél: Vámunió. Haladás 1945. okt. 13.

134. Haladás 1945. okt. 20. A menthetetlen helyzetben „Jászi nevébe és presztizsébe kapaszkodott a kétségbeesés . . . Így lett az áruló Jászi-ból apostol azok szemében, akik árulónak bélyegezték".

135. Hegedűs: Új nemzetiségi politika. Huszadik Század 1947. 1. köt. 46. l.

136. Gogolák Lajos: Jászi Oszkár hazatér. Haladás 1947. máj. 22.; Gyapai Gábor: Jászi Oszkár. Válasz 1947. dec. 554. l.

137. Gogolák i. m.

138. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy. Ferenczi, Lessner Richárd, Székely Imre véleménye arról a kérdésről, hogy „mi indította a keresőt, hogy a szabadkőművességbe való felvételét kérje?" — Ferenczi azzal válaszolt: „Látó szemmel jött közénk . . . Meggyőződése, hogy az új Magyarország alakítása csak a szabadkőművesség terén készíthető elő." Székely szerint: „Puritán jellegű idealista, és meggyőződéséért meghalni is kész. Semmit se tesz egyéni érdekből".

139. Vö. Károlyi: Egy egész világ ellen c. könyvével. Id. kiad. 305. l. „Ami a magyar politikusok között egészen ritka és kivételes polcra helyezi, az rendkívüli erkölcsi bátorsága . . . Az igazságot keresi és mindig kimondja, és ha kellemetlen az, kétszeres kötelességének tartja, hogy kimondja. A megalkuvást megveti, a formulákat utálja. Csak tiszta helyzetben érzi jól magát . . . Képzelhető, hogy az ilyen embernek a magyar politikusok között nem sok barátja akadt."

140. Hatvany Lajos személyes közléseiből kitűnik, Jászi milyen egyszerű, puritán ember volt.

141. Rédei József: Jászi Oszkár. Bécsi Magyar Ujság 1920. okt. 31. Ugyanez az alaptónusa Hegedűs: Új nemzetiségi politika c. cikkének is. Huszadik Század 1947. 1. köt. 46. l.

142. Jászi felvételét kéri a Demokratia páholyba. 1906. márc. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 1906. 67. cs.) A jellemzésben olvashatjuk: „. . . A T. T. munkástanfolyamainak megteremtője. A munkások rajonganak érte, mint egyik legigazabb barátjukért."

143. Pl. Népszava 1911. nov. 9. „A Világ kultúrpolitikája mindeddig kifogástalan volt. Jászi Oszkár, Somogyi Béla, Zigány Zoltán írtak a lapban kultúrpolitikai cikkeket."

144. Társadalmi Lexikon. Bp. 1928. 328. l.

145. Garami: Forrongó Magyarország. Lipcse—Bécs 1922. „Sajnos, Jászi nem tudott, vagy nem is akart a polgárságnak olyan energikus képviselője lenni, mint amilyenre az adott helyzetben szükség volna. Annál kevésbé, mert hiszen ő már akkor is, vagy akkor még inkább, mint most, át volt hatva a szocialista eszméktől . . . Jásziban két lélek lakott. Az egyik a polgári párt vezéréé volt, a másik a szívében, lelkében szocialistáé, aki ebben a minőségben nagymértékben osztozott Kunfi hibájában is . . . egy kicsit rabja volt ő is a forradalmi romantikának és a radikális gesztusok szépségének, és ő is hitt . . . az eljövendő világforradalomban. Így történt, hogy noha a polgárság képviselője volt, csodálatos módon mindig közelebb állott Kunfihoz, mint hozzám, holott rólam mindenki tudta, hogy nem tartozom a radikális Draufgängerek közé." (85—86. l.) „Nemcsak a munkásság, sőt: a polgárság ama része is, amelynek Jászi vezetése alatt, s a legvilágosabban kellett volna felismernie, hogy a munkásság túl nagy térhódítása teljesen kiforgatja októbert történelmi értelméből, elkövette azt a hibát, hogy magatartásával a *szociáldemokrata párt radikálisabb szárnyát* erősítette abból a téves hitből indulva ki, hogy csak a tömegek »radikális« követeléseinek kielégítése oldhatja meg a helyzetet. Ugyanez a csoport propagálta a legrendszeresebben azt a gondolatot is, hogy a szociáldemokrata párt vegye át a kormányt, ami egyúttal teljes megtagadása volt az októberi forradalom szociális lényegének." (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

146. Böhm Vilmos: Két forradalom tüzében. Bp. 1947. Idézet helye: 160. l.

147. Buchinger: Tanúvallomás. Bp. 1936. Szerinte Jászi „. . . teljes jóhiszeműséggel, csak a nemzetiségi probléma megoldását tekintette a maga élethivatásának, és amikor ezen a téren föladata lehetetlennek bizonyult, ő is kilépett a frontból". (161. l.)

148. Buchinger: Küzdelem a szocializmusért. 3. köt. Bp. 1946. 29—30. l.

149. I. m. 59—61. l. „. . . A megoldhatatlanként jelentkező nemzetiségi politika, ami mindenekelőtt október bukását is okozta." (59. l.) Jászi kivételével ezzel senki nem foglalkozott, a szociáldemokraták sem. „Jászi, aki ugyan feltárta a nemzetiségi problémát, nem képviselte a megoldást másként, mint bár gyökeresen demokratikus reformok segítségével, alapvető átrendezés útján, de csak a régi osztrák—magyar monarchia keretein belül."

150. Jászi: Magyarien Schuld, Ungarn Sühne. Bécs 1923. *lásd* Rédei J. ismertetését is. Bécsi Magyar Újság 1923. febr. 4.

151. Századunk 1930. 357—358. l.

152. Romain Rolland levele Jászi Oszkárhoz. Bécsi Magyar Ujság 1923. ápr. 29.

153. Apáthy cikke a Kelet 1911. nov. 10-i számában. Jászit vádolja, hogy katedrai hamisításnak tekinti csak a magyar múlt dicsőségeit. Ellenvetése van a mód ellen, ahogy Jászi Oszkár a haza szolgálatának kötelességét megokolja. „Ránk nézve a haza nem mindenkori, hanem egyszer s mindenkori haza. A hazaszeretet pedig nem a véletlenektől

megszabott működési körök kénytelen megbecsülése. Az mielőttünk az emberi fejlődésnek egyik legfőbb rugója. Az embereknek nemzetekre tagozódása nem átmeneti állapota, hanem eredménye a fejlődésnek." (330. l.)

154. Világ 1911. jan. 22.

155. Tisza: Szabadgondolkodás. Magyar Figyelő 1911. febr. 3. Vö. még Tisza I. Összes Művei. IV. köt. Bp. 1937. (Képviselőházi beszédek) 268—270. l. Tisza a politikai radikalizmus jelszavainak veszélyességéről beszél, valamint arról, hogy „le kell számolni a veszélyes jelszavakkal". (269. l.)

156. Magyar Figyelő 1911. 2. köt. 256—258. l. U. erről ír a Magyar Figyelő 1911. 2. köt. 182. l. is. A Magyar Figyelő és a sajtó c. cikk. „A Huszadik Század szerkesztője (Ez Jászi. — F. Gy.) azzal a kijelentéssel lep meg minket, hogy nem polemizálhat a Magyar Figyelővel, mivel az ilyen polémia könnyen a maga elé tűzött »nagy tudományos és publicisztikai feladatok« elhanyagolására vezethetne." Háborog a cikk, hogy Tiszát Jászi geszti junkernek, Herczeget renegátnak, Mezeit aggsági gyöngeségben szenvedőnek nevezi.

157. Mezei: Új államépítők. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 493. l. „Előbbi írásai még a nemzetközi szocializmus vonalán haladtak, és mint ilyenek a maguk mértéke szerint bizonyára számbavehetők is (voltak). De a mai főmester, a polgári agitátor, az új magyar állam építője bizonyos kompromisszumra lép a magyar államisággal. Most már nem az eljövendő államideál eszméit fogalmazza meg, hanem az aktuális magyar politika feladatait akarja megtelíteni a marxizmus, a történelmi materializmus, a tisztán gazdasági szocializmus mindenféle buja hajtásaival." (430—431. l.)

158. Vö. Magister: Az egyetemi ifjúságról c. cikkével (Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 557. l.; Herczeg: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. Magyar Figyelő 1911. ápr. 527. l.),,Ez a radikális csoport bizonyos fokig tényleg befolyásolja a politikai és társadalmi fejlődésünket. Jelentősége abban van, hogy romboló erőket tudott felszabadítani, amelyek azonban soha nem ellenségeik, hanem következetesen csak saját szövetségeseik hadállását pusztították . . . Véres szájú nemzetiségi politikájukkal lehetetlenné tették a liberális magyar embernek, hogy együtt haladjon velük."

159. Herczeg: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 523. l. Scotus Viator még egyszer és utoljára. Magyar Figyelő 1915. 1. köt. 390—391. l.

160. Réz Mihály: Palindonia. Magyar Figyelő 1913. 1. köt. 381—384. l.

161. Kelet 1919. febr. „A régi rendszer Jászi, Bíró és Purjesz testvérek kiközösítését követelte." Jásziékat bolsevik eszmék hirdetésével vádolták a sajtó-főhadiszállás képviselői.

162. Uo.

163. Kabos: A szabadkőművesség a kulisszák mögött. Bp. 1910. Pázmáneum (41. l.). Jellemző, hogy Jászival kezdi a névsort.

164. L. m. 4. l. Fáj neki, hogy a radikálisok a társadalmi, emberi hala-

dásért szállnak síkra. Mit jelent az emberi haladás? Ez bántja különösen: a hitbizomány, a holtkéz elleni harc, a felekezeti oktatás elleni küzdelem. Ezért Jásziékat egyszerűen lezsidózza a klérus zugfirkásza, ezzel akarja lehetetlenné tenni a radikalizmust.

165. Világ 1911. ápr. 8.

166. Uo.

167. Uo. Kifejti, hogy Jásziék új elem a szabadkőművességben, nem lehet azonosítani a konzervatív szabadkőművességgel. Ezzel bevallja, hogy a szabadkőművesség keretei között is kibontakozott a harc, mondhatni az osztályharc.

168. Világ 1918. máj. 21.

169. Károlyi: Egy egész világ ellen. Id. kiad. 403. l.

170. H. J.: Jászi Oszkár: Magyar Kálvária, magyar feltámadás. Társadalomtudomány 1921. 297—302. l.

171. Szekfü: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1934. 358—359. l. „A polgári radikalizmus a konzervatív gondolat üldözése érdekében erőszaktól, lelkiismereti kényszertől sem riad vissza, ill. a lényeg a nemzeti illúziókkal való szembehelyezkedés."

172. I. m. 369. l.

173. I. m. 359. l. „A polgári radikálisok liberális doktrináikat a szabadkőműves páholyokban szerezték. Bennük mindig sok volt a zsidó középosztály tagja ... a páholyok e zsidó rétege szülte a polgári radikális pártot, mely a budapesti és vidéki városok műveltebb zsidósága körében terjedt el."

174. I. m. 360. l.

175. Uo.

176. Uo.

177. I. m. 363. l. „Ady, a fajmagyar volt az asszimilálatlanok szócsöve ... Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, az Ady közvetítő lendület nélkül írt, keservesen átkozódó forradalmi verseivel." Az egyébként jelentős történész Szekfü mennyire szubjektív indulataira épít „értékelésében", s mennyire nem veszi figyelembe a reális tényeket. Szekfü a „faji érvekre" helyezi a fő súlyt, a legostobább emberek mintájára zsidózással próbál ott eredményt elérni, ahol érvekkel nem sikerül semmit sem elérni.

178. I. m. 435. l. „A Jászit követő polgári demokrácia ... teljesen megsemmisülve, feltámadását bármely formában önmaga tette lehetetlenné, azon gonosz hadjáratával (Értsd a Bécsi Magyar Ujságban írt cikkeket. — F. Gy.), melyet a magyarság ellen kényszerű emigrációjában folytatott ... és még ma is folytat."

179. Hornyánszky: Szekfü olvasásakor. — Három nemzedék. Társadalomtudomány 1921. 477—486. l. A Huszadik Századról, a Galilei Körről így ír: „Bárki foglalkozik is majd vele, Magyarország legszomorúbb, legszégyenteljesebb történetéhez írja meg az első fejezetet." (483. l.)

180. I. m. 485—486. l.

181. I. m. 482—483. l. „A forradalmakat előkészítő és irányító radikalizmus magyar érzésünktől, vérünktől (Tehát a szerző nacionalista, soviniszta beállítottságától. — F. Gy.) idegen volt."

182. Uo.

183. Társadalomtudomány 1926. 49. l. Két új szociológiai szemle. 81. l.; Hornyánszky: Nacionalizmus, supranacionalizmus.

184. Hóman—Szekfü: Magyarország története. 7. köt. 407. l. A nemzeti irányokkal szemben álló erők közt sorolja fel a könyv, Ferenc Ferdinánd és a nemzetiségi erők mellett, a szociáldemokratákat és a polgári radikális pártot. Jászinak az agráriusok, grófok, zsidó kapitalisták, katolikus egyháziak, függetlenségi érzelmű protestáns lelkészek ellen irányult támadásait szidja. „Jellemző rá, az egész magyar élet és eddigi berendezései eddig elképzelhetetlen megvetése." Állítása szerint Jásziék kívülről támadtak, szabadkőműves világnézettel, a spenceri társadalomtudomány öntelt magaslatairól, reálpolitikai érzék nélkül. Jászi dilettantizmusa a nemzetiségi kérdésben elriasztott a józan politikától. (407—408. l.)

185. Mályusz: Napkelet 1931. 1. sz. Idézi Jászi a Századunk 1931. 6. köt. 146. lapján.

186. Gratz: A forradalmak kora. Magyarország története 1918—1920. Bp. 1935. Jászit mint doktrinert, egyoldalút jellemzi, aki nem igazi tudós, nem igazi politikus. „Azokhoz a litterátusokhoz tartozott, akik a forradalom előkészítésében mindenütt nagy szerepet viszneк . . . Jászi fanatikus volt, és türelmetlen minden az övétől eltérő meggyőződéssel szemben . . . Mindig erős vonzalmat érzett a szocialista tanok és eszmék felé és legjobban talán az októberi forradalom idején."

187. Kristóffy: Magyarország kálváriája. Bp. 1927. A szerző szerint a „fő bűnös" a forradalom körül az a kis intranzigens csoport, melyet Jászi Oszkár és néhány társa vezetett (8-ak társasága — így gúnyolta őket Vázsonyi). Kristóffy olyan képtelenségeket állít, hogy a radikálisok vitték sztrájkba Budapesten és vidéken az összes szervezett munkásokat, az 1918-i bécsi tömegsztrájk hatására. (755. l.) „Jászi és Károlyi együtt csinálták a könnyelmű forradalmat." (279. l.)

188. I. m. 279. l.

189. Pintér: Magyar irodalomtörténet. 8/1. Bp. 1941. Ugyanakkor a Huszadik Század értékelésében a könyv sokkal reálisabb. „A folyóirat Jászi Oszkár céltudatos szerkesztésével rendkívül sokat tett a radikális politikai átalakulás programjának népszerűsítésére. Munkatársai a Népszava eszméit szolgálták, de tudományos alapon, a hang kiáltó durvasága nélkül . . . Sok igazság húzódott meg fejtegetéseikben . . . csak egyoldalú volt beállításuk."

190. Asztalos—Pethő: A magyar nemzet története. Bp. 1933. 529. l.

191. A Bécsi Magyar Ujság 1923. aug. 12-i száma hírt ad arról, hogy a budapesti ügyészség vádiratot adott be 8 bécsi emigráns ellen. A vád: a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése elleni

bűntett. Egy későbbi szám (1923. aug. 14-i) hírt ad arról, hogy a Horthy-kormány igazságügyminisztere módosította a vádat, kihagyva a külpolitikai természetű kérdéseket a vádiratból. Jászi ellen 14 rendbeli bűntett miatt emeltek vádat, in contumatiam ítéletet kérve ellene. A Horthy-rendszer sajtója kíméletlenül támadta, gyalázta Jásziékat. „Az a fokozott harag és gyűlölet, mellyel a kurzus sajtó a Károlyi—Hock—Jászi-féle csoport iránt viseltetik, ránk nézve csak megtisztelő" — írja a Bécsi Magyar Ujság Az emigráció likvidálása c. cikkében 1923. jan. 20-án.

JEGYZETEK A II. FEJEZETHEZ

192. Vö. Révai József Szabó Ervin tanulmányával, amelyben Jásziék „legális marxista" jelzőt kaptak.

193. Vö. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad. A radikalizmus nem disszidens szocializmus, nem az intellektuális elemek szocializmusa. Nem is valami taktikai iránya a marxi szocializmusnak — írja Jászi ebben a munkában.

194. Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Bp. 1908. 2. kiad. 9. l.

195. I. m. 9. l.

196. I. m. 8. l.

197. I. m. 12., 48. és 149. l. Vö. Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus. Bp. 1949. 42—44. l.

198. Jászi: Jaurès. Huszadik Század 1914. 2. köt. 282. l.

199. Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus. Id. kiad. 43., 57. és 59. l.

200. Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Id. kiad. 52., 53., 106. és 107. l.

201. I. m. 49. l.: „Lélektani kutatások elhanyagolása a történelmi materializmus legtöbb hibájának az oka."

202. I. m. 72. l.

203. I. m. 107. l.

204. Jászi: Eugen Dühring. Bécsi Magyar Ujság 1921. okt. 13.

205. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad. Az ellentmondás „. . . termékenyítő körülmény, hiszen egy fejlődő új társadalmi ideológia csak egy sereg *ellentmondás* és kereszteződés eredménye lehet." (6. l.)

206. Jászi: A radikális párt. Világ 1914. jún. 7.

207. Jászi: Gyötrelmes fejlődés. Világ 1919. jan. 26.

208. Jászi: Darwin és a szociológia. Huszadik Század 1909. 1. köt. 279. l.

209. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 27. Szabó Ervin könyvét kommentálva írja Jászi: „Nem lehet úgy belenyúlni a társadalmi élet forgatagába, hogy abban az új mozgással egyirányú, vagy ellentétes hullámzások ne keletkeznének . . . Kikerülhetetlen folya-

mattal állunk szemben, mely elsősorban . . . *a társadalmi élet minden jelenségének szerves összefüggésén (alapszik).*" — Nagyon figyelemre méltó az a megállapítás, amely szerint az összefüggés szerves, a dolog, folyamat lényegéből következő kapcsolat, nem valami külsőleg ráaggatott nézőpont követelménye. Ebben az összefüggések objektív jellegét is megsejti. Továbbá lényeges az az oldal is, amely szerint a társadalmi élet minden oldala összefüggésben van: ebben az összefüggés egyetemes volta megközelítését láthatjuk.

210. Vö. Jászi felszólalásával a T. T. vitáján. Itt a célt, eszközt úgy tárgyalja, mint amely „. . . láncszem a kauzalitás egyetemes törvényszerűségében". (Huszadik Század 1903. 1. köt. 255. l.) Helyteleníti, szerencsétlen dolognak tekinti a cél és eszköz szembeállítását az oksággal. Kifejti, hogy a célok, eszközök kiválasztása nem áll ellentétben a determinizmussal. A teleológiai szociológia bírálata (Stammler, L. Stein) során helyesen mutatja ki a determinizmus egyetemes jelentőségét — ez egyébként minden materializmus lényeges vonása —, azt, hogy a célok kitűzése nem ellentétes a determinizmussal, az oksági meghatározottsággal. Szükséges lett volna azonban — s ez hiányzik gondolatmenetéből —, hogy elhatárolja a determinizmust a tudománytalan teleologikus felfogástól; a cél-okságot és okságot meg kellett volna különböztetnie.

211. Jászi: Irodalmárok országa. Világ 1911. júl. 30. „A fejlődés folyamatában minden társadalmi okozatból önálló ok is lesz, mely egy szinte kibogozhatatlan körforgása elé állít bennünket az anyagi és szellemi tényeknek." Ebben a cikkben egyebek mellett a társadalmi összefüggések, a tények szükségszerű következményei keresésének fontosságáról is ír Jászi, tehát a szemléletben a dialektikus törvényszerűség érvényesítése követelményét is felveti.

212. Jászi: Progresszív szabadkőművesség. Kelet 1910. ápr. 15. „Emberi haladás . . . e jelszó komoly értéket csak úgy nyer, ha . . . a szociológiai kutatás világosságát irányítjuk rá. És ekkor látni fogjuk, hogy az *emberi haladás történelmi kategória,* mely korszakról korszakra új tartalommal telítődik meg, sőt országonként egy adott időben különböző árnyalatokat vehet fel." Majd a következőkben azt is megjelöli: mit jelent a történelmileg konkrét tartalom a korabeli Magyarországon, a radikálisok szempontjából, miben látják ők Magyarország fejlődésének irányát. Itt nagyon világosan megmutatkozik a polgári radikalizmus *polgári* jellege, s ez ad lehetőséget a szabadkőművesség nyilvánossága előtt is e nézetek hirdetése számára. „Az emberi haladás a Balkánon a macedon hordák megszüntetését, *Magyarországon polgári társadalom létrehozását,* a Nyugat legfejlettebb országaiban a szociális demokrácia előkészítését jelenti." (196. l.) (Kiemelések tőlem. — F. Gy.)

213. Jászi: Az új pacifizmus. Világ 1915. jan. 24. E cikkben Jászi azt fejtegeti, hogy a szocialisták nem akartak háborút, de „. . . a tények logikája erősebb, mint a legszebb szándék és a legjobb akarat".

214. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. márc. 11. (O. SZ. K. Kézirattár.) Jászi ebben a levélben arról ír, hogy a villamos áram különböző ké-

szülékeket találva különféle módon működik. Ennek kapcsán érdekes megállapítást tesz a törvény és a véletlen viszonyáról: „Eltérő nyilvánulásai lesznek egy »fizikai törvénynek« . . . Az a készülék egy »véletlen«, melybe a törvény ütközik, de ez nem alterálhatja a törvényt."

215. Jászi: Darwin és a szociológia. Huszadik Század 1909. 1. köt. 278. l. „Az egyetemes természeti törvényszerűség gondolatát, melyet Kopernikus és Newton az élettelen világ felett uralkodónak kimutatott, kiterjesztette az összes élőlényekre, s végül a »teremtés koronájára«, az emberre is, vagyis minden szupernaturális beavatkozást száműzött abból a világból is, mely a teológia és metafizikai spekuláció bevehetetlen erődítményének látszott lenni."

216. Jászi: Társadalomtudományi Szabad Iskola. „A politikai és társadalmi reakció szempontjából döntő fontosságú dolog az, hogy a fiatalság minő eszméket hall a jog, az erkölcs, a vallás stb. felől, hogy pl. azt tanulja-e, hogy a társadalmi rend az isteni gondviselés és földi képviselőjének műve, vagy pedig azt, hogy a *szociális életnek megvannak a maga természettörvényei*, éppúgy mint a jelenségek bármely körének." (A Demokratia páholy kiadványa. 70. sz. Bp. 1906. 7. l.); Jászi: Tudomány és politika. „A tudomány természeti törvényeket kutat." (Huszadik Század 1906. 2. köt. 327. l.)

217. Jászi: Mi a szociológia? Bp. 1908. 66—67. l. „. . . minden magasabbrendű jelenségsor hozzáad valamit az alacsonyabb törvényszerűségeihez, és épp ez a plusz az, amely őt ama kevésbé összetett világtól megkülönbözteti. *Ez a plusz a szociológiában épp a társadalmi a biológiaival szemben.* Ennek törvényeit azonban másutt nem kereshetjük, mint a társadalomban."

218. Vö. Jászi felszólalásával a T. T. vitáján 1903. A társadalomban nem látja az anyagi szubsztrátumot, amely a társadalom sajátosságait megvalósítja. Jászi a szellemit emeli ki, s ebben látja a társadalom specifikus vonását. Igaz, hogy a szellemi tevékenység, a gondolkodás az ember sajátja, a társadalomra jellemző. De a társadalmi lét a meghatározó a társadalom tudatával szemben, s így a társadalom törvényszerűségeinek sajátos vonásai elsősorban a társadalom létében, anyagi viszonyaiban, mindenekelőtt gazdasági viszonyaiban és nem az ezek által meghatározott tudati viszonyokban keresendők. Ezért mélyen hibás, idealista vonásokat mutat Jászi álláspontja, amellyel a társadalmi törvényszerűségek specifikus vonásait próbálja jellemezni: „. . . A kollektív lélektani szempont nem mellőzhető, míg magának a gazdasági folyamatnak objektív természettudományi jellege tisztázva nincs, vagyis míg a társadalmi életet be nem tudjuk sorozni a természet valamely más, már ismert birodalmába, pl. a biológiába vagy a mechanikába." — Ezek a gondolatok is mutatják, hogyan vezet el a mechanikus természetfelfogás az idealizmusig, az idealista felfogás milyen szoros rokonságot tart fenn a mechanikus, vulgáris materializmussal. A társadalmi törvény nem azonos a természeti törvénnyel, tehát a kollektív lélektant „kell segítségül hívni, mert a társadalom lényege a szellemi, lelki tevékenység, mindaddig, amíg a lelki tevékenységről valamilyen módon

meg nem lehet állapítani, hogy az sem egyéb, mint egyszerű biológiai, esetleg mechanikai jellegű tevékenység" — ez a gondolatmenet, amely e műben a társadalom pluszát a lelki tényezőkben mutatja be.

219. Lásd Jászi felszólalását a T. T. 1903-i vitáján. „A világ törvényszerűségeibe vetett hit, és a törvényszerűségek megismerése — nem vezet quietizmushoz." (Huszadik Század 1903. 1. köt. 255. l.) Másik cikkében, melyben Bouglé A kasztok uralma c. könyvét ismerteti, bírálja azt, általában a Durkheim-féle szociológiai iskolát: „. . . csakis kölcsönhatásokat látnak, rendet és törvényszerűséget aligha." (Huszadik Század 1903. 1. köt. 420. l.)

220. Id. felszólalás a vitában (előző jegyzet): A társadalomtudományok feladata elsősorban a speciális törvények kutatása, amelyek a társadalom fejlődését jellemzik. (I. m. 254. l.) A *nemzet*alakulást Jászi így jellemzi: „. . . A legszigorúbban vett természeti tényekkel állunk itt szemben, amelyeknek befolyásolása csak igen kismértékben függ akaratunktól." (Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. máj. 28.) A *háborúról* is úgy beszél, mint objektív törvényszerűség érvényesüléséről. „A háború . . . megoldott egy csomó alapvető problémát, melyet a vezető körök nem is akartak felvetni. A háborúnak ezekben a nem szándékolt hatásaiban lehetetlen észre nem venni olyan *törvényszerűségek erejét, melyek messze túlhaladják az ember tudatos célkitűzéseit*" — és felsorolja a cárizmus megdöntését, a német abszolutizmus megbukását, az Osztrák—Magyar Monarchia bomlását. (Világ 1918. okt. 15.) Már ekkor előrevetíti árnyékát a magyarországi forradalom, s Jászi írása arra is felhívja a figyelmet, hogy a háború társadalmi hatásai között a forradalom mily jelentős szerepet játszik.

221. Id. felszólalás a vitában. Huszadik Század 1903. 1. köt. 225. l.

222. „. . . Mindent meg tudunk magyarázni, de semmit sem tudunk. Nem ismerjük a legalapvetőbb összefüggések rendjét" — írja Jászi a Mi a szociológiában. (50. l.)
A tudományos agnoszticizmusról mint egyetlen helyes álláspontról szóló nézetére elég ismételten emlékeztetnem. Ezzel szemben Jászi szembeszáll a szkepticizmussal, a Renan által hirdetett ún. jemenficheizmussal. „A Renan-féle jemenficheizmus — egy a bölcseleti s főleg társadalombölcseleti irány, az az *irány*, amelynek pl. Anatole France is hódolt, addig, míg a jelen tényeinek közvetlen szemlélete okosabb belátásra nem vezette. Az az irány ez, mely nem akar különbséget látni az emberi törekvések között, mely nem akar különbséget tenni a motívumok tisztasági foka között, mely nem akar választalat vonni a politikai törekvések, társadalmi berendezések emberboldogító értéke között: amely azt véli, hogy minden intézmény mellett ugyanannyi ok szól, mint ellene; mely *nem tud semmi iránytűt adni* a becsületes és jóra vágyó emberek törekvéseinek. Vanitatum vanitas! Ez a világnézet az erkölcsi nihilizmus világnézete . . . Utálom, mert cinizmus, utálom, mert kártékony, utálom, mert hamis!" (Jászi levele Hatvany Lajoshoz. 1904. okt. 31. M. T. A. könyvtár levéltára.)

223. Vö. Marx: Tézisek Feuerbachról. 2. tézis; *Lásd* Marx—Engels: Válogatott művek. 2. köt. Bp. 1949. Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus. Id. kiad. 137. l.

224. Jászi: Tudomány és politika. „A tudomány természeti törvényeket kutat. A gyakorlat, tehát a politika is ezután ezen összefüggések, törvények ismeretét igyekszik felhasználni bizonyos adott, emberi célok megvalósítására." (Huszadik Század 1906. 327—331. l.)

225. Lenin: Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 189. l.

226. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1908. márc. 29. (O. SZ. K. Kézirattár.) Jászi ujjong: „... hogyan haladtak a mi krisztusaink a megismerés útján. Hogy adta oda az egyik a másiknak azt a téglát, amely egész élete munkája volt a közös templom felépítésében. Végtelen tanulságos ez a diadalmas előrehaladás."

227. Id. levél. Jászi így folytatja levelét Somlóhoz a megismerés történetéről írva: „Végtelenül tanulságos az a diadalmas előrehaladás. Az ember ujjong és kétségbeesik rajta. Ujjong, mert látja a gyönyörű rendet és a történelmi folytonosságot ... kétségbeesik, mert látja, hogy a mi tudományunk még mindig az Arisztotelészek és nem a Galileik tudománya. Az álomszövők s nem a geométerek tudománya. Látni fogod, hogy Pikler tudománya csakugyan nem természettudomány (A természettudomány jelenti számára „a tudományt". — F. Gy.), hanem tőrőlmetszett Geisten-Wissenschaft. És hogy más tudományunk voltaképpen nincs."

228. Jászi: Materialisták. Világ 1911. márc. 19.

229. Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ 1914. máj. 10.

230. Jászi: Materialistáz. Világ 1911. márc. 19.

231. Uo.

232. Uo.

233. Uo.

234. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. (P. I. Arch. 507/33/a sz. levél.) „A híres Bergson előadását hallottam tegnap a szabadságról. Régi, meghibbant metafizikai szőrszálhasogatás ..."

235. Jászi: Erkölcsi újjászületés. „Tehát Prohászka azt reméli, hogy a monizmus, determinizmus ... a tudomány háttérbe szorításával újra feléled a hit dominálo szerepe."

236. Vö. Lenin: Marxizmus és revizionizmus. (Marx, Engels, marxizmus. Bp. 1949. 204. l.) „A filozófia terén a revizionizmus a polgári professzori »tudomány« nyomdokain haladt. A professzorok útja »vissza Kanthoz« vezetett — s a revizionizmus az újkantisták után kullogott ... a »körmönfont« (és forradalmi) dialektikát az »egyszerű« (és nyugalmas) evolúcióval helyettesítve ..."

237. Szabó Ervin írja Újabb Marx-irodalom c. cikkében. (Szocializmus 1908. 233. l.) „Amikor a történelmi materializmus közkeletűvé kezdett válni a külföldön, hamarosan akadtak, akik visszaéltek vele, eredeti értelméből és jelentőségéből kiforgatták ... Úgy értelmezték a történelmi materializmust, hogy a történelem bonyolult jelen-

ségeit egyszerűen gazdasági kategóriákra redukálták, vagy pedig — ami még rosszabb — áthelyezték a pszichológiába, és egyszerűen a gazdasági érdekekre vezették vissza. Hogy ez nem más, mint . . . új tendenciózus történelembölcselet, tehát ugyanaz, ami ellen Marx és Engels a történelmi materializmus módszerével síkraszállottak — az a legkevésbé sem bántotta őket. Maga Engels volt kénytelen megvédeni a történelmi materializmust ezen hívei ellen." És Szabó Ervin itt Buckle-ről és Croce-ről ír, aki pl. a történelmi materializmust mint egytényezős elméletet magyarázza. (Uo. 234. l.) Kétségtelen, hogy ezeknek a történelmi materializmus-hamisításoknak jelentős szerepe volt abban, hogy Jászi is már torz módon látta a történelmi materializmust. Maga ír arról, hogy pl. a Die heilige Familie-t nem találta meg, s így G. T. Masaryk könyvéből, a Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus (Bécs 1899.) c. könyvéből ismerkedett meg Marxnak egyes tételeivel. Persze nem lehet ezt az okot eltúlozni. Kétségtelen, hogy Jászi egy egész sor Marx és Engels művet olvasott eredetiben (bár itt is le kell számítani a II. Internacionálé opportunistáinak torzításait, hamisításait az eredeti szövegeken). Így olvasta Marxtól A hegeli jogbölcselet bírálatát, valamint Engelsnek egy sor, a történelmi materializmusról írt levelét.

S mégis azt állítja, hogy a marxizmus, a történelmi materializmus kizárólag a gazdasági tényezővel igyekszik mindent megmagyarázni, az eszmék szerepét semmibe veszi. S emellett leírja Marx híres mondását az elmélet anyagi erővé válásáról stb. Egyszerűen nem érti meg ezt, csak így lehet magyarázni azt az abszurd ellentmondást. Szabó Ervin talán Jászira is gondol, közvetlenül vagy közvetve, noha kifejezetten egy szóval sem említi Jászit, amikor a következőket írja: „Nem hallgathatjuk el, hogy a történelmi materializmusnak *ezen* hívei újabb időben minálunk is gombamódra teremnek. Ezeknek . . . az egész történelem egy formulában megoldódik." (I. m. 234. l.) „Jó volna némely barátainknak kissé óvatosabban bánniuk az »új, diadalmas világnézettel«. A »történelmi materializmus« . . . sokkal értékesebb fegyverünk, semhogy szabad volna oly könnyedén kompromittálnunk." (I. m. 234. l.)

238. Jászi: A történelmi materializmus államböleselete. Id. kiad. 7. l.

239. I. m. 65. l.

240. Bernstein véleményét idézi egyetértőleg, amely szerint a klubszónokok és irodalmárok diktatúrája lenne a proletárdiktatúra. (I. m. 168—169. l.)

241. A történelmi materializmus „új és hatalmas bizonyítékát adta emellett a spirituális álláspont képtelenségének, midőn kimutatta, hogy az eszmék történetében önprodukció nincs, hogy az emberi elme nem transzcendentális eredetű ideák lerakodó helye, hanem minden, amit tehet, abban áll, hogy a külvilág viszonylatait rendszerbe hozza és belőle következtetéseket levonjon". (I. m. 8. l.) Az „idealizmus" kifejezés helyett a „spiritualizmus" használata sokatmondó. Jászi ugyan néhol helyesen látta, hogy idealizmus és materializmus alapvető ismeretelméleti kategóriák. (Lásd a 233. sz.

jegyzetet.) Gyakori a polgári filozófiai irodalomban a materializmus és idealizmus mint alapvető ismeretelméleti kategóriák, alapirányok összekeverése materializmussal és idealizmussal mint etikai jellegű kategóriákkal. A materializmus eszerint önzést, egoizmust jelent, szemben az idealizmussal, amely nemes eszmények célul tűzését jelenti. Ez az összekeverés mutatkozik meg abban, hogy idealizmus helyett spiritualizmus szerepel, valamint materializmus helyett realizmus Jászi nem egy írásában. Engels Ludwig Feuerbach c. művében (Marx—Engels: Válogatott művek. 2. köt. Bp. 1949. 372—373. l.) világosan megmutatta, hogy materializmus és idealizmus mint alapvető ismeretelméleti irányok milyen tartalommal bírnak, s ezeket a kategóriákat csak abban az értelemben lehet helyesen használni. A nemes erkölcsi ideák követése éppen ezért nem nevezhető idealizmusnak, s ez az etikai követelmény a materializmussal éppen hogy nem ellentétes. E probléma, a fogalmak felcserélése gyakran tér vissza Jászi írásaiban.

242. I. m. 8—9. l. A történelmi materializmust mint módszertant még sok helyütt értékeli az idézethez hasonló módon. Vö. a 238. jegyzettel. Szabó Ervinhez 1904. júl. 17-én írt levelében is „a történelmi materializmus termékeny módszertani eredményeiről" ír. „Mennyire elevenére koppinthatnál a magyar tudományos parnasszusnak, s hány embernek nyitnád fel a szemét!" (P. I. Arch. 507/33/a. sz. levél.) Később, 1907-ben is hasonló módon ítéli meg a történelmi materializmus szerepét, jelentőségét: „A történelmi materializmus igazságai az élet igazságai . . . el fogjuk terjeszthetni ezt az ideológiát, mely igaz és becsületes." (Jászi: Új Magyarország felé. Bp. 1907. 10. l.)

243. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 37. és 53. l.

244. I. m. 14. l.

245. I. m. 14. l.

246. I. m. 15. l.

247. Vö. az i. m. 15. l. Jászi ezek után állapítja meg: „A történelmi materializmus már a legkezdetlegesebb viszonyok között is túlzás, mondhatnám, a magasabb állatvilágban sem feltétlenül érvényesül. Itt is van a tevékenység egy köre (Itt Jászi valószínűleg a polgári szociológiában divatos játék-elméletre utal, amellyel egyes szociológusok a művészet kialakulását magyarázzák. — F. Gy.), amely a szorosan vett élet- és fajfenntartástól független." (I. m. 16. l.)

248. „Ezen hibák legnagyobbika mechanikai merevsége és egyoldalú materializmusa." I. m. 9. l.

249. I. m. 10. l.

250. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 284. l.

251. Pikler: A materialista történetfelfogás legnagyobb hibája. Huszadik Század 1910. 1. köt. 123—125. l.

252. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 13. l.

253. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 37. l.

254. Uo.

255. Vö. Marx—Engels: Német ideológia. Bp. 1952. Sztálin: Dialektikus és történelmi materializmus. „A történelmi materializmus" c. fej. A leninizmus kérdései. Bp. 1949. 648—654. l.

256. Jászi: A történelmi materializmus államböicselete. Id. kiad. 10. l.

257. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 186—187. l. „Legkevésbé szabad azt várni, hogy a gazdasági rend teljes visszfényét fogjuk találni." A szellemi élet bizonyos önállóságra tesz szert a gazdasági és szociális struktúrákkal szemben.

258. I. m. 49. l.

259. Engels levele Starkenburghoz. Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 546—547. l.

260. Jászi: Mi a szociológia? Bp. 1908. 48. l.

261. Jászi: A történelmi materializmus államböicselete. Id. kiad. „Az ideológiai faktorok intenzitása emelkedni fog az életfenntartástól fel nem emésztett idegerő (! ! !) szaporodásával. Ez a helyesebb felfogás különböző utat tör magának a történelmi materializmusnak a táborában is . . . Bernstein igen elterjedt véleményt fejez ki: . . . Ki ma a materialista történelmi elméletet alkalmazza, köteles azt legkifejlettebb és nem eredeti formájában alkalmazni." (18. l.)

262. Vö. Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? *(Lásd* Lenin Művei 1. köt. Bp. 1951.)

263. I. m. 155. l.

264. I. m. 161. l.

265. „A történelmi materializmus annyiban igaz — idézi Jászi Tönniest —, amennyiben azt a tudományos és pozitív irányzatot fejezi ki, amely a magasabbat az alacsonyabból, a nemest a közönségesből, az összetettet az egyszerűből vezeti le. De hamis, ha elvét oly módon terjeszti ki, használják fel, hogy szembeállítják a társadalmi fejlődés *lélektani* magyarázatával. Éppen ellenkezőleg, ez az, amit szolgálnia kell." Jászi: A történelmi materializmus államböicselete. Id. kiad. 19. l.

266. I. m. 53. l.

267. Vö. i. m. 46. l.

268. I. m. 53. l.

269. Lenin: Marx Károly. (Marx, Engels, marxizmus. Bp. 1949. 17. l.) „A materialista történetfelfogás felfedezése . . . kiküszöbölte a régebbi történelmi elméletek két fogyatékosságát. Először . . . az emberek történelmi cselekvésének csupán eszmei rugóit vizsgálták, s nem kutatták azt, hogy mi indította meg ezeket a rugókat, nem nyomozták ki a társadalmi viszonyok rendszerének fejlődésében az objektív törvényszerűséget, nem vették észre, hogy a társadalmi viszonyok az anyagi termelés fejlettségi fokában gyökereznek."

270. Amikor a társadalom eszméi relatív önállósága előtérbe kerül, Jászi cikkében: Danton vagy Napóleon? (Bécsi Magyar Ujság 1921. júl. 17.) örül, hogy a társadalmi eszméket szembe állíthatja a társadalom gazdasági viszonyaival. „Ellentétben a történelmi materializmus

iskolájának tanaival: Oroszországban az ideológiai és hatalmi erők még mindig erősebbek, mint a szorosan vett gazdasági-társadalmi erők." Ha itt Jászi az oroszországi politikai viszonyokra gondol, akkor igaza van, az ország elmaradott gazdasági viszonyaihoz képest messze elöljárnak az élenjáró politikai erők. De ez miért a történelmi materializmus *ellen* érv? Az eszmék tényleges önállóságát, előreszaladásukat korukhoz képest éppen a történelmi materializmus tudja megmagyarázni.

271. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 13—14. l.

272. Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ 1914. máj. 10.

273. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 11. l.

274. I. m. 13—14. l.

275. I. m. 14—15. l. „A *művészet* függése a kor technológiai (Jászi szerint teknológiai) eszközeitől beigazolt tény."

276. I. m. 354. l.

277. I. m. 17. l.

278. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1906. júl. 5. (P. I. Arch. 507/33/c sz. levél.)

279. Jászi: A nemzetköziség útja. Világ 1911. jún. 17. „Az utópista álláspont egy elméletbe akarja beleszorítani az életet, egy vágyba, egy eszménybe . . . A realista (Ez azonos a materialistával?! — F. Gy.) az élet tényleges sodrából akarja felmérni a lehetőségek irányát." Az életből kell kiindulni, olyannak venni az életet, amilyen — ez minden materializmus első és kiinduló tanítása.

280. Jászi: Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ 1911. máj. 28. A hatalmas nemzetiségi államokat nem az egynyelvűség hozta létre, hanem a gazdaság, a kultúra hozta létre az egynyelvűséget. S itt jellemzi a franciaországi, az angliai folyamatot, a piaci cseregazdaság fejlődését s ennek összefüggését a nyelvi fejlődéssel. Rámutat arra, hogy nem az uralkodó akarata dönt az egynyelvűségben, hanem ilyen tényezők játszanak szerepet.

281. Jászi: A magyar kultúra és a nemzetiségek. (Baloghy Ernő könyve.) Huszadik Század 1908. 1. köt. 193—198. l. A kultúráról beszél, összegezi, mi a kultúra: irodalom, művészet, tudomány, majd azzal folytatja, bírálva Baloghyt, hogy az „. . . feledi, hogy mindezek alapja a gazdasági kultúra". (196. l.) Majd később a Világ 1911. máj. 28-i előbb idézett cikkében is hasonlóképp írt: „A kultúra nemcsak vers, szobor és kép, hanem és *elsősorban* intenzív mezőgazdaság és ipar." (5. l.)

282. Jászi: Új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. 9—10. l. „A történelmi materializmus módszere most sem fog bennünket cserbenhagyni . . ." Arról ír, hogy gyarmatország Magyarország. Majd kifejti, hogy „Magyarország függetlenségét csak gazdasági és kultúrerőinek legteljesebb kifejlesztése biztosíthatja". Hogy ez mit jelent? A gazdaság: magyar polgári demokráciát, amelyért a polgári radikalizmus küzd, tehát a magyar függetlenséget a kapitalizálással akarja megoldani Jászi. „Ha a gazdasági és kulturális önállóság meg-

van, akkor a közjogi és katonai függetlenség minden analóg történelmi folyamat egybehangzó tanúsága szerint biztosan és kimaradhatatlanul bekövetkezik."

283. Jászi: Politikai metamorfózisok. Huszadik Század 1912. 1. köt. 493—499. l.

284. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1907. nov. 21. (O. SZ. K. Kéziratt ár.) „Van egy pár gondolatom, mely megérdemelné a neki való életet. Az egyik a történelmi materializmusra, másik a militarizmusra, harmadik a vallásra mint a fő kohéziós erőre vonatkozik."

285. Jászi: A történelmi materializmus induktív igazolása. (Huszadik Század 1906. 1. köt. 274—286. l.) „A társadalom életműködése morfológiájától függ, anyagi szubsztrátumának változásától, elsősorban, mint Durkheim megírta, a népesség számától és a közlekedési eszközök állapotától." (285. l.) „Az anyagi termelés rendje idesorozandó-e? . . . nem lehet kétséges, hogy igen, mert pl. a népesség elhelyezkedését elsősorban a környezet gazdasági lehetőségei határozzák meg." (285. l.)

286. Vö. A történelmi materializmus állambölcseletében írottakkal (91—92. l.). Jászi itt harcba száll azon vádaskodások ellen, amelyek szerint a történelmi materializmus csupán kenyérkérdés lenne, mintha a tömegek elproletarizálásával foglalkoznék. Ellenkezőleg, a történelmi materializmus a tömegek felemelésére törekszik.

287. Jászi: Program. 1911. febr. 3. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 89. cs. 48. 1911. IV. l.) Programjában többek között arról beszél, hogy végre igazi történelmet kell a nép és a polgárság kezébe adni. „Olyan történelmet — írja Jászi —, amely nemcsak a királyok, hadvezérek és diplomaták, hanem a testi és szellemi munkások történetét is megírja."

288. Jászi: Magyar demokrácia? Világ 1911. aug. 6. Jászi megállapítja cikkében: „A magyar polgári demokráciának a német példából meg kell tanulnia azt, hogy minden liberalizmus torzkép, erőtlen úri játszadozás, mely *összeköttetését a nagy néptömegekkel* elveszítette, s ami kimerül a nagyipar érdekeinek egyoldalú ápolásában."

289. Jászi: Vétkes hallgatás. Világ 1916. márc. 21. Cikkében a szerző kifejti, hogy „. . . *a magyar államot már ma is kizárólag a nép széles tömegei*, nem pedig néhány ezer föld- vagy bankmonopolista *tartja fenn*", s levonja a következtetést is ebből a megállapításból, hogy tehát „. . . . ezt a népies alapot erősíteni kell".

290. Jászi: Az „elnémult felekezet". Világ 1915. okt. 17. (Megjelent még a Múlt és jövő határán c. cikkgyűjteményben is. Bp. 1918. 121. l.) „De nincs okunk a csüggedésre — írja Jászi a háború nehéz időiben —, mert a jövő sorsa nem egyes vezetők, hanem az *öntudatra ébredt tömegek kezébe* van letéve." Jászinak ez a megállapítása alig néhány hónappal a magyarországi forradalom előtt kétségtelenül feltűnő jelenség, szerepet játszott a tömegek érésében is.

291. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33. c/17. sz. levél.) Kifejti levelében — amelyben egyébként az SZDP akkori

vezetését erősen bírálta —, hogy nem félti egyes emberektől a szocializmus ügyét. „Mert át vagyok hatva mindjobban attól a gondolattól, hogy egyes emberek kicsiny múló bajoknál egyebet nem okozhatnak."

292. Uo. írja Jászi, hogy szerinte nem a politika vezeti a tömegeket, hanem a tudomány, és ez a véleménye erősen kétlendő! Továbbá, hogy „a néptömegeket nem lehet fussnotékkel [lábjegyzetekkel] vezetni. A néptömegeket csak a lángoló nagy temperamentumok vezethetik, izzó lelkesedésükkel . . . egyéniségük imponáló fölényével, azzal az öntudatlan művészeti szintézissel, melynek a testük és a lelkük spontán kifejezője . . ."

293. Uo. írja Jászi a tömegekről, hogy „őket a nagy perspektívák, a komoly szükségletek mozgatják".

294. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 23. „Minden haladás arisztokráciák útján történik . . ."

295. Jászi: Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt.

296. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. aug. 1. (P. I. Arch. 507/33/c/65. sz. levél.)

297. Vö. Lenin: Kik azok a „népbarátok" . . . *(Lásd* Lenin Művei. 1. köt. Id. kiad. 138. l.)

298. Jászi: Gyötrelmes fejlődés. Világ 1919. jan. 26.

299. Jászi: A radikális párt. Világ 1914. jún. 7.

300. Az Internacionálé a KMP elméleti folyóirata volt. Első száma 1919 januárjában jelent meg.

301. Internacionálé 1919. jan. 1. 27. l. Jellemző — állapítja meg Révai —, hogy Jászi nem rögződik le a georgeizmusban, maga sem tudja, mit akar, a földéhséget betömni, vagy a földjáradékot megszüntetni. Jászi elfelejti, hogy az ipari munkásosztály közvetlen érdekei fedik a társadalom érdekeit. Ez éppen a legfőbb hiba: nem látja, hogy a proletár osztályérdek mennyire egybeesik a társadalmi haladás érdekeivel, ő csupán általában az osztályérdekről beszél, amikor a feudális uraknak a társadalmi haladással tényleg szemben álló osztályérdekeit látja.

302. Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma. *(Lásd* Lenin Művei. 1. köt. Id. kiad.)

303. Uo. 61. l. „Ami R. N. Sz. úr (Sztruve. — F. Gy.) »tárgyilagosságát« illeti, meg kell jegyeznünk, hogy olykor — se szó, se beszéd — egyszerűen félrelöki. »Tárgyilagos« marad, ha a munkásmozgalomról, a munkásmozgalom szerves növekedéséről, a forradalmi szociáldemokrácia és az önkényuralom közelgő elkerülhetetlen harcáról . . . beszél . . . Amikor azonban R. N. Sz. úr nem az ellenség elleni harcról, hanem az ellenség lehetséges »megbékítéséről« beszél, mindjárt elveszti »tárgyilagosságát«, érzelmeit szárnyára engedi . . ."

304. Jászi a Lipótvárosi Polgári Radikális Párt alakulásakor elmondott beszédében hangoztatta: „A mi törekvéseinket nagy általános nem-

zeti és emberi szempontok uralják." (Világ 1914. máj. 29.) Ugyanez a szemlélet található meg 1920-ban is: a forradalmak „apokaliptikus koráról" ír, ezeknek az időknek előnyük, hogy „... emancipálják minden párt, osztály vagy szervezeti elfogultság alól, s végleg egybefűzik az *általános emberi örök értékeivel*". (Bécsi Magyar Ujság 1920. okt. 20.)

305. A Huszadik Század szerkesztőségének válasza Gratz Gusztáv emlékiratára. (Somló Bódog Szabó Ervinhez intézett levelének melléklete. 1905. nov. 25. (P. I. Arch. 507/42/18. sz. levél.))

306. Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1918. szept. 26. (O. SZ. K. Kéziratt ár.) A nemzetiségi kérdésről készítenek elő vitát a Huszadik Század körében. „Hozzászólnának a magyar közéletnek azok a férfiai, akik akár elméleti, akár gyakorlati téren bebizonyították, hogy a napi politika múló kompromisszumainál mélyebb szempontok vezetik őket e problémák kezelésében."

307. Objektivizmusa, osztályfelettiségre törekvése megmutatkozott a Galilei Körben 1911 májusában megtartott előadásában is. A nemzetiségi kérdésről beszélve kijelentette: „A tudományos kutatás világosságánál le fognak dőlni azok a válaszfalak, melyeket osztályérdek, félrevezetés, elfogultság és profitszomj emeltek az ország nemzetiségei közé ... Az előítéletek nélküli tudományosság szellemében keressék a kölcsönös megértés útját." (Világ 1911. máj. 7.) Ugyanez az alapgondolata a Szabadgondolatban megjelent, A nemzetiségek eljövetele c. cikkének is. (1914. 36. l.)

308. Jászi levele Imre Sándorhoz. (O. L. Rádai Levéltár, Imre Sándor iratok XII.) Imre Sándorhoz írt levelében kifejti: „A klerikalizmusnak épp annyi joga van a propagandára, mint a szocializmusnak! Ilyenféle pártszempontokat nekünk ki kell küszöbölnünk a kormányzatból."

309. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 7. (P. I. Arch. 507/33/6/64. sz. levél.) „A párt-tudomány nekem olyan, mint a pénzért mért szerelem: silány és lendület nélkül való."

310. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/30. sz. levél.) „Sokat tépelődöm azon, hogy egyáltalán mi teendőm van még nekem a világon. Valami tudományocskát, melyet a politika prostituál, nincs kedvem művelni. Mert a tudomány egyként ocsmány, ha szocialista célzattal dolgozik, mintha klerikálissal."

311. Jászi: Tudomány és politika. Huszadik Század 1906. 2. köt. 327. l.

312. Jászi: Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt. 5. l. Jászi itt 1910-ben írt cikkéből idéz: „... csak az egyetemes, nemzetközi, minden közvetlen gyakorlati céltól ment tudományosság szelleme óvhat meg kicsinyes és sekélyes álproblémáktól ..."

313. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 17. (P. I. Arch. 507/33/c/64. sz. levél.)

314. Uo. Szabó Ervinről mint gyakorlati politikusról szól, aki gyakorlati eredményeket akar elérni. „A mi eltérésünk a tudomány és a politikai munka eltérésén alapszik." „Igenis, a tudósnak *egyetlen tisztje*:

az ő igazságát hirdetni, tekintet nélkül azokra a balhiedelmekre, melyek a koponyákba már befészkelték magukat."

315. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/32. sz. levél.) „Egyetlen dilemma, mely elől nem lehet kitérni: Vagy politika! Vagy tudomány! A kettő nem lehet együtt! A tudományhoz mindenekelőtt a lélek nyugodt derültsége kell. Nem lehet kutatni, mikor minden ideg megfeszül bennünk a politikai érzelmek hevétől. Én nem mondom, hogy a politika kevesebb, kisebb, alacsonyabb. De más. Vagy-vagy!" ápr. 27-i levelében (35. sz.) hasonlóképpen tépelődéseiről ír: „Alig hiszem, hogy a két munkát egyesíteni lehet."

316. Jászi: Beszéd a hazafiságról. (1911.) Három március. (A Galilei Kör Kvtára. Bp. 1913. 7. l.)

317. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. (P. I. Arch.)

318. Uo.

319. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1903. ápr. 30. (P. I. Arch. 507/33/a/3. sz. levél.) Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 2-án (O. SZ. K. Kézirattár.).

320. Jászi cikke a Keletben. (1907. 47. l.) A Társadalomtudományi Szabad Iskolát propagálja. „Nem fog ez az iskola politikát csinálni, a tudományt a tudomány kedvéért fogja művelni, mert hiszen nem akar új osztálytudományt helyébe állítani. Csakis ezen az alapon képes jó és éles fegyvereket produkálni mindazok részére, akik a társadalom gazdasági és kulturális haladásán dolgoznak."

321. Jászi levele Hatvany Lajoshoz. 1904. okt. 31. (M. T. A. Kvt. Levéltára.): „Ti engem képromboló fanatikusnak tartotok, aki a művészetet és a tudományt csak politikai hevítőszernek vagy fegyvergyárnak tekinti. Tévedtek, barátaim. Az én legfőbb művészeti törvényem éppúgy a *l'art pour l'art, mint a legfelsőbb tudományos a la science pour la science.* Ennélfogva csodálom azokat az embereket, akik semmi mást nem akarnak itt a földön, mint *tiszta* tudományt és művészetet csinálni."

322. Jászi: Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt.

323. Jászi cikke a Keletben. (1907. 47. l.) „Az a tudomány, amelyet csak kevesen mondhatnak magukénak: *osztálytudomány.* Ez a sajnos Magyarországon még uralkodó állapot termi azokat az irányokat, melyek a nemzeti tudomány jelszavának hangoztatásával szellemi védővámokat sürgetnek, a külföld tudományos produkcióinak kizárására . . . Egy nemzet sem nélkülözheti a többi nemzet fiai által kivívott tudományos eredményeket."

324. Jászi előadása a T. SZ. I. munkástanfolyama megnyitásán. (Huszadik Század 1907. 2. köt. 1009. l.)

325. Jászi előadása a T. SZ. I. megnyitásán. (Huszadik Század 1906. 2. köt. 423—424. l.)

326. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 379. l.

327. I. m. 357. l.

328. Jászi levele Hatvanyhoz. 1912. (M. T. A. Kvt. Levéltára.) „Kevesebb irodalom és több élet! a jelszót is jól adtad ki. De elvi alapra van szükség, programot kell kidolgozni. Kérdezik — minő életből kívánsz többet, s minő irodalomból kevesebbet?"

329. Uo. A magyar irodalom bizonytalan helyzete nyomasztóan hat. „Ez indította a T. T.-t arra, hogy Irodalom és politika címen, eszmecserét rendezzen, melyen részt fognak venni néhányan a Nyugat vezető emberei közül, néhány szociológus, s egy pár komolyabb szocialista és kereszténységszocialista vezér. Ilyen ellentétes körök véleményéből talán ki fog alakulni valami reálisabb diagnózis."

330. A T. SZ. I. felhívása (O. L. Demokratia páholy, 24. cs. 126/1906.) „. . . nem jelenti, mintha az iskola politizálni akarna, hanem épp ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a tudományos kutatásainak tisztaságát nem fogja engedni semmiféle politikai szempontok által beszennyezni. »La science pour la science.«"

331. Vö. Jászi cikkével. Az antik kapitalizmus. Huszadik Század. 1908. 1. köt. 89. l.

332. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. nov. 30. (O. SZ. K. Kézirattár.); Somló Bódoghoz 1909. júl. 4-én írt levele. (O. SZ. K. Kézirattár.)

333. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. jan. 22. (O. SZ. K. Kézirattár.)

334. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. febr. 1. (O. SZ. K. Kézirattár.)

335. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch./507/33/b/30. sz. levél.)

336. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 8. l.

337. Jászi: A Társadalomtudományi Szabad Iskola. Demokratia páholy. Bp. 1906. 70. sz.

338. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. okt. 18-án. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Egyre szilárdabb meggyőződésem, Méray rendszere egészen rossz lehet, de a kulcs csakis azon a mezőn kereshető, melyen ő halad."

339. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. márc. 1. (O. SZ. K. Kézirattár.)

340. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. febr. 16. „Beható kritika elé fogom venni a pszichológiai módszert, mely azt hiszem mint segédeszköz szerepelhet. De minthogy a lélek puszta epiphenomenon, semmikép sem lehet a szociális történés oka . . . Tanulni fogok közgazdaságot . . . Ez a legfontosabb, komoly tudományos feladat." Jászi a Bécsi Magyar Ujság hasábjain (1923. júl. 3.) foglalkozik Adam Smith munkásságával.

341. Vö. Marx: A tőke. I. kötet. Bp. 1948. 10—11. l. Marx a Tőke előszavában részletesen elemezte a társadalomtudomány módszerének, pontosabban a politikai gazdaságtan módszerének sajátosságait, szemben egyes természettudományokkal.

342. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 149. l. „Nyilvánvaló, hogy a lelki élet . . . bevonása az események magya-

rázatába a determinizmus elvét nem zárja ki. Hogy a történelmi fejlődés bizonyos fokán mi érhető el, az a külviszonyok rendjétől és az idegrendszer fejlődési állapotától függ. Az álláspont nem lesz kevésbé determinista azáltal, hogy az idegrendszer munkáját is számba vesszük, csak automatikusból organikus lesz, mely *puszta anyagi magyarázat helyett az anyag és erő kölcsönhatásáról beszél.*" (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

343. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/30. sz. levél.)

344. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1908. máj. 29. (O. SZ. K. Kézirattár.)

345. Jászi: Aschinger. Világ 1911. júl. 22. Ebben a cikkében többek között arról írt Jászi, hogy „A történetírás, mely kialakulóban van . . . elsősorban az anyagi szükségletek mikénti kielégítésében keresi a társadalmi fejlődés indítóokát." (Ebben a meghatározásban — amely a szubjektivista történetfelfogással száll szembe helyesen —, közeledik Jászi a termelési mód meghatározó szerepének az elismerése felé. Azonban nem a termelési módról beszél, hanem az anyagi szükségletek mikénti kielégítéséről. S ennek meg is van a célja.)

346. Vö. Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái (Bp. 1955.) c. könyvében megállapításával a pozitivista szociológia idealista voltának módszertani alapjáról. (30—31. l.)

347. Vö. Jászi: Művészet és erkölcs. Id. kiad. 137—145. l.

348. Vö. Szigeti: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv. Bp. 1952. 180. l.

349. Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1911. jan. 27. (O. SZ. K. Kézirattár. Quart. Hung. 245/145.) „A biológiai tudományok fejlődése jelentős mértékben megtermékenyítette a társadalmi tudományokat. Az átöröklés és kiválasztódás elméleteinek, a darwinizmus gondolatkörének hatása alatt vetődött fel a szociológiában az eugenikának (fajnemesítésnek, faji higiéniának) a problémája. Lehet-e a faj romlását megakadályozni? A faj testi és lelki egészségét fokozni? Elősegítsük, avagy gyengítsük a természetes kiválasztódás hatásait? Lehetséges-e az átöröklés törvényének társadalmi hasznosítása?"

350. Csécsy: Válasz egy förmedvényre. Huszadik Század 1947. 1. köt. 161. l. Cikkében — amelynek nem a leg-„tudományosabb" már a címe sem, egy Szabad Nép-cikkel vitatkozik Csécsy. A vulgármaterializmusról szólva azt állítja, hogy „ezt a világnézetet Jászi sohasem vallotta. Mint pártatlan szerkesztő, természetesen helyt adott a régi Huszadik Században az akkor még divatos irányzatnak is." — Hogy ez mennyire nem felel meg a tényeknek, az ismertetett forrásanyagból kitűnik. Egyébként a „pártatlan szerkesztő": sok mindenre alkalmas válasz, főképp Jászi eklekticizmusát, sokszor egészen impresszionista jellegű csapongását szokták a hozzá közel állók „szerkesztői pártatlansága kötelezettségeivel" igazolni.

351. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. márc. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Úgy látom, az én szellemi jövőm egyre világosabban alakul ki: a Sombartok, Loriák, Büchnerek irányában." Egy következő levelében Büchner szép könyvét dicséri. (1906. okt. 24.)

352. Uo. „Egyre elviselhetetlenebbül érzem a szociológia Newtonjának és Darwinjának hiányát" — másutt azonban Marx nagyságáról is beszél, arról, hogy Marx a szociológia Darwinja.

353. Egy sereg cikk, közlemény jelent meg a Világban az eugenikai vitáról „Eugenikai vita a T. T.-ben", „Fajromlás és fajnemesítés" stb. címmel, amely közlemények tartalmazzák, hogy Jászi is részt vett ebben a vitában. Sajnos felszólalásának anyaga nem jelent meg, azt nem lehetett megtalálni, a T. T. iratanyagához nem lehetett hozzájutni, mert állítólag az irattár elpusztult. (Világ 1911. febr. 1., 8. és 15., márc. 14., 21. és 23. sz.) Jászi főtitkári munkaprogramjában a T. T. 1908—1909. évi működését tárgyaló ülésen 3 fő feladat között első helyen az eugenitikai kutatások fontosságát hangsúlyozta. (Huszadik Század 1909. 2. köt. 136. l.)

354. Jászi: Fényes László emlékezete. Huszadik Század 1948. 1. köt. — 15. l. Fényest ilyen, a fajiságban öntudatos emberként értékelte, akit megsértett öntudata, emberi méltósága tett forradalmárrá.

355. Méray-Horváth Károly levele Somló Bódoghoz. 1907. ápr. 12. (O. SZ. K. Kézirattár.)

356. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/30. sz. levél.) Amellett, hogy biológiai tanulmányairól számot ad, beszámol egy könyvről, mely „mindenkit érdekel, ki organikus elmélettel foglalkozik".

357. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 21. (P. I. Arch. 507/33/b/29. sz. levél.)

358. Jászi: A béke: tudományos szükség. Budapesti Napló 1906. ápr. 11. Érdekes megjegyezni, hogy a cikket Jászi Szabó Ervin figyelmébe ajánlotta, megküldötte egyik levele mellékleteként számára 1906. ápr. 11-én. (P. I. Arch. 507/33/c/55. sz. levél.)

359. Vö. a T. T. 1903-i vitájáról készült ismertetéssel, a Huszadik Század 1903. 1. köt. 253—255. oldalain. Itt állapította meg Jászi, értékelve ezt az irányt, hogy „csak egy iskola van, mely organikus meddőségben szenved, és ez az organikus szociológia". (255. l.)

360. Jászi levele Lázár Bélához. 1902. jún. 23. (O. SZ. K. Kézirattár.) Méray-Horváth könyvéről írva megállapítja: „Nagyarányú elme benyomását fogja mindenkire tenni . . . Énnekem vele szemben ugyanazok a fundamentális aggodalmaim vannak, mint a többi organizmusokkal szemben. Ember — sejtkultúra-protoplazma: nekem szörnyen durva általánosításnak tetszik." Nem sokkal előtte írt tanulmányt is a szerves társadalom elméletéről, ahol hasonló módon bírálta ezt a nézetet.

361. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/30. sz. levél.) „Az élet mérlege ez: Semmi természettudományos ismeret. Semmi pozitív szociológiai, közgazdaságtani, történeti tudás. Egy nyomasztó hivatal (A Földművelésügyi Minisztériumban 1906-ig betöltött állására hivatkozik. — F. Gy.) Tudományos adminisztráció. Ellenséges miliő. Nyomasztó politika, mely minduntalan elveszi a lélek nyugalmát. S tessék így tudományt csinálni. Különösen vilá-

gossá vált ez előttem, mióta Le Dantecet olvasom, s vele egy hosszú, érdekes, érdemleges beszélgetést folytattam. Elmaradottságomat sem láttam sose ilyen tisztán. De legyen kedve az embernek dolgozni, amikor hiányzik neki a tudomány alfája és omegája : a fizika, matematika s a kémia."

362. Jászi : Van-e társadalmi haladás? Huszadik Század 1912. 2. köt. 503—536. l. „A betegségek legyűrése és az életkor kitolása tekintetében olyan eredményeket értünk el, melyek némely eugenikus aggodalmait keltik fel, kik a faj degenerálódásától tartanak, a természetes kiválasztódás kiküszöbölése folytán" — s erről Jászi elítélőleg ír.

363. Jászi : A háború prófétája. Világ 1914. dec. 20. Bírálja cikkében azt a nézetet, hogy a háború jó, mert a túlnépesedést csökkenti.

364. Jászi : A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. 3., 4., 5. és 6. l.

365. Jászi : A történelmi materializmus induktív igazolása. Huszadik Század 1906. 1. köt. 287. l.

366. Szabó Imre : A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.

367. Vö. Révai : Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 61. l.

368. Jászi : A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 150. l. Bernsteinről szólva Jászi megjegyzi : „Ő ugyan Kant nyomain igyekezett a történelmi materializmus ismerettani fundamentumait reformálni, de véleményünk szerint ily irányú törekvései nem voltak szerencsések, csak homályossá és kétértelművé tette, ami benne világos és szilárd volt : az iskola tudományos determinizmusát, és megvetette a szocializmus »Zurück auf Kant« nevű mozgalmának alapját, melyben a német szőrszálhasogatás és a feléledt spiritualizmus kedvükre bölcselkedhetik ki magukat."

369. I. m. 158. l. „Az újabb iskolák, a szocializmus reformszárnya . . . nagyon tudják méltányolni az erkölcsi erők jelentőségét mozgalmunkra", Bernsteint idézi, aki előzetes etikai elemmel ellátott érdekről ír, s arról, hogy a „Mehrwert" miatti felháborodás nem egyidejű a gazdasági bérviszony túléltségével. Látható : az etikai elem, mégpedig kanti aprioriszikus értelmezésében, a revizionista Bernsteinnél megjelenik, s Jászi ezt nagyon helyesli.

370. A Huszadik Század programja hirdeti „tudományos agnoszticizmusát". Somló Szabó Ervinhez írt egyik levelében olvashatjuk a szerkesztőség válaszát Gratz Gusztáv emlékiratára : „A Huszadik Század szerkesztősége a jövőben is megmarad agnosztikus és evolucionista programja mellett."

371. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 17. (P. I. Arch. 507/33/a/15. sz. levél.) „Mert nekünk, kik eldobtunk mindent magunktól, mi az emberek átlagának életcélja (vagyont, családot, rangot, fényes karriert, szerelmet stb.), a mi eszmei életünk lesz a legégetőbb létkérdésünk, melyen élünk és halunk . . . Mert hisz oly kis hitvány dolog minden más a nagy eszmei dolgokkal szemben."

372. Szabó Imre : A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad. 265. l.

373. I. m. 264. l.

374. Mérei Gyula: Polgári radikalizmus Magyarországon 1900—1919. I. m. 94. l.

375. Jászi : A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 10. l. „Hibájául lehetne az iskolának (A történelmi materializmusról van szó. — F. Gy.) felróni azt is, hogy a környező természet (éghajlat, fauna, flóra stb.) hatásait nem veszi figyelembe. De erre a mulasztására nem akarok túlságos súlyt helyezni, minthogy ezek a tényezők esetleg a gazdasági erők tágabb értelmezésébe belefoglalhatók." A történelmi materializmus a társadalom anyagi léte elsődlegességéről, meghatározó szerepéről ír a társadalom tudatával szemben. Vita folyik arról : mit kell a társadalom anyagi létén érteni? (*Lásd* Voproszi Filoszofii 1955. A történelmi materializmus aktuális problémái.) Marx és Engels a „Német ideológiá"-ban megadják ezen kérdés megoldásának alapját : a társadalom anyagi létét nem kizárólag a társadalom gazdasági viszonyainak tekintve, hanem az elsőrendű gazdasági tényező mellett az ember és a természet közötti viszonyt, a természeti feltételeket is a társadalom anyagi léte részeiként értékeli. (Vö. Marx—Engels : A német ideológia. Bp. 1952. 7—8. l.) Nem helyes tehát kizárólag a gazdasági viszonyokra redukálni a társadalom anyagi viszonyait, bár azok a legjelentősebbek, meghatározóak a társadalom mozgásában, de nem lebecsülhető jelentőséggel bírnak a társadalom természeti viszonyai, természeti feltételei, a földrajzi népesedési tényezők és a társadalomhoz fűződő kapcsolatukban.

376. Fogarasi : Konzervatív és progresszív idealizmus c. előadásának vitája a T. T.-ban. (Különlenyomat a Huszadik Századból. Bp. 1918. (21. l.))

377. I. m. 22. l.

378. Uo. „Az idealizmus esztétikai és dialektikai formulázásában gyakran megvan a hajlandóság egy olyan történelembölcseletre, mely az emberiség pályáját az Eszme metafizikai lovagtornájának tekinti, melynek semmi köze nincs az egyén és a tömegek célkitűzéseihez."

379. I. m. 23. l.

380. Jászi : Búcsúztatója. Szabó Ervin : A szocializmus. Szindikalizmus és szociáldemokrácia. (Természet és társadalom. Bp. 1919. 9. l.)

381. Jászi : Az archimedesi pont. Világ 1919. febr. 2. Megállapítását azzal folytatja, hogy „Smith Ádám óta minden mélyebben szántó gondolkodó észrevette azokat a hatalmas lelki rugókat, melyek a kisgazda munkáját egyre eredményesebbé és gyümölcsözőbbé teszik."

382. Jászi beszéde a radikális párt VI. kerületi gyűlésén. „A radikális párt a pacifista politika mellett és az ellenforradalom ellen." (Világ 1919. febr. 16.) A radikális párt viszonyát fejtegette az erkölcsi problémához. A terror, a demagógia és az erkölcsi megalkuvás szelleme vitte zátonyra az emberiséget.

383. Jászi: Szabó Ervin és életmunkája. (Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok 1848-ban. 10. l.)

384. Jászi előszava Ormos Ede: Mi okozta Magyarország szétbomlását? (Bécs 1921.) c. könyvéhez. (4. l.)

385. Jászi: Masaryk elnök tanításai. Bécsi Magyar Ujság 1923. júl. 8. 1—2. l. júl. 10. 1—2. l. Jászi: Az egyedi kultúra pusztulások filozófusa. Bécsi Magyar Ujság 1923. júl. 29. 4. l. — Jászi: Milyen lesz az új rend állama? Bécsi Magyar Ujság 1923. szept. 2.

386. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 21. Herr meleg ajánlólevelet adott neki Durkheimhez, Le Dantechez „... bár a pszichológiai irányhoz tartozom — igen közel állok hozzájuk intellektuális és szociális szempontból".

387. Gábor Andor: Itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint. Bécs 1923.

388. Jászi: A szabadság értékéről. Századunk 1935. 49. és 52. l.

389. Jászi: Üzenete a New York-i nagygyűléshez. Harc (Fight) London. V. évf. 1945. jún. 15. 2. l.

390. Jászi: Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt. 6. l.

391. Uo.

392. Erről az „eszme-érlelésről" írt a Huszadik Század szerkesztősége Gratz Gusztáv emlékiratára válaszolva: „A mi feladatunk nem lehet más, mint ezt a gazdasági és szociális fejlődési folyamatot modern gondolatokkal erősíteni, kimutatva a jelen tarthatatlanságát ... s feltárva a jövő káprázatos lehetőségeit." Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1905. nov. 5. (P. I. Arch. 507/42/18. sz. levél.) Ugyanerről a feladatról beszélt nagy feltűnést keltve Jászi a Martinovics páholyban tartott főmesteri székfoglaló beszédében, 1911-ben.

393. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.) „Nincs Magyarországon 20 000 ember, akinek a jelenlegi rend érdeke volna. Csak fel (kell) őket világosítani s megértetni, hogy miről van szó."

394. Jászi: Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme. 2., bőv. kiad. Bécs 1921. 71—73. l. — Az „új vallás" hallatlanul erős propagandisztikus hatásáról ír tovább e helyütt Jászi.

395. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 12. (P. I. Arch. 507/33/b/31. sz. levél.) „Durkheim tanácsolta, hogy foglalkozzam vallás-szociológiával, amelynek alapos ismerete nélkül az embernek nem lehet helyes felfogása a társadalmi életről."

396. Világ 1911. ápr. 8. A Magyar Figyelő a szabadkőművességről, a radikalizmusról írt, s ezt idézi Polónyi Géza az országgyűlés 1911. ápr. 7-i ülésén.

397. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. febr. 13. (P. I. Arch. 50/33/c/62. sz. levél.) „Hiába, azokkal szemben, akiket szeretünk, még mi, ateisták is vallásosak vagyunk in praxis" és azt a reményét fejezi ki, hogy Szabó Ervin hamarosan meg fog gyógyulni.

398. Jászi írása a Keletben. 1910. jan. 15. (O. L. Szabadkőműves anyagok között.) „Félelmes az ő hatalma ma is. Ennek magyarázata, hogy a *vallás nagy néptömegek narkotikuma, melyre mindaddig szüksége van, míg azt mással helyettesíteni nem tudjuk.*" (21. l.) Bizonyos fokig közeledik a vallás osztálygyökerei felismerése felé a következő gondolattal: „Az uzsorabankok, kivándorlási ügynökök által *elnyomott nép ragaszkodik ahhoz a valláshoz, mely túlvilági boldogságot ígér a földi keservekért.*" (Uo.)

399. Ugyanabban a cikkben főként a babonában jelöli meg a vallás gyökerét: „A vallás mindenkinek magánügye és igenis mi is respektáljuk a vallásban a lelkiismereti szabadságot, de annál hatékonyabban kell fellépni a vallás ellen ott, ahol az mint feudális, reakciós intézmény, mint a lelkiismereti szabadság béklyóba verője jelentkezik . . . A vallás nevében elkövetett visszaélésekkel szembe kell szállanunk éppúgy, mint amaz ősi babonákkal, melyekből a vallás táplálkozik." (Uo. 20. l.) Jászi e cikkében egyébként foglalkozik a Symbolikus Nagypáholy leiratával is, melyben inti a páholyokat, hogy ne foglalkozzanak vallási kérdésekkel.

400. Jászi: Valláserkölcs. Világ 1911. máj. 11.

401. A Martinovics páholy indítványa 1908. dec. 24. (O. L. Szabadkőművesség, 28. cs. 312/1908.) „A magyar szabadkőművesség minden rendelkezésére álló eszközzel . . . oly közvéleményt kíván teremteni, mely képes lesz hatékony harcot indítani a klerikalizmusnak a politikai és társadalmi életből való száműzésére. Ezt a nagy célt csak az egyházi javak szekularizációja, a hitoktatástól ment, ingyenes állami, világi közoktatás, és az egyháznak az államtól való elválasztása útján véli elérhetőnek, azon elv alapján, hogy a vallás mindenkinek magánügye."

402. Antiszemita seregszemle. Polónyi Géza zászlóbontása. Világ 1911. máj. 16. A valláserkölcs bírálata miatt támadja a reakció a parlamentben is Jászit. Haller: „A felekezeti iskola helyébe . . . az általános nemzeti erkölcstant akarják iktatni. A kétezer esztendőn át hirdetett erkölcstan helyett hoznak egy újat, melynek a katekizmusát majd Jásziék és Bokányiék fogják megcsinálni."
Polónyi: „A Galilei Kör ifjai megfeledkeznek arról, hogy a Tudományegyetemet és a Műegyetemet hazafias és vallásos polgárok áldozatkészsége emelte és tartja fönn. Akinek szűk ez az egyetem, ám építtessen magának Jászi Oszkárral egy másikat . . ."

403. Jászi írása a Kelet 1906. okt. 26-i számában. 262—263. l. Idéz a lyoni népegyetem vezetőjétől: „Az uralom és a klerikális tekintélyi elv évszázadai átidomították az emberek elméjét a hitre, az összerűtlen vallásra, s csodák és hazugságok elfogadására. Az észt mindig feláldozták, elítélték" „. . . a felszabadított ész felszabadítaná az emberiséget, összezúzva a tévedést és a hazugságot."

404. Jászi: A T. SZ. I. Bp. 1906. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy). „Nálunk a szociológiai kutatást lehetetlenné teszi a politikai és társadalmi reakció is, mely hamar felismerte, hogy uralmának fő támaszai a vallásos, dogmatikus, vagy metafizikus alapon

művelt társadalomtudományok, míg ezeknek természettudományos kutatása előbb-utóbb meg fogja törni hatalmát."

405. Jászi: Demokrácia és szekularizáció. Világ 1914. máj. 17. „... a demokratikus parlamenti reform útján egy olyan közéleti atmoszférát alkossunk, amelyben a népszabadság eszméi ... kicsírázhatnak." Ehhez szükséges az egyházi javak szekularizációja is. A főpapok eldorádójáról ír, s arról, hogy kialakul az egyházi proletariátus is.

406. A Martinovics páholy jelentése az 1910. évben végzett munkáról. (O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 1911. 1077. 89. cs./54.) „A lefolyt év érdemleges munkájának körvonalai tulajdonképpen már az 1909. dec. 29-i együttes munkán bontakoztak ki, amikor Jászi Oszkár testvérünk mint előadó kimutatta annak szükségszerűségét, hogy az antiklerikális küzdelmet a siker érdekében múlhatatlanul összefüggésbe kell hoznunk a szociális kérdések egész komplexumával." Jászi írása a Keletben 1910. jan. 15. „A klerikalizmus elleni harc nem lehet helyes anélkül, hogy a mai társadalom politikai, gazdasági, kulturális erőinek mérlegelésébe belemenne." (20. l.)

407. Uo. „A paraszt ... gazdasági érzéke igen hatásosan ébreszthető fel, ha azok a tények, melyek a klerikalizmus anyagi erőviszonyaiban rejlenek, számokban és adatokban bizonyítják előtte a rettentő aránytalanságokat a birtokmegoszlásban. A latifundiumok s kivált a holtkézi birtokok megoszlása, s ennek visszahatása a földszerzés nehézségeire s a kivándorlásra kényszerítő nyomorúságaira — számokban megdönthetetlen statisztikai adatokkal állítandó eléje, s akkor megérti, s melléje áll a bajok orvoslására irányuló mozgalomnak."

408. Uo. A harc hibája az, hogy „Harcot folytat a klerikalizmus ellen anélkül, hogy a mai társadalom politikai, gazdasági, kulturális erőinek pontos mérlegelésébe belemenne ... Ha kimegyünk az országba és bizonyítjuk a nép előtt, hogy a pap rossz, a paraszt erre azt fogja mondani, hogy az uzsorás, a jegyző, a szolgabíró, a végrehajtó még rosszabb."

409. Vö. Jászi Vallásszabadság c. cikkével. (Világ 1911. máj. 14.) „Az állam minden felekezet felett áll, s így nem tűrheti, hogy működéseit egy oly világnézet szelleme hassa át, mely immár teljesen alkalmatlan az emberi és a nemzeti kultúra nagy érdekeinek irányítására."

410. Jászi cikke a Keletben. 1910. jan. 15. 21. l.

411. Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ 1914. máj. 10.

412. Jászi: Vallás és haza. Világ 1914. máj. 27. Vázsonyi ellen érvel Jászi. Vázsonyi, Jásziék legélesebb politikai ellenlábasa, a radikálisokat vallásellenességgel, hazaellenességgel vádolta a Központi Demokrata Kör Martinovics ünnepségén. „A radikalizmus tiszteletben tartja mindenkinek a vallásos meggyőződését" — írja, s a gondolatszabadságra hivatkozik, majd így folytatja: „A vallási egyesüléseket, az egyházakat sem bántja, mert ha ezt tenné, a gyülekezési szabadság alapvető principiumát sértené meg." A radikalizmus küzd

az „egyházi feudalizmus és kapitalizmus ellen", a holtkéz, a lelki terror ellen. A szekularizáció nem a vallás elleni támadás. A vallásoktatás sem: „Nem a vallásoktatás ellen küzdünk, hanem a vallástanítást az egyház és a család számára követeljük."

413. Jászi: Hadüzenet. Világ 1914. ápr. 5. „A vallást ki akarjuk küszöbölni az iskolából, s a családi nevelés számára kívánjuk fenntartani. Itt sem a vallást akarjuk támadni, hanem a gondolatszabadságot védelmezni. A pozitív vallásoknak a tudománnyal való ellentéte, s viszályuk egymás között valósággal megmérgezi a gyermek lelkét."

414. Uo.

415. Jászi: A mi hazánk és a mi vallásunk. Világ 1914. máj. 31. Ebben a cikkben kifejtette Jászi, hogy nem a vallás ellen van általában, hanem az álvallásokat támadja. Új vallás mellé áll, amely a deizmusból indulhat ki.

416. Jászi: A német—dán harctérről. Világ 1911. aug. 20. „Emberi méltóság, nemzeti függetlenség, az isten oltalma alá helyezve: ez a dán paraszt vallása . . . Itt a vallás többé nem az osztályuralom narkotikuma, hanem közeledés ama mind emberibb, és racionálisabb istenhit, ama szociális panteizmus felé, melyben Durkheim a vallás történelmi fejlődését látja." A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés c. könyve 74. oldalán idézi a cikkében írtakat, s megállapítja, hogy a dánokat „mély vallásosság hatja át . . . a vallás át meg át van itatva szociális eszmékkel és demokratikus törekvésekkel . . . régi és nagyon intenzív, erősen szociális ízű teológia kincseiből táplálkozik."

417. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. aug. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Megjegyzem, hogy luteránus — írja egyik ismerősükről —, tehát reakció vagy klerikalizmus ki vannak nála zárva."

418. Jászi: Új protestantizmus. Világ 1911. júl. 4.

419. Uo.

420. Uo.

421. Vö. Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus c. művével.

422. Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ 1914. máj. 10.

423. Uo.

424. Jászi: Új protestantizmus. Világ 1911. júl. 4.

425. Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ 1914. máj. 10. Sőt Jászi még odáig is elmegy, hogy az istent szocialista agitátornak teszi meg, Prohászka nem fél az új vallástól, de az egyházi fejedelmeknek fog-e tetszeni ez az „új vallás, melyben maga az isten csap fel szocialista agitátornak? Ne feledjük: az angol, svájci, az amerikai, a norvég paplakokban már igen sok helyen áll Marx Kapitálja a Biblia mellett." (Tehát: új vallást akar, sőt odáig megy, hogy az új vallással, annak terjesztőivel hozza kapcsolatba a szocializmus ügyét is.)

426. Jászi: Hadüzenet. Világ 1914. ápr. 5.

427. Jászi: Tolsztoj vagy Lenin? Bécsi Magyar Ujság 1921. júl. 31. 1. l.

428. Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. 2. köt. Bp. 1949. 275. l.

Engels bírálja Feuerbach azon nézetét, mely szerint a társadalmi változásokat a vallás változásai alapján lehet megkülönböztetni.

429. Jászi üzenete a New York-i nagygyűléshez, 1945. jún. Harc (Fight) London V. évf. 1945. jún. 15. 2. l. „Emberi méltóság és Igazság : ezek egyszersmind *minden igaz vallás végső követelményei.*" Jászi : Új politika, új erkölcs. Levél a Magyar Radikális Párthoz. Haladás 1946. jan. 5. A feladatokat a radikális párt előtt a lelkek előkészítésében látja. Azzal fejezi be írását, hogy „Mindeneknél fontosabb, hogy egy új erkölcsöt propagáljatok tettekkel, beszéddel és kérlelhetetlen kritikával." Egyrészt látható itt a vallásos nézetek összefonódása az etikai felfogással — mindenekelőtt az erkölcs propagálását látja feladatként. Másrészről látszik itt a „kérlelhetetlen kritika" kifejezésben a később kibontakozott nép demokráciaellenes tendenciájának csírája is.

430. Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1905. nov. 25. (P. I. Arch. 507/42/18. sz. levél.) A Huszadik Század szerkesztőségének válasza Gratz Gusztáv emlékiratára.

431. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. okt. 8. (O. SZ. K. Kézirattár.)

432. Jászi : Az ő kultúrájuk. Világ 1911. jan. 8.

433. Jászi : A Társadalomtudományi Szabad Iskola. Demokratia páholy. 70. sz. (O. L. Szabadkőműves anyagok.) „A reakció támadja a természettudományos jelenségek szabad kutatását, mert látja, hogy attól csak egy lépés a politikai cselekedetek megfelelő átformálásához."

434. Magyar Figyelő 1913. 4. köt. 1. l. „Midőn a Magyar Figyelő megindult, első harcait azzal az iránnyal vívta, amelyet . . . radikalizmusnak szoktak nevezni." Uo. 1914. 1. sz. : „Talán nem vagyunk túlságosan szerénytelenek, ha megállapítjuk, hogy a Magyar Figyelő intő szavának némi része volt benne, hogy a zavar ma már oszlófélben van" (mármint a radikalizmus által keltett zavar).

435. Vö. Révai József elvtárs értékelésével, Internacionálé 1919. 1. sz. Ugyanezt mutatja Jászi felszólalása a T. T. 1903-ban rendezett egyik vitáján, ahol kifejtette a filozófiai módszerekkel kapcsolatos eklektikus állásfoglalását : „A tudós . . ." „. . . a módszertani vitákat meddőknek tartja. A nagy úttörők nem sopánkodtak módszertani szőrszálhasogatások felett, hanem »in medias res« kezdték és előrevitték a tudományt. A tudós *minden módszert alkalmazhat,* mely neki megbízhatónak és célszerűnek látszik, és *mentől többet vesz igénybe, annál biztosabb alapokra épít.* A szociológiában is így van. Sokat köszönünk a lélektani módszernek, a történelmi materializmusnak, a darwinistáknak és az antropológusoknak." (Huszadik Század 1903. 1. köt. 225. l.) (Kiemelés tőlem. — F. Gy.) Az idézett részben láthatjuk : Jászi valóságos elméleti indoklást ad a filozófiai eklekticizmushoz, oda jutván, hogy minél több filozófiából merít a tudós, a szociológus, annál biztosabb lesz alapja. Ahogyan Jászi a filozófiai alapkérdések megkerülésére kísérletet tesz, ugyanúgy a dialektika és metafizika harcában is megpróbál semleges álláspontra helyezkedni.

436. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt.

437. I. m.

438. Garami: Forrongó Magyarország. Id. kiad. 85—86. l. „... Jászi-ban két lélek lakott. Az egyik a polgári párt vezéréé volt, a másik a szívében, lelkében szocialistáé, aki ebben a minőségben nagymértékben osztozott Kunfi hibájában is, akkoriban egy kicsit rabja volt ő is a forradalmi romantikának (Értsd: a reakciós Garami számára Kunfi, aki kevésbé volt reakciós, nem látszott megfelelőnek, mert nem volt következetesen reakciós, hanem időnként közeledett a szociáldemokrata baloldal felé. — F. Gy.) és a radikális gesztusok szépségének, és ő is hitt, Károlyihoz hasonlóan, az eljövendő világforradalomban. Igy történt, hogy noha a polgárság képviselője volt, *csodálatos módon mindig közelebb állott Kunfihoz, mint hozzám*, holott rólam mindenki tudta, hogy nem tartozom a radikális Draufgängerek közé, és hogy minden energiával szembehelyezkedem a szociáldemokrata párton belül azzal az irányzattal, amely Jászi pártjának szervezkedését is vadul üldözte."

439. Jászi: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. Huszadik Század 1907. 2. köt. 889. l.

440. Lenin: Kik azok a „népbarátok" ... (*Lásd* Lenin Művei. 1. köt. Id. kiad. 178. l.)

441. I. m. 137. l.

442. I. m. 136. l.

443. I. m. 136—137. l. Lenin megmutatta, hogy ez tette lehetővé, hogy a szociológia kiemelje a véletlen jelenségek köréből a szükségszerűséget, a lényegtelen jelenségek sorából kiemelje a lényeget.

444. I. m. 137. l. Lenin több helyütt visszatér erre idézett munkájában is, s ezzel bizonyítja a szociológia tudománnyá válását. Pl. a 139. oldalon írja Marxról: „... ő volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette, amikor meghatározta a társadalmi-gazdasági alakulatnak ... fogalmát, és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat." Vö. még Marx: A tőke. 1. köt. Id. kiad. 12. l.

445. I. m. 142. l. Lenin a metafizikus szociológiát jellemezve, a társadalomról szóló apriorisztikus elméletekről úgy ír, hogy ... „mindezek a történet-filozófiai elméletek, mint szappanbuborékok keletkeznek és pukkannak szét, s a legjobb esetben csak saját koruk társadalmi eszméinek és viszonyainak tünetei voltak, anélkül, hogy hajszálnyira is előmozdították volna akár csak egyes, de legalább valóságos társadalmi viszonyok megértését".

446. I. m. 137. l. Lenin a metafizikus, szubjektivista szociológusokról azt írja, hogy mivel a szükségszerűséget, az ismétlődést nem ismerik el, „... tudományuk legjobb esetben csak e jelenségek puszta leírása, nyersanyaggyűjtés volt". Jászi ezen túlment ugyan részben, mert bizonyos összefüggések kutatásába fogott, de szociológiája lényegé-

ben idáig sem jutott el : spekulatív jellegében a negatív spekuláció dominált.

447. I. m. 133. l. S ezzel szembe kell állítani azt, amit Lenin a marxi szociológiáról írt : „Marx irodalmi és forradalmi tevékenységének legkezdetétől fogva teljes határozottsággal hangoztatta, hogy milyen követelményt támaszt a szociológiai elmélettel szemben : pontosan kell ábrázolnia a tényleges folyamatot — és semmi többet." (I. m. 178. l.)

448. Elemér Oszkár : Hajsza Pikler Gyula ellen. Huszadik Század 1901. 1. köt. 387—388. l.

449. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/27. sz. levél.) „Nem lehet a társadalmat atomizálni. Nem lehet a társadalmat úgy részekre osztani, mint Ti szoktátok" — írja Jászi, a társadalmat egységesnek kell tekinteni, még a forradalmi átalakulás korában is.

450. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 1908. nov. 23.

451. Uo. „A szabadkőművesség az Ember és a társadalom megismerésével és a helyesnek felismert cél felé irányuló haladás előmozdításával foglalkozik . . . A Társadalmat szeretnők boldognak látni egész egyetemében." S az emberszeretetről olvashatunk nagy szavakat a továbbiakban, a jótékonykodás jelentőségére hívja fel a figyelmet a nyomtatvány.

452. Huszadik Század 1915. 1. köt. 316. l.

453. Jászi : Van-e társadalmi haladás? Huszadik Század 1912. 2. köt. 503—523. l. Jászi biológiai alapon közelíti meg többek között a társadalmi haladás problémáját, a boldogságot mint célt.

454. Uo.

455. Uo. 523—524. l.

456. Uo. 524. l.

457. Uo. 534. l. Ezen a helyen Jászi magyarázni próbálja a vallási nézetek térhódítását. Az erkölcsi válságból táplálkozik a vallás. Ehelyett a társadalmi haladási hit kell hogy új vallást jelentsen, illetve azt pótolja.

458. I. m. 536. l.

459. I. m. 526. l.

460. I. m. 535. l.

461. I. m. Jászi véleményében kifejeződik, mit ért monopóliumokon, miben látja a társadalmi szerepüket, hogyan próbálja azokat az imperializmus idején mint a kapitalizmus fejlődését akadályozó atavizmusokat magyarázni. A csereellenes maradványokról beszél, tehát a modern kapitalizmus legmodernebb képződményeit a korai kapitalizmus fejlődését gátló, a feudalizmussal összefüggő maradványként veszi.

462. I. m. 529—534. l.

463. I. m. 534. l.

464. Vita a társadalmi haladásról. Huszadik Század 1913. 2. köt. 259—269. l. Felszólalások a T. T. második jubiláris ülésén. (1912. nov. 24-én.) Ignotus arról a védekezésről szól, „mintha az ő (Mármint Jászi. — F. Gy.) felfogása materialista volna. Én az ő helyében nem védekezném. Nem látom át, miért volna szégyen materialistának lenni. Igaz, a Büchner—Vogt-féle materializmus lejárta magát, de nem azért, mert materialista felfogás volt, hanem mert nem volt tudományos."

465. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 172. l.

466. Jászi: Van-e társadalmi haladás? Huszadik Század 1912. 2. köt. 505. l.

467. Ismeretes, hogy a fejlődés és haladás fogalmak viszonya még nincs kielégítően tisztázva, különféle vélemények alakultak ki a kérdésről. Vö. Mátrai László: Haladás és fejlődés c. könyvét. Bp. 1947. 9—18. l. Vö. Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Id. kiad. 156—157. l., ahol a két kategóriát váltogatva használja.

468. Huszadik Század 1913. 2. köt. 804—805. l. Jászi előadásának és vitájának anyagát közli a lap. A társadalmi haladás kritériumainak kérdését érintve megjegyzi: „Erre nézve elég a Társadalomtudományi Társaságnak e tárgyban folytatott vitájára hivatkozni. Itt meggyőződhetünk róla, hogy a társadalmi haladás kérdését csakis valamely előzetes célkitűzés szempontjából lehet megítélni..."

469. Jászi: Huszadik Század akkor és most. Huszadik Század 1947. 1. köt.

470. O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy 1908. máj. 27-i munkatábla, amely a páholy megalakulásáról ad hírt, valamint munkaprogramját tartalmazza. Symbolikus Nagypáholy anyagai, 1908. 2305—87—89. (54. cs.)

471. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 25. cs. 140/1912. sz. A T. SZ. I. levele, 1912. nov. 1. Jászi aláírásával. Jászi a páholy támogatását kérte az iskola számára.

472. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. febr. 16. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Ipar pedig egyet jelent a szabadsággal, a haladással, a civilizációval, a szocializmussal."

473. Lánczy: A haladás sarktétele. Világ 1914. ápr. 12.

474. Jászi: Progresszív szabadkőművesség. Kelet 1910. ápr. 15. 195. l.

475. Uo.

476. I. m. 195. l. Jászi cikke a szabadkőművesek nagygyűlése előtt jelent meg, a jelentősége abban volt, hogy konkrét programot adott a progresszív szabadkőműves küldöttek számára.

477. Kelet 1913. márc. 5. 76. l. Jászi beszéde a Reform páholy munkáján.

478. Jászi: Kultúránk összeroppanása. Világ 1914. dec. 6. Azzal folytatta gondolatát: „Mi a kultúrát elsősorban nem az érzelmi, hanem az intézményi átalakulásokban kerestük, legfeljebb azt reméltük, hogy a társadalomnak igazságosabb és ésszerűbb szervezete magukat

az érzelmeket is, a jellemeket is bizonyos fokig módosítani fogja." Lánczy írta idézett cikkében : „Micsoda szerep jut hát a társadalmi haladás terén a ragyogó erkölcsi tanoknak? Bátran mondhatjuk, hogy majdnem semmi."

479. Jászi : Program. 1911. febr. 3. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 89. cs. 1911. márc. 1. 48/1911. sz.) „A szabadkőművesség fontos és számottevő eszköze lehet Magyarországon az emberi haladásnak." Jászi az eszközök között kiemeli : „Semmi osztályelfogultság, semmi dogmatizmus."

480. Uo. „. . . a haladás tartalma változik, holnap népies önkormányzat lehet a neve, és holnapután a nagybirtok kisajátítása államilag támogatott termelőszövetkezetek útján".

481. Lánczy : A haladás sarktétele. Világ 1914. ápr. 12.

482. Jászi : A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 8. l.

483. I. m. 111. l.

484. I. m. 110. l. Vö. még Molnár Erik : A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái c. könyve (Id. kiad.) 30. l., ahol Spencerről mutatja ki, hogy az osztályok örökkévalóságát vallotta. Vö. még Collins : Spencer synthetikus filozófiájának kivonata. 2. kiad. Bp. 1908. 430—431. l.

485. I. m. 110. l.

486. Vö. Jászi : Eugen Dühring. Bécsi Magyar Ujság 1921. okt. 13.

487. Jászi : A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 100. l.

488. I. m. 101. l. Ugyanezt fejtegeti a 110—111. lapon is.

489. I. m. 103. l.

490. I. m. 111. l.

491. I. m. 113. l.

492. I. m. 114. l.

493. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. máj. 21. (O. SZ. K. Kézirattár.)

494. Jászi : A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 71. l.

495. I. m. 51—53. l.

496. I. m. 72. l.

497. Jászi : Régi és új politika. Szabadgondolat. 1912. 233. l.

498. Világ 1914. jún. 21.

499. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 28. cs. Az idézett rész a Demokratia páholynak Görgeyhez intézett levelében található. (28—1908.) A nyomtatott levél kézírásos szövegéről — amely aláírás nélküli — megállapítottam, hogy Jászi írta.

500. Jászi : A választójog útja. Népszava 1911. okt. 14.

501. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.)

502. Jászi : A radikális nemzetiségi politika és Réz Mihály. Huszadik Század 1912. 2. köt. 301—304. l.

503. Jászi: Az osztályharc elméletéhez. Szocializmus 1906—07. 508—510. l. Jászi arról ír, hogy a jogbölcselet középpontja az osztályharc elmélete. Azt állítja, hogy Vaccaro könyve — mely méltó a proletariátus figyelmére —, „mit sem törődik egyes osztályok hatalmi törekvésével, hanem kutatásait mindenkor az igazság utáni törekvés hatja át".

504. Uo. Jellemző maga a kifejezés: spiritualizmus. Ezzel is érvényre jut Jászi burzsoá-filozófiai állásfoglalása. Nem idealizmust ír, amelyet a materializmussal összeegyeztethetőnek tekint, hanem spiritualizmust, elválasztva a realizmus—spiritualizmus kettős vonalától a materializmus—idealizmus antagonizmusát.

505. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 12. (O. SZ. K. Kézirattár.)

506. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 2. (O. SZ. K. Kézirattár.)

507. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 64. l.

508. Uo.

509. I. m. 66. l.

510. I. m. 67. l.

511. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. (*Lásd* Marx—Engels: Válogatott művek. 1. köt. Bp. 1949. 222. l.)

512. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 68. l.

513. Uo.

514. Jászi: A választójog útja. Népszava 1911. okt. 14.

515. Jászi: A T. T. Kelet 1910. okt. 341. l.

516. Jászi: Program. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 1911.)

517. Erről írtak a Jászi által alapított radikális párt későbbi vezetői a felszabadulás után is. A radikális pártot később osztályok feletti pártként tekintették. Vö. Csécsy: A pártatlanok pártja c. cikkével, Haladás 1945. okt. 6. 1. l. Zsolt: A vitatkozás és a kételkedés jogáért. Haladás 1945. okt. 6. 3. l. Jászi maga is így írt a felszabadulás utáni időben volt pártja sajtójában, a Haladásban. Új politika, új erkölcs c. cikkében arról írt, hogy a radikális pártnak nem szabad párt- és osztálypolitikát folytatnia. Haladás 1946. jan. 5.

518. Jászi aradi beszéde, 1911. máj. 2-án. Világ 1911. máj. 3.

519. *Lásd* pl. Világ 1918. febr. 28.

520. Jászi: Mit tehetünk a békéért? Századunk 1931. 57—60. l.

521. Mérei: Polgári radikalizmus Magyarországon 1900—1919. Id. kiad. 95—96. l.

522. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 7. (P. I. Arch. 507/33/c/64. sz. levél.)

523. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. jan. 28. (P. I. Arch. 507/33/a/27. sz. levél.)

524. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. (P. I. Arch. 507/33/b/30. sz. levél.)

525. Jászi beszéde a T. T. rendkívüli közgyűlésén. Budapesti Napló 1906. aug. 8. A Huszadik Században (1906. 2. köt. 170. l.) a következőképpen szerepel: „Nem hiszem, hogy fantaszta vagyok, s nem akarom a szenvedélyeket felkorbácsolni, de kötelességem kijelenteni, ez minden politikai vonatkozástól távolálló tudományos meggyőződésem, hogy Magyarországon egyre inkább bejövünk abba a korszakba, amely ... Oroszországban már bekövetkezett." (170—171. l.)

526. Két orosz hír. Világ 1911. aug. 31.

527. Bebel a békéért. Világ 1911. szept. 12.

528. Jászi levele Ady Endréhez. 1913. ápr. 14. (O. SZ. K. Kézirattár.)

529. Vö. Világ 1917. aug. 5-i számával. A Galilei Kör röpcédulákat terjesztett, felhívással a kizsákmányolás elleni harcra.

530. Világ 1917. márc. 25.

531. Világ 1917. márc. 18.

532. Hogyan dolgozik a szabadkőművesség a béke érdekében? 1917. szeptemberi kiadvány. (O. L. Szabadkőművesség.)

533. Jászi: Breszt-litovszki üzenetek. Világ 1917. dec. 30.

534. Jászi: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Bp. 1918. 18. l.

535. I. m. 20. l.

536. I. m. 22. l.

537. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 101/1918. sz. 8—9. l. A Demokratia páholy jelentése.

538. Jászi válaszai. Világ 1919. jan. 19.

539. Jászi miniszter Masaryk beszédéről. Világ 1919. jan. 5. A pángermanizmus és pánszlávizmus törekvései ellen ír. „A kelet- és középeurópai forradalom mindkettőt megbuktatta. Ezt a gyógyulási processzust kellene most az antantnak elősegíteni azáltal, hogy támogatná az orosz és a német forradalmat."

540. Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Id. kiad. 162. l.

541. I. m. 163. l. Jászi később is fenntartotta azt a véleményét, amely szerint a forradalom lényege az alkotmány ellen fordulás. A közös ellenség c. cikkben írja: „A régi forradalom a polgári világ megszületését jelentette a feudális társadalom romjain. Az az új forradalom, amely ma Európa-szerte előre vetíti árnyékát, a régiek folytatója és logikai továbbfejlesztője lesz ... a régi alkotmány többé nem képes ellátni a testi és szellemi munka proletárjait." (Világ 1911. szept. 21.)

542. Vö. Jászi: Miért nem sikerült a dunavölgyi föderációt megalkotni. Látóhatár 1953. 95—96. l.

543. Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Id. kiad. 170. l.

544. I. m. 171. l.

545. I. m. 166. l.

546. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/c/17. sz. levél.)

547. Uo.

548. Jászi: A polgárság ébredése. Világ 1911. jún. 10.

549. Uo.

550. A Demokratia páholy levele Görgeyhez. (O. L. Szabadkőművesség, 29. cs. 28/1908. sz.)

551. Jászi: A Társadalomtudományi Szabad Iskola. Kelet 1907. 47. l.

552. Jászi: Program. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 1911. febr. 3. 89. cs. 48/1911. sz.)

553. Jászi: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Id. kiad. 89. l.

554. Jászi: Háború és forradalom. Világ 1918. febr. 24.

555. Lásd pl. Világ 1918. márc. 3.

556. Lásd a Világ 1918. okt. 29-i számában erről a közleményt.

557. Jászi tovább halad eddigi útján. Világ 1919. jan. 4.

558. Jászi: A Habsburg-monarchia felbomlása. Századunk 1929. 547. l.

559. Csécsy: Régi és mai radikalizmus. Huszadik Század 1949. máj. 132. l.

560. Jászi: Háború és forradalom. Világ 1918. febr. 24.

561. Jászi: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Bp. 1911. (Galilei Kör Kvtára. 5. sz.) 13. l.

562. Jászi: A választójog útja. Népszava 1911. okt. 12. A parlamenti obstrukciót az ellenzék (Justh-párt) folytatta az SZDP támogatásával az általános választójog érdekében.

563. Vö. Magyar Figyelő 1911. ápr. 2. köt. 273. l.

564. Jászi: A választójog útja. Népszava 1911. okt. 12.

565. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 27. A vita a közvetlen akció körül folyik, mely tudvalevőleg a szindikalizmus leghatásosabb fegyverét s egyben leghangzatosabb fegyverét is jelentette.

566. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. (P. I. Arch. 507/33/c/27. sz. levél.)

567. Szabó Ervin: A szocializmus. Bp. 1919. (Természet és társadalom.)

568. Jászi Oszkár a könyvéről. Bécsi Magyar Ujság 1920. okt. 10.

569. Jászi: A diadalmas október. Bécsi Magyar Ujság 1921. okt. 30.

570. Jászi: Miért nem sikerült a dunavölgyi föderációt megalkotni? Látóhatár 1953. 95—96. l.

571. Vö. Jászi: A forradalom. Huszadik Század 1905. 1. köt. 261—266. l.

572. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/c/37. sz. levél.)

573. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. jan. 28. (P. I. Arch. 507/33/c/27. sz. levél.)

574. Jászi: A Társadalomtudományi Társaságról. (O. L. Szabadkőművesség, Kelet 1910. 341. l.)

575. Uo. „Akár hívei vagyunk a bekövetkezendő társadalmi forradalomnak, akár nem, valamennyien, kik az emberiség sorsát szívünkön hordjuk, óhajtjuk, hogy minél nagyobb világosság, minél nagyobb tudományosság kísérje ezeket az átalakulásokat." S ebben Jászi objektivizmusa is megmutatkozik, az akár-akár. Gondolatát azzal fejezi be, hogy nemcsak forradalmi, hanem konstruktív szempontból is kívánatos a tudomány fáklyája a forradalomban.

576. Jászi: Mi lesz a program? Világ 1914. ápr. 26. „Amikor a kormány a nyílt ellenforradalom terére lépett, tehát a felülről alkalmazott politikai erőszakot választotta: az ő elbírálására sem maradt a tények logikájánál fogva más eszköz, mint a forradalom, az alulról alkalmazott politikai erőszak."

577. Jászi: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Id. kiad. 21—22. l.

578. Gábor Andor: Itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint. Bécs 1923. „Ennek a reformernek minden reformeszméje olyan volt, hogy mire ő kihirdette, akkor már nem lehetett őket megvalósítani." (148. l.) . . . „Ady Jászit forradalmi gondolkodásúnak tekintette. Nagyon helyesen. Az 1918 előtti Magyarországon . . . Jászi gondolkodása csakugyan forradalminak számított . . . Jászié 1918 októberéig volt ez . . ." (129. l.) Majd később kifejti Gábor Andor, hogy Jászi ellenforradalmi gondolkodásúvá vált később. (132. l.) Jászi a radikalizmussal segít megindítani a forradalmat, ahol megszűnik a kapitalista rend, s olyan társadalmi rend kerül helyébe, mely radikálisan végez a polgársággal . . . „Ekkor a polgári radikálisban felébred a polgár . . . , s elalszik a radikális, aki nem is volt ott, csak a másik osztály szellemiségének visszhangja volt, s amelyet csupán a polgárság tartott saját radikalizmusának . . . a polgár igyekszik visszacsinálni azt a társadalmi rendet, amelyben ő újra polgár lehet" — írja a forradalomba befutó, s attól elrettenő polgári radikalizmus jellemzéseként. „A polgári radikális segített megmozdítani (A kapitalizmust. — F. Gy.), hasznára vált a forradalomnak. Míg most, amikor a mozgó ellenforradalomból újból nyugvó kapitalizmust akar csinálni, sokkal veszedelmesebb ellenfele a forradalomnak, mint maga a mozgó ellenforradalom." (94—95. l.) Gábor Andor helyesen mutatja meg a radikalizmus forradalmiságában, hogy az nem tudatosan vezet a kapitalizmus forradalmiságába, hogy az nem tudatosan vezet a kapitalizmus elleni harcra, maga a forradalmiság nem tudatos. „Mikor a kapitalizmust segített kritizálni, . . . nem tudta, hogy a forradalmat mozdítja elő." (96. l.) Jászinak a marxizmushoz való viszonyát bírálja a cikk, de ez egyben a forradalomhoz való viszonyára is jellemző: „Jászi nem azért antimarxista, mert a marxi gondolatmenetet nem helyesli, hanem azért, mert az eredményétől irtózik." (82. l.)

579. Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Id. kiad. 23. l.

580. I. m. 25. l.

581. I. m. 35. l.

582. I. m. 36. l.

583. I. m. 39. l.

584. I. m. 39. l.

585. I. m. 40. l.

586. I. m. 41. l.

587. I. m. 51. l.

588. I. m. 51—52. l.

589. I. m. 46. l. „Engels előadása mindenekelőtt azzal lepi meg az embert, hogy az állam keletkezés általa adott történelmi magyarázatával lényeges ellentétben van. Az eddigiekben, minduntalan hallottunk kizsákmányolásról . . . sőt az állam egyenesen úgy jelentkezett, mint . . . hatalmi mechanizmus . . . Most erről szó sincs. Engels Dühringgel szemben úgyszólván az állami hatalom védője lesz." Jászi nem érti, hogy Engels az állam történeti létjogosultságát, keletkezésének szükségszerűségét bizonyítja, Dühring felszínes erőszak felfogásával szemben, amely csupán felületi okot ragad meg. Hogy ez miért az államhatalom védelme, az nem derült ki szociológusunk írásából.

590. Uo.

591. I. m. 47. l. Jászi ezt kiemelt szedéssel írja könyvében, dőlt betűkkel.

592. I. m. 64. l.

593. I. m. 69. l.

594. I. m. 74. l. Jászi ezt a gondolatot, mely az állam osztályjellegének elismerését tartalmazza, egy „de"-vel folytatja : „s csak oly mértékben kopik osztályjellege, és válik egyensúlyozó mechanizmussá, amely mértékben más társadalmi kör vagy körök is az eddigi uralkodóval egyenlő vagy közel egyenlő hatalomra tesznek szert". S azzal folytatja, hogy „mindezt a történelmi materializmus tökéletesen helyesen vette észre" — nyilván a szövegben idézett részre, s nem a most idézett folytatásra gondol.

595. I. m. 74. l.

596. I. m. 76. l.

597. I. m. 77. l.

598. I. m. 114. l. Jászi Somlóhoz írt levelében ír a végleges állameszményről, vitázva Somló álláspontjával. „Készséggel koncedálom — írta —, hogy a »végleges« állameszmény kifejtése nem precíz, bár az osztályküzdelmi mechanizmus és a kizsákmányolás megszűnése és a határtalan technikai-gazdasági fejlődés értelmében még mindig — legalább logikailag — megvédelmezhetőnek tartom." Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. máj. 3. (O. SZ. K. Kézirattár.)

599. I. m. 114—116. l. : „Az előadottak tulajdonképpen már Engels államelhalási elméletének bírálatát is nyújtják. Nyilvánvaló, hogy az állam kizsákmányolási szerepének remélhető megszűnésével az állam nem hal meg, mert — mint már más vonatkozásban kimutatni

törekedtünk — az állam kizsákmányolási szerepe nem egyedüli, nem legfontosabb, nem nélkülözhetetlen szerepe. Ellenkezőleg."

600. I. m. 117. l.

601. I. m. 168—169. l. Idézi a Bernstein—Kautsky vitát, s ezzel kapcsolatosan mellékmondatként veti oda a proletárdiktatúra kérdését. A gazdaságilag magasan iskolázott, kultúrált munkásosztály nélkül lehetetlen a proletárdiktatúra. Jászi maga helyeslően foglalkozik ezzel a véleménnyel.

602. Jászi: Proletárdiktatúra. Szabadgondolat 1918. 225. l.

603. Jászi: A szabadkőművesség és a nemzetiségi kérdés. Progresszió. 1910. szept. 15. (O. L. Szabadkőművesség, Eötvös páholy.)

604. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 318. és 513. l.

605. Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad. 263—266. l. A könyv alapjában helyesen foglalkozik Jászival, illetőleg Jászi államelméleti vonatkozású könyvével. Helyesen, de kissé szűken vizsgálja Jászi forrásait, mert a könyv szerint Jászi Pikler belátásos elmélete alapján bírálta a marxizmust. Igaz, hogy Jászi a belátásnak, idealista módon, óriási jelentőséget tulajdonított. De ugyanakkor erőteljesen hadakozott a belátásos elmélet általa is észrevett egyes hibái ellen is. (Jászi id. könyve, 53—56. l.)

606. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 2. l.

607. A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. Bp. 1919. 31—32. l.

608. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 15. l.

609. I. m. 9. l.

610. I. m. 35. l.

611. I. m. 3. l. Vö. még Jászi: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez c. cikkével. Huszadik Század 1907. 2. köt. 890—891. l.

612. Jászi: A nemzetköziség útja. Világ 1911. jún. 17.

613. A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. Bp. 1919. Előszót írt hozzá Jászi. Az idézett rész, 34. l. Ugyanerről írt Jászi jóval korábban is, azt állítva, hogy a nemzetiségi probléma alapja az osztályharc. (Jászi: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. Huszadik Század 1907. 2. köt. 889—905. l.) Az erre vonatkozó megállapításokhoz vö. 899. l. Jászi cikke Ottó Bauer könyvével foglalkozik. Támadja biologizáló elképzelését, melynek során Bauer Weismann Heimplasma elméletére akarja visszavezetni a nemzet eredetét.

614. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. VII. l.

615. I. m. 524. l.

616. Jászi : Frázisos és alkotó szabadkőművesség. Kelet 1917. nov. 223. l.

617. Jászi : A nemzetiségi kérdés. Világ 1911. jan. 29.

618. Jászi : Előszó Csécsy Imre : A Balkán-probléma c. könyvéhez. Bp. 1912. 2. l.

619. Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1918. szept. 26. 1918., okt. 8. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Most, amikor a nemzetiségi probléma és a népek önrendelkezési jogának a kérdése egyre nagyobb mértékben foglalkoztatja a közvéleményt, amikor a leendő békekötésnél is azok kétségtelenül jelentékeny mértékben fogják befolyásolni a kialakuló új világrendet, helyesnek és szükségesnek ítéltük Réz M. egy. tanár úrnak azt a javaslatát, hogy vitassuk meg a problémakör tudományos alapjait."

620. Jászi : Nemzetiségi béke. Világ 1911. ápr. 16.

621. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1907. júl. 20. (O. SZ. K. Kézirattár.)

622. Jászi : A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 530. l. Igaz, hogy az idevezető utat már a népek anyanyelvének fejlesztésében látta.

623. Jászi : A nemzetköziség útja. Világ 1911. jún. 17.

624. Uo.

625. Jászi : A nemzetiségi kérdés. Világ 1911. jan. 29. „A naiv közvélemény még ma is azt hiszi, hogy a nemzetiségi kérdés gonosz és lelkiismeretlen izgatók aknamunkájának eredménye, ez az álláspont ugyanolyan tudatlan, helytelen, mint amaz, mely hosszú időn át a szocializmust néhány izgága apostol okvetlenkedésének tulajdonította."

626. Jászi : A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Id. kiad. (Galilei Kör Kvtára. 5. sz.) Dél 1911. jún. 30. Ismertetés a tanulmányról. (O. L. Szabadkőművesség.)

627. Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1912. ápr. 28. (O. SZ. K. Kézirattár. Quart. Hung. 2454.120.) „Oly alapfontosságúnak tartom a nemzetiségi kérdést . . . , hogy kapacitálni szeretném álláspontom helyességéről . . . Talán a nemzeti államok genezisének vázlatos és a világ többi nemzetiségi kérdéseinek okmányozó feltárása alkalmas lehet arra, hogy a »közelség illúzióit« eloszlassa, s meggyőzze Önt arról, hogy nem egyesek ármánykodásával, hanem egy *természeti folyamattal* állunk itt szemben." (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

628. Jászi : A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Id. kiad. — 76l.

629. Kunfi : Nemzetiségi béke és osztályharc. Szocializmus 1913—1915. 98. l. „Nincs igaza Jászinak, amikor azt állítja a nemzetiségi kérdésről írott munkájában, hogy az itt lakó (Kunfi a románlakta területekről ír. — F. Gy.) összes nemzetiségieknek a magyarsággal szemben egy sérelem-többletük van : a román birtokos paraszt helyzete általában nem rosszabb, mint a magyar földnélküli munkásé."

630. Jászi : A nemzetiségi kérdés. Világ 1911. jan. 29. „A nemzetiségi mozgalom mindenütt fellépett, ahol oly ország halad a feudális fok-

tól a modern polgári demokrácia felé, melynek népe különböző nyelveket beszélő tömegekre, vagyis nemzetiségekre oszlik."

631. Jászi: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Id. kiad. 7. l. (Galilei Kör Kvtára. 5. sz.)

632. Uo. Az erőszakos nemzetiségi politikát így jellemzi: „Ez nemcsak a régi, dologtalan úri osztályok természetéből, parasztiszonyából . . . következik, hanem abból is, hogy a demokrácia minden előrehaladása az ő osztálykiváltságait veszélyezteti."

633. Jászi: Nemzetiségi politikánk iránya. Huszadik Század 1908. 2. köt. 579. l. Régen nem volt nemzetiségi harc — írja —, mert ez a modern eszme a kapitalizmussal keletkezett.

634. Jászi: Szabadkőművesség és nemzetiségi kérdés. Progresszió 1910. szept. 15. 1. sz. (O. L. Szabadkőművesség, Eötvös páholy.)

635. Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. ápr. 16.

636. Jászi: Magyarország, nemzetiségeink és a külföld. Huszadik Század 1910. 1. köt. 215. l. Magyarország diszkreditálva van a művelt külföld, a kultúremberiség előtt, gyűlölik, megvetik nemzetiségi politikája miatt. Ez egy kis, szűk, kizsákmányoló kaszt aljasságának köszönhető, nem Magyarország bűne.

637. Jászi: A német—dán határról. Világ 1911. szept. 13. „Az egyedüli orvosság csak az egész közélet demokratizálása lehet" — vonja le a következtetést abból a tényből, hogy a nemzetiségi elnyomás, a kényszerasszimiláció csak növeli az elnyomott nép öntudatát, és elzárkózását. Ugyanezt a következtetést vonta le Jászi másutt is, pl. A nemzetiségi politikánk iránya c. cikkében (Huszadik Század 1908. 2. köt. 592. l.), megállapítva, hogy csak új osztályerőkkel lehet a nemzetiségi kérdést megoldani. Szembeállította ezt a felfogását a nemzetiségi kérdés feudális koncepciójával. A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője c. füzetben, a feudális nemzetiségi koncepció a nemzetiségi kérdés felvetésében az állam integritása elleni támadást vél felismerni. Ezért igyekszik ezt erőszakkal elfojtani. A magyar feudalizmus is ezt a bevált módszert alkalmazta, és alkalmazza Jászi korában.

638. Réz: Radikális nemzetiségi politika. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 340—342. l.

639. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.)

640. Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. ápr. 16.

641. Jászi: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Id. kiad. (Galilei Kör Kvtára. 5. sz.) 12. l. Ugyanezt fejti ki a Dél 1911. jún. 30-i számában.

642. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 529. l.

643. Jászi: Radikalizmus és nemzeti eszme. Világ 1918. ápr. 7.

644. I. m. 497. l.

645. Jászi: Állami egység és nyelvi egység. Világ 1911. jún. 4. Ezt a cik-

ket „Nemzetiségi béke" mottó alatt a Világban hosszú hónapokon Jászi vitaindító cikke körül kibontakozott vitában megnyilvánuló azon felfogások cáfolatára írta, melyek szerint álláspontja alkalmas volna a magyar állam egységének megbontására.

646. Jászi: Pogromhangulat. Világ 1914. júl. 12.

647. Jászi: A munkásság üzenete. Világ 1918. okt. 10. „Egy Keleti Svájc ragyogó körvonalai tárulnak itt fel, mely a nyugatit felül fogja múlni . . ., s mely magja lehet egy hatalmas, szabad és gazdag dunai szövetségnek, a Kelet Egyesült Államának." Ugyanez a koncepció jelentkezik Ignotus írásában is, amely helyesli Jászi felfogását: Keleti Svájc. Világ 1918. okt. 13. Jászi külön könyvet írt ezen címmel: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok.

648. Jászi tovább halad eddigi útján. Világ 1919. jan. 4.

649. Bíró: Reálpolitika. Világ 1919. jan. 5.

650. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 501—502. l. „. . . nyilvánvaló, hogy ezeknek az alapelveknek keresztülvitele miben sem veszélyeztetné a magyar állam egységét, és nem erősítene meg semmiféle szeparatisztikus törekvést. Ellenkezőleg, a nagy néptömegek legfontosabb szociális törekvéseinek kielégítése hatalmas kapcsokkal fűzné a nemzetiségieket a közös anyához, a magyar államhoz."

651. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. márc. 1. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.)

652. Jászi: Az idegen krumpli és a magyar. Világ 1911. jan. 1.

653. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.)

654. Jászi: Állami egység és nyelvi egység. Világ 1911. jan. 4. „Igazi nagystílű asszimilálódás is csak az öntudatra ébredt népek szabad versenyéből indulhatna ki."

655. Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. máj. 31.

656. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 407. l.

657. Jászi: Magyarország demokratizálása felé. Világ 1914. nov. 10.

658. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

659. Uo.

660. Jászi: A munkásság üzenete. Világ 1918. okt. 10.

661. Jászi: Nemzetiségi béke. Válasz az ellenvetésekre. Világ 1911. máj. 28.

662. Jászi: Magyarország demokratizálása felé. Világ 1914. nov. 10.

663. Jászi: A munkásság üzenete. Világ 1918. okt. 10.

664. Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. máj. 31.

665. Uo.

666. Lásd a 578. sz. jegyzetet. Vö. Károlyi Mihály cikkével: A nemzetiségi kérdés megoldása. Harc 1945. jún. 15.

667. Jászi: A délszláv tenger. Világ 1914. júl. 5.

668. Gábor Andor: Itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint. Id. kiad. 130—132. l. „Jászi Keleti Svájca, amely demokratikus alapon akarta az Osztrák—Magyar Monarchia területén élő nemzetiségeket teljes nemzetiségi egyenjogúsággal egyesíteni a nemzetiségi anya-államtól függetlenül: a világháború előtt forradalmi gondolatnak számíthatott . . . Mihelyt azonban az antant győzelme szétépte Ausztria-Magyarországot, és a nemzetiségeket anyaországaikhoz csatolta, Jászi gondolata elévült, mert a valóság többet adott a nemzetiségeknek, mint amennyit Jászi eszméje kínált . . .” S Jászi, amikor „. . . elment a nemzetiségekkel tárgyalni . . . hogy mégis maradjanak magyar fennhatóság alatt: ezzel már a nemzetiségi kérdésben ellenforradalmi Jászivá változott”. Ezért nevezte Jászit Gábor Andor szatírájában maró gúnnyal kőfejűnek, aki felett elmegy az idő, de ő tovább hajtogatja régi nézeteit, holott eszmemenete nagyon haladó eredményekre vezette volna el őt.

669. Károlyi: Egy egész világ ellen. Id. kiad. 1923. 305—306. l.

670. I. m. 383. l.

671. Vö.: i. m. 46. l.

672. A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődésben. Bp. 1919. 85. l.

673. Herczeg: Keleti Svájc. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 373—377. l.

674. Réz Mihály: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 328. l.

675. Vö. az 502. sz. jegyzettel.

676. Réz: Nemzetiségi programok. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 202. l. „A faji törekvések pszichológiájának teljes félreismerésén alapszik ez az állítás” — írta a továbbiakban. Réz szerint a nemzetiségi kérdést nem osztálykérdésként, hanem faji kérdésként kell kezelni. Ugyanezt a gondolatot találhatjuk meg Réz más írásaiban is, pl. A nemzetiségi kérdés c. cikkében (Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 2. l.)

677. Tisza István: Megjegyzés Réz Mihály cikkéhez. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 204—205. l.

678. Réz: A nemzetiségi kérdésről. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 89. l.

679. I. m. 98—99. l.

680. Mezei: Új államépítők. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 31. l.

681. Magister: Az egyetemi ifjúságról. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 554—559. l.

682. Jászi levele Apáthyhoz. 1917. aug. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.)

683. Károlyi: Egy egész világ ellen. Id. kiad. 403. l.

684. Bíró Lajos: A Dunai Egyesült Államok. Jászi O. új könyve. Világ 1918. okt. 13.

685. Jászi: Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Kolozsvár 1921.

686. M. T. jegyzőkönyv. 1918. nov. 28., dec. 1. (P. I. Arch. Károlyi-per.)

„Két út van — mondta Jászi —, ragaszkodni a magyar történelmi koncepcióhoz és akkor a divide et impera elvét kell alkalmazni, a nyugati és keleti tótok között. Ez az egyik keresztülvihető álláspont, amelyet azonban ő már nem képviselhet. A másik álláspont: . . . megegyezni, nem divide et impera, hanem radikális demokratizálás. Ezt az álláspontot keresztül lehet vinni, ezt képviselni hajlandó." „. . . A Renner-féle terv eddig a gyakorlatban mindenütt fiaskót váltott ki. S Aradon is megpróbálta, hogy erre az alapra helyezkedjék, de teljes visszautasításra talált."

687. Jászi O. tovább halad eddigi útján. Világ 1919. jan. 4.

688. Megjött a szavuk. Világ 1919. jan. 4. A cikk arról szól, hogy a reakció magához tért, Réz Mihályék jelentkeztek. Sokallják azt, amit Jászi a nemzetiségi kérdésben ígért. A Pester Lloyd cikke kifogásolta, hogy Aradon tárgyalásai során felajánlotta a románoknak a kantonrendszert. A cikk megállapítja, hogy ezek a lapok, emberek a forradalom előtt is gyalázták Jászit, most ugyanezt a vonalat folytatják, szét akarják rombolni a kormányt.

689. Bíró: Reálpolitika. Világ 1919. jan. 5. A cikk a továbbiakban arra figyelmeztetett, hogy amikor a reakciós sajtó Jászit támadja, mert hazafiatlan, csak segítséget nyújt, érveket szállít a cseh, román támadás számára. (Nem őszinte a magyar törekvés, mert hiszen támadják Jászit érte.) Mi az alapja a Jászi-ellenes uszításoknak? — teszi fel a kérdést Bíró, s abban látja a gyökeret — nagyon helyesen —, hogy Jászi a nagytőke ellen fordult, a nagytőke érdekkörébe tartozó sajtó, illetve politikai körök megpróbálják Jászit diszkreditálni.

690. Jászi válasza Masaryknak. Világ 1919. jan. 12. Jászi nyilatkozatában népszavazást követelt. Véleménye szerint Masaryk lekicsinyli a szlovákok öntudatát, akárcsak annak idején Tisza István tette. A cseh—szlovák viszonnyal foglalkozott Jászi, ellentétet látva közöttük, azt vélve, hogy a szlovákok a Cseh Unió ellen foglalnak állást. Jászi nyilatkozatában levonva a következtetéseket megállapította, nagyon időszerűen, hogy „A demokratikus Magyarországgal szemben a cseheknek semmi okuk sincsen a bizalmatlanságra".

691. Jászi O. nyilatkozata. A magyarországi nemzetiségi kérdés az amerikai sajtóban. Világ 1919. jan. 15. Jászi kifejtette, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának feltétele az alkotmány megváltoztatása. Az USA, Svájc Jászi példaképei ebben. Kantonok, államszövetség, föderalizáció a célja a magyarországi megoldásban is. A tót népszavazástól Masaryk fél Jászi szerint, mert azok öntudatosak, s nem kérnek a cseh imperializmusból. Nagyon igaz volt Jászi véleménye, hogy a *magyar imperializmus megölése lehetetlen a cseh, román sovinizmus egyidejű feltámasztásával együtt.* Jászi szerint a megoldás perspektívája: Keleti Svájc, Európai Egyesült Államok (lásd erre vonatkozólag Lenin kritikáját „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról" c. munkájában) vagy tűzfészek a Balkánon.

692. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. júl. 20. (Kb. 1905.) (O. SZ. K. Kézirattár.)

693. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. okt. 16. (O. SZ. K. Kézirattár.)

694. Jászi: Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század 1905. 1. köt. 1—11. l.

695. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 27. l. Arról ír, hogy „A magyar demokrácia legszélesebb köreiben, a proletariátusban és a dolgozó polgárságban (kialakult) az a meggyőződés, hogy ehhez az ún. »magyar uralomhoz« semmi köze".

696. Jászi: A történelmi materializmus államböcselete. Id. kiad. 183. l.

697. Mint a következő fejezetben részletesebben meg fogjuk vizsgálni, Jászi 1904—1905 körül szocialista párt létrehozását tervezte. Szabó Ervinhez és Somló Bódoghoz írt leveleiben részletesen foglalkozott ezzel a problémával.

698. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

699. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. (O. SZ. K. Kézirattár.)

700. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/28. sz. levél.) — Arról ír levelében, hogy a szövetségesek összefogásának — Jászi igen fontosnak tartotta az intellektuelek, a lateinerek bevonását a szocializmusért vívott harcba, sőt az ő vezetésükben látta a harc eredményességének biztosítékát — akadálya a hazátlanság marxi elképzelése. „Fő akadály az a nemzetellenesség, amelyről Te is elismered, hogy csak lidércnyomás, de amelytől nem akarod a lelkeket megszabadítani, mert az a munkásokat nem zsenírozza." — Jászi erős támadása a marxizmus által hirdetett vélt hazaellenesség ellen az intellektuelek, a lateinerek felé tett gesztus volt.

701. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

702. Jászi: Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század 1905. 1. köt. 1—11. l. A tudományos szocializmus valószínűségéről úgy írt, hogy „. . . a termelőeszközök közös tulajdonbavétele megfelel az emberiség túlnyomó többsége legéletbevágóbb érdekeinek . . . ez a törekvés nem utópia, . . . a mai gazdasági erők mellett nemcsak megvalósítható, de azok kellő . . . fejlesztésének egyenesen feltétele." (6. l.) A szocializmust mint „a tulajdon túlnyomóan kollektív formáját a tulajdon túlnyomóan magánformája helyett" (6. l.) jellemzi. Az anarchia helyett az államon belül a tervszerű összeműködés következik, a szocializmus a jólét érdekében minden nép, állam egyesítését magában foglalja.

703. I. m. 6—8. l.

704. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.) „És mikor Bebel Brémában kijelenti, hogy a német szocialisták utolsó csepp vérükig védenék Németország területi egységét, akkor *bátran szakított a* hazátlanság dogmájával, s a kizsákmányoló *patriotizmust egy nemesebbel és fejlettebbel helyettesítette.* Bebel, Ferri, Jaurès, Vandervelde és a többiek ma a világ legnemzetibb, helyesebben egyedül nemzeti politikusai."

705. Márciusi ünnep. A szabadgondolkodó ifjúság emlékezése. Világ 1911. márc. 28. 15. l. Jászi beszédét ismerteti a cikk. A törpe klikk haza-

fogalmáról beszélve odajut, hogy „ne feledjük a földfelosztó és jogkiterjesztő igazi hazát".

706. Márciusi ünnep. A szabadgondolkodó ifjúság emlékezése. Világ 1911. márc. 28.

707. Jászi: A mi hazánk és a mi vallásunk. Világ 1914. máj. 31. Jászi a radikális párt megalakítása előtt, mintegy előcsatározásként írta a cikket, a radikális pártot már előre támadók véleményének (különösen Vázsonyinak szólt ez a cikk) leszerelésére.

708. Jászi: Vallás és haza. Világ 1914. máj. 27.

709. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 184. l.

710. Jászi: Az idegen krumpli és a magyar. Világ 1911. jan. 1.

711. Jászi aradi beszéde. 1911. máj. 2. Világ 1911. jan. 1.

712. Már itt meg kell jegyezni, hogy Révai elvtárs értékelése nem elég pontos e kérdésben a polgári radikalizmust illetően. Nem lehet elfogadni fenntartás nélkül azt az értékelést, amely szerint: „A polgári radikálisok egyáltalán nem vettek tudomást az imperializmusról, az imperialista politika és a kapitalista gazdaság összefüggéséről." (Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság. Id. kiad. 64. l.)

713. Jászi: Népek szolidaritása. Világ 1911. aug. 2.

714. Jászi: Az új pacifizmus. Világ 1915. jan. 24. A polgári pacifizmus elleni gyűlöletről szól a cikk, arról ír Jászi, hogy a pacifizmus milyen hibákat követett el. Azt a tanulságot szűri le a cikk, hogy nem eltörölni, de demokratizálni és a reális élethez közelebb kell hozni a pacifisták munkáját. A pacifizmus hibái: A pacifisták között sok kizsákmányoló is van. „Márpedig kizsákmányoló belpolitika és békebarát külpolitika logikai képtelenség."

715. Jászi: A magyar demokrácia szövetségesei. Bécsi Magyar Ujság 1920. dec. 15.

716. Jászi: Frázisos és alkotó szabadkőművesség. Kelet 1917. nov. O. L. Szabadkőművesség. „A gazdaság, a kultúra, a jog és a szabadság haladása, gazdasági szerkezet és egységes jogrend épült ki . . . Európa tartós és örök békéje csak ennek a fejlődési sornak a folytatása lehet. A pacifizmus nem jelent egyebet, mint a törekvést mind szélesebb területek egylelkűekké tevésére. Minden, ami növeli a produktivitást és a forgalmat, ami elhárítja a szellemi és gazdasági érintkezés korlátjait, minden ami növeli a demokráciát és a népkultúrát . . . a tartós béke útját egyengeti." Feladat: a vámsorompók felszámolása és a nemzetiségi elnyomás, a kényszerasszimiláció feudális akadályának eltávolítása.

717. Jászi: A béke előkészítése. Világ 1915. márc. 7. Arról írt a cikkben Jászi, hogy a végleges béke a cél. Ehhez olyan egyensúlyi állapot kell, mely biztosítja az összes országok szabad fejlődését.

718. Vö. Jászi: Közép-Európa. Világ 1916. jan. 30. Jászi: A középeurópai államszövetség és a magyar kultúra jövője. Világ 1916. febr. 6. A márc. 5-i cikkben már elfordult Neumantól (Jászi: Kétféle nemzetiség).

719. Vö. Jászi: Az új Machiavelli. Világ 1916. júl. 9.

720. Jászi: Agadir. Világ 1911. júl. 16. A francia és német részről történő háborús izgatás körülményei közepette írta Jászi ezt a magabiztos cikket, melyben a háború elháríthatóságát vallotta.

721. Jászi: Népek szolidaritása. Világ 1911. aug. 2. „A huszadik század elején Európában, legalábbis a Balkánig és Oroszországig többé nem lesz háború."

722. Uo.

723. Uo.

724. Jászi: A vajúdó béke. Világ 1917. júl. 17.

725. Jászi: Az új pacifizmus. Világ 1915. jan. 24.

726. Jászi: Kultúra és haladás. Világ 1914. dec. 13. A nemzetközi szocializmus nem volt képes megakadályozni a háborút. „A nemzetközi szocializmus a világ legtisztább produktív rétege."

727. Világ 1915. febr. 7. Jászi cikkében Prohászkával vitatkozik, aki szerint a háborúban isten adott különös alkalmat az önfeláldozás gyakorlására. „Nem emberibb, termékenyebb, s elsősorban keresztényibb-e Cobdennel, Henry George-zsal, Mazzinivel és annyi más vallásos politikussal és gondolkodóval azt tartani, hogy elnyomás, kizsákmányolás és háború nem az isteni világrend eszköze, hanem elmaradt szellemiségünk és moralitásunk eredménye."

728. Jászi: A háború prófétája. Világ 1914. dec. 20.

729. Uo.

730. Jászi levele Ady Endréhez. 1914. aug. 3. (M. T. A. Kvt. Levéltára. Mindszenti levelesláda. Ady-gyűjtemény.)

731. Jászi: Háború vagy béke. Világ 1914. júl. 19.

732. Jászi: Magyarország demokratizálása felé. Világ 1914. nov. 10.

733. Világ 1914. dec. 13. Jászi: Kultúra és haladás c. előadásáról írt ismertetés.

734. Jászi cikkei a Világban. A békeakaratot szervezni kell. 1917. ápr. 1. Békesejtelmek (ápr. 6.), Teremtő fejlődés (ápr. 8.), Elindult a Birnan erdője (ápr. 10.).

735. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 30. cs. 48/915. sz. Symbolikus Nagypáholy irata, 1915. szept. 7-i keltezéssel. Azon munkálkodnak „... , hogy enyhüljenek a háború borzalmai, és eredményes, dicsően sikeres legyen az emberfeletti hősies küzdelem". „Meggyőződésünk, hogy a háborúból győztesen és dicsőségesen kerülünk ki." — A szabadkőműves anyagok arról adnak tanúságot, hogy a Nagypáholy támogatta a háborús intézkedéseket. Pl. a hadikölcsönök mellett minden egyes alkalommal állást foglalt a Nagypáholy, a Keletben, hivatalos lapjában cikkekben propagálta azt, felhívta a szabadkőműveseket „hazafias kötelességük" teljesítésére.

736. Jászi: Frázisos és alkotó pacifizmus. Kelet 1917. nov.

737. Uo.

738. Uo.

739. O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 1917. máj. 5. 89. cs. 37/1917.

740. Uo.

741. Uo. Jellemző, hogy a radikálisokat még ekkor is a választójogi problémák foglalkoztatták erőteljesen.

742. Uo.

743. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 29. cs. 1918/2898—41. A Comenius páholy irata a Symbolikus Nagypáholyhoz. 1918. okt. 11. „A Martinovics, Archimedes és Comenius páholyok folyó hó 18-án közös munkát tartanak, melyek tárgya: szabadkőművesség teendői a háborúból való kibontakozás körül."

744. Kelet 1919. febr. A szabadkőművesség nagygyűlésének anyagát közli a lap, ennek során az idézett részt, Illés Marcell nyilatkozatát is ismerteti. (26. l.)

745. Uo.

746. Ezt a röpiratot terjesztették a laktanyákban. 1918. jan. 5-én a Mária Terézia laktanyában találtak 300 példányt belőle.

747. P. I. Arch. 22 424. XXII. 2/1918/5. sz. Igazságügyminiszter sajtótilalma. 1918. jún. 8.

JEGYZETEK A IV. FEJEZETHEZ

748. Lásd: A Kommunista Párt kiáltványa. 3. fejezet. Különösen a 3. fejezet fontos számunkra, ahol Marx és Engels a Proudhon-féle szocializmust bírálják. „A szocialista burzsoák a modern társadalom életfeltételeit akarják, a belőle szükségszerűen fakadó harcok és veszedelmek nélkül. A meglevő társadalmat akarják, az azt forradalmasító és felbomlasztó elemek híjával." „Szabadkereskedelem: a munkásosztály érdekében; védővámot a munkásosztály érdekében; ... ez a burzsoá szocializmus utolsó szava, az egyetlen, amit komolyan gondol."

749. Lenin: Marxizmus és revizionizmus. (Marx, Engels, marxizmus. Bp. 1949. 202—203. l.) Lenin e művében jellemzi azt az utat, melyet a marxizmus megtett, azokat a harcokat, amelyeket a különféle „szocialisztikus irányzatok" ellen vívott, míg győzedelmeskedett a munkásmozgalomban.

750. Vö. Engels munkájával: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (Marx—Engels: Válogatott művek. 2. köt. Bp. 1949. 87—151. l.)

751. Vö. Jászi: Magyar kálvária, magyar feltámadás c. könyve (Id. kiad.) 2. fejezetében foglaltakkal. Az idézett rész a 30. lapon található. Jászi itt a maga „szabad szocializmusát" szembe állítja a radikális párton belül létezett másik két áramlattal: a polgári radikális antifeudális iránnyal, mely az ipar és kereskedelem érdekeit, a tőke teljes védelmét képviselte és a marxi szocialistákkal, akik nem csatlakoz-

tak az SZDP-hez (intellektuel csoport, melynek vezetője Szende Pál volt).

752. Lásd Somló Bódog Szabó Ervinhez írt levele. 1905. nov. 25. (P. I. Arch. 507/42/18. sz. levél.) A Huszadik Század szerkesztőségének válasza Gratz Gusztáv emlékiratára.

753. Jászi cikke a Bécsi Magyar Ujság 1921. okt. 13-i számában.

754. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad.

755. I. m. 8—9. l.

756. I. m. 7. l.

757. I. m. 5—6. l.

758. I. m. 6. l.

759. I. m. 8. l. Jászi kifejti, hogy a szociáldemokrácia minimális programját nem a radikalizmus vette át attól, hanem a szociáldemokrácia vette át a klasszikus liberalizmustól.

760. Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 3. fejezet.

761. Csécsy: Régi és mai radikalizmus. Huszadik Század. 1948. 5. sz. 432. l.

762. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

763. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 27. (P. I. Arch. 507/33/b/35. sz. levél.)

764. Révai József: Az európai átalakulások kritikája. Internacionálé 1919. 1. sz. 28—29. l.

765. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. okt. 7. (O. SZ. K. Kézirattár.)

766. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. nov. 2. (P. I. Arch. 507/33/a/18. sz. levél.)

767. Jászi: Danton vagy Napóleon? Bécsi Magyar Ujság 1921. júl. 10.

768. Jászi: Új világháború felé. Bécsi Magyar Ujság 1921. júl. 24.

769. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/3. sz. levél.)

770. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.) Jászi Viktorral, bátyjával történt beszélgetéséről írva állapítja meg: „Abban is egyetértett velünk, hogy a jelenlegi pártoktól abszolúte semmit nem lehet várni, sőt abban is, hogy mindent csak a szocializmustól lehet várni."

771. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/28. sz. levél.) „Nincs számbavehető kultúra, gyönge az ipar, tele feudális maradványokkal minden, nincs gyülekezési jog, nemhogy izgatási szabadság. Mindent tegyünk félre a nagy krach idejére? Nem hiszem. Meg kell csinálni a kereteket, melyek között csakugyan megindulhat az intenzív szocialista munka." „Egy egész sor munka vár ránk, melyeket a külföldön a polgárság már régen megcsinált. Mindezt nálunk csak a szocializmus csinálhatja meg!"

772. Vö. Lenin művével, amelyben összefoglalva kifejti erre vonatkozó fő

tanításait: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban.

773. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1908. szept. 13. (P. I. Arch. 507/33/c/71. sz. levél.) „Érdekes, amit a szocializmus válságáról írsz. Nem lepett meg. Így láttam a dolgokat, s ez életem egyik legkínosabb dezillúziója."

774. Az Unió páholy kiadványa: A magyar szabadkőművesség egysége. 1911. máj. 2. Jászi szabadkőműves programjával foglalkozik a kiadvány. Valószínűleg Apáthy áll mögötte. „Örömmel állapítjuk meg, hogy Jászi Oszkár nem a szocialisták módjára, hanem a demokrácia irányában tartja a jelenlegi állapotainkat megreformálandóknak." (6. l.) Egyébként élesen bírálta Jászi programbeszédének progresszív javaslatait, oldalait.

775. A bolsevizmus vádja erősen érintette Jászit. 1919 februárjában az egyik szabadkőműves nagygyűlésen Balassa nagymester panaszkodott, hogy „volt olyan kormánya Magyarországnak ezekben a nehéz időkben, amelyik katonát küldött ide . . . hogy megnézze, mit csinálunk". S elmondta, hogy „a régi rendszer Jászi, Bíró és Purjesz testvérek kiközösítését követelte . . . Bejött ide egy alezredes, a bécsi sajtó-főhadiszállás megbízásából, hogy . . . barátságos eszmecserét folytasson különösen arról a viszonyról, amelyben a Nagypáholy a Világgal van, amelyben egyes testvérekkel van, akik a Világban bolseviki eszméket hirdetnek és Magyarországon a bolsevizmust akarják terjeszteni. Kérdeztük, kik ezek. Azt mondotta: Jászi, Bíró és Purjesz testvérek. Mi azután azt mondottuk, hogy a mi szemünkben azokban a cikkekben, amelyek a Világban megjelentek, semmiféle bolsevista eszmék terjesztéséről szó sincs, ők az ő gondolataikat, eszméiket szabadon terjesztik, megmondtuk, hogy a Világ nem a szabadkőművesség lapja, de a testvérek támogatják, testvérek írják . . . Az alezredes azt követelte, hogy Jásziékat ne támogassák. Az ő óhajtásuk, hogy szeretné, ha a Nagypáholy ezekkel a testvérekkel, tehát Jászi, Bíró és Purjesz testvérekkel szemben valamilyen formában bizalmatlanságot fejezne ki, és mintegy nyilvánosan kifejezné, hogy velük szemben nem érzi a közösséget . . . mintegy az ő diszkreditálásukra. Válasz: »Erre pedig senki nem kapható.« S nemcsak a három testvérről volt szó, hanem néhány radikális páholyról is, amelyeket ki kellett volna adni a Nagypáholy védelme alól." (Kelet 1919. febr. 19. l.)

776. Jászi: Magyar Kálvária, magyar feltámadás. Id. kiad. V., VI. fejezet (V. A Bolsevik mozgalom tömeglélektanához, VI. A Károlyi-kormányzat utolsó hónapjai.)

777. Jászi: A revanche-politika ellen. Bécsi Magyar Ujság 1920. ápr. 7.

778. Jászi: Az új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. 1—15. l. „A magyar nemzet egyedüli forradalmi kovászát, a szervezett munkásságot sztrájktörvénnyel akarják lenyűgözni."

779. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 17. (P. I. Arch. 507/33/a/15. sz. levél.) S ez még 1923-ban is megtalálható: „Ne veszítse el a kon-

taktust a dolgozók küzdelmeivel és problémáival." (Jászi: Az ifjúság válságához. Bécsi Magyar Ujság 1923. febr. 18.)

780. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. szept. 22. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Legutóbb pl. a munkástanfolyamok jó nyélbeütése . . . nagy örömet okozott." Egy következő levelében arról ír (okt. 12.), hogy népkönyvtárat terveznek, amelynek segítségével „egy koronáért egy egész modern világnézetet lehet adni a népnek".

781. Jászi: A Társadalomtudományi Szabad Iskola. 1906. Demokratia páholy. „Az iskola . . . hatáskörébe fogja venni a T. T. munkástanfolyamainak rendezését és fejlesztését, mely . . . egyetlen ily irányú polgári intézmény, mely nemcsak képes volt a szervezett munkásság régi bizalmatlanságát legyőzni, de első példája volt a szellemi és testi munka igazán benső és testvéri szövetségének." (9. l.)

782. Jászi: Társadalomtudományi Szabad Iskola. 1906. Demokratia páholy. 9. l.

783. A Társadalomtudományi Szabad Iskola felhívása. 1906. (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy iratai, 24. cs. 126/1906.)

784. Uo.

785. Jászi írása a Keletben. (O. L. Szabadkőművesség Kelet 1906. okt. 20. 262. l.) A lyoni szabadiskola példáját ismerteti Jászi e cikkében, amely alapot adott tapasztalataival a magyar T. T. SZ. I. létrehozásához.

786. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. nov. 7. (O. SZ. K. Kézirattár.)

787. Jászi: 1912. máj. 23. Huszadik Század 1912. 1. köt. vagy „A vérkeresztség napja" cikkgyűjtemény. 22. l. (P. I. könyvtára.)

788. I. m. 23. l.

789. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 23. Szabó Ervin egyik könyvével foglalkozik Jászi ebben a két részletben közölt cikkében. Megállapítja, hogy Szabó Ervin könyve „a tőke és a munka harcát mondja el első öntudatos kezdetétől a mai napig". „. . . Meggyőzően mutatja ki, hogy az eddigi szocializmus csak egy szűkkörű munkásarisztokrácia számára jelentett fejlődést és előrehaladást." Majd kijelenti, hogy nincs ok pesszimizmusra, mert „. . . immár több százezer embert magában foglaló öntudatos hadserege van a munka felszabadításának. Ez az igazi novum . . . mely a mi korunkat, minden más történelmi etaptól megkülönbözteti."

790. Csécsy: A Huszadik Század és a radikalizmus. Huszadik Század 1947. 1. köt. 164—165. l. Csécsy kifejti, hogy a lap szellemi iránya nem esett egybe Jászi politikai tevékenységével a polgári radikális pártban. Jászi szerkesztőségének ideje alatt nőtt nagyra a lapban a marxista írók szerepe, olyan írók, mint Szabó Ervin, Varga Jenő stb.

791. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 6. l.

792. Huszadik Század 1911. 123—133. l.

793. I. m. 123. l. Jászi ezt egy korábbi cikkéből idézi, 1905-ből. (A forradalom. Huszadik Század 1905.).

794. I. m. 124. l.

795. I. m. 128. l.

796. I. m. 129. l.

797. I. m. 129. l.

798. I. m. 131. l.

799. I. m. 131. l. Ebben egyébként a történelmi materializmus „kritikája" jelentkezik. Amikor a hadsereget a gazdasági rendtől elkülöníti, a gazdasággal egyenrangú külön erők működését állítja ; a hadsereg olyan realitás szerinte, amely alapjában teljesen önálló. Jászi nem következetes ebben sem, később — mint idézzük — arról ír, hogy a hadsereg egyet jelent a gazdasági renddel. Egy lap választja el csupán a két helyet, a két ellentmondó nézetet egymástól. A marxistákra azzal akar „ütni", hogy szerintük automatice lerombolják a gazdasági erők a nem megfelelő ideológiákat.

800. I. m. 131. l.

801. I. m. 132. l.

802. Uo.

803. Uo.

804. I. m. 133. l.

805. Szabó Imre : A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad. 245. l.

806. Az „Úttörő" meg a „Népszava". (Vezércikk, minden valószínűség szerint a szerkesztő, Fényes Samu cikke.) (Úttörő 1912. 32. sz. 10—12. l.) „A Huszadik Század cikkeinek legnagyobb része a szociáldemokrata pártnak az utóbbi időben követett, a munkásság által a pártgyűléseken egyhangúlag helyesnek ismert taktikáját igazolják teoretikus érvekkel."

807. Jászi : Új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. 5—15. l. „A Népszava igen közel (került) a radikális burzsoá ideológiához" (5. l.) az általános választójogért folyó harcban.

808. Jászi előadása a Martinovics páholy 1913. okt. 31-i ülésén. Jászi kifejtette, hogy a radikális párt taktikailag is szükséges, hogy az ellenzéket balfelé szorítsa a választójogért folytatott harcban. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 214/1913. sz. irat. 210. sz. „építészeti rajz", azaz : szabadkőműves jegyzőkönyv.)

809. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

810. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/28. sz. levél.) „A magyar szociáldemokráciának eddig semmi köze nem volt a parlamenthez. S a párt vezetősége — tűzbe teszem állításomért a kezemet — egy cseppet sem tisztább, mint bármely parlamenti párté . . ."

811. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/17. sz. levél.)

812. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 27. (P. I. Arch. 507/33/b/35. sz. levél.)

813. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. jan. 20. (P. I. Arch. 507/33/c/61. sz. levél.)

814. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1908. szept. 5. (P. I. Arch. 507/33/c/69. sz. levél.)

815. Jászi: A szociáldemokrácia válsága. Világ 1916. máj. 21. A szociáldemokrácia óriási erőiről, szervezettségéről, jelentőségéről ír. De válság: az Internacionálé széthullása. (A „honvédők" szembekerülése.) Egyes pártok egysége is összetörött. Szabó Ervin helyesen látja ebben a régi gyökereket: a háború csak kiélezte az ellentéteket az ortodoxia-revizionizmus között. Ellentét van az opportunista parlamenti politikus és a radikális tömegmozgalom között a szociáldemokráciában.

816. Az uszítás eredménye. Világ 1919. jan. 22. Idéz a lap egy román véleményt, mely szerint „... a román kormánynak biztos adatai vannak arra nézve, hogy Jászi volt a bolseviki mozgalom vezetője ... már novemberben ezzel fenyegette meg a román urakat." Igaz, hogy aradi tárgyalásait Jászi azzal fejezte be, látva a román nacionalisták csökönyös reakciósságát, hogy ezt a vitát majd az európai országok munkás- és katonatanácsai fogják eldönteni. Nyilván erre épített a bölcs román kormány, amikor a bolsevizmus egyik legnyíltabb ellenfelét kiáltotta ki annak vezetőjévé.

817. Jászi írása a Világ 1919. jan. 7-i számában.

818. Jászi levele Károlyi Mihályhoz. 1918. dec. 10-én. (P. I. Arch. Károlyi-per iratai. 43. fond. 1/8. irat.) Hasonló véleményt tartalmaz a név nélkül kiadott radikális röpirat is. „Az intelligencia tennivalója a demokratikus köztársaságban", amely a középutasság nézeteit propagálja. Kifejti ez a füzet, hogy „az új magyar rend úgy a királyság, mind a bolsevizmus ellen egyforma elkeseredéssel küzd". (1—2. l.)

819. Jászi írása a Világ 1919. jan. 7-i számában. (O. L. Szabadkőművesség.)

820. Vö. Jászi: Személyes kérdésről. Bécsi Magyar Ujság 1922. márc. 23. Jászi kifejti cikkében, hogy a kommunizmusnak mindig nyílt ellensége volt, sőt a német szocializmusnak, tehát a marxizmusnak is ellensége.

821. Jászi és Iván András vitája. Szociológia és politika. Huszadik Század 1919. 1. köt. 124—135. l. Ezekkel felel Jászi Iván vádjaira, melyek szerint a radikálisok nem vizsgálták komolyan a bolsevizmust, a kommunizmus elméletét, s csak bírálgatták a marxizmust.

822. Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. Id. kiad. 17—18. l.

823. Jászi: A szocialista taktika kérdéséhez. Budapesti Napló 1907. márc. 16. (Szabadgondolat-melléklet.) Jászi a proletariátus elnyomorodásáról írja: „Ma már ennek a tannak sehol sincs híve. Mindenki tudja, hogy a forradalmi hangulat nem a végső nyomorból

ered, hanem érző és gondolkodó emberek elkeseredéséből, kiknek messzeszárnyaló eszményeit nem elégíti ki a viszonyok szűkössége."

824. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. okt. 19. (O. SZ. K. Kézirattár.) Itt is és — majd látni fogjuk a következőkben — más helyütt is, Jászi egy új magyar szocialista pártot tervezett. Ennek programjában egyik fő pont lett volna a „Marx-féle hazátlansági dogmának" Jászi általi elvetése. „Én miben sem akarom szocializmusunk internacionalizmusát gyöngíteni. Ellenkezőleg, glorifikálni fogom: jobban, mint bárki eddig. Csak kidobok a léghajóból néhány fölösleges és terhes Marx-féle homokzsákot: a *nemzetietlen*, ill. *hazaellenes pózt*, az intellektuális elemek közreműködésének megvetését. Nem gyomorprobléma, de *kultúrprobléma*, amely perspektívái szépségével egyaránt lelkesíti az utolsó gyári munkást és a francia esprit királyát, Anatole France-t. Aztán bátran kidobom az egész Zusamenbruch komédiát, s nyíltan elismerem, hogy a kollektivista ideál ma még nem lehet a közvetlen politikai törekvés célja. Nem azért, mert Endziel ist mir nichts, Bewegung ist mir alles. Hanem azért, mert csak okos, tervszerű és számító Bewegung vezethet a végcélhoz." Majd arról ír, hogy „. . . A nemzetközi szociáldemokrácia összeegyeztethető egy evolváltabb hazafisággal." Ebben a levélben — pártja leendő programja fő vonalaiban — már teljes a szembefordulása a marxizmussal.

825. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 7. (P. I. Arch. 507/33/c/64. sz. levél.) „Te mindjobban elmerülsz a tudományos szocializmusban, és én mindinkább kevesebb megnyugvást találok benne." Arról ír, mennyire utálattal tölti el az ortodox marxizmus, akárcsak a bibliamagyarázat. „Mi közöm nekem, hogy Marx és Engels csak úgy mellékesen egy kérdésben hogyan nyilatkoztak."

826. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/c/37. sz. levél.)

827. Somló Bódog levele Szabó Ervinhez, melyben a szerkesztőség Gratz Gusztáv emlékiratára adott válasza megtalálható. 1905. nov. 25. (P. I. Arch. 507/42/18. sz. levél.) „Tisztelt társunk azzal vádol bennünket, hogy programunk »még csak az egész szociáldemokrata párttal sem azonos, hanem egy frakciójával, mégpedig legridegebb és legdoktrinérebb frakciójának nézeteit vallja egyedül üdvözítőknek«, »szektáns fanatizmus« tölt el . . . Súlyos vádak, de bizonyítékot hiába keresünk rájuk. . . Ha tisztelt társunk a szocializmus különböző irányait ismerné, s ha főleg tudná, hogy a nyugati irodalom mit nevez »ortodox szocializmusnak«, nem kockáztatta volna meg azt az állítást, hogy mi kizárólag az ortodox szocialista irányt kultiváljuk . . . mivel a Huszadik Században egyetlen oly cikk sem látott napvilágot, melyre ezt a jelzőt némi joggal alkalmazni lehetne. Ellenkezőleg, a Huszadik Század volt talán az első orgánum hazánkban, mely az egyoldalú német marxista tanokkal szemben a szocializmus minden újabb fontosabb termékét kulturális életünkbe bevezetni igyekezett."

828. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/c/38.

sz. levél.) „Hangsúlyoznám a különbséget Lagardelle-ék és az ortodox marxisták között . . . hogy már a Lagardelle-irány is nagy haladás a Marx-kérődzőkkel szemben."

829. Kunfi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 21. (P. I. Arch. 907/8/12. sz. levél.) „Sajnos, nem ismerem eléggé a szocializmus irodalmát, és a benne küzdő irányokat, hogy megokolt véleménnyel mondhatnék ítéletet akár az Ön, akár Jászi álláspontjának felfogásom szerinti helyességéről és helytelenségéről. Annyit azonban így is mondhatok, hogy a kérdéses passzus engem is kínosan érintett Jászi cikkében, mivel rögtön eszembe jutottak Önnek a Marx—Engels előszavában Sorelről és a Mouvement Socialiste-ről írott szavai, és sejtettem, hogy következmény nélkül nem marad a dolog. Bár természetszerűleg nincsen jogom ilyen szubjektív kérdésekbe beleszólni, de tán szabad mégis kifejezést adnom annak, hogy bizony nekem is nagyon rosszul esnék, ha ilyen szóval illetne barátom, de tán kétszer is meggondolnám, vajon helyes és szükséges-e tudományos kérdésekben való meg nem egyezésből személyi kérdést csinálni."

830. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. nov. 2. (P. I. Arch. 507/33/c/18. sz. levél.)

831. Szabó Imre : A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Id. kiad. 265. l.

832. Jászi : A szocialista taktika kérdéséhez. Budapesti Napló 1907. márc. 12. (Szabadgondolat-melléklet.) Ez a fejezet a cikksorozat I. pontja.

833. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. febr. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.)

834. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 21. (P. I. Arch. 507/33/b/29. sz. levél.)

835. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/27. sz. levél.)

836. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. (P. I. Arch. 507/33/b/36. sz. levél.) Még Lagerdelle-ék szereplését is méltányolja, holott tudományos színvonaluk miatt nagyon erősen lebecsülte őket leveleiben.

837. Jászi : A szocialista taktika kérdéséhez. Budapesti Napló 1907. márc. 13. (Szabadgondolat-melléklet.) Ez a cikksorozat második pontja.

838. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. febr. 10. (O. SZ. K. Kézirattár.)

839. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 21. (P. I. Arch. 507/33/b/29. sz. levél.)

840. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 23. (P. I. Arch. 507/33/a/26. sz. levél.) Megírja, hogy részt vett egy anarchista gyűlésen, amelynek 3000 résztvevője volt. Arról ír, hogy az anarchisták bornírtak. Ezért nem kell Franciaországba menni, Magyarországon is ez a helyzet.

841. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. jan. 25. (O. SZ. K. Kézirattár.)

842. Jászi : Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 27.

843. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 21. (P. I. Arch. 507/33/b/29. sz. levél.)

844. Uo.

845. Szalai Pál : Alkotó és romboló szabadkőművesség. Madách páholy kiadványa. Bp. 1911. nov. 21. (O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 419/911. sz.)

846. Jászi : Az egységes francia szocialista párt. Huszadik Század 1905. 1. köt. 552. l. Az ellentétet bemutatja a hazavédő Jaurès és a hazaellenes Hervé között. Ebben a cikkben gúnyos hangon ítéli el az ortodoxiát, amely Marxból istent csinál, amely a jogfolytonosságot keresi, amely a való élet törvényeinek kutatása helyett a mester írásaiból élősködik.

847. Jászi levele Somló Bódoghoz. Párizs, 1905. ápr. 12. (O. SZ. K. Kézirattár.)

848. Vö. Lukács : Az ész trónfosztása. Bp. 1956. 467. l.

849. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1908. máj. 28. (O. SZ. K. Kézirattár.)

850. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. okt. 9. (O. SZ. K. Kézirattár.)

851. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. nov. 1. (O. SZ. K. Kézirattár.)

852. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1904. okt. 19. (O. SZ. K. Kézirattár.)

853. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. (P. I. Arch. 507/33/a/16. sz. levél.)

854. Uo.

855. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/53/b/28. sz. levél.)

856. Jászi : A polgárság ébredése. Világ 1911. jún. 18.

857. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/28. sz. levél.)

858. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. (P. I. Arch. 507/33/b/17. sz. levél.)

859. Uo.

860. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. (P. I. Arch. 507/33/a/27. sz. levél.) „És a dolgok közeli szemlélete nagyban megmásítja — úgy látszik legalább — véleményemet a parlamenti tevékenység értékéről és a fejlődés tempójának gyorsaságáról, annál is inkább erősödött hitem az intellektuel elemek minél erősebb közreműködésének nélkülözhetetlenségéről." Jászi itt arra gondol, hogy a kapitalizmus összeomlása, a „kollektív társadalom" nem is olyan távoli perspektíva, mint azt a revizionizmus hatására korábban vélte. Itt is egy fordulat.

861. Jászi : A patikusok. Világ 1914. jún. 10.

862. Vö. a Magyar Figyelő 1910. februári számában közölt cikkel (2. l.), mely arra figyelmeztet, hogy a vagyonos és befolyásos polgárság zöme következetesen távollétével tüntetett gyűléseiken.

863. Jászi beszéde a polgárság népgyűlésén, melyet a tanítók érdekében, az iskolák államosításáért rendeztek. Világ 1911. ápr. 11.

864. O. L. Szabadkőművesség, 1919. febr. 17-i keltezésű, 1023. sz. munkatáblán olvashatjuk : „A radikális testvéreink sokat tanulhatnának

a szociáldemokrata párttól, amely legjobban tiltakozik a szocializálás új ideológiája ellen." — Újabb bizonyíték arra, hogy a radikálisok, Jászi, Szende nem egy kérdésben túlhaladtak a szociáldemokratákon. „Jászi Oszkár testvérünk az intelligencia internacionáléját akarta megteremteni — ő, aki azt mondotta, hogy az értelmi munkásnak hozzá kell szoknia olyan bérekhez, mint amilyeneket a fizikai munkás kap . . ."

865. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad. 6. l.

866. Kunfi levele Szabó Ervinhez. 1907. júl. (P. I. Arch. 507/8/18. sz. levél.) „A lateinereknek most fel kellene ismerniük, hogy »sua res agitur« az én személyemben és rajtam keresztül." Kunfi lett a Szocializmus szerkesztője, és igyekszik Jásziékat is megszerezni, bevonni a laphoz. Jászi egy cikket írt is nekik.

867. Úttörő 1912. 29. sz. 7—10. l. „A szellemi munkásság újonnan fejlődő osztálya . . . a szociáldemokrácia és a szélső polgári pártok között imbolyog. Ezt az osztályt képviseli a progresszív, a radikális polgárság, és ennek volt egyik szerve a Jásziék vezette Társadalomtudományi Társaság. Ez az osztály, szellemi atyafiságban a szocializmussal, a polgári pártok aklain kívül bolyongott mostanáig."

868. Tekintélyek alkonya. (Vezércikk.) Magyar Figyelő 1913. 1. köt. 1.; „1914". (Vezércikk.) Magyar Figyelő 1914. 1. köt. 1. „A szervezett munkássághoz tapadó és annak politikai erejéből élősködő polgári szalonforradalmárokként" jellemzi a radikálisokat. — Magyar polgárság. Magyar Figyelő 1913. 1. köt. „Gyűléseik lelkes hallgatósága sorában ott láthatták a szervezett munkásság seregeit, ott a városok szellemi proletariátusát . . ."

869. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 27.

870. Jászi levele Szabó Ervinhez. Párizs, 1905. febr. 5. (P. I. Arch. 507/33/b/28. sz. levél.) „Én úgy látom, hogy minden nagy történelmi átalakulás *több* volt, mint a diadalmassá vált osztályok küzdelme. Alá kell aknázni az uralkodó társadalmat szellemileg s erkölcsileg egyaránt. Minél több egyént, minél több osztályt be kell oltani a jövő társadalmi rend szérumával." Majd azzal folytatja, hogy „Ott a középen megindul a nagy forradalmi ár: munkásszervezetek s hadsereg elleni propaganda. Ez a fő képlet. De erre a mélységes szervezeti változásra reagál az egész test. Minden csoport az ő társadalmi berendezettségének megfelelően: kereszténységszocializmus university extension, feminizmus, paraszt szocializmus, intellektuel szocializmus. A harc hevében ellenséges áramlatoknak látjuk őket, valójában kikerülhetetlen részei ők egy óriási pszichikai átalakulásnak, a szellemi s erkölcsi értékek átalakításának . . . a jelenlegi rend tarthatatlansága gondolatának."

871. Uo. „A változás kikerülhetetlen a társadalom minden képletében. S ha a közvetlenül érdekelteken kívül kevés forradalmárt fogunk is kapni; a közvetlenül nem érdekelt százezrek lelkében is ki fog hajtani a szocializmus óhajtása . . . És szimplista, tudománytalan szem az, mely majd a szocializmus uralomra jutásának okát keresve azt fogja látni: volt 400 000 szervezett munkás és a hadsereg egy-

negyed része a lázadók pártjára állott. Ez csak a finálé volt. De mi minden történt előbb."

872. Jászi: Új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. 4. l. „A hatalmas és forradalmi mezőgazdasági proletariátus — félelmetes hadsereg, melyhez hasonló Oroszországot kivéve, nincs Európában! — Az öntudatos és kultúrsóvár ipari munkásság; a fejlődő ipari kapitalizmus, melyet a feudalizmus nem akar a csecsemő pólyájából kiengedni; a szellemi proletárok százezrei; íme, az új Magyarország le nem teperhető győzedelmes erői."

873. Jászi: A megmérgezett ország. Világ 1914. szept. 7. „Még a magyar föld sorsának intézése nem került a munkásság és parasztság és az őket becsületesen szolgáló szellemi munkások kezébe . . ." — s Ady melankóliájának a jogosságáról ír Jászi.

874. Herczeg: Klerikalizmus és radikalizmus. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. „A szalonszocialisták elméleteiről ír" Herczeg, Jászira célozva, azokat a „magyar nép szemében idegennek" bélyegzi. Megállapítja — s ebben igaza van —, hogy „úgy akarnak imponálni, hogy időnként szervezett munkásságtól kérik kölcsön a nyilvánosságot".

875. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 105—108. l. Szemlélő: Szalonszocialisták. A cikk „a proletariátus előtt szaladgáló úri önkéntesekként" jellemzi Jásziékat. Magyar Figyelő 1912. 1. köt. 237—238. l. A demokrácia árja. Jászi Vázsonyi elleni polémiájába kapaszkodik bele a cikk. Jászi a demokrácia erőit vizsgálja. „Ez a taxatív felsorolás érdekes — írja a Magyar Figyelő cikkírója —, mert a magyar polgárságot tökéletesen mellőzi. Nekik munkásokra van szükségük, akiket az osztályharc jelszavával lehet biztatni, parasztokra, akiket az urak és a zsidók ellen lehet uszítani, nemzetiségiekre, akiket a magyarok elleni égő gyűlölettel lehet a küzdelembe vinni. A polgárság túlságosan józan." (Jászi a demokrácia három nagy árjáról írt: a munkáskérdésről, a parasztkérdésről és a nemzetiségi kérdésről.) „1914". Magyar Figyelő 1914. 1. köt. 1—2. l. Csécsy jogosan állapítja meg (Huszadik Század 1947. 1. köt.), hogy „Fokozta a munkásság iránti rokonszenvet (Jásziékban. — F. Gy.) az az ellenszenv is, amelyet a feudalizmussal paktáló nagytőke magatartása váltott ki a haladó polgári közvéleményben."

876. Vö. Jászi: Miért kell az általános, titkos választójog? Huszadik Század 1908. 2. köt. 639. l. „Magyarországon nincs polgári demokrácia, s ennek hiányában a proletariátus erőtlen . . . erőtlen és kilátástalan lesz mindaddig, míg a feudalizmus romjain meg nem teremti az ipari kapitalizmus gazdasági rendjét és jogi alkotmányát. . . . Erőteljes polgári osztály hiányában a munkásságnak kell vállalkoznia arra, hogy a polgári demokráciát megteremtse, és az ipari kapitalizmus alapját lerakja."

877. Pl. a Társadalomtudományi Társaság válsága. Huszadik Század 1906. 2. köt. 93—95. l.

878. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 54. cs. 1908. — 2305/8789. A Martinovics páholy 1908. máj. 27-i munkatáblája. „Azt a programszerű törekvést vállaljuk fel, hogy a produktív pol-

gárság és a munkásosztály előtt egyaránt megvilágítsuk a legközelebbi jövőnek ama történelmi nagy feladatait, amelyek csakis *a két osztály tervszerű együttműködése útján lesznek megoldhatók* (!!!). A művelt és gazdag, független, modern Magyarország érdekében óhajtjuk a kölcsönös megértés alapján egy irányú közös működésre, egyesíteni a testi és szellemi munkások szolidaritását, a dolgos polgárság demokratikus hagyományaival" — írják a páholy megalakulásakor kitűzött feladataikról.

879. Lásd a Népszava 1918. febr. 17-i számában az SZDP erre vonatkozó határozatát, amely szerint a szociáldemokrata nem lehet szabadkőműves páholy tagja. A Kelet 1918 februári számában reagált erre az intézkedésre. A szociáldemokrácia és a szabadkőművesség c. cikk elítéli ezt a határozatot. Leírja a határozat hatását: a szociáldemokrata vezetők azonnal otthagyták a szabadkőművességet és „fedezésüket kérték". Mi volt az ok? Azzal indokolták, hogy a szabadkőművesség illetéktelen befolyást akart gyakorolni a pártvezetésre. De ezellen tiltakozik a szabadkőművesség. Úgy látják, hogy a határozat a külföldön már régebben meghozott hasonló határozatok folytatása volt. S miután kifejtette, hogy mennyire helytelen volt ez a határozat, azzal zárja be fejtegetéseit a cikk írója, hogy „a szabadkőművesség és a szociáldemokrata párt politikai és gazdasági eszközökkel több tekintetben hasonló célok szolgálatában áll".

880. Diener Dénes: Polgárság előre! A Munka Szemléje. 1907. máj. 4. 2. l. „Hic Rhodus, hic salta! Vagy harcba áll a polgárság, vagy harcba az általános választójogért vagy lemarad."

881. O. L. BM. eln. 207/1912. P. I. Arch. A febr. 14-i gyűlésről szól a jelentés. Bodrogi, Kunfi, Krejczi együtt szólalnak fel. 413-as eln. 1912. Főkap. a márc. 24-i gyűlésről.

882. Jászi: Kell-e polgári radikális párt? Világ 1914. máj. 24. „Ez a nagy felszabadítási hadjárat el sem képzelhető a paraszti és polgári erők szervezése nélkül. A szocializmus egymaga erőtlen erre a feladatra, nemcsak a mi hazai kapitalisztikus fejlődésünk mellett, hanem a legerősebb indusztrializmus által hajtva sem volna képes egyedül ezt a harcot megvívni."

883. Jászi: Politikai metamorfózisok. Huszadik Század 1912. 1. köt. 493—499. l.

884. Így pl. Jászi cikke: A polgárság ébredése. Világ 1911. jún. 18. „Egy egész sereg olyan politikai feladat létezik, melyek elérésére a polgárság s a munkásság közösen és vállvetve haladhat."

885. Vö. Jászi: A radikális párt szervezkedése. Világ 1917. júl. 8.

886. Szocialisták és kispolgárok. Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 312. l. A cikk annak örül, hogy a kispolgárok elhatárolják magukat a marxizmustól. „A doktor urak, akik — hogy Vázsonyit idézzük — egyik lábukkal a polgári társadalom, másik lábukkal a munkásság glóbuszain állanak, és óvatosan várják, hogy a végleges súlypontot hova tegyék."

887. Pl. Jászi: Kapitalizmus az irodalomban. Huszadik Század 1906.

2. köt. 514—615. l. Arról ír, hogy a kapitalizmus az irodalmat is hatalmába kerítette, a vers is árucikké vált. Következtetés : a tőke kizsákmányolja a szellemi munkát is. Mindenütt a profit az egyedüli irányító.

888. Jászi : Az ő kultúrájuk. Világ 1911. jan. 8. „Magyarország is rálépett a kereskedelmi és ipari kapitalizmus útjára, melynek nyomában a társadalmi ellentétek kiéleződése, a parasztok egy nagy rétegének nincstelensége és oly nagyszámú szellemi munkásosztály kialakulása jár."

889. Jászi : A Balkán bonyodalmak. Huszadik Század 1909. 1. köt. 337—338. l. „Igy dolgozik a katonai-dinasztikus imperializmus . . ."

890. Magyar imperializmus. Világ 1911. ápr. 29. (Vezércikk névmegjelölés nélkül.) A cikkben arról van szó, többek között, hogy a kereskedők hódítják meg a boszniai stb. piacokat.

891. Berend—Ránki : Magyarország gyáripara 1900—1914. Bp. 1955. 8. l. A kapitalizmus fejlődésének útja : a kereskedelemben bekövetkező tőkefelhalmozás, a burzsoázia azon része gazdagszik, amely a nagybirtok termékeit árusítja, a terménykereskedők nagy jelentőségre, súlyra tesznek szert a gazdasági életben. A következő lépcsőfok a malom- és szeszipar, amely a kapitalizálódásnak sajátos formáját adja.

892. Jászi : A kifosztott Budapest. Világ 1911. aug. 12.

893. Jászi : Agadir. Világ 1911. aug. 16.

894. Jászi : Pánamerika. Világ 1918. okt. 5.

895. Jászi : Szocializmus és hazafiság. Huszadik Század 1905. 1. köt. 3—5. l.

896. P. I. Arch. XV/4/1909/2. sz.

897. Jászi előszava Csécsy : A Balkán-probléma c. könyvéhez. Bp. 1912. 2. l.

898. Jászi : Frázisos és alkotó pacifizmus. Kelet 1917. nov. Az egységes európai lélek kialakulásának akadályait vizsgálta Jászi, s megállapította : „Az egyik a vámsorompók rendszere, s ami vele együtt jár, a termelési és az értékesítési monopóliumok rendszere, mely a küzdő felek között a tisztes és termékeny verseny helyett megmérgezett és gyűlölködő élethalál-harcot létesít." (223. l.)

899. Pl. Aktuális kérdések és radikális feleletek. Bp. 1919.

900. Jászi : A reakció újjászervezése. Világ 1918. febr. 2.

901. Jászi : Bolsevizmus vagy polgári radikalizmus. Világ 1918. febr. 10.

902. Szabó Imre : Pikler Gyula állam- és jogbölcselete. Filozófiai Évkönyv 1952. 501. l.

903. Rubin L. : Jegyzetek máj. 23-ról. Szabadgondolat 1912. 5. sz. 224—226. l.

904. Jászi : A forradalmár Teleszky. Világ 1914. jún. 28.

905. Jászi beszéde a Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlésén. Budapesti Napló 1906. aug. 8.

906. Jászi: Tanár urak és nagyságos urak. Világ 1911. júl. 11. Németország a tanár urak, Magyarország a nagyságos urak országa — fejtegeti.

907. Jászi: A délszláv tenger. Világ 1914. júl. 3.

908. O. L. Nemzetiségi Minisztérium, 59/103.

909. Jászi: Gyermekekről, akik nem születtek meg. Világ 1911. jún. 19.

910. Jászi: A szabadkőművesség és a nemzetiségi kérdés. Progresszió 1910. 1. sz. szept. 15.

911. Jászi: Nemzetiségi béke. Világ 1911. máj. 31.

912. Jászi: Program. 1911. febr. 3. Progresszió 1911. „A progresszív eszméknek ma már egészen más ereje és elanja volna Magyarországon, ha csupán a jelen osztály érdekeivel és nemzetiségi ellentéteivel állnánk szemben, nem pedig a történelmi érzelmek és tendenciák ama szövedékével, melyet állandóan hevít és erősít a meghamisított történetírás és az oligarchia szolgálatában működő közoktatás... Vagyis azt gondolom, hogy az ország összes középkori hatalmával, ill. hatalmaival, a hitbizományokkal és a holtkézzel, a gentry vármegyével, az egész grófi-papi álkultúrával sokkal könnyebben és biztosabban vívhatnók meg a demokrácia harcát, ha magában a polgárságban s népben nem élne egész sereg téveszme, és célszerűtlen érzelem a múltat illetőleg, hogy egészen mások volnának harcunk esélyei, ha a magyar, különösen a polgári közvélemény tisztában volna arisztokráciánk idegen kalandor és rablólovag múltjával, ha ismerné a nép és a polgárság ezeréves (???) elnyomatásának történetét... városaink évszázados keserves küzdelmét a rabló-feudalizmussal (!!!)... A produktív munka lassú, de biztos térfoglalását a harcos-közjogi dologtalansággal szemben, a demokrácia és a szabadgondolat hosszú és véres martíriumát, melyet újra meg újra szíven döfött a bécsi reakcióval szövetkezett feudalizmus és klerikalizmus."

913. Jászi: A lyoni népegyetem. Kelet 1906. okt. 20. 262—269. l. A franciaországi helyzettel összehasonlítja a magyar helyzetet, s megállapítja, hogy nálunk „... nem is egy hármas (Pap, katona, bankár — írja Anatole France. — F. Gy.), de egy négyes szövetséggel állunk szemben, mert mindezeknél nagyobb veszedelem nálunk a rengeteg földbirtok, mellyel a magyar forradalom nem tudott, vagy nem akart megbirkózni." S kiemeli a világnézeti küzdelem jelentőségét: „Ezekkel a félelmes erőkkel szemben, egy letűnt kor kísérteteivel szemben a politikai harc egymaga nem tud megküzdeni. A jövő Magyarországát csak egy új világnézet vívhatja ki... a testi és szellemi munka... a modern tudományok alapján." Érdekes megfigyelni, hogy ezeket az erőket Jászi mint egy letűnt kor visszajáró kísérteteit jellemzi.

914. Jászi cikke a Világ 1911. ápr. 30-i számában.

915. Jászi: Progresszív szabadkőművesség. Kelet 1910. jan. 15.

916. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. okt. 8. (O. SZ. K. Kézirattár.)

917. Jászi levele Hatvany Lajoshoz. 1902. jún. 19. (M. T. A. Kvt. Levéltára.)

918. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1903. júl. 31. (P. I. Arch. 507/33/a/7. sz. levél.)

919. Jászi beszéde egy népgyűlésen. Világ 1911. ápr. 11.

920. Jászi levele Ady Endréhez. 1913. nov. 8. (M. T. A. Kvt. Levéltára, Mindszenti levelesláda, Ady-gyűjtemény.) Vö. még Jászi levelét Adyhoz. 1913. nov. 9. „Régi képek és szépségek között honi csúnyaságok ellen menedéket keresve szeretettel ölel Oszkár." (Uo.)

921. Jászi: Beszéd a hazafiságról. (Három március. A Galilei Kör 5 éves fennállása alkalmából. A Galilei Kör Kvtára. 11. sz. Bp. 1913.) „... Ne a haza ellen harcoljunk, hanem azok ellen, akik a világszabadság hazájából újra ... a latifundiumok, az uzsorabankok, a szűklátókörű táblabírák, a deres-szellemű szolgabírák és a régi világ többi kártékony csökevényének bornírt és sötét rendi hazáját akarják visszaállítani." (9. l.)

922. A klerikalizmus mint a feudalizmus elsőrendű hordozója ellen igen sok írásában harcol Jászi. A Martinovics páholy elsőfokú munkáján — több szabadkőműves páholy bevonásával együtt — tárgyalták a klerikalizmus elleni harc feladatait. A Szövetség kimondotta a klerikalizmus minden térfoglalása elleni küzdelem sürgős szükségességét ... „A templomok tömérdek vagyont ... kötnek le, ... a szó szoros értelmében meddő célokra, szaporítják továbbá azoknak az improduktív foglalkozású embereknek a számát, akik — politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális túlkapásaikat nem tekintve is — hivatásszerűen foglalkoznak azzal, hogy az emberi haladásnak és boldogulásnak égető, fontos kérdéseiről a másvilági ábrándkép felé tereljék a közfigyelmet." (O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 29. cs. 1909. 3739—41.) Jászi volt „Az antiklerikális küzdelem országos szervezése" c. szabadkőműves munka előadója, e címmel tartott előadást a radikális páholyok 1909. decemberi „Közös munkáján". (*Lásd* O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 89. cs. 181/1909.) 1909. dec. 14. közlemény a leendő közös munkáról. Ugyanez visszatért 1911-i programbeszédében is. A klerikalizmus elleni küzdelem a szabadkőművesség radikális, progresszív köreiben nem utolsósorban Jásziék hatására egyik központi feladattá emelkedett. „A szabadkőművesség egyik legközelebbi gyakorlati feladata — írja a radikális Archimedes páholy, az 1912. évben végzett munkáról szóló jelentésében — a szabadgondolkodó mozgalom olyan arányokban való megerősítése, hogy a klerikalizmus elleni harcot eredményesen megvívhassa. (O. L. Szabadkőművesség, Archimedes páholy, a Symbolikus Nagypáholy iratai között, 57. cs. 1913. 1653. sz.)

923. Vö. Jászi könyvével: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok ... Id. kiad. 58—59. l., ahol kifejti, hogy a feudalizmus és a bankkapitalizmus milyen kedvező állami és alkotmányjogi feltételek között fejtheti ki káros tevékenységét. Nagyon érdekes, hogy megállapítja azon feltételek között a dualizmus rendszere egyik alap-

vető összefüggését, amely gyakran homályban maradt a történetkutatók előtt, s ez „a magyar bankkapitalizmus osztozkodása az osztrák—némettel, a zsírosabb falatokon". Ugyanakkor elítélőleg ír a Bécs ellen mindig kényelmesen felújítható kuruckodásról mint az uralkodó osztályok eszközéről a feudalizmus védelmében — tehát itt a függetlenséget nem értette meg.

924. **Jászi:** A király. Világ 1914. ápr. 14.

925. Jászi aradi beszéde az 1911. máj. 2-i nagygyűlésen. Világ 1911. máj. 3.

926. Jászi beszéde a radikális párt nagygyűlésén. Világ 1919. febr. 28. „A világ fel fogja szabadítani a földet, el fogja tüntetni a munka nélküli jövedelmeket." „A földreformról mondotta ebben a beszédében — nagyon jellemző a polgári radikalizmusra: megközelíti az igazság felismerését, de megriad attól, és igyekszik visszakozót fújni — sietni kell a földreformmal, mert a falu törvény nélkül (tehát forradalmi úton) is meg fogja azt tenni!

927. Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Id. kiad. 513. l. „A magyar demokrácia a latifundiumok és a holtkéz uralmának romjain amerikaias gyorsasággal teremthetné meg a jogállam, a népies önkormányzat, a magyar gyáripar, az intenzív városi élet föltételeit." A modern jogállam kialakításának jelentőségéről ír egyik korábbi cikkében is. (Jászi: Vallásszabadság. Világ 1911. máj. 14.)

928. Jászi: Tíz év. Huszadik Század 1910. 1. köt. 1—10. l.

929. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1903. máj. 21. (O. SZ. K. Kézirattár.) Levelében a magyar viszonyok felett kesereg. „Szörnyű ország ez! . . . Ha volna 10 000 forintom, azt mondanám: el Nyugatra! Elég volt!" Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. márc. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.) „A mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugat-európai életnek."

930. Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1903. okt. 14. (P. I. Arch. 507/42/7. sz. levél.)

931. Jászi: Új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1—15. Idézet helye: 3. l.

932. A Jásziról kialakult véleményhez érdemes megnézni a Századunk 1930. folyamát. (355—356. l.) Itt Laski, a Labour Party egyik vezető ideológusa nyilatkozik igen elismerőleg Jásziról, a Századunk 1931. 146. lapján pedig Seignobos véleményét olvashatjuk, szemben Mályusszal.

933. Jászi: Program. 1911. febr. 3. (O. L. Szabadkőművesség, 89. cs. 48/911.) A nyugat felé vonzódás 1918—1919-ben egyre élesebben jelentkezett. Pl. Jászi: Gyötrelmes fejlődés c. cikkében (Világ 1919. jan. 26.) olvashatjuk: „A nagy nyugati demokrácia nem halt meg, csak alszik" — s ezt akkor írja, amikor a Nyugattól, az antanttól annyi meghurcoltatásban volt része a polgári demokratikus kormányzattal bíró Magyarországnak. Még ekkor is így beszélt, a Nyugatot védve. S azzal folytatja: „Szomorú, lázas, béklyóba vert

keleti lánya vele együtt kel majd új életre." A radikális párt nagygyűlésén mondotta: „Nekünk . . . a nagy pacifista és antimilitarista nyugati demokráciára kell építenünk." (Világ 1919. jan. 28.) Az USÁ-ban azért látja az új rend letéteményesét, még a háború utolsó szakaszában is, mert „. . . az új világot nem inficiálta oly nagy mértékben a feudalizmus levegője, mint Európát." Tehát: 1. a Nyugat egyre nyugatabbra tolódik számára. 2. Ennek oka: a feudalizmushoz való torz viszony. Azt ugyan helyesen állapította meg, hogy a feudalizmus elkerülte az USÁ-t, de nem kerülte el pl. a rabszolgaság, amely nem is oly régen tűnt le az USÁ-ban. A Jászi által is aláírt nyílt levél Tisza Istvánhoz ugyancsak mutatja a Nyugat felé történő orientációt: „Intenzív parasztbirtokokból és nagyvárosok gyárlégióiból születik csak meg a nyugatival egyenértékű magyar kultúra. Csakis a magyar agrár-feudalizmus romjain épülhet fel a dolgozó Magyarország, a magyar polgári állam (! ! !), a magyar jogállam." (O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 29. cs. 27. 1910. sz.)

934. Bíró Lajos: A Dunai Egyesült Államok. Jászi Oszkár új könyve. Világ 1918. okt. 13. „A Jászi Oszkár munkájának egyik legnagyobb érdeme, hogy rámutat arra, hogy Magyarország önállósága és függetlensége csak úgy képzelhető el, ha Magyarország beleilleszkedik egy olyan megoldásba, mely az egész délkeleti és déli Európában . . . állandó rendet teremt."

935. Szende Pál: A polgári radikalizmus. Világ 1918. febr. 19. „A kapitalisztikus fejlődést előmozdítani, a kapitalizmus túlkapásait megszüntetni — ez a radikális párt legfőbb törekvése." S hozzáfűzi, az osztálybázist jellemezve: „Ez annyit jelent, hogy híveit a polgárság köréből óhajtja szerezni, és a polgárság érdekeit akarja előmozdítani . . . az erős szervezettség folytán a munkásság politikai befolyása ma sokkal nagyobb, mint a polgárságé . . . Ezt a szervező munkát akarja a radikális párt elvégezni . . ."

936. Uo.

937. Csécsy: Még egyszer a Jászi-ügy. Huszadik Század 1947. márc. 236. l. 1918-ban Jászi a polgári mozgalmat a citoyen elnevezéssel el. választotta a burzsoámozgalomtól.

938. O. L. Szabadkőművesség, Demokratia páholy, 30. cs. 32. (1915. sz. Szövetségtanácsi ülés, 1915. ápr. 24.)

939. Jászi „megrajzolta az emberi szabadságtörekvések perspektíváit. A harc először a jogi egyenlőségért, majd a politikai egyenlőségért folyt, napjainkban pedig a gazdasági egyenlőség követelménye lép fel mind parancsolóbban a Nyugat vezető kultúr-államaiban." Majd kifejtette, hogy Magyarország még nem tart itt, hanem a politikai egyenlőségért folyik a harc. Kelet 1913. márc. 5. sz.

940. A Martinovics páholy jelentése az 1911. évben végzett munkáról. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 54. cs. 1912. 333—89—9. t. 10 pontból álló közös programot dolgoztak ki, melyek között első helyen a szabadságjogok kodifikálásának feladata állott, a Prometheus páholy gondozásában.

941. Révai: Az európai átalakulások kritikája. Internacionálé 1919. 1. sz. 28—29. l.

942. Jászi: Bolsevizmus és polgári radikalizmus. Világ 1918. febr. 10. A következő fő radikális követeléseket sorolja fel cikkében, melyekkel bizonyítja, hogy a radikális párt polgári párt, és nem valamiféle bolsevik csoport: általános választójog, kisebbségi képviselet, referendum és iniciatíva, olyan földbirtokpolitika, mely megszünteti a holtkézi és a hitbizományt, s földet oszt annak, aki megműveli, szekularizáció, a fogyasztási adók eltörlése, *szabadkereskedelem*, a népoktatás államosítása, a nemzetiségi törvény becsületes végrehajtása, a vármegye és a község demokratizálása, a mezőgazdasági munkások egyenlősítése az ipari munkásokkal, a népbiztosítás, szakemberekkel folytatott közigazgatás megszervezése, *a kartellek, trösztök állami ellenőrzése s a munkások részeltetése a profitból*, a sztrájkjog törvényes szabályozása, a tisztviselők pragmatikájának kidolgozása, az egyesülési és gyülekezési jog, a politikai propaganda szabaddátétele, nagyapán túli közöröklés, a házasságon kívüli gyermek egyenlősítése, a népoktatás átalakítása a többtermelés érdekében. Ezekből világosan látszik, hogy a radikális párt polgári párt, és nem valamiféle munkásszervezet.

943. Jászi beszéde a radikális párt nagygyűlésén. Világ 1918. máj. 28.

944. Csécsy idézi Jászit. Huszadik Század 1948. máj. 432. l. Jászi egyik 1918. évi írásából vett idézet.

945. Szende: A polgári radikalizmus. Világ 1918. febr. 19.

946. Koncentrikus támadás. (Vezércikk.) Világ 1919. jan. 2. Arról ír a cikk, hogy Jászit azért támadják a burzsoá lapok, mert „a zsebük fáj".

947. Jászi: Nemzetiségi béke. II. A „realista" álláspont. Világ 1911. máj. 31. „A modern államnak és a kapitalizmusnak ugyan érdeke az egynyelvűség, de vannak sokkal nagyobb érdekeik is. Ilyenek a biztos jogrend, a demokratikus közszellem, az intenzív, népies kultúra."

948. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad. 3. rész. 17. l.

949. Jászi: Forradalmi könyvek. Világ 1911. júl. 23.

950. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 57. cs. 1911—1342. Archimedes páholy irata a Comenius páholyhoz.

951. Jászi: Az archimedesi pont. Világ 1919. febr. 2.

952. Dél 1910. ápr. 26. (O. L. Szabadkőművesség, 12. l.)

953. Jászi: A föld szociológiája. Világ 1911. jún. 4.

954. Jászi: Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Bp. 1907. Jászi azon cikkeit tartalmazza ez a kötet, melyeket a Budapesti Napló Szabadgondolat-mellékletében sorozatosan közölt. Egy radikális, szocialista ifjú vitái formájában írja meg nézeteit Jászi.

955. Jászi: Bolsevikizmus vagy polgári radikalizmus? Világ 1918. febr. 10. Amit akarnak: „... egy olyan földbirtokpolitika, mely végleg

megszünteti a holtkéz és a hitbizományokat, s mely az összes extenzív nagybirtokot azok között osztja szét, akik a földet megművelik."

956. Jászi 1914. jún. 20-i beszéde. Világ 1914. jún. 30. „Földet kell adni a nincstelen parasztságnak, s nagystílű mezőgazdasági szakoktatással meg kell őket tanítani modernül gazdálkodni, s dán mintára szövetkezni." De amikor sorra kerülhetne ennek keresztülvitele, az októberi események után, amikor Jászi miniszterként vehet részt az ügyek intézésében, így dönt a Minisztertanács ebben a kérdésben: „Óvakodni kell az olyan földosztástól, amely minden nagybirtokot tönkre tesz. Olyan földbirtokpolitika kell, amely többtermelést hoz. Figyelembe ajánlja a szövetkezeti eszme keresztülvitelét." (P. I. Arch. A Károlyi-per aktái. A Minisztertanács üléseinek jegyzőkönyvei. 1918. nov. 9.)

957. Vö. Jászi: A parasztság fölfedezése. Világ 1914. szept. 28.

958. Lásd a 950. jegyzetet. A szabadkőművesség előtt „. . . a társadalmi osztályoknak, különösen a parasztságnak gazdasági és politikai szervezésének előkészítése" feladata áll. Főleg a parasztság szervezésének szükségességével foglalkozik.

959. Jászi: A megfordított Anteus. Bécsi Magyar Ujság 1921. nov. 27. Leírja, hogy nem foglalkoztak a parasztság megnyerésével kellően. Sem a függetlenségi párt, sem az SZDP, de a T. T., a Huszadik Század, a radikális párt sem. — Tisztán látták ugyan a parasztkérdés gazdasági, politikai jelentőségét, az agrárdoktrina alapelveit ki is dolgozták, de nem volt kapcsolatuk a néppel. Ugyanezt olvashatjuk lényegében Jászi nyilatkozatában (Bécsi Magyar Ujság 1920. nov. 10.). Itt az egyetlen erőként Magyarországon az öntudatra jutott paraszti és munkás földműves népet látja.

960. Jászi: Szende Pál, az ember, a munkás és a harcos. Századunk 1934: 313—320. l.

961. Révai: Az európai átalakulások kritikája. Internacionálé 1919. 1. sz. 26. l. A radikális párt törekvése, mint ahogyan Jászi brosúrájából kitűnik, főleg két szempontból eredeti, illetve eltérő a szocialisztikustól: az egyik az, hogy a földkérdést tartja a szociális probléma sarkpontjának, másodszor pedig a szellemi, intellektuális javak és erők fontosságát húzza alá a társadalmi fejlődésben. Arról ír Révai József, hogy jellemző: Jászi nem rögződik le a georgeizmushoz, maga sem tudja, mit akar: a földéhséget betömni, vagy a földjáradékot megszüntetni.

962. Kelet 1910. aug. 1-i számban olvashatjuk pl. hogy Jászi hány beszédet tartott (301—302. l.), valamint milyen brosúrákat készített. „Miért kell az általános, egyenlő, titkos választójog?" „Miért kell (ua.) a kisbirtokos parasztságnak?" stb.

963. Vö. Jászinak a Népszavában megjelent cikkeivel. 1911. okt. 11., okt. 12., okt. 14., nov. 3. Jászi itt fejtette ki nézeteit, melyekben helyeselte az obstrukciós taktikát, ellentétben a Világ szerkesztősége véleményével. Ehhez egyébként a Népszava egyik korábbi cikke adta meg az impulzust, amely egyenesen felhívja Jászit, hogy váljon meg a Világtól. (Népszava 1911. okt. 10. „Le az álarccal! . . .")

Arról ír a cikk, hogy a szabadkőműves, választójogi liga-tagok felszólalásait egy gyűléstudósításról kihagyta a Világ, s „abban a lapban próbálhatja ezt meg, melynek a politikájáért, ha nem is felelős Jászi Oszkár, de amelynek a magyar demokrácia küzdelmeiben fényesre csiszolódott Jászi név mégis egyik fő erőssége és csábítója volt."

964. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. júl. 20. (O. SZ. K. Kézirattár.)

965. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. (O. SZ. K. Kézirattár.) Ez a törekvés nagyon erőteljesen összefüggött azzal, hogy Jásziék erősen támogatták Fejérvári és Kristóffy politikáját, akik viszonylag tisztességes választójogot ígértek. Kristóffyék munkatársaik jelentős részét Jásziék köréből (pl. Rácz Gyula) választották meg. A reakció erőteljesen szembefordult Kristóffyékkal, a burzsoáziának és a földesuraknak — különösen a vármegyék urainak — túl sok volt, amit a „darabontok" akartak tenni. Jásziékat a „darabontok" támogatásáért igen sokat támadta a későbbiekben is Tisza lapja, a Magyar Figyelő és általában a reakciós körök, maguk Kristóffyék is. Igy pl. Mezei Ernő: Új államépítők c. cikkében 1911-ben igyekszik visszaütni Kristóffyék támogatásáért. „... az újsütetű magyar szociológia tudományának egy-egy neves és sok névtelen lúmenjét agitátori szerepekre mozgósíthatta ... tudományos nagyképűséggel hirdették ezt a legfőbb politikai igazságot, hogy az általános szavazati jog segítségével le kell törni a magyar politika eddigi vezető elemeit." (Magyar Figyelő 1911. 1. köt. 426—427. l.) S arról ír, hogy a szociológiának tudományos értéke, hazafias szelleme gyanússá vált ezáltal.

966. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 9. (O. SZ. K. Kézirattár.) Somló Bódog Szabó Ervinhez 1905. ápr. 18-án intézett levelében (P. I. Arch. 507/42/15. sz. levél.) ugyanezt a nézetet visszhangozza.

967. A parlamenti harc, a választójog „főzőcskéje" már köznevetség számba ment a forradalom előtti hónapokban is. (*Lásd* pl. Szabadgondolat 1918. 6—7. „A párt ... egy helyben toporzékol a maga választójogi főzőcskéje mellett és leszámolásra készül saját balszárnyával.") Általánosan ismert, hogy az SZDP tevékenységében mily nagy szerepet játszott a parlamenti mandátumok megszerzése — bár az első világháború előtt —, nem utolsósorban a szűk, hamis választójogi rendszer miatt — nem jutott egyszer sem mandátumhoz. Így is ismeretes az SZDP állásfoglalása, s ez így is igaz. Azonban egyes alkalmak azt mutatják, hogy az SZDP-n belül sem volt mindig egyértelmű az állásfoglalás az általános választójog, a parlamenti küzdelem előtérbe állítása ügyében. Így pl. az MSZDP 1902. márc.-i IX. pártgyűlésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, a 4. pontban: „Követelni fogja az általános, közvetlen és titkos választójogot minden képviselőtestületben, mint az agitáció és szervezkedés egyik legfontosabb eszközét, *anélkül azonban*, hogy *a parlamentarizmus értéke fölött csalódásba ejtené magát.*" (Jegyzőkönyv 4. l.) Tehát a parlamenti illúzió nem mindig és nem egyértelműen határozta meg a szociáldemokraták nézeteit. De ehhez képest is fejlettebb az a vélemény, amelyet Jászi képviselt, s amelyet az előző (303. sz.) jegyzetben ismertettem, amely egyértelműen szembefordul a választójog

túlértékelésével, s amely ennek elérésével a munkásokat hasznosabb célokra kívánja felszabadítani. Emellett azonban nagyon jelentős volt az a támogatás, amelyet a szociáldemokraták számára a radikálisok nyújtottak e kérdésben is. Ez a „quasi-együttműködés" (ahogyan az egyik szociáldemokrata vezető ezt nevezte), kívülről való támogatás jelentős szerepet játszott.

968. Jászi erről írja Szabó Ervinhez intézett egyik levelében (1905. aug. 22. P. I. Arch. 507/33/b/39. sz. levél.) „A szocialista párttal teljes megegyezésben haladunk, s Garamiék még nagyobb jelentőséget tulajdonítanak akciónknak, mint mi magunk."

969. Jászi levele Somló Bódoghoz. 1910. febr. 26. (O. SZ. K. Kézirattár.)

970. Jászi erről írt a Kelet 1910. márc. 15-i számában. (153—154. l.)

971. Réz Mihály: A választói jogról. Magyar Figyelő 1912. 2. köt. 461—462. l. „Vannak, akik szeretnék úgy tüntetni fel a választójog kérdését, mintha ez a radikalizmus és konzervativizmus harca volna csupán. Mintha az osztályharc kérdése volna, melyben a konzervatív irányt támadja, s az egész radikális tábor védelmezi az általános választójogot. Ez az állítás a nyilvánvaló tényekkel ellenkezik." S utána megállapítja, hogy ez általános választójog a magyar nemzet felszámolására törekvést jelent. — Jászi levele Apáthy Istvánhoz. 1917. aug. 15. (O. SZ. K. Kézirattár.) Itt írta Jászi, hogy „erkölcsi kötelességemnek érzem minden olyan meghívásnak eleget tenni, melyekkel a választójog ügyének használhatok". De a nacionalisták támadják őt, uszítanak ellene, jobb lenne, ha nem neki kellene ezt az előadást megtartani, tartsa meg Apáthy — szól a levél.

972. Jászi: A polgárság ébredése. Világ 1911. jún. 18. „Évek óta divatban volt a polgárságot és a liberalizmust halottnak deklarálni. A reakció előnyomulása és a szociáldemokrácia megerősödése közepette úgy látszott, hogy a polgárságnak mi szerep sem fog jutni a jövő küzdelmeiben. Az egyik oldalon a nagybirtok, a klérus és a militarizmus: a másik oldalon a világ proletárjainak szervezett ereje . . . A modern polgárság alkotásra képtelen tehetetlensége szinte a politikai dogmák közé tartozott . . ." A polgárság konzervatív osztály lett, „. . . mely egykori ellenségeivel, a nagybirtokkal és a klerikalizmussal kibékült a szociáldemokrácia ellen" — idézi mint helytelen nézetet cikkében Jászi. Pedig mennyire igazuk volt azoknak, akik ezt a nézetet vallották.

973. Vö. Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban.

974. Jászi: Magyar demokrácia? Világ 1911. júl. 6. A magyar és a német helyzetet hasonlítja össze Jászi ebben a cikkben, s követeli a magyar radikális polgári politikát. „. . . éppen mérlegünk súlyos passzivitása fog egy radikális polgári politikát eredményezni Magyarországon". „A magyar polgárság túlnyomó része úgy gazdaságilag, mint társadalmilag csakugyan urasági cselédi-személyzet számba megy." S oda jut el cikkében, hogy nem férnek el a megért új erők „az osztály-

alkotmány szűk kereteiben: az ország demokratizálása elkerülhetetlenné válik".

975. Uo.

976. Jászi: Ellenforradalom. Világ 1913. okt. 12.

977. Jászi levele Szabó Ervinhez. 1904. dec. 25. (P. I. Arch. 507/33/a/21. sz. levél.)

978. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. (kb. 1905.) okt. 18. (O. SZ. K. Kézirattár.) „Ma K-y (Ez Kristóffyt jelentette. — F. Gy.) a tiszta választójogot hozza, esetleg belépünk egész csoportunkkal a Haladó Pártba, s igyekezni fogunk azon belül megőrizni autonómiánkat, s a pártvezetést a mi eszméink irányába terelni." — Ennek a lépésnek fonák voltáról írt Leopold Szabó Ervinhez intézett levelében: „Kérdés csak az: érdemes-e *barátainknak* az adott viszonyok közt a *Haladó* Párthoz csatlakozniok (Gratz is azt telefonálta, hogy Jászi, Méray és a többiek belépnek) ... tekintve a Haladó Párt teljes reménytelenségét, mert az országban talaja, kilátása — érdemes-e barátainknak Millerand-nak lenni minden kormányzati siker reménye nélkül. Szóval nem tartom bölcs dolognak, hogy valaki szocialista meggyőződéssel (bármilyen címen is) a Haladó Pártba ... beálljon."

979. Jászi levele Somló Bódoghoz. É. n. (kb. 1905.) okt. 20. (O. SZ. K. Kézirattár.) — „A Haladó Párt csak a Méray utópisztikus wurfja volt, melyet csírájában elnyomtunk. De nekem nem is kell Haladó Párt, mert én 1. szocialista vagyok, 2. nem árulok egy gyékényen régi korrupt rendszerek kompromittált alakjaival."

980. A ragyogószemű húszévesek. Magyar Figyelő 1914. 2. köt. 480—484. Arról ír a cikk, hogy Jászi megteremtette a Polgári Radikális Pártot.

981. Jászi levele Ady Endréhez. 1914. jún. 3. (M. T. A. Kvt. Levéltára. Mindszenti levelesláda, Ady-gyűjtemény.) „Bizony, most a párt annyira igénybe veszi munkámat és idegeimet, hogy pihenésre egyelőre nem gondolhatok." Sőt később Adyt is meghívja a radikális párt nagyváradi zászlóbontására. „Valóságos ünneppé avatnád ezt a napot, ha Te is megjelennél." (Jún. 24. uo.)

982. O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. (119. sz.) 181/1913. sz. A Martinovics páholy 1913. okt. 15-i elsőfokú munkájáról készült „építészeti rajz" (jegyzőkönyv).

983. O. L. Szabadkőművesség, Symbolikus Nagypáholy, 54. cs. 1914. — 2002—87—9. A Martinovics páholy jelentése az 1913. évben végzett munkáról.

984. O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 220—1913. A Martinovics páholy munkájáról szóló 121. „építészeti rajz" (jegyzőkönyv).

985. O. L. Szabadkőművesség. A Martinovics páholy 1913. nov. 21-i elsőfokú munkájáról készült 122. sz. „építészeti rajz". 90. cs. 232/1913. sz.

986. O. L. Szabadkőművesség, Martinovics páholy, 90. cs. 320/1911. sz.

Radikális program kidolgozásáról ad számot az anyag, megjelölve a témákat és azok kidolgozóit. A szabadságjogok kodifikációjával kezdődik (Ormos, Kunfi), közigazgatási, népoktatási, közegészségügyi kérdésekkel foglalkozik, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan Jászi és Diener Dénes feladatát tartalmazza, földreform, mezőgazdasági reform-munkák tervére tartalmaz feladatot (Rácz, Diener Dénes, Dániel, Varga Jenő), adópolitikai, vámpolitikai (Szende), közlekedésügyi, munkaügyi-szociálpolitikai feladatokat tartalmaz (Krejczi, Rónai, Sidó Zoltán, Basch I., Varró, Vágó), valamint a községi szocializmussal kapcsolatos munkákról tervez anyagot (u.azok).

987. O. L. Szabadkőművesség. 1913. nov. 21-i 122. sz. „építészeti rajz". Martinovics páholy, 90. cs. 232/1913. sz.

988. O. L. Szabadkőművesség, 89. cs. Martinovics páholy iratai, 89. cs. 1914. máj. 18-i keltezéssel, egy „Bizalmas" feliratú okmány található, amely a polgári radikális párt megalakításának előkészítésére vonatkozik „1914. máj. 20-án a Társadalomtudományi Társaság ülésztermében bizalmas értekezletet tartunk — szól az okmány —, amelyen a megalakítandó polgári radikális párt lehetőségeit és esélyeit kívánjuk megbeszélni. „Az aláírók: Bíró, Bleuer Mór, Fried Ödön, Gerő Ödön, Halasi Béla, Herczeg Ede, Jakab László, Jászi, Kernstok Károly, Lánczi Jenő, Lukács Jenő, Pártos Jenő, Polányi Károly, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Ráskai Dezső, Rédei József, Székely Imre, Szende Pál, Vámos Henrik, Zigány Zoltán.

989. Lásd a Világban megjelent közleményt. 1914. jún. 7.

990. Uo. Jászi beszéde Megalakult az Országos Radikális Párt c. ismertetésben. (5. l.)

991. Miért volt szükség a forradalomra? Bp. 1918. (A Polgári Radikális Párt röpirata. 5. l.) P. I. Könyvtára.

992. Jászi: Mi lesz a program? Világ 1914. ápr. 26. Jászi arról írt cikkében, a helyzetet vizsgálva, hogy az alapjában beteg helyzet megváltoztatására csak egy új párt képes, s ez az új párt a radikális párt lesz. Ezzel indokolta pártalakítási terveit, s azt a fordulatot, melyet a politikai pártokhoz való viszonyában ezzel a cselekedettel megtett. „Amíg ilyen párt nincs — írta Jászi —, beteg, természetellenes, képmutató és erőtlen marad a magyar progresszív politika."

993. Új pártalakulás. Bíró Lajos, Kernstok Károly, Jászi Oszkár és Szende Pál aláírásával jelent meg a cikk. Világ 1914. máj. 24. Ugyanebben a cikkben válaszolt a radikális párt fentiekből álló szervező bizottsága Vázsonyi vádjaira is, megmutatva, hogy a radikális párt nem akarja megbontani a választójogi ellenzék egységét.

994. A radikális párt. Világ 1914. máj. 10. A közlemény hírt ad arról, hogy a radikális párt elnöki tanácsa ülést tartott Jászi elnökletével. Lelkes csatlakozásokról ad hírt a közlemény, a szervezés nagy sikeréről szólva. Hírt ad továbbá arról is, hogy értesítették az ellenzéki pártokat a pártalakulásról, kivéve a néppártot. Az OMGE a radikális párt ellen foglalt állást. A „Köztelek" a radikálisok birtok-politikája ellen intézett támadást.

995. Új pártalakulás. Világ 1914. máj. 26.

996. Jászi : Splendid isolation. Világ 1914. jún. 14. A Vázsonyi-féle párt támadásai mellett Jászi ebben a cikkében a néppárt radikalizmus-ellenes támadásaira válaszol, azzal szemben védelmezi a polgári radikalizmus állásait .Az ellenzéket erősíteni kívánja a radikális párt, de nem alkuszik. (A „splendid isolation" ebben van.)

997. Bíró : A radikális párt. Világ 1914. máj. 28. Bíró a radikális párt alakulásával szemben felhozott érveket igyekszik megcáfolni cikkében.

998. Jászi : Az új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. 1—15. l.

999. Vö. a 985. sz. jegyzettel.

1000. Jászi : Az új Magyarország felé. Huszadik Század 1907. 1. köt. „A polgári Magyarország kiépítésének egyik legsúlyosabb ereje lesz ugyan a szociáldemokrácia, de épp a szocializmus érdekében arra kell törekednünk, hogy ez a párt ne veszítse el proletár és szocialista jellegét, és *ne váljon a polgári radikalizmus szélső bal szárnyává.*" (5. l.)

1001. Felhívás. Világ 1914. máj. 29.

1002. Jászi 1914. jún. 22-i szegedi beszéde. Világ 1914. jún. 23.

1003. Jászi beszéde a radikális párt megalakulásakor. A radikális párt. Világ 1914. ápr. 7.

1004. A radikális párt. Világ 1914. jún. 8.

1005. Bókay beszéde a szabadkőműves szövetségtanács ülésén. Kelet 1918. febr.

1006. Magyar polgárság. Magyar Figyelő 1913. 2. köt. 1—3. l.

1007. Zsolt Béla : Tanítványi tisztelettel Jászi Oszkár és Vámbéry Rusztem tanár uraknak. USA. Haladás 1948. jún. 10. Zsolt cikke arról szól, hogy Jászi előadást tartott az „Amerika hangja" c. rádióban, amellyel a magyar népi demokráciát diszkreditálta. „Jászi a magyar demokráciától olyan dolgokat kért számon — írta Zsolt—, melyeket, ha megadna, a szélsőjobboldalnak adná meg. Jászi hangja, mely számunkra addig a legtisztább Vox Humana volt, Amerika Hangjában összekeveredett a Nagy Ferencek és Pfeiffer Zoltánok hangjával." Zsolt arról ír a továbbiakban, hogy „Jászi egész életművét nem lehet aggkori fordulat alapján értékelni, egy Roger Martin du Gard regényből véve analógiát erre az esetre".

1008. Kende Zsigmond : Búcsú Jászi Oszkártól. 1948. máj. Kende a haladás eszméivel szembeforduló Jászi ellen írta cikkét. Politikai botlásai népi demokráciánkkal szembeállították Jászit. S leír a cikk néhány esetet, pl. Jászi erőteljesen védelmébe vette a reakciós Maniut, pedig az ultranacionalista nézeteket képviselt, s Antonescu fasiszta bandáját támogatta. Jászi a hazaáruló Nagy Ferenc védelmére kelt. Hazautazása alkalmával is látszott, hogy milyen mély előítéletekkel van eltelve a népi demokráciával szemben. Kende azzal fejezte be cikkét, hogy a haladó polgárság nem vállal közösséget ezzel a Jászi Oszkárral.

1009. Helyesen látja ezt a problémát Mátrai Lászlónak a Társadalmi Szemle 1954. 8—9. számában megjelent Haladó filozófiai hagyományaink kutatásáról c. cikke. A cikk megállapítja, hogy a radikálisok túljutottak a liberalizmuson — ugyanakkor annak egyik szélsőbaloldali válfaját képezik. Mátrai László ezen probléma vizsgálata során elemzés alá vette a radikalizmusban megnyilvánuló ellentmondásokat. Az ellentmondásosságból végső soron — mint a vizsgált anyag során a dolgozatban kiderül — a visszahúzó, negatív oldal válik dominálóvá (időrendileg is). De a pozitív, előremutató oldalt is figyelembe kell vennünk — s ha a radikalizmust a liberalizmussal azonosítanók, erről a fontos tényezőről feledkeznénk meg.

1010. Jászi: Vétkes hallgatás. Világ 1915. márc. 21. A magyar reakciós körök bírálata során felhozza, hogy a renyhe és kicsinyes magyar politikai gondolkodás „. . . visszacsinált minden liberális nekilendülést". Ugyanez jelentkezik Jászi Vallásszabadság c. cikkében is. (Világ 1911. máj. 14.) A megalkuvó közszellem „a magyar liberalizmust tönkretette".

1011. Jászi beszéde a radikális párt kongresszusán. Világ 1918. okt. 15.

1012. Jászi: Mi a radikalizmus? Id. kiad. 8. l.; Jászi: A történelmi materializmus államböl cselete. Id. kiad. 108. l.

BEFEJEZÉS HELYETT

1013. Vö. Révai József: Szabó Ervin. Marxizmus, népiesség, magyarság. 63. l.

1014. Vö. Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma . . . *(Lásd* Lenin Művei. 1. köt. Id. kiad.)

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

KMP = Kommunisták Magyarországi Pártja
KÜM. = Külügyminisztériumi anyag
M. T. A. = Magyar Tudományos Akadémia
O. L. = Országos Levéltár
O. Sz. K. = Országos Széchényi Könyvtár
P. I. Arch. = A Párttörténeti Intézet Archívuma
SzDP, MSzDP = Magyarországi Szociáldemokrata Párt
T. Sz. I., Sz. I. = Társadalomtudományi Szabadiskola
T. T. = Társadalomtudományi Társaság

TARTALOM

Bevezetés helyett 5

I. fejezet. A polgári radikalizmus keletkezése, feltételei 7

1. A polgári radikalizmus mint ideológiai-politikai áramlat .. 7
2. A polgári radikalizmus kialakulásának társadalmi-politikai-gazdasági feltételei 12
3. A Jászi-féle polgári radikalizmus elméleti-eszmei forrásai .. 21
4. A polgári radikalizmus eddigi értékelése 38

II. fejezet. A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai 53

1. Jászi filozófiai nézetei és a dialektikus materializmus 53
2. A történelem materialista felfogása 63
3. A radikalizmus álobjektivizmusa. Objektivizmus és pártosság. Tudomány és politika 81
4. A radikalizmus eklekticizmusa a módszer terén 89
5. Radikalizmus és vulgármaterializmus 91
6. A radikalizmus útja a neokantianizmus, az etikai jellegű idealizmus felé 98
7. Jászi és a vallás 104

III. fejezet. A Jászi-féle polgári radikalizmus társadalomfelfogása, a radikalizmus szociológiai nézetei 119

1. A radikalizmus és a szociológia 119
2. Társadalom, társadalmi haladás 123
3. Osztályharc és társadalmi haladás 135
4. Társadalmi haladás — társadalmi forradalom 147
5. A polgári radikalizmus államfelfogása 167
6. A nemzetiségi kérdés és a társadalmi haladás 178
7. Háború és béke 205

IV. fejezet. Radikalizmus és szocializmus. Radikalizmus és kapitalizmus. Radikalizmus és feudalizmus. A radikalizmus burzsoá jellege 216

1. A szocializmus értelmezése. Jászi „szocialista útja" 216
2. A radikalizmus viszonya a proletariátushoz, a munkásmozgalomhoz 224
3. Jászi és a szociáldemokrácia 230
4. Marxizmus vagy revizionizmus? Revizionizmus és szindikalizmus. Jászi revizionista jellegű szocialista pártalakítási terve 234
5. Jászi és a „lateinerség" 246
6. A szövetségesek kérdése 250
7. Szocializmus vagy kapitalizmus? A radikálisok az imperializmusról 253
8. A radikalizmus feudalizmusellenessége 258
9. A polgári radikalizmus és a kapitalizmus 264
10. Jászi és a magántulajdon 269
11. A többtermelés 271
12. A radikálisok kapitalista jellegű agrárprogramja 274
13. A polgárság szervezése. A választójogi küzdelem 277
14. A polgárság szervezése. A Polgári Radikális Párt létrehozása 281

Befejezés helyett 297

Jegyzetek 301

Rövidítésjegyzék 389